

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 24 (2019)

**“ЗЕЛЕНА БРАМА. ЛІТО 1941-го:
ГЕРОЇЗМ І ТРАГЕДІЯ 6-ї ТА 12-ї АРМІЙ”**

Кропивницький – 2019

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University**

ACADEMIC NOTES

Series:
HISTORICAL SCIENCES

Edition 24 (2019)

**“ZELENA BRAMA. SUMMER 1941:
HEROISM AND TRAGEDY OF 6-th AND 12-th ARMY”**

Kropyvnytskyi – 2019

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій / Ред. О. В. Чорний. – Кропивницький, 2019. – 360 с.

ISSN 2518-1068 (Print)

Рецензенти: *Борисенко В. Й.* – доктор історичних наук, професор.
Орлик В. М. – доктор історичних наук, професор.

“Наукові записки. Серія: Історичні науки” включена до Переліку наукових професійних видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата наук. Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10. 05. 2017 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Науковий редактор:
Чорний О. В.

– кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Відповідальний редактор:
Козир І. А.

– кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Відповідальний секретар:
Панченко К. І.

– асистент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Editorial Board:
Дефорж Г. В.

– доктор історичних наук, доцент кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Житков О. А.

– доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Казьмирчук Г. Д.
Ковальков О. Л.

– доктор історичних наук, професор

– кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Парсамов С. С.

– доктор історичних наук, професор кафедри всевітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Присяжнюк Ю. П.

– доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Рафальський О. О.

– доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

Різняк Р. Я.

– доктор історичних наук, професор кафедри математики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Стемпнік
Анджеї

– доктор габілітований, професор Інституту історії Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Троян С. С.

– доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету

Філоретова Л. М.

– кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка

*Друкується за рішенням Ученої ради Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 5 від 26. 11. 2018 р.)*

Статті представлені в редакції авторів

Наукове видання “Наукові записки. Серія: Історичні науки” індексується в міжнародній наукометричній базі даних Google Scholar

Електронні версії Наукового видання “Наукові записки. Серія: Історичні науки” прийнято на репозитарне зберігання Науковою бібліотекою України імені В. І. Вернадського

Academic notes. Series: Historical Sciences. – Edition 24: Zelena Brama. Summer 1941: Heroism and tragedy of 6-th and 12-th army / Editor O. V. Chornyi. – Kropyvnytskyi, 2019. – 360 p.

ISSN 2518-1068 (Print)

Reviewers: *Borysenko Volodymyr* – Doctor of Historical Sciences, Professor.
Orlyk Vasyli – Doctor of Historical Sciences, Professor.

“Academic Notes. Series: Historical Sciences” is included into the List of Scientific Professional Publications of Ukraine, which can publish the results of dissertations for obtaining scientific degrees of Doctor and Candidate of Sciences. Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10. 05. 2017.

EDITORIAL BOARD:

- Academic editor:**
Chornyi Oleksandr – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
- Assistant of Academic editor:**
Kozyr Iryna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
- Executive Secretary:**
Panchenko Kyrylo – Assistant of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
- Editorial Board:**
Deforzh Hanna – Doctor of Historical Sciences, Associate professor of the Department of biology and methods of teaching, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
Zhytkov Oleksandr – Doctor of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
Kaz'myrchuk Hryhoriy – Doctor of Historical Sciences, Professor
Kovalkov Olexandr – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
Rafal's'kyi Oleh – Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Political and Ethnic Studies named after I.F.Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine
Parsamov Serhiy – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of the World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
Pryszajhnjuk Yurii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine of the Bohdan Khmelnytskii Cherkassy national University
Rizhniak Renat – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Mathematics of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
Stempnik Andzhey – Doctor habilitatus, Professor of the Institute of History of Maria Curia-Sklodowska Lublin University (Lublin, Poland)
Troyan Serhiy – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations, Information and Regional Studies of the National Aviation University
Filoretova Larysa – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

*Published by the resolution of the Academic Council of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
(Protocol № 5 of 26. 11. 2018)*

The articles are presented in the authors editing

Scientific publication “Academic Notes. Series: Historical Sciences” is indexed in the international scientometrics database Google Scholar

The electronics versions of the Scientific publications “Academic Notes. Series: Historical Sciences” has accepted for repository storage by the Vernadsky National Library of Ukraine

ЗВЕРНЕННЯ

голови Ради старійшин Кіровоградської області до учасників Всеукраїнської наукової конференції “ЗЕЛЕНА БРАМА. ЛІТО 1941-ГО: ГЕРОЇЗМ І ТРАГЕДІЯ 6-Ї ТА 12-Ї АРМІЙ”

У ПІДВИСОКОМУ, У ЗЕЛЕНІЙ БРАМІ...

Влітку 1941 року на Кіровоградщині сталася трагедія, що увійшла в історію Другої світової війни під назвою “Уманський котел”. У межиріччі Синюхи і Ятрані, в мальовничому урочищі з поетичною назвою “Зелена Брама”, німецьким генералам вдалося оточити знекровлені у прикордонних боях з’єднання 6-ї і 12-ї армій, зведені у так звану “групу Понеделіна”. Внаслідок прорахунків головного військового командування Червоної Армії та вищого політичного керівництва СРСР, майже два тижні (з 1 по 13 серпня 1941 року) радянські бійці та командири в умовах вогневого оточення вели запеклі бої, намагаючись прорвати подвійне вороже кільце. Прикувавши до себе більше 20 піхотних, танкових та моторизованих дивізій противника, вони ціною власних життів призупинили просування ворога до індустріальних районів Придніпров’я та Донбасу, зірвавши гітлерівські плани блискавичного розгрому СРСР. Оточення завершилося поразкою, великою кров’ю, тисячами загиблих і полонених бійців та командирів 6-ї і 12-ї армій.

Тривалий час жертвний подвиг “групи Понеделіна” був підданий забуттю, бо не прийнято було згадувати та шанувати тих, хто не став переможцем або пройшов крізь пекло гітлерівських таборів для військовополонених. У пошані завжди були перемоги та переможці, особливо увінчані усіма можливими і неможливими нагородами.

Завісу мовчання довкола трагедії та героїзму бійців і командирів “групи Понеделіна” вдалося підняти завдяки учаснику тих подій –фронтовому кореспонденту армійської газети, поету Євгену Ароновичу Долматовському. Його книга “Зелена Брама” названа документальною легендою, до сорому офіційних істориків, тривалий час була єдиним джерелом історичної правди про трагедію кінця липня – початку серпня 1941 року у межиріччі Синюхи і Ятрані. Після публікації книги у “Роман-газеті” Є. А. Долматовський отримав сотні листів від колишніх воїнів Зеленої Брами, що дозволило автору доповнити її та правдиво розповісти про трагічну сторінку в історії країни. “Зелена Брама” об’єднала тисячі людей, які тим чи іншим чином були до неї причетними у роки воєнного лихоліття. Євген Аронович визнавав, що ніколи у його насиченому

подіями літературному житті не було стільки друзів, товаришів, однополчан, рідних і близьких людей, як після “Зеленої Брами”.

Не маємо права не сказати й того, що книги Є. А. Долматовського могло б і не бути, якби не була проведена титанічна робота зі збору матеріалів про трагічні події у Зеленій Брамі, яку зробив учитель-краєзнавець Дмитро Іванович Фартушняк з с. Підвисокого Новоархангельського району. Створений ним Народний музей села Підвисокого з експозицією про трагічний серпень 1941-го року притягує до себе всіх, кому не байдужі долі бійців та командирів 6-ї й 12-ї армій. Своїх дослідників ще чекають численні матеріали, зібрані Дмитром Івановичем, його учнями та продовжувачами пошукової справи.

Логічним продовженням “Зеленої Брами” Є. А. Долматовського стала художньо-документальна книга “Оточення вогневе” Миколи Силовича Ковальчука з с. Кримки Первомайського району сусідньої Миколаївської області. На її сторінках вперше оприлюднені раніше недоступні для пересічного читача матеріали про героїв Зеленої Брами.

Розпочату Є. А. Долматовським, Д. І. Фартушняком та М. С. Ковальчуком роботу щодо відновлення та подальшого формування пам’яті про трагедію Зеленої Брами продовжують краєзнавці та науковці, збагачуючи арсенал наших знань своїми здобутками. За результатами науково-практичної конференція “Зелена брама: героїзм–трагедія–пам’ять” (проведеної до 70-річчя трагедії у Зеленій Брамі у с. Підвисокому 5 серпня 2011 року) обласною спілкою краєзнавців було видано спеціальний випуск “Краєзнавчого вісника Кіровоградщини”, адресованого усім, кому не байдужа правда про загибель 6-ї й 12-ї армії влітку 1941 року.

У 2013 році депутатським корпусом області було підтримано, а обласною державною адміністрацією профінансовано видання книги В. В. Даценка “Зелена Брама: повернення до легенди”, що поповнила фонди шкільних бібліотек та музеїв області. Один з примірників книги, подарований під час її презентації бійцям 42-го батальйону територіальної оборони, побував у зоні АТО, де Захисники України вели бої в пекельному оточенні, не менш страшному і трагічному, ніж оточення у Зеленій Брамі. Не зміг прочитати цю книгу Ігор Федорович Момот, полковник-орденоносець, який будучи начальником Оршанецького центру підготовки кадрів Державної прикордонної служби України, багато зробив для увічнення пам’яті героїв Зеленої Брами. Полковник І. Ф. Момот загинув смертю героя 11 липня 2014 року поблизу с. Зеленопілля на Луганщині (в районі пункту пропуску “Довжанський”) під час обстрілу сепаратистами та їхніми кураторами позицій українських прикордонників з установок “Град”. Прикордонник І. Ф. Момот загинув, захищаючи державний кордон України.

Приватним коштом видано книгу краєзнавця з Голованівська М. І. Ковальського “Слідами загиблих армій”. Це видання також стосується

трагедії 6-ї й 12-ї армій, що загинули в оборонних боях на Кіровоградщині влітку 1941 року.

Зазначене свідчить, що на Кіровоградщині триває робота щодо збереження історичної пам'яті про трагедію нашого народу в роки Другої світової війни, про ціну перемоги над німецькими загарбниками. Нині ці дослідження надзвичайно важливі, їхня цінність зростає в рази на тлі заяв в одній з сусідніх держав про те, що перемогу у війні можна було б отримати і без України.

На жаль, трагічні події на Сході України негативно вплинули на можливість спільного вивчення героїчної і трагічної участі 6-ї і 12-ї армій в оборонних боях влітку 1941 року з нашими однодумцями за межами України. З огляду на це, запевняємо, що ми цінуємо їхній внесок у нашу спільну роботу, сподіваємося на їхні нові знахідки, об'єктивні та незаангажовані політичними пристрастями результати наукових пошуків.

Ми глибоко переконані, що пропонований збірник наукових праць займе чільне місце з-поміж досліджень, присвячених подіям Другої світової війни на Кіровоградщині.

*М. О. Сухомлин –
радник Голови Кіровоградської обласної державної адміністрації,
Голова Ради старійшин при Голові Кіровоградської обласної державної адміністрації*

СЛОВО ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

ЗЕЛЕНА БРАМА – ПАМ’ЯТЬ МУЖНОСТІ ТА ГЕРОЇЗМУ

Гарячий серпень 1941 року. Один з найтрагічніших епізодів у вітчизняній історії. Мужність, стійкість, героїзм, біль і кров, гіркота поразки, непорядність і підлість – все сплелось, вросло, навіки застигло у двох словах – Зелена Брама. Цей лісовий масив на межі Кіровоградської та Черкаської областей став останньою фортецею, де в страшному вогневому оточенні затято тримали оборону і гинули дві радянські армії – 6-а та 12-а під командуванням генералів І. М. Музиченка та П. Г. Понеделіна.

Півтора місяці з тяжкими боями вони відступали від державного кордону, стримуючи просування німецьких військ. Величезні людські та матеріальні втрати, відсутність чіткої координації дій на рівні вищого фронтового командування стали головними причинами, що призвели до трагедії оточення і знищення величезного радянського угруповання у Зеленій Брамі.

Саме тут, на схід від Умані, в районі сіл Небелівка, Копенкувате, Нерубайка, Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області, 1–7 серпня 1941 року підрозділи 6-ї та 12-ї армій, об’єднані у “групу П. Г. Понеделіна”, намагалися прорвати блокаду німецьких військ. На початку Уманської битви сили двох армій становили близько 130 тисяч чоловік. З оточення вийшло 11–15 тисяч, за даними німецького командування у полон потрапили 103 тисячі бійців і командирів, у тому числі – командуючі арміями, чотири командири корпусів, одинадцять командирів дивізій. За цією страшною статистикою стоять долі людей, які пройшли жахіття Уманської ями, концтаборів, німецьких, а потім сталінських тюрем. Особливим цинізмом віддає “призначення винного” за трагедію у Зеленій Брамі – генерала П. Г. Понеделіна, який був розстріляний у 1950 році за “трусость и нарушение присяги”.

На фоні парадних святкувань річниць перемоги творився радянський міф Великої Вітчизняної. І лише пам’ять ветеранів зберігала солдатську правду про відступи і поразки 1941 року, яка надовго була похована в архівах та спецфондах. Та ще про страшні бої, що точилися в околицях українських сіл добре пам’ятали місцеві жителі. Офіційні ж історики мовчали...

Це німе коло забуття розірвав учитель історії Підвисоцької школи Д. І. Фартушняк, який разом із своїми учнями зернинка до зернинки збирав інформацію про бої у Зеленій Брамі, встановлював імена полеглих героїв, листувався з учасниками тих подій. У вересні 1966 року у с. Підвисокому побували члени Військово-наукового товариства Київського військового округу, серед яких і учасники легендарної зеленобрамської епопеї, генерали Я. І. Тонконогов, П. С. Ільїн та полковник П. І. Перевертун.

Завдяки самовідданій праці Д. І. Фартушняка у 1967 р. був відкритий “Музей історії села Підвисокого”, окрема зала якого присвячена трагедії 6-ї та 12-ї армій Південно-Західного (потім – Південного) фронту та їх командувачам – генералам І. М. Музиченку та П. Г. Понедєліну. Так, уперше за післявоєнний час були пошановані бійці та командири Червоної армії, які в умовах повного оточення вели кривавий бій за свою землю, затримали наступ німецьких військ до Дніпра та на Київ. Так, уперше було сказане слово правди про трагедію Зеленої Брами.

Справжня ж історія подій, не заретушована офіційними ідеологемами, залишалася закритою від суспільства. Час істини ще не настав. Але топонім “Зелена Брама” набув нового значення, наповнився трагічним змістом. Сюди поверталися ті, хто вирвався з вогняного пекла, та ті, хто пережив страхіття полону.

День Перемоги 9 травня 1972 року зібрав у Підвисокому ветеранів та родичів загиблих в Уманському котлі. Спогади бійців повертали у страшні дні початку серпня 1941 року, вимагали донести до нових поколінь правду про досі невідомі події. Тоді ж, у травні, було створено пошуково-дослідну групу, раду ветеранів 6-ї та 12-ї армій і ради ветеранів дивізій, що воювали у їх складі. У 1978 році в с. Підвисокому на будинку, де знаходився штаб 6-ї і 12-ї армій у серпні 1941 року, було встановлено меморіальну дошку.

До цього часу інформація про Зелена Браму залишалась на рівні регіональної історії, або побіжно згадувалась у спеціальній літературі, тож була фактично невідомою широкому загалу. Лише у 1983 році спочатку у журналі “Роман-газета”, а потім окремим виданням вийшла книга Є. А. Долматовського “Зелена Брама. Документальна легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны”. Автор – військовий кореспондент, безпосередній учасник подій, потрапив у полон, але йому вдалося втекти та пробитися на схід до відступаючих частин Червоної Армії. Власний гіркий досвід, душевний біль проступає на сторінках його історико-документального нарису. Це були часи брежнєвського “неосталінізму”. Тож при всіх недомовках авторська відвертість про страшні події перших місяців війни, про жорстоку несправедливість сталінської тоталітарної державної машини стала актом громадянської мужності та справжньої людської гідності.

З початком перебудови в рамках політики “гласності” почали “відкриватись” історичні сюжети, замовчувані офіційною радянською наукою та публіцистикою. У 1987 році Українська студія хронікально-документальних фільмів зняла невеличкий 10-хвилинний документальний фільм “ У Підвисокому, біля Зеленої Брами...”. Але глибокі історичні дослідження Уманської битви тривалий час не проводились через обмеженість джерельної бази.

Нарешті через понад як шістьдесят років драматичні події в урочищі Зелена Брама стали предметом досліджень фахових істориків. Уже вийшло кілька монографій, написано багато статей, виконаних на сучасному рівні із залученням недоступних раніше архівних документів, матеріалів Підвисоцького

та Уманського музеїв, спогадів учасників подій, як з радянської, так і з німецької сторони. Заслужують на увагу роботи В. В. Даценка, В. А. Рунова, О. І. Нуждіна, І. Б. Мошанського, Ю. Ю. Фасольняка, О. В. Чорного та ін. Були започатковані наукові зібрання, де розглядалася проблематика перших трагічних місяців радянсько-німецької війни.

5–6 серпня 2011 року у 70-ті роковини боїв у Зеленій Брамі у с. Підвисокому Новоархангельського району Кіровоградської області відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція “Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам’ять”.

29–30 вересня 2016 р. у Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький) відбулася Всеукраїнська наукова конференція “Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій”, присвячена 75-й річниці трагічної загибелі 6-ї та 12-ї армій в серпні 1941 року. 30 вересня 2016 року учасники конференції виїздили вшанувати пам’ять офіцерів і червоноармійців на місце подій серпня 1941 року – у с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області.

Багато невідомих сторінок історії тієї війни сьогодні вже прочитані. Багато – залишається майбутнім дослідникам. Незаперечним є те, що Зелена Брама стала ареною кривавої боротьби, яка на кілька тижнів затримала просування сил Вермахту, стала частиною потужного опору нацизму, що й зірвало німецький “бліцліцкриг”.

Дерева Зеленої Брами шумлять у височині, у їх стовбурах ще можна знайти осколки війни, ще й понині піднімають пошуковці останки загиблих її захисників. Колись про зеленобрамський ліс Є. А. Долматовський написав, що влітку 1941 року йому судилося стати “фортецею без оборонних стін та ровів”. Ця “фортеця” стоїть і понині. Бо поки не похований останній солдат – війна продовжується. Поки не сказана вся правда про причини і винуватців трагедії, про героїзм і мужність воїнів Зеленої Брами – ми в неоплатному боргу перед ними.

І. А. Козир –

доцент кафедри історії України

Центральноукраїнського державного педагогічного

університету імені Володимира Винниченка,

кандидат історичних наук, доцент

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94(477) “1966”

О. В. Чорний

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ДОПОВІДЬ ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА С. І. ІОВЛЄВА У ВІЙСЬКОВО- НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ (м. КИЇВ, 1966 р.)

Доповідь генерал-майора у відставці С. І. Іовлєва “Бої 6-ї и 12-ї арміи в оточенні в районі міста Умань (липень–серпень 1941 г.)”, виголошена на засіданні Військово-наукового товариства Київського військового округу в 1966 році є знаковим і водночас маловідомим дослідженням з історії оточених на Кіровоградщині армій генералів І. М. Музиченка та П. Г. Понедєліна. Це одне із перших досліджень з історії оточених 6-ї й 12-ї армій, яке ніколи не публікувалося в повній версії на сторінках наукових видань. З огляду на те, що дослідження й досі не втратило актуальності для вивчення оборонних боїв на Кіровоградщині у липні–серпні 1941 року, матеріали підготовлені С. І. Іовлєвим варті представлення в науковій літературі. У пропонованій публікації автор-упорядник, окрім самої доповіді, подає біографічні матеріали про генерала С. І. Іовлєва, коротку сучасну історіографічну оцінку підготовленого генералом матеріалу, а також уточнені та доповнені дані про вищий командний склад армій оточених у Зеленій Брамі. Доповідь С. І. Іовлєва публікується за списком, що зберігається у фондах Народного музею села Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області, в авторській редакції та мовою оригіналу.

Ключові слова: С. І. Іовлєв, Зелена Брама, армія, оточення, полон, трагедія.

Трагедія оточених армій в лісовому урочищі Зелена Брама тривалий час залишалася невідомою сторінкою в історії Другої світової війни. Вперше на широкий загальний тема героїзму і трагедії солдатів і офіцерів 6-ї й 12-ї армій була винесена Є. А. Долматовським, який на початку 80-х років минулого століття опублікував свою тепер уже легендарну документальну книгу “Зелёная Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны” [6; 7; 8; 9]. Але, як нині відомо дослідникам, Є. А. Долматовський був не першим дослідником подій кінця липня – початку серпня 1941 року, котрі привели до загибелі двох армій в урочищі Зелена Брама на Кіровоградщині. У середині 60-х років ХХ століття про трагедію в Зеленій Брамі, про долю командарма П. Г. Понедєліна й командира М. К. Кириллова в СРСР намагався розповісти відомий письменник К. М. Симонов [22; 23]. Практично в той же самий час про долю бійців і офіцерів оточених армій була підготовлена аналітична довідка генерал-майором у відставці С. І. Іовлєвим, яку він оприлюднив на засіданні Київського військового наукового товариства у 1966 році. У 80-х роках минулого століття довідка поширювалася серед тих, хто

цікавився історією оточених 6-ї й 12-ї армій у рукописному варіанті, як передрук, а згодом (на початку 90-х років) як ксерокопія. На початку 2000-х років електронна версія довідки була виставлена на сайті *Parabellum*. Разом з довідкою з 1989 року поширювалася й інформація про автора довідки – С. І. Іовлева, яку підготував Є. В. Серебряков.

Нам свого часу вдалося ознайомитися з довідкою С. І. Іовлева в фондах Народного музею історії с. Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області. У музеї довідка зберігається у підсобному фонді [12], який свого часу зібрав та упорядкував вчитель Підвисоцької школи, краєзнавець, фундатор згаданого музею – Д. І. Фартушняк (07.10.1922 – 09.01.2007).

Доповідь С. І. Іовлева, не зважаючи на те, що була підготовлена ще в середині 1960-х років, й досі не втратила свою актуальність й використовується дослідниками, які займаються історією оточення в Зеленій Брамі 6-ї й 12-ї армій [5; 17; 18]. Оскільки матеріали упорядковані С. І. Іовлевим стали знаковими для дослідження проблеми і й досі не були опубліковані дослідниками, ми вирішили, що їх варто опублікувати як знакову працю для розуміння історії оточення та історії оточених 6-ї й 12-ї армій.

Доповідь генерал-майора у відставці С. І. Іовлева стосується боїв 6-ї та 12-ї армій в оточенні у липні–серпні 1941 року. Вона укладена на основі доступних на той час автору документів Центрального архіву Міністерства оборони СРСР (нині ЦАМО РФ), свідчень генерал-майора у відставці Я. І. Тонконогова, генерал-майора у відставці П. С. Ільїна, полковника у відставці П. С. Перевертуна та інших.

С. І. Іовлев у доповіді проаналізував причини, що привели до масштабної трагедії в урочищі Зелена Брама, наслідками якої стали тисячі загиблих та тисячі полонених солдатів і офіцерів 6-ї й 12-ї армій. Відставний генерал детально описав та проаналізував хід бойових дій, співставив дії армійського командування з розпорядженнями фронтового командування, наказами Генерального штабу РСЧА та Ставки Верховного Головнокомандування. Це дозволило автору критично підійти до пошуку винуватців трагедії на рівні Ставки ВГК, Генерального штабу, командування Південного фронту та командування армій. Зокрема, С. І. Іовлев доволі жорстко оцінив роль командувача Південного фронту генерала армії І. В. Тюленева та його дії наприкінці липня – на початку серпня 1941 року в контексті трагедії оточених в Зеленій Брамі.

Автор доповіді вперше в СРСР обгрунтував, що загибель двох армій¹ дозволила затримати просування противника вглиб країни та організувати евакуацію. Оцінюючи дії оточених, С. І. Іовлев відзначив, що бої в Зеленій Брамі наприкінці липня – на початку серпня 1941 року мали велике значення для евакуаційних робіт на неокупованих територіях та для оборони Києва. Автор також обгрунтував необхідність вивчення боїв 6-ї й 12-ї армій в оточенні та зробив висновки, які виходили за рамки офіційного ставлення до проблеми

---

¹ Обидві армії стали жертвами непрофесійних дій Генерального штабу, і в першу чергу його очільника генерала армії Г. К. Жукова, та некомпетентності Ставки ВГК – О. В. Чорний

істориків з Інституту марксизму-ленінізму. Поряд з цим, С. І. Іовлев одним із перших закликав реабілітувати всіх, хто зазнав осуду у зв'язку з трагічними подіями в Зеленій Брамі, а також закликав виправдати всіх засуджених та призначених винуватцями трагедії. Також автор доповнив свої аналітичні матеріали додатками про з'єднання, що потрапили в оточення, про командування армій, корпусів і дивізій та їхню долю, оприлюднивши цю інформацію вперше.

У 1966 році це був доволі сміливий крок, крок зроблений справжнім чоловіком і офіцером. Враховуючи вище сказане, цілком зрозуміло чому доповідь генерала С. І. Іовлева в СРСР не була опублікована, а лише поширювалася серед ветеранів армій та істориків у рукописному варіанті. Робота свого часу була підготовлена російською мовою. Ми друкуємо її мовою оригіналу.

Вважаємо за необхідне подати розширену інформацію і про автора доповіді. Отож, Іовлев Сергій Іванович народився 17 вересня 1899 року в с. Крестовське Шадринського повіту Пермської губернії. До служби в армії у 1912–1918 рр. навчався у вищому початковому училищі та в учительській семінарії в м. Шадринську. До лав РСЧА був призваний у лютому 1918 року. Учасник війни за встановлення радянської влади на просторах колишньої Російської імперії. У складі 12-ї стрілецької дивізії брав участь у боях проти з'єднань генерала А. І. Денікіна. У 1920–1921 рр. навчався у військовій школі Східного фронту у м. Самара. Як курсант цієї школи, був задіяний у боротьбі з басмачами на території Туркестану. У 1922–1924 рр. навчався в Об'єднаній військовій школі імені В. І. Леніна в м. Ташкенті. Під час навчання брав участь у боях з басмачами у Чаткальській долині.

У 1927–1930 рр. навчався у Військовій академії імені М. В. Фрунзе. Закінчивши академію, С. І. Іовлев служив в органах ОГПУ в Москві, після чого з травня 1933 року – командував 1-м Білоруським полком НКВС у Мінську, з серпня 1934 року – очолював штаб 4-ї Саратовської прикордонної школи, а з серпня 1936 року – служив начальником Магнутського прикордонного загону у Східному Сибіру. У лютому 1938 року був призначений начальником відділу бойової підготовки штабу військ НКВС Північно-Кавказького округу в м. Ростов-на-Дону. З травня 1939 року служив помічником начальника бойової підготовки штабу прикордонних військ НКВС СРСР у Москві. У грудні 1939 року був призначений командиром 97-го стрілецького полку 18-ї стрілецької дивізії 15-ї армії Ленінградського військового округу. Брав участь у радянсько-фінській війні 1939–1940 рр., зарекомендував себе талановитим командиром, був нагороджений орденом “Красное Знамя” [10].

8 червня 1940 року полковник С. І. Іовлев був призначений командиром 64-ї стрілецької дивізії Західного військового округу, якою командував на початковому етапі радянсько-німецької війни. Учасник тяжких боїв у районі Мінська й Смоленська. За перші місяці війни кілька разів із залишками дивізії виходив з оточення. У жовтні 1941 року протягом трьох тижнів почергово виконував обов'язки командира 133-ї та 50-ї стрілецьких дивізій, після чого командував загоном особливого призначення Західного фронту, який діяв у тилу противника. У грудні 1941 року був призначений командиром 1-ї гвардійської мотострілецької дивізії 33-ї армії Західного фронту. Учасник битви за Москву та радянського контрнаступу під Москвою. У січні – жовтні 1942 року командував

194-ю стрілецькою дивізією. У жовтні того ж року був звільнений з посади командира дивізії “за бездеятельность и слабую требовательность” і призначений заступником командира 19-ї стрілецької дивізії. Проте, С. І. Іовлев на нове місце служби не прибув, оскільки з листопада 1942 року перебував в оточенні, а потім в тилу противника, де за завданням командування Західного фронту керував Вадінською партизанською групою [11].

27 січня 1943 року полковнику С. І. Іовлеву було присвоєно військове звання генерал-майора [19]. У лютому 1943 – квітні 1944 рр. командував 215-ю стрілецькою дивізією, з якою особливо відзначився під час звільнення Смоленська. У квітні–грудні 1944 р. генерал-майор С. І. Іовлев навчався у Вищій військовій академії імені К. Є. Ворошилова. У січні–вересні 1945 р. Командував 59-ю стрілецькою дивізією військ НКВС, що дислокувалася на території Львівського військового округу. З вересня 1945 року служив начальником Сортавальської школи удосконалення офіцерського складу військ НКВС. 15 квітня 1954 року був звільнений у запас. Проживав у м. Києві. Помер у 1979 році. Похований на Лук’янівському військовому кладовищі [10; 11].

Заслуги автора представленої нижче довідки були відзначені рядом державних нагород. С. І. Іовлев був нагороджений двома орденами Леніна (04.12.1941, 21.02.1945), чотирма орденами “Красное Знамя” (20.05.1940, 03.11.1944, 1948, 1949), орденом Суворова 2-го ступеня (28.09.1943), орденом “Отечественная война” 2-го ступеня, орденом “Отечественная война” 1-го ступеня (12.03.1943), медаллю “XX лет РККА” (24.02.1938), медаллю “За оборону Москвы” (1944 р.), медаллю “Партизану Отечественной войны” (1943 р.), ювілейними медалями.

БОИ 6-й и 12-й АРМИЙ В ОКРУЖЕНИИ В РАЙОНЕ УМАНИ (июль–август 1941 г.)

Реальная угроза окружения левого крыла Юго-Западного фронта возникла в первой половине июля в результате прорыва 1-й танковой группы немцев на Киевском направлении в районе Житомир – Бердичев.

5-я армия генерала Потапова 09.07.41 г. прекратила свои атаки и отошла на Коростенский УР к северу от Житомира, а 6-я армия генерала Музыченко 12.07.41 г. прекратила свои контратаки на Бердичев и задержалась правым флангом у м. Хажин. Между этими армиями образовался разрыв до 80 км, в который устремилась на Киев, на Фастов, на Белая Церковь танковая группа противника.

Неудача в районе Житомир – Бердичев имела решающее значение для дальнейшей трагической судьбы двух советских армий.

Что способствовало этим неудачам?

Во-первых, укрепленные районы на старой госгранице не послужили опорой для отступающих полевых войск. На Киевском направлении только Новоград-Волынский УР № 7 и Коростенский УР № 5 имели постоянные подготовленные гарнизоны – по одному пулеметному батальону и несколько взводов канонирной артиллерии. Остальные УРы (Шепетовский, Изяславский, Старо-Константиновский и Остропольский) были разоружены и заброшены. За две неудачных недели войны можно было несколько восстановить старые

УРы, привести в порядок оборонительные сооружения, подобрать гарнизоны и привести их в оборонительное состояние, но этого никто не сделал.

Во-вторых, отступающие с запада войска, переутомленные непрерывными маршами и боями, понесшие значительные потери в людях и технике, плохо снабженные, не встречали и здесь организованной системы тыла, твердого и четкого управления. Инерция беспорядочного отступления продолжала действовать.

Вновь вводимые в действие соединения были не отмобилизованы, плохо обеспечены транспортом и инженерным имуществом, бросались в бой частями с ходу (31-й СК, 16-й МК, группа Лукина). Торопливость, неорганизованность, отсутствие взаимодействия – характерные черты боевых действий тех дней.

В-третьих, плохо организованные, наспех проводимые разрозненные контратаки и контрудары, а также желание удерживать каждый рубеж, оборонять каждый пункт во что бы то ни стало, любой ценой – приводило к потере техники, людей и времени, осложняло обстановку, сулящую нам большие неприятности.

После неуспеха на старых укреплениях не лучше ли было решительно оторваться от противника, быстро отойти на линию Днепра, привести войска в порядок и закрепиться. Во всяком случае, задержка ослабленных 6-й и 12-й армий юго-западнее Бердичева, без перспектив на помощь им, не обещала ничего хорошего.

В-четвертых, 6-я армия представляла трудно управляемый организм. В некоторые дни число корпусов, подчиненных командующему 6-й армии, доходило до десяти (36-й, 37-й и 6-й СК, 5-й КК, 8-й, 4-й, 15-й, 24-й и 16-й МК), в то время как 12-я и 26-я армии имели по 2 – 3 соединения. Перегруженность Штарма-6 приводила к неточности управления, а иногда и к потере его.

Считаю необходимым обратить внимание на часто наблюдавшиеся неправильные взаимоотношения соседей, которые осложняли и без того трудные условия управления. В отчете Военного совета 5-й армии о действиях с 9 по 16 июля 1941 г. дается такое объяснение: “Основная причина прорыва Новоград-Вольнского УРа – нестойкость его постоянного состава во главе с командующим Ура”, или “героические усилия 5-й армии не были поддержаны контрударами 6-й армии с юга”.

В эти же дни 6-я армия проявляла не менее героические усилия, контратакуя с юга на север с фронта Ивановполь, Любар на Чуднов, Романовка. При подобных, необоснованных обвинениях соседей в пассивности и нестойкости не добиться правильных взаимоотношений, без которых немислимо боевое сотрудничество и успех (*отчет 5-й армии, ЦАМО, Ф. 334, Оп. 3949, Д. 3*).

В оперсводке 26-й армии от 08.07.41 г. (это одна из последних сводок, так как управление 26-й армии 10.07.41 г. ушло за Днепр для формирования нового объединения) говорится: “Безостановочный отход частей 6-й армии, допустившей прорыв в направлении Шепетовка, Бердичев, создается угроза окружения 26-й армии”, “Сосед справа, 6-я армия, отходит, нас не предупреждая”, “С 22.06. по 07.07. в штабе армии не было ни одного представителя от 6-й армии”. К чему такие жалобы на соседа, да еще находившегося в более трудном положении? Они вызывают тревожное недоумение в смысле офицерской этики и такта.

12 июля 6-я армия, израсходовав свои наступательные возможности, прекратила активные действия и перешла к обороне на рубеже Казатин, Хажин, Хмельник, примкнув левым флангом к 12-й армии, оборонявшейся в Летичевском УРе.

Пассивные действия 6-й и 12-й армий (то есть переход к обороне) дают противнику возможность отбивать атаки, обтекать правый фланг 6-й армии восточнее Бердичева, Казатина и подготавливать удар 17-й армии по левому флангу 12-й армии на участке Летичев, Бар.

Штаб Юго-Западного фронта, занятый в эти дни поспешной организацией обороны Киева, Фастова, Белой Церкви, не имея резервов, не мог протянуть руку помощи Музыченко и Понеделину. Они, истощенные, были предоставлены сами себе. Такие соединения, как 4-й, 16-й и 15-й МК имели жалкие остатки боевых средств, горючее на исходе, очень малое количество боеприпасов.

Система подвоза окончательно нарушена, снабжение приняло эпизодический характер. Подошло самое время быстрого, решительного отрыва от противника. Но... такого решения не последовало. Приходится только удивляться, как войска, попавшие в подобные условия, могли выдержать трехнедельные непрерывные бои под угрозой окружения и в полном окружении. Удивляться мало, следует преклоняться перед глубоким патриотизмом, чувством долга офицеров и рядовых, перед их героическими усилиями!

В конце первой половины июля немцы решают окружить 6-ю и 12-ю армии в районе Винница, Умань. 16 июля 17-я армия противника наносит удар по 13-му СК на участке Летичев, Бар. 12-я армия отходит, не предупредив левого соседа (18-я армия Южного фронта). 17 июля несколько танковых дивизий 1-й танковой группы Клейста с фронта Казатин, Белая Церковь устремляются на юг, на Умань.

Положение 6-й и 12-й армий ухудшается, происходит двойной охват, армии отходят на юго-восток, в направлении Умани. 18-я армия тоже вынуждена отходить вдоль Южного Буга.

Сохранившиеся архивные материалы свидетельствуют, и оставшиеся в живых участники событий говорят, что отходившие с боями войска сохраняли организованность и порядок, управление было достаточно устойчивым и твердым. 21 июля командующий Юго-Западным фронтом решает для оказания помощи окруженным нанести удар силами 26-й армии из района Тараща, Медвин на Ставище. Со своей стороны Музыченко и Понеделин выделяют наиболее боеспособный 8-й СК для встречных действий на Тетиев. В этот же день (21 июля) в район Христиновки прибывает 2-й МК, направленный Южным фронтом по распоряжению Ставки, с задачей остановить продвижение танков противника на юг. Благородные намерения, необходимые решения, но осуществление их не принесло желаемых результатов.

23 июля в районе Тараща, Медвин, на левом фланге 26-й армии развернулись бои. Действовали 227-я и 169-я СД, вновь сформированные, не бывавшие в боях. Введенные в бой поспешно, они не выдержали удара моторизованных частей и авиации противника и в первый же день отступили.

23 июля Штарм-26 доносил: "227-я СД в результате боя окончательно расстроена, неорганизованно откатилась в восточном направлении. Командир дивизии ранен, управление выпущено, в результате два полка разбрелись,

а ее обозы очутились в Каневе” (ЦАМО, Ф. 229, Оп. 9775, Д. 2). У генерала Костенко нечем было подкрепить наступление на Ставище, так как по приказу фронта он в тот же день наносил удары еще в двух направлениях: на Белую Церковь и Острую могилу. Действия 8-го СК на восток не получили развития из-за сильного сопротивления немцев.

Встречный удар по деблокированию окруженных, да к тому же по основной группировке противника, требовал, конечно, гораздо больше сил, чем было выделено, и хорошей организации. Кроме того, немцы загодя узнали о готовящемся ударе 26-й армии, перехватив радиограмму, о чем упоминает в своем дневнике Гальдер, и подготовились к отражению удара. Положение окруженных не облегчилось, но действия 26-й армии все же замедлили движение 1-й танковой группы немцев на юг.

Большую услугу 6-й и 12-й армиям оказал 2-й МК, которым командовал генерал Новосельский. Несмотря на то, что он проделал 200 км марш, оставил много танков на дорогах из-за плохой подготовки водителей и неорганизованного технического обслуживания (из 358 имевшихся танков, в том числе 56 КВ и Т-34, пришло в район Христиновки только 100), сходу вступил в бой с частями 1-й танковой группы, нанес врагу ряд ударов, затормозил его продвижение на Умань. Правда, остатки 2-го МК разделили печальную участь окруженных. Здесь, естественно, встает вопрос о направлении усилий по деблокированию. Ввод в уже намечавшееся полукольцо окружения дополнительных сил едва ли приведет к успеху. В данном случае такие впрыскивания положительных результатов не приносят.

Войска 6-й и 12-й армий медленно, с боями отходили на юго-восток (приказа на отступление не было). К 25.07.41 г., за 10 дней отступательных боев армии отошли: 6-я на 90–100 км, 12-я до 120 км. Темпы отхода 8–10 км в день говорят об организованности отхода и упорстве войск. Участники вспоминают, что торопливости или признаков паники не было. Было очень тяжело. Не хватало боеприпасов, горючего, продовольствия, но технику не бросали, вывозили и выносили все.

На рубеже Ильинцы, Гайсин, Ольгополь четыре немецкие дивизии прорвались на левом фланге 18-й армии, в общем направлении на Первомайск. 26.07.41 г. две пехотные дивизии ударом от Лысяя гора на Дашев разрезают наши боевые порядки на части. 6-я и 12-я армии, прикрываясь сильными заслонами на западе и востоке, теряя силы, ускользают на юго-восток, к Умани. Немецкие 16-я танковая дивизия и моторизованная дивизия СС “Адольф Гитлер” параллельно преследуют советские войска восточного фаса.

В эти трудные дни для 6-й и 12-й армий, когда надлежало, наконец, решить давно назревший вопрос: “Что дальше делать? Продолжать обороняться, цепляясь за каждый рубеж, или быстрее, рывком оторваться от противника”. В эти дни обсуждается вопрос – кому подчинить 6-ю и 12-ю армии. Командование Юго-Западным фронтом 24.07.41 г. возбудило перед Ставкой вопрос о переподчинении двух армий Южному фронту, мотивируя оторванностью их и трудностью управления. Ставка (генерал Жуков) 25.07.41 г. в 15:30 санкционировал предложение. Командующий Юго-Западным направлением Буденный отдает приказ о передаче.

Решение о передаче армий, равносильно уклонению от ответственности за единственно благоразумное решение в той обстановке – быстро уходить на юго-восток. В связи с уклончивым решением потеряны еще, по крайней мере, сутки (25.07.41 г.). Одновременно Ставка разрешила отвести 6-ю и 12-ю армии на рубеж Тальное, Христиновка, а 26-й армии приказано наступлением на Жашков, Тальное установить непосредственную связь между флангами фронтов. Отвод 6-й армии на Тальное был уже невозможен, а наступление 26-й армии на Тальное было невозможно из-за отсутствия сил.

31.07.41 г. 6-я и 12-я армии были уже в кольце, хотя еще не в полном, занимая фронт по кругу: Свердловка, Краснополка, Паланка, Перегоновка, Терновка, река Синюха. Бои идут на севере, западе и юге.

Правый фланг 18-й армии в этот день находился западнее Голованевска, в 15–20 км от частей 12-й армии. Естественно встает вопрос – почему 6-я и 12-я армии не соединились с 18-й армией для совместных действий и отхода на Первомайск? Между ними пока что только передовые части 257-й ПД немцев и Венгерского корпуса.

Такого решения не было принято потому, что в течение последних десяти суток внимание Музыченко и Понеделина приковывалось на северо-восток в сторону 26-й армии, которая принимает маломощные и безрезультатные меры помощи, и командование Южным фронтом поставило задачу Понеделину, на то время возглавлявшему обе армии, ударом на Звенигородку очистить от противника район Новоархангельска, Тальное. Генерал Тюленев, командующий Южным фронтом, требовал действий на северо-восток. А так как в этом направлении были главные силы 1-й танковой группы немцев, то действия Понеделина на Звенигородку были совершенно излишней, бесперспективной тратой сил и времени.

На рассвете 1 августа Военные советы 6-й и 12-й армий доносили командующему Южным фронтом и в Москву Государственному Комитету Обороны (документ привожу полностью): “Положение стало критическим. Окружение 6-й и 12-й армий завершено полностью. Налицо прямая угроза распада общего боевого порядка 6 и 12-й армий на два изолированных очага с центром в Бабанка, Теклиевка. Резервов нет. Просим очистить вводом новых сил участок Терновка, Новоархангельск. Боеприпасов нет. Горючее на исходе. Понеделин, Музыченко, Любавин, Куликов, Грищук, Попов, Груленко”. (ЦАМО, Ф. 229, Оп. 2146, Д. 3, Л. 351).

В сводках по тылу Южного фронта такое положение подтверждалось: “артвыстрелов 4–10 на орудие, обеспеченность горючим близка к нулю. Для танков и самолетов горючего нет, попытки подать авто и воздухом успеха не имели”.

Как бы в ответ на донесение двух Военных советов с семью подписями, поступает директива Южного фронта от 2 августа 1941 г. № 0040, требующая от Понеделина: “...занять и прочно удерживать рубеж Звенигородка, Новоархангельск, Тальное, Терновка. Ликвидировать противника, просочившегося восточнее указанного рубежа”. 2 августа окружение завершилось. У Первомайска соединились 17-я армия и 1-я танковая группа немцев.

Я не вижу никаких оперативно-тактических объяснений этому непонятному, оторванному от обстановки решению. Видимо, мотив его психологического характера, в боязни ответственности, в желании “отпихнуться” от трудных решений, взвалить все на подчиненных.

Обращает на себя формулировка: “Ликвидировать противника, просочившегося восточнее Звенигородка, Новоархангельск”. Как будто речь идет о десятке танков. Там же главные силы группы Клейста. Штаб Южного фронта демонстрирует полное незнание (или нежелание знать) сил противника и возможностей окруженных войск. Он не верит донесениям Военных советов.

Незнание обстановки можно еще оправдать, но гораздо хуже, когда командование Южным фронтом и его штаб всю вину за неудачи последних дней возлагают на окруженных и приписывают подчиненным (к тому же не зная их, не повидавшись с ними, не повоевав с ними) самые отрицательные качества. Вот документ, донесение Южного фронта в Ставку и Буденному от 4 августа: “Группа Понеделина продолжает оставаться в прежнем положении, причем совершенно не понятна медлительность в выполнении неоднократных приказов о выводе его частей на реку Синюха. От Понеделина получена радиogramма панического содержания, что организованный выход из боя, без уничтожения своей материальной части или без немедленной помощи извне, якобы невозможен. Эта оценка положения Понеделина неверна. Сплошного фронта нет, имеются промежутки по 10 и более километров. Топтание на месте Понеделина другим ничем объяснено быть не может, как только растерянность, нераспорядительность, не энергичность.

Обстановка в районе Новомиргород, Новоукраинка, не дает возможности помощи Понеделину войсками. Понеделину вновь подтверждаем приказ ночными атаками пробить себе путь. Тюленев, Запорожец, Задонченко, Романов”.

Между тем, войска 6-й и 12-й армий дрались в полном окружении мужественно, яростно. Атаки шли одна за другой. 01.08.41 г. атакующие дошли до Тального, но, не имея боеприпасов, под натиском врага вынуждены были отойти. У Новоархангельска и Каменечья атаки 99-й СД доходили до рукопашных схваток и противник неоднократно отходил от этих пунктов. Участники этих боев – генерал-майор в отставке Я. И. Тонконогов, генерал-майор в отставке П. С. Ильин, полковник П. И. Перевертун и другие помнят многие факты героического поведения солдат и офицеров.

Представители управления Южного фронта, участвовавшие в приеме 6-й и 12-й армий и знакомившиеся с ними, И. И. Слинько, Л. А. Березовский, успевшие выбраться из котла, говорят, что паники, растерянности в войсках и управлении не замечалось.

Так что, донесение командования Южного фронта от 4 августа 1941 г. свидетельствует о совершенно неправильной оценке действий подчиненных войск. Это было во время войны и в самые тяжелые дни...

Но через 20 лет продолжать настаивать на неправильных оценках, оправдывать неудачные решения, это уже, мягко выражаясь, нехорошо, не этично, не тактично, морально не чисто. Я имею в виду книгу генерала Тюленева “Через три войны”, ее страницы, где дается такое же объяснение событий того времени.

2-го и 3-го августа окруженные пытаются пробиться на Тальное и Новоархангельск, но успеха не имели. Правый фланг 18-й армии отходит в излучину Южного Буга и Синюхи к Первомайску. Кольцо окружения сжимается, наши войска занимают район Подвысокое, Перегоновка, Покатилово, между реками Синюха и Ятрань. Площадь занимаемого района 15 на 20 км. На ней было сосредоточено около 65 тысяч войск из остатков 6-й и 12-й армий. 5 августа принято решение пробиваться на Первомайск, на соединение с 18-й армией (если бы это решение было принято четыре дня назад!). В головы колонн направлялись наиболее боеспособные части (72-я ГСД, 80-я и 141-я СД).

Головные части прорвали ночью несколько немецких заслонов, но прорыв не получил развития из глубины. Будучи в плену, командиры соединений и частей выясняют причины неудачных действий по прорыву из окружения в ночь с 5 на 6 августа, и установили, что части 72-й ГСД не смогли прорваться и доложили о неудаче командиру 72-й ГСД генералу Абрамидзе. Последний, не разобравшись в обстановке, поспешил доложить командиру 8-го СК генералу Снегову: прорыв не удался. Генерал Снегов сразу доложил Понеделину. Прорвавшиеся ушли на юг до Емиловки, километров на 12–15 и силы их иссякли. А Понеделин отложил прорыв остальных на следующий день, в ночь с 6 на 7 августа.

7 августа генерал-майор Арушанян, начштаба 12-й армии, дал последнюю радиограмму: “6-я и 12-я армии окружены. Боеприпасов, горючего нет. Кольцо сжимается, окружение огневое. Располагаем 20000 штыков. Арьергарды с севера... удар на Первомайск”.

В это время окруженные занимали малую площадь, простреливаемую со всех сторон. Люди гибли, пытались выходить мелкими группами и в одиночку. К вечеру 7 августа окруженные стали неуправляемыми. Кто-то еще сопротивлялся, кто-то уже сдался в плен.

С 1 по 8 августа вышло из окружения 11000 человек и 1015 автомашин с боевым имуществом. (*Оперсводка Южного фронта № 098 за 19. 08. 41 г.*).

Установить, сколько погибло и сколько пленено наших людей в этой печальной Уманской эпопее, мне не удалось. Однако, совершенно ясно, что немецкие данные о 100 тысячах пленных сильно преувеличены.

Уманская эпопея – борьба 6-й и 12-й армий: Бердичев, Умань, Новоархангельск – оказывала большое влияние на ход боев за Киев и за рубеж Днепра.

Упорная героическая борьба в исключительно трудных условиях отвлекала значительные силы противника – всю 17-ю армию и большую часть 1-й танковой группы Клейста. Между Бердичевом и Новоархангельском борьба продолжалась целый месяц (с 07.07.41 г. по 07.08.41 г.). На преодоление расстояния в 220 км противнику потребовалось 30 дней! Темп продвижения 1-й танковой группы составлял 7 км в сутки.

6-я и 12-я армии своим героическим сопротивлением значительно облегчили участь Киева, дали возможность эвакуировать промышленные районы Криворожья и Донбасса. А мы об этом забываем. Надо воздать должное участникам Уманской эпопеи, преклоняться перед их подвигом и вспомнить имена ее участников.

Окружение двух армий значительно ослабило Юго-Западный фронт. По существу, он остался с одной 5-й армией, так как 26-я армия только еще формировалась. После того, как 6-я и 12-я армии прекратили сопротивление, положение на юге резко ухудшилось. Танки Клейста устремились на юг...

Какие выводы и уроки можно сделать из рассмотренной операции?

1. Борьба под угрозой окружения и в самом окружении требует быстрых, решительных, интенсивных действий. Никакой начальник, управляющий извне, не может учесть быстро меняющуюся обстановку. Инициатива окруженных – это главное для успеха сражения в окружении. После 25.07.41 г. (неудачная попытка деблокирования, переподчинение армий Южному фронту) Понеделину и Музыченко надо было дать самостоятельно принять решение на быстрый отход и отрыв от противника, уйти в район Первомайска вместе с 18-й армией. Нельзя ожидать, когда окружат окончательно и плотно.

2. Меры по деблокированию окруженных надо принимать солидными силами, хорошо организуя удар (особенно встречные удары). Направлять дополнительные силы в намечающийся район окружения, как случилось со 2-м МК, не целесообразно (2-й МК сам попал в окружение).

3. Потеря времени при угрозе окружения и его уплотнении – как никогда не позволительна, скажу – преступна. Понеделин и Музыченко потеряли целую неделю, действуя на Звенигородку, то есть в бесперспективном направлении. Правда, в потере времени не одни они виноваты.

4. Каждый начальник должен суметь поставить себя в положение подчиненного и подумать, что за условия у подчиненного, как они могут выполнить задачу? А может быть, она не выполнима? (Приказ Тюленева от 2 августа № 0040 – занять рубеж Звенигородка). А может быть, я, начальник, не знаю всей сложности обстановки, в которой находится подчиненный?

5. Боевой успех во многом зависит от правильных взаимоотношений людей – начальников и подчиненных, соседей по боевым участкам, командиров взаимодействующих частей и просто соратников в отделении, роте. Правильные взаимоотношения особенно необходимы в трудные боевые дни.

При рассмотрении боевых действий 6-й и 12-й армий бросается в глаза следующее: недоверие подчиненным (донесение двух армейских Военных советов и реакция на них со стороны Военного совета Южного фронта), взваливание вины на подчиненного, приписывание ему отрицательных качеств (Тюленев на Понеделина).

6. Естественно, встает вопрос о допустимости и условиях сдачи в плен. Факты пленения наблюдались во всех войнах и они не исключены в будущем. Когда факт пленения закономерен? Каково должно быть наше отношение к советским воинам, сдавшимися в плен?

На эти вопросы мы, старые солдаты, ветераны нескольких войн и коммунисты, должны дать ответ четкий и ясный. Сдача в плен возможна и допустима только тогда, когда все боевые средства и способы исчерпаны, когда дальнейшее сопротивление не приносит ничего, кроме бесполезного избияния людей. Такое кризисное положение очень трудно определить. Правильное решение подскажет сознание долга перед Родиной, честь и совесть солдата.

7. Одна из задач – реабилитировать людей, подвергшихся остракизму, тем или иным лишениям только за то, что они не были убиты или тяжело ранены и сдались в плен. Надо восстановить их добрые имена, вернуть им наше доверие и уважение. А кто убит – восстановить, вспомнить и увековечить. Нельзя забывать и печальные страницы нашей истории.

Генерал-майор в отставке С. И. Иовлев,
г. Киев, 1966 г.

Таблиця 1

Войска (остатки войск) 6-й и 12-й армий, которые находились в окружении²

№ з/п	Фамилия, имя, отчество, звание	Должность
6-я АРМИЯ		
Армейское управление		
1.	Музыченко Иван Николаевич, генерал-лейтенант	Командующий армией
2.	Иванов Николай Петрович, комбриг	Начальник штаба
3.	Андриенко Борис Константинович, полковник	Начальник оперативного отдела
16-й механизированный корпус		
4.	Соколов Александр Дмитриевич, комдив	Командир 16-го механизированного копуса
5.	Ноздрунов Михаил Кузьмич, генерал-майор	Начальник штаба 16-го механизированного корпуса
6.	Сергеев Василий Федорович, бригадный комиссар	Военком 16-го механизированного корпуса
7.	Полозков Василий Иудович, полковник	Командир 15-й танковой дивизии
8.	Вольнец <i>Игнатий Антонович</i> , полковник	Начальник штаба 15-й танковой дивизии
9.	Романенко <i>Александр Петрович</i> , <i>полковой комиссар</i>	<i>Военком 15-й танковой дивизии</i>
10.	Старков Николай Васильевич, полковник	Командир 39-й танковой дивизии
11.	Шамшин Александр Александрович, подполковник	Начальник штаба 39-й танковой дивизии

² У тексті доповіді генерал-майор С. І. Іовлев додатково подав довідку про з'єднання 6-ї й 12-ї армій, які перебували в оточенні в урочищі Зелена Брама. У ній, крім номерів армій, корпусів і дивізій, зазначені прізвища командирів, начальників штабів та політпрацівників. Всього автор доповіді у 1966 році зібрав та оприлюднив інформацію стосовно 86 представників армійського, корпусного та дивізійного командування, зазначивши їхні військові звання та посади. Для зручності сприйняття інформації, ми подаємо її у вигляді таблиці. Курсивом у таблиці виділені наші уточнення. Прізвища, імена та по-батькові ми подаємо повністю, тоді як у довідці зазначені лише прізвища та ініціали. У кількох прізвищах, автор довідки не вказав ініціали. У таких випадках наше уточнення також виділено курсивом.

12.	Горбенко Иван Васильевич, полковник	Командир 240-й мотострелковой дивизии
13.	Фотченков Петр Семенович, полковник	Командир 8-й танковой дивизии
14.	Огурцов Сергей Яковлевич, генерал-майор	Командир 10-й танковой дивизии
15.	Породенко Владимир Сергеевич, подполковник	Начальник штаба 10-й танковой дивизии, и. о. командира дивизии
16.	Крымов Василий Петрович, полковник	Командир 44-й танковой дивизии
17.	Панков Петр Михайлович, подполковник	Начальник штаба 44-й танковой дивизии
18.	Осьминский Василий Михайлович, полковник	Командир 213-й мотострелковой дивизии
37-й стрелковый корпус		
19.	Зыбин Семен Петрович, комбриг	Командир 37-го стрелкового корпуса
20.	Рогачевский Самуил Миронович, полковник	Начальник штаба 37-го стрелкового копуса
21.	Поляков Семен Петрович, бригадный комиссар	Военком 37-го стрелкового корпуса
22.	Прохоров Василий Иванович, генерал-майор	Командир 80-й стрелковой дивизии
23.	Гмыря Григорий Савельевич, полковник	Начальник штаба 80-й стрелковой дивизии
24.	Прейс Соломон Шайлович, полковой комиссар	Военком 80-й стрелковой дивизии
25.	Логинов Николай Логинович, полковник	Командир 139-й стрелковой дивизии
26.	Шагинян Вачаган Арменакович, майор	<i>Командир 364-го стрелкового полка 139-й стрелковой дивизии</i>
27.	Карпенко Виктор Митрофанович, полковник	Начальник штаба 139-й стрелковой дивизии
28.	Парамонов Александр Леонтьевич, полковой комиссар	Военком 139-й стрелковой дивизии
29.	Тонконогов Яков Иванович, генерал-майор	Командир 141-й стрелковой дивизии
30.	Бондаренко Иван Максимович, полковник	Начальник штаба 141-й стрелковой дивизии
31.	Кушевский Александр Иосифович, бригадный комиссар	Военком 141-й стрелковой дивизии
49-й стрелковий корпус		
32.	Корнилов Иван Алексеевич, генерал-майор	Командир 49-го стрелкового корпуса
33.	Огурцов Владимир Яковлевич, генерал-майор	Командир 49-го стрелкового корпуса <i>с 25. 07. 1941 г.</i>
34.	Токарев Михаил Павлович, бригадный комиссар	Военком 49-го стрелкового корпуса

35.	<i>Басанець Лука Герасимович</i> ³ , полковник	<i>Командир 140-ї стрелкової дивізії</i>
36.	Борисовский Семен Эммануилович, полковой комиссар	Военком 140-ї стрелкової дивізії
37.	Зверев Григорий Александрович, полковник	Командир 190-ї стрелкової дивізії
38.	Каладзе Николай Иванович, полковой комиссар	Военком 190-ї стрелкової дивізії
39.	Губин Степан Дмитриевич, полковник	Командир 197-ї стрелкової дивізії
40.	Востриков Алексей Гаврилович, полковой комиссар	Военком 197-ї стрелкової дивізії
41.	Шевурдин Федор Ефимович, генерал-майор	Командир 74-ї стрелкової дивізії
42.	Верзин Сергей Владимирович, генерал-майор	Командир 173-ї стрелкової дивізії
43.	Пономарёв Михаил Ильич, полковник	Начальник штаба 173-ї стрелкової дивізії
44.	Карталов Никита Евдокимович, полковой комиссар	Военком 173-ї стрелкової дивізії
45.	<i>Марцинкевич Владимир Николаевич</i> ⁴ , полковник	<i>Командир 176-ї стрелкової дивізії (35-ї СК)</i>
46.	Чичканов Александр Семенович, комбриг	Командир 189-ї стрелкової дивізії
46.	Хрусталеv Григорий Анатольевич, полковой комиссар	Военком 189-ї стрелкової дивізії
47.	Могилянецv Иван Сергеевич, полковник	Командир 10-ї стрелкової дивізії НКВД
12-я АРМИЯ		
Армейское управление		
48.	Понеделин Павел Григорьевич, генерал-майор	Командующий армией
49.	Арушанян Баграт Исаакович, генерал-майор	Начальник штаба армии
50.	Левин Павел Иванович, полковник	Начальник оперативного отдела армии
51.	Куликов Иван Павлович, бригадный комиссар	Член военного совета армии
52.	Любавин Петр Митрофанович, бригадный комиссар	Член военного совета армии
53.	Груленко Михаил Васильевич, бригадный комиссар	Член военного совета армии

³ Полковник Л. Г. Басанець потрапив у полон, намагаючись вийти з оточення, в яке потрапив з частиною 140-ї стрілецької дивізії в районі м. Дубно. Під Уманню та в районі Зеленої Брами залишками дивізії командував полковник Скрипкін Данило Микитович.

⁴ 176-а стрілецька дивізія і її командир В. М. Марцинкевич в оточенні під Уманню не були. Дивізія у червні – серпні 1941 р. діяла в складі 9-ї армії Південного фронту.

8-й стрелковый корпус		
54.	Снегов Михаил Георгиевич, генерал-майор	Командир 8-го стрелкового корпуса
55.	Бобров Николай Алексеевич, полковник	Начальник штаба 8-го стрелкового корпуса
56.	Шлафман Исаак Борисович, полковой комиссар	И. о. военкома 8-го стрелкового корпуса
57.	Сорокин Борис Алексеевич, полковник	Командир 60-й горно-стрелковой дивизии
58.	Нестеренко Михаил Демьянович, полковой комиссар	<i>Военком 60-й горно-стрелковой дивизии</i>
59.	Абрамидзе Павел Ивлианович, генерал-майор	Командир 72-й горнострелковой дивизии
60.	Опякин Павел Прокофьевич, полковник	Командир 99-й стрелковой дивизии
61.	Горохов Сергей Федорович, полковник	Начальник штаба 99-й стрелковой дивизии
13-й стрелковый корпус		
62.	Кириллов Николай Кузьмич, генерал-майор	Командир 13-го стрелкового корпуса
63.	Ткаченко Семен Акимович, генерал-майор	Командир 44-й стрелковой дивизии
64.	Гудков Дмитрий Иванович, комбриг	Начальник штаба 44-й стрелковой дивизии
65.	Прошкин Николай Игнатьевич, генерал-майор	Командир 58-й горно-стрелецкой дивизии
66.	Пожидаев Михаил Никифорович, бригадный комиссар	Военком 58-й горно-стрелковой дивизии
67.	Привалов Петр Фролович, генерал-майор	Командир 192-й горно-стрелковой дивизии
68.	Свечников Василий Иванович, подполковник	Начальник штаба 192-й горно-стрелковой дивизии
2-й механизированный корпус		
69.	Новосельский Юрий Владимирович, генерал-лейтенант	Командир 2-го механизированного корпуса
70.	Сучков Николай Иванович, полковник	Начальник штаба 2-го механизированного корпуса
71.	Семенов Сергей Петрович, бригадный комиссар	<i>военком 2-го механизированного корпуса</i>
72.	Кузьмин Григорий Иванович, полковник	Командир 11-й танковой дивизии
73.	Левский Михаил Ильич, полковник	Начальник штаба 11-й танковой дивизии
74.	Мындра Михаил Иванович, полковник	Командир 16-й танковой дивизии
75.	Руденко Никита Васильевич, полковой комиссар	Военком 16-й танковой дивизии
76.	Белов Николай Никанорович, генерал-майор	Командир 15-й мотострелковой дивизии

77.	Ласкин Иван Андреевич, полковник	Начальник штаба 15-й мотострелковой дивизии
24-й механизированный корпус		
78.	Чистяков Владимир Иванович, генерал-майор	Командир 24-го механизированного корпуса
79.	Данилов Александр Иванович, полковник	Начальник штаба 24-го механизированного корпуса
80.	Сильвестров Петр Иванович, бригадный комиссар	Военком 24-го механизированного корпуса
81.	Соломатин Михаил Дмитриевич, <i>полковник</i>	Командир 45-й танковой дивизии
82.	Климанов Иван Михайлович, подполковник	Начальник штаба 45-й танковой дивизии
83.	Швецов Константин Федорович, полковник	Командир 49-й танковой дивизии
84.	<i>Семенюк Михаил Андреевич, подполковник</i>	<i>Начальник штаба 49-й танковой дивизии</i> ⁵
85.	Саркисян Ашот Саркисович, полковник	Командир 216-й мотострелковой дивизии
86.	Попко Иван Петрович, подполковник	Начальник штаба 216-й мотострелковой дивизии

Таблица 2

Судьбы командиров 6-й и 12-й армий после 01.08.1941 г.⁶

Вышли из окружения		
№ з /п	Фамилия, имя, отчество, звание, должность	Судьба после 01.08.1941 г.
1.	Арушанян Баграт Исаакович, генерал-майор, начальник штаба 12-й армии	<i>Вышел из окружения в начале сентября 1941 года. Прошёл проверку в органах НКВД. В 1942–1943 гг. был под следствием.</i>

⁵ Підполковник Семенюк М. А. Наказом НКО СРСР № 01043 від 17.04.1941 р. був призначений начальником оперативного відділу 15-го механізованого корпусу. 15-й МК в оточенні під Уманню не перебував.

⁶ Автор наприкінці доповіді додатково навів дані про командирів, котрі потрапили в оточення в Зеленій Брамі. Всього в доповіді С. І. Іовлевим представлено інформацію стосовно 65 представників армійського, корпусного та дивізійного командування з уточненням їхньої долі після 01.08.1941 року (С. І. Іовлев відомі йому прізвища лише розподілив за принципом – “вийшли з оточення”, “загинули в оточенні”, “потрапили в полон”). Ми у пропонованій публікації подаємо наведені автором дані у вигляді таблиці, коротко уточнивши інформацію щодо того, як склалася в роки війни доля тих командирів, які вийшли з оточення, точних дат, місця загибелі та місця поховання командирів, які загинули в оточенні, а також як склалася доля тих представників командування, котрі потрапили в полон. Наші уточнення базуються на даних відомого дослідника битви під Уманню – О. І. Нуждіна [17; 18], на даних раніше невідомих (засекречених) довідкових видань Військової академії імені М. В. Фрунзе [4; 16], на публікаціях меморіального характеру [1; 2; 3] та матеріалах Центрального архіву Міністерства оборони РФ [15; 21; 24]. У таблиці наші уточнення й доповнення виділені курсивом.

		<i>С июня 1943 г. командовал боевыми соединениями РККА. Окончание войны встретил на территории Восточной Пруссии в звании генерал-лейтенанта [5, с. 250–253].</i>
2.	Ноздрунов Михаил Кузьмич, генерал-майор, начальник штаба 16-го механизированного корпуса	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. После проверки в органах НКВД служил на преподавательской работе. С декабря 1944 г. стажировался в боевых частях РККА. Умер от ран 19.04.1945 года. Похоронен в Москве [1, с. 3].</i>
3.	Гавриленко Николай Васильевич, генерал-майор артиллерии, начальник артиллерии 12-й армии	<i>Вышел из окружения в сентябре 1941 года. После проверки в органах НКВД командовал артиллерией ряда армий. Войну окончил в звании генерал-лейтенанта артиллерии [20, с. 184–185].</i>
4.	Соломатин Михаил Дмитриевич, полковник, командир 45-й танковой дивизии 24-й МК	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. После проверки в органах НКВД командовал боевыми танковыми соединениями РККА. Войну окончил в звании генерал-полковника танковых войск [14, с. 302–303].</i>
5.	Новосельский Юрий Владимирович, генерал-лейтенант, командующий 2-го механизированного корпуса	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. До конца войны и после войны остался в звании генерал-лейтенанта [5, с. 253].</i>
6.	Иванов Николай Петрович, комбриг, начальник штаба 6-й армии	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. Войну окончил в звании генерал-майора [5, с. 246–250].</i>
7.	Гудков Дмитрий Иванович, комбриг, начальник штаба 44-й стрелковой дивизии	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. Войну окончил в звании генерал-майора [14, с. 266].</i>
8.	Глазков Василий Андреевич, полковник, командир 211-й воздушно-десантной бригады	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. 19.01.1942 года присвоено звание генерал-майора. Погиб в бою в Сталинграде 08. 09. 1942 года [5, с. 254–255].</i>
9.	Горбенко Иван Васильевич, полковник, командир 240-й мотострелковой дивизии	<i>Вышел из окружения. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. Войну окончил в звании генерал-майора [14, с. 298].</i>
10.	Горохов Сергей Федорович, полковник, начальник штаба 99-й стрелковой дивизии	<i>Вышел из окружения в октябре 1941 года. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. Войну окончил в звании генерал-майора [14, с. 276–277].</i>

11.	Ласкин Иван Андреевич, полковник, начальник штаба 15-й мотострелковой дивизии	<i>Вышел из окружения в сентябре 1941 года. Получил звание генерал-майора. В декабре 1943 года был арестован, до конца войны и после войны был под следствием. 02.09.1952 года осуждён к лишению свободы на 10 лет. Освобожден и реабилитирован после смерти Сталина [5, с. 128–135].</i>
12.	Могилянец Иван Сергеевич, полковник, командир 10-й стрелковой дивизии войск НКВД по охране ж/д сооружений	<i>В августе 1941 года получил ранение, некоторое время был на оккупированной территории. В декабре перешёл линию фронта. После проверки в органах НКВД служил в боевых соединениях РККА. Умер от ран 15.04.1944 года [5, с. 320–322].</i>
13.	Опякин Павел Прокофьевич, полковник, командир 99-й стрелковой дивизии	<i>07.08.1941 года попал в плен, 12.08.1941 г. бежал. В августе 1941 года вышел в расположение войск РККА. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. Войну окончил в звании генерал-майора [5, с. 210–211].</i>
14.	Полозков Василий Иудович, полковник, командир 15-й танковой дивизии	<i>Вышел из окружения в сентябре 1941 года. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. Погиб 27.08.1944 года. Похоронен в г. Бельцы, Республика Молдова [2, с. 2].</i>
15.	Рогачевский Самуил Миронович, полковник, начальник штаба 37-го стрелкового корпуса	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. Войну окончил в звании генерал-майора [14, с. 229].</i>
16.	Ткаченко Владимир Александрович, полковник, командир 30-го отдельного полка связи	<i>В окружении в Зеленой Бреме не был. 30-й отдельный полк связи в составе окружённой группы не воевал.</i>
17.	Турбин Дмитрий Иванович, полковник, командир 3-й артиллерийской противотанковой бригады	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. 30.05.1942 г. получил звание генерал-майора артиллерии, 28.09.1943 г. – генерал-лейтенанта артиллерии. Скончался после тяжелого ранения 23.01.1944 г. Похоронен в Киеве [14, с. 323–324].</i>
18.	Попов Николай Константинович, дивизионный комиссар, член Военного совета 6-й армии	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. До конца войны служил в тыловах частях РККА. Войну окончил в звании генерал-майора интендантской службы [5, с. 376].</i>
19.	Куликов Иван Павлович, бригадный комиссар, начальник	<i>В августе 1941 года попал в плен, через несколько дней бежал. Считался пропавшим</i>

	политуправління 12-ї армії	<i>без весті. С 08.11.1942 г. – в резерве Главного политического управления РККА [21, л. 60 об].</i>
20.	Привалов Никифор Иванович, бригадний комісар, военком (замполит) 240-ї моторизованої дивізії	<i>Вышел из окружения в августе 1941 года. После проверки в органах НКВД служил в боевых соединениях РККА. Войну закончил в звании полковника [14, с. 298–299].</i>
21.	Каладзе Николай Иванович, полкової комісар, замполит 190-ї стрілкової дивізії	<i>11.08.1945 года попал в плен, через несколько дней бежал. В сентябре 1941 года перешёл линию фронта. После проверки в органах НКВД служил на командных должностях в боевых соединениях РККА. Войну закончил в звании полковника [5, с. 376].</i>
Погибли в окружении		
1.	Зыбин Семен Петрович, комбриг, командуючий 37-го стрілкового корпусу	<i>05.08.1941 года погиб в Зеленой Бреме в районе с. Копенковатое. Похоронен в с. Копенковатое, в братской могиле № 393 [5, с. 149].</i>
2.	Федоров Георгий Иванович, генерал-майор артиллерії, начальник артиллерії 6-ї армії	<i>08.08.1941 года попал раненым в плен в районе с. Копенковатое. Умер в плену 08.08.1941 года [3, с. 3].</i>
3.	Верзин Сергей Яковлевич, генерал-майор, командир 173-ї стрілкової дивізії	<i>09.08.1941 года застрелился в Зеленой Бреме. Символическая могила обустроена в с. Подвысоком, в братской могиле № 386 [4, с. 557; 24, л. 3].</i>
4.	Белов Николай Никанорович, генерал-майор, командир 15-ї мотострелкової дивізії	<i>09.08.1941 года погиб в Зеленой Бреме во время артобстрела. Символическая могила обустроена в с. Подвысокое, в братской могиле № 386 [4, с. 554; 24, л. 3].</i>
5.	Чистяков Владимир Иванович, генерал-майор, командуючий 24-го механізованого корпусу	<i>06.08.1941 года умер от сердечного приступа во время прорыва в районе г. Первомайска. Могила не известна [4, с. 590].</i>
6.	Акимов Александр Григорьевич ⁷ , полковник, командир 507-го корпусного артполка	<i>05.08.1941 г. погиб в Зеленой Бреме. Символическая могила обустроена в с. Подвысокое в братской могиле № 386 [24, л. 3].</i>
7.	Андриенко Борис Константинович, полковник, начальник 1-го отделения оперативного отдела штаба 6-ї армії	<i>05.08.1941 года погиб в районе с. Подвысокое. Место погребения не известно [17, с. 285].</i>
8.	Бобров Николай Алексеевич, полковник, начальник штаба	<i>07.08.1941 года погиб в Зеленой Бреме. Место погребения не известно [17, с. 310].</i>

⁷ У більшості досліджень полковника Акімова іменують Семеном Якимовичем. Насправді командира 507-го корпусного артилерійського полку звали Олександром Григоровичем. Саме полковник Акімов Олександр Григорович значиться й на братській могилі (№ 386) у с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області.

	8-го стрелкового корпуса	
9.	Бондаренко Иван Максимович ⁸ , полковник, начальник штаба 141-й стрелковой дивизии	<i>08.08.1941 года попал в плен. В 1945 году вернулся в СССР, прошел проверку в органах НКВД, был восстановлен в звании и рядах РККА [17, с. 293].</i>
10.	Губин Степан Дмитриевич, полковник, командир 197-й стрелковой дивизии	<i>06.08.1941 года погиб в бою в с. Подвысокое. Похоронен в с. Подвысокое, в братской могиле № 386 [5, с. 155; 24, л. 4].</i>
11.	Данилов Александр Иванович, полковник, начальник штаба 24-го механизированного корпуса	<i>Пропал без вести в августе 1941 года [5, с. 153].</i>
12.	Левин Павел Иванович, полковник, начальник оперативного отдела 12-й армии	<i>07.08.1941 года застрелился в районе с. Владимировка. Место погребения не известно [17, с. 308].</i>
13.	Саркисян Ашот Саркисович, полковник, командир 216-й мотострелковой дивизии	<i>Погиб 16.07.1941 года в бою в районе ст. Монастырище. Место погребения не известно [17, с. 320].</i>
14.	Сорокин Борис Алексеевич, полковник, командир 60-й горнострелковой дивизии	<i>08.08.1941 года погиб в бою в районе с. Розсоховатец. Значится погребенным в с. Подвысокое, в братской могиле № 386 [5, с. 161, 24, л. 8].</i>
15.	Фотченков Петр Семенович, полковник, командир 8-й танковой дивизии	<i>06.08.1941 года погиб в бою во время прорыва. Место погребения не известно [5, с. 157].</i>
16.	Груленко Михаил Васильевич, бригадный комиссар, член Военного совета 12-й армии	<i>07.08.1941 года застрелился в окружении [5, с. 369].</i>
17.	Любавин Петр Митрофанович, бригадный комиссар, член Военного совета 12-й армии	<i>07.08.1941 года застрелился в окружении [5, с. 369].</i>
18.	Поляков Семен Петрович, бригадный комиссар, военком (замполит) 37-го стрелкового корпуса	<i>04.08.1941 года погиб в районе с. Копенковатое. Место погребения не известно [17, с. 290].</i>
19.	Сергеев Василий Федорович, бригадный комиссар, военком (замполит) 16-го механизированного корпуса	<i>Погиб 06.08.1941 года. Место погребения не известно [17, с. 301].</i>
20.	Куцевский Александр Иосифович, бригадный комиссар, военком (замполит) 141-й стрелковой дивизии	<i>Застрелился в августе 1941 года в районе с. Подвысокое. Место погребения не известно [17, с. 293].</i>
21.	Прейс Соломон Шайлович, полковой комиссар, военком (замполит) 80-й стрелковой дивизии	<i>Застрелился 06.08.1941 года в районе Москалева леса, северо-западнее Голованевска. Место погребения не известно [17, с. 291].</i>

⁸ Полковник Бондаренко Иван Максимович у Зеленій Брамі не загинув.

22.	Харитонов Анатолий Трофимович, полковий комиссар, военком (замполит) 99-й стрелковой дивизии	<i>06.08.1941 года застрелился в районе с. Терновка. Место погребения не известно [17, с. 317].</i>
Попали в плен		
1.	Музыченко Иван Николаевич, генерал-лейтенант, командующий 6-й армии	<i>06.08.1941 года попал в плен в района с. Сухой Ташлык. В апреле 1945 года был освобождён американскими войсками, возвратился в СССР. Проходил проверку в органах НКВД. Был восстановлен в звании. Умер в 1970 году [5, с. 222, 234; 17, с. 285].</i>
2.	Понеделин Павел Григорьевич, генерал-майор, командующий 12-й армии	<i>07.08.1941 года попал в плен в районе Новоархангельска. В апреле 1945 года был освобождён американскими войсками, возвратился в СССР. Был арестован. Расстрелян в 1950 году. Реабилитирован в 1956 году [5, с. 197, 221; 17, с. 307].</i>
3.	Кириллов Николай Кузьмич, генерал-майор, командир 13-го стрелкового корпуса	<i>07.08.1941 года попал в плен в районе Новоархангельска. В апреле 1945 года был освобождён американскими войсками, возвратился в СССР. Был арестован. Расстрелян в 1950 году. Реабилитирован в 1956 году [5, с. 197, 221].</i>
4.	Корнилов Иван Алексеевич, генерал-майор, командир 49-го стрелкового корпуса	<i>10.08.1941 года попал в плен в района с. Небелевка. В апреле 1945 года был освобождён американскими войсками, возвратился в СССР. Проходил проверку в органах НКВД. Был восстановлен в звании. Умер в 1953 году [5, с. 239–240].</i>
5.	Огурцов Сергей Яковлевич, генерал-майор, командир 49-го стрелкового корпуса	<i>09.08.1941 года попал в плен в района с. Подвысокое. В апреле 1942 года бежал из плена. Воевал в партизанском отряде на территории Польши. Погиб в бою 28.10.1942 года [5, с. 173–181].</i>
6.	Снегов Михаил Георгиевич, генерал-майор, командир 8-го стрелкового корпуса	<i>07.08.1941 года попал в плен в районе с. Копенковатое. В апреле 1945 года был освобождён американскими войсками, возвратился в СССР. Проходил проверку в органах НКВД. Был восстановлен в звании. Умер в 1960 году [5, с. 236–238].</i>
7.	Тонконогов Яков Иванович, генерал-майор, командир 141-й стрелковой дивизии	<i>09.08.1941 года попал в плен в районе с. Емиловка. В апреле 1945 года был освобождён американскими войсками, возвратился в СССР. Проходил проверку в органах НКВД. Был восстановлен в звании. Умер в 1985 году [5, с. 241–243].</i>
8.	Абрамидзе Павел Ивлианович, генерал-майор, командир	<i>08.08.1941 года попал в плен в районе с. Подвысокое. В апреле 1945 года был</i>

	72-й горнострелковой дивизии	<i>освобождён американскими войсками, возвратился в СССР. Проходил проверку в органах НКВД. Был восстановлен в звании. Умер в 1989 году [5, с. 240–241].</i>
9.	Прохоров Василий Иванович, генерал-майор, командир 80-й стрелковой дивизии	<i>07.08.1941 года попал в плен в районе с. Покотилово. Погиб в Флоссенбургском лагере осенью 1943 года [2, с. 3; 4, с. 580].</i>
10.	Прошкин Николай Игнатьевич, генерал-майор, командир 58-й горнострелковой дивизии	<i>04.08.1941 года попал в плен в районе сел Терновка – Тишковка. Погиб в лагере в Замостье в декабре 1941 года [2, с. 3; 4, с. 581].</i>
11.	Ткаченко Семен Акимович, генерал-майор, командир 44-й горнострелковой дивизии	<i>08.08.1941 года попал в плен в районе с. Подвысокое. Расстрелян в лагере Заксенхаузен 03.02.1945 года [3, с. 2; 4, с. 586].</i>
12.	Соколов Александр Дмитриевич, комдив, командующий 16-го механизированного корпуса	<i>05.08.1941 года тяжело раненым попал в плен. Умер 17.08.1941 года. Похоронен в Новоукраинке [5, с. 169 – 172].</i>
13.	Герасименко Кондрат Васильевич, бригадный комиссар, начальник политуправления 6-й армии	<i>06.08.1941 г. попал в плен в районе с. Подвысокое. Бежал. После проверки в органах НКВД служил в боевых соединениях РККА. После войны трудился на партийной работе [17, с. 295].</i>
14.	Логинов Николай Логинович, полковник, командир 139-й стрелковой дивизии	<i>08.08.1941 года попал в плен. В апреле 1945 года был освобождён американскими войсками, возвратился в СССР. Проходил проверку в органах НКВД. Был восстановлен в звании [17, с. 292].</i>
15.	Породенко Владимир Сергеевич, подполковник, начальник штаба 10-й танковой дивизии	<i>06.08.1941 г. попал в плен в районе с. Новоселки. После войны вернулся в СССР. Проходил проверку в органах НКВД. Был восстановлен в звании [17, с. 305].</i>
16.	Гмыря Григорий Савельевич, полковник, начальник штаба 80-й стрелковой дивизии	<i>06.08.1941 г. попал в плен на окраине Москалевого леса в районе Голованевска. Умер в лагере для военнопленных в Голованевске в 1941 году [17, с. 291; 5, с. 183].</i>
17.	Крымов Василий Петрович, полковник, командир 44-й танковой дивизии	<i>06.08.1941 года тяжело раненым попал в плен. Умер 09.08.1941 года в лагере для военнопленных в Голованевске [5, с. 172–173].</i>
18.	Осьминский Василий Михайлович, полковник, командир 213-й мотострелковой дивизии	<i>06.08.1941 года попал в плен в районе с. Копенковатое. Умер 24.08.1941 года в лагере для военнопленных в Виннице [5, с. 187–189].</i>
19.	Карталов Никита Евдокимович, полковой комиссар, военком (замполит) 173-й стрелковой	<i>09.08.1941 г. попал в плен в районе Подвысокого, через несколько дней бежал. Повторно попал в плен в декабре</i>

	дивізії	<i>1941 года. Расстрелян в 1942 году в лагере в Виннице [17, с. 294].</i>
20.	Мындро Михаил Иванович, полковник, командир 16-й танковой дивизии	<i>07.08.1941 года попал в плен и в тот же день был расстрелян. Значится погребенным в братской могиле с. Павловка I [5, с. 154 – 155].</i>
21.	Руденко Никита Васильевич, полковный комиссар, военком (замполит) 16-й танковой дивизии	<i>04.08.1941 года попал в плен в районе с. Легедзино. Погиб в плену в августе 1941 года. Значится погребенным в братской могиле с. Павловка I [17, с. 300].</i>
22.	Швецов Константин Федорович, полковник, командир 49-й танковой дивизии	<i>04.08.1941 года попал в плен в районе с. Терновка. Дальнейшая судьба не известна [17, с. 319; 5, с. 154].</i>

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Андреев С. Д.** Отдали жизнь за Родину. Список генералов, адмиралов, корпусных и дивизионных комиссаров Советской Армии и Военно-Морского Флота, погибших, умерших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 9 мая 1945) // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 9. – С. 2–5.
2. **Андреев С. Д.** Отдали жизнь за Родину. Список генералов, адмиралов, корпусных и дивизионных комиссаров Советской Армии и Военно-Морского Флота, погибших, умерших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 9 мая 1945) // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 11. – С. 2–5.
3. **Андреев С. Д.** Отдали жизнь за Родину. Список генералов, адмиралов, корпусных и дивизионных комиссаров Советской Армии и Военно-Морского Флота, погибших, умерших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 9 мая 1945) // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 2. – С. 2–5.
4. **Военные** кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Справочно-статистические материалы) / Под общей редакцией генерала армии А. П. Белобородова. – М.: Военное издательство МО СССР, 1963. – 624 с.
5. **Даценко В.** Зеленая брама : возвращение к легенде / В. Даценко. – Кировоград: Имекс-ЛТД, 2013. – 460 с.
6. **Долматовский Е. А.** Зеленая брама // Роман-газета. – 1983 – № 2. – С. 1–70.
7. **Долматовский Е. А.** Зеленая брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны // Октябрь. – 1981. – № 7. – С. 98–180.
8. **Долматовский Е. А.** Зелёная брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
9. **Долматовский Е. А.** Новые страницы “Зеленой Брамы” // Октябрь. – 1982. – № 6. – С. 136–172.
10. **Иовлев Сергей Иванович** / Великая Отечественная: Комдивы. Военный биографический словарь. Том IV. Командиры стрелковых, горнострелковых дивизий, крымских, полярных, петрозаводских дивизий, дивизий ребольского направления, истребительных дивизий (Ибянский – Печененко). – М.: Кучково поле, 2015. – С. 66–67.
11. **Иовлев Сергей Иванович** / Великая Отечественная: Комкоры. Военный биографический словарь. – М.; Жуковский : Кучково поле, 2006. – Т. 1. – С. 245–246.
12. **Иовлев С. И.** Бои 6-й и 12-й армий в окружении в районе г. Умань (июль–август 1941 года). – Народний музей історії с. Підвисокого. – Ф. 12-а армія. – Рукопис. – 19 арк.
13. **Иовлев С. И.** Место командира в бою // Красная звезда. – 1942. – 12 апреля. – С. 3.

14. **Ковальський М. И.** По следам погибших армий / М. И. Ковальский. – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2014. – 346 с.
15. **Книга** погибших товарищей в фашистском плену. 1941–1945 гг. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 594260. – Ед. хр. 46. – Л. 94–121.
16. **Командование** корпусного и дивизионного звена советских вооружённых сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (Приложение к книге “Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.” – М.: Издание Военной академии имени М. В. Фрунзе, 1964. – 572 с.
17. **Нуждин О.** Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.) : [монография]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 328 с.
18. **Нуждин О.** Уманский “котел”: трагедия 6-й и 12-й армий / О. Нуждин. – М.: Язузакаталог, 2016. – 384 с.
19. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление Совета Народных комиссаров Союза ССР от 27 января 1943 года // Красная звезда. – 1943. – 28 января. – С. 1.
20. **Пишу** исключительно по памяти... Командиры Красной Армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны : В 2 т. / Сост., авт. предисл., коммент. и биограф. очерков С. Л. Чекунов. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. – Том 2. – 608 с.
21. **Приказ** Главного управления формирования и укомплектования войск Красной Армии № 01034/пр от 08.11.1942 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 56. – Оп. 12220. – Ед. хр. 66. – Л. 47 – 62 об.
22. **Симонов К.** Уроки правды // Наука и жизнь. – 1988. – № 4. – С. 16–25.
23. **Симонов К.** Уроки истории и долг писателя // Наука и жизнь. – 1987. – № 6. – С. 42–51.
24. **Учётная** карточка воинского захоронения. Братская могила (могила № 386) с. Подвысокое Новоархангельского района Кировоградской области. – ЦАМО РФ. – Коллекция карточек воинских захоронений. – 9 л.
25. **Фасольняк Ю. Ю.** Аналіз дій командного складу 6-ї і 12-ї армій в умовах оточення (серпень 1941 р.) : оточення під Уманню / Ю. Ю. Фасольняк // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202. ч. 2. – С. 8–12.
26. **Фасольняк Ю. Ю.** Деякі аспекти Уманської оборонної операції у світлі нових документів / Ю. Ю. Фасольняк // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Випуск 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 240–244.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна.)

А. В. Чёрный

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ДОКЛАД ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА С. И. ИОВЛЕВА В ВОЕННО-НАУЧНОМ ОБЩЕСТВЕ КИЕВСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА (г. КИЕВ 1966 г.)

Доклад генерал-майора в отставке С. И. Иовлева “Бои 6-й и 12-й армий в окружении в районе города Умань (июль–август 1941 г.)”, представленный на заседании Военно-научного общества Киевского военного округа в 1966 году, является

знаковым и одновременно малоизвестным исследованием по истории окруженных на территории Кировоградской области армий генералов И. М. Музыченко и П. Г. Понеделина. Это одно из первых исследований по истории окруженных 6-й и 12-й армий, которое никогда не публиковалось в полной версии на страницах научных изданий. Учитывая то, что исследование до сих пор не потеряло актуальности для изучения оборонительных боев на Кировоградщине в июле–августе 1941 года, материалы, подготовленные С. И. Иовлевым, заслуживают публикации в научном издании. В статье автор-составитель, кроме самого доклада, представляет биографическую справку о генерале С. И. Иовлеве, краткую современную историографическую оценку подготовленного генералом материала, а также уточненные и дополненные данные о высшем командном составе армий, окруженных в Зеленой Бреме. Доклад С. И. Иовлева публикуется в авторской редакции по списку, который хранится в фондах Народного музея села Подвысокого Новоархангельского района Кировоградской области.

Ключевые слова: С. И. Иовлев, Зеленая Брами, армия, окружение, плен, трагедия.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Чёрный Александр Васильевич – доцент кафедры истории Украины Центральноукраинского государственного университета имени Владимира Винниченко, кандидат исторических наук, доцент (г. Кропивницкий, Украина).

O. V. Chorny

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

THE REPORT OF MAJOR-GENERAL S. I. IOVLEV IN THE MILITARY SCIENTIFIC COMPANY OF THE KYIV MILITARY DISTRICT (KYIV, 1966)

The report of the Major General in the retirement of S.I. Iovlev "Fights of the 6th and 12th Army surrounded by the city of Uman (July-August 1941)", proclaimed at the meeting of the Military Science Society of the Kiev Military District in 1966 is an iconic and at the same time little-known study on the history of surrounded in Kirovograd region the armed forces of generals I. M. Muzychenko and P. G. Ponedelin. This is one of the first studies on the history of the 6th and 12th Army, which was never published in the full version on the pages of scientific publications. Given that the research has still not lost its relevance to the study of defensive battles in Kirovograd region in July-August 1941, materials prepared by S. I. Iovlev are worthy of presentation in the scientific literature. In the proposed publication, the author-compiler, in addition to the report itself, presents biographical materials on General S. I. Iovlev, a brief contemporary historiographical assessment of the material prepared by the general, as well as clarified and supplemented data on the supreme command staff of the armies surrounded in Zelena Brama. The report by S. I. Iovlev is published on the list, which is stored in the funds of the National's Museum of the village of Podvysoke, Novoarkhangel'sky district, Kirovograd region, in the author's edition and in the original language.

Key words: S. I. Iovlev, Zelena Brama, army, surrounding, captive. tragedy.

REFERENCES

1. **Andreyev S. D.** Otdali zhizn' za Rodinu. Spisok generalov, admiralov, korpusnykh i divizionnykh komissarov Sovetskoy Armii i Voenno-Morskogo Flota, pogibshikh,

- umershikh i propavshikh bez vesti v period Velikoy Otechestvennoy voyny (22 iyunya 1941 – 9 maya 1945) // *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. – 1993. – № 9. – S. 2 – 5.
2. **Andreyev S. D.** Otdali zhizn' za Rodinu. Spisok generalov, admiralov, korpusnykh i divizionnykh komissarov Sovetskoj Armii i Voyenno-Morskogo Flota, pogibshikh, umershikh i propavshikh bez vesti v period Velikoy Otechestvennoy voyny (22 iyunya 1941 – 9 maya 1945) // *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. – 1993. – № 11. – S. 2 – 5.
  3. **Andreyev S. D.** Otdali zhizn' za Rodinu. Spisok generalov, admiralov, korpusnykh i divizionnykh komissarov Sovetskoj Armii i Voyenno-Morskogo Flota, pogibshikh, umershikh i propavshikh bez vesti v period Velikoy Otechestvennoy voyny (22 iyunya 1941 – 9 maya 1945) // *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. – 1994. – № 2. – S. 2 – 5.
  4. **Voyennyye** kadry sovetskogo gosudarstva v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941 – 1945 gg. (Spravochno-statisticheskiye materialy) / Pod obshchey redaktsiyey generala armii A. P. Beloborodova. – M. : Voyennoye izdatel'stvo MO SSSR, 1963. – 624 s.
  5. **Datsenko V.** Zelenaya brama : vozvrashcheniye k legende / V. Datsenko. – Kirovograd : Imeks-LTD, 2013. – 460 s.
  6. **Dolmatovskiy Ye. A.** Zelenaya brama // *Roman-gazeta*. – 1983 – № 2. – S. 1 – 70.
  7. **Dolmatovskiy Ye. A.** Zelenaya brama. Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny // *Oktyabr'*. – 1981. – № 7. – S. 98 – 180.
  8. **Dolmatovskiy Ye. A.** Zelonaya brama: Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M. : Politizdat, 1983. – 303 s.
  9. **Dolmatovskiy Ye. A.** Novyye stranitsy “Zelenoy Bramy” // *Oktyabr'*. – 1982. – № 6. – S. 136 – 172.
  10. **Iovlev Sergey Ivanovich** / Velikaya Otechestvennaya: Komdivy. Voyennyy biograficheskiy slovar'. Tom IV. Komandiry strelkovykh, gornostrelkovykh diviziy, krymskikh, polyarnykh, petrozavodskikh diviziy, diviziy rebol'skogo napravleniya, istrebitel'nykh diviziy (Ibyanskiy – Pechenenko). – M. : Kuchkovo pole, 2015. – S. 66 – 67.
  11. **Iovlev Sergey Ivanovich** / Velikaya Otechestvennaya: Komkory. Voyennyy biograficheskiy slovar'. – M. ; Zhukovskiy : Kuchkovo pole, 2006. – T. 1. – S. 245 – 246.
  12. **Iovlev S. I.** Boi 6-y i 12-y armiy v okruzenii v rayone g. Uman' (iyul' – avgust 1941 goda). – Narodniy muzey istorii s. Pidvisokogo. – F. 12-a armiya. – Rukopis. – 19 ark.
  13. **Iovlev S. I.** Mesto komandira v boyu // *Krasnaya zvezda*. – 1942. – 12 aprelya. – S. 3.
  14. **Koval'skiy M. I.** Po sledam pogibshikh armiy / M. I. Koval'skiy. – Kirovograd : Tsentral'no-Ukrainskoye izdatel'stvo, 2014. – 346 s.
  15. **Kniga** pogibshikh tovarishchey v fashistskom plenu. 1941 – 1945 gg. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 594260. – Yed. khr. 46. – L. 94 – 121.
  16. **Komandovaniye** korpusnogo i divizionnogo zvena sovetskikh vooruzhonnykh sil perioda Velikoy Otechestvennoy voyny 1941 – 1945 gg. (Prilozheniye k knige “Voyennyye kadry Sovetskogo gosudarstva v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941 – 1945 gg.” – M. : Izdaniye Voyennoy akademii imeni M. V. Frunze, 1964. – 572 s.
  17. **Nuzhdin O.** Bitva pod Uman'yu: tragediya 6-y i 12-y armiy (25 iyulya – 7 avgusta 1941 g.) : [monografiya]. – Yekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2011. – 328 s.
  18. **Nuzhdin O.** Umanskiy “kotel”: tragediya 6-y i 12-y armiy / O. Nuzhdin. – M. : Yauza-katalog, 2016. – 384 s.
  19. **O prisvoyenii** voinskikh zvaniy vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye Soveta Narodnykh komissarov Soyuza SSR ot 27 yanvarya 1943 goda // *Krasnaya zvezda*. – 1943. – 28 yanvarya. – S. 1.
  20. **Pishu** isklyuchitel'no po pamyati... Komandiry Krasnoy Armii o katastrofe pervykh dney Velikoy Otechestvennoy voyny : V 2 t. / Sost., avt. predisl., komment. i biogr. ocherkov S. L. Chekunov. – M. : Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke, 2017.– Tom 2. – 608 s.

21. *Prikaz* Glavnogo upravleniya formirovaniya i ukomplektovaniya voysk Krasnoy Armii № 01034/pr ot 08. 11. 1942 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 56. – Op. 12220. – Yed. khr. 66. – L. 47 – 62 ob.
22. *Simonov K.* Uroki pravdy // Nauka i zhizn'. – 1988. – № 4. – S. 16 – 25.
23. *Simonov K.* Uroki istorii i dolg pisatelya // Nauka i zhizn'. – 1987. – № 6. – S. 42 – 51.
24. *Uchotnaya* kartochka voinskogo zakhroneniya. Bratskaya mogila (mogila № 386) s. Podvysokoye Novoarkhangel'skogo rayona Kirovogradskoy oblasti. – TSAMO RF. – Kolleksiya kartochek voinskikh zakhroneniy. – 9 l.
25. *Fasol'nyak Yu. Yu.* Analiz diy komandnoho skladu 6-yi i 12-yi armiy v umovakh otochennya (serpen' 1941 r.): otochennya pid Umannyu / Yu. Yu. Fasol'nyak // Visnyk Cherkas'koho un-tu. Seriya : Istorychni nauky. – Cherkasy, 2011. – Vyp. 202. Ch. 2. – S. 8 – 12.
26. *Fasol'nyak Yu. Yu.* Deyaki aspekty Umans'koyi oboronnoyi operatsiyi u svitli novykh dokumentiv / Yu. Yu. Fasol'nyak // Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi : zbirnyk naukovykh stattey. – Vypusk 29. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, 2012. – S. 240 – 244.

ABOUT THE AUTHOR

Chorny Oleksandr Vasylovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94 (477. 65) “1941”

О. В. Чорний

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

**НЕВІДОМІ СПОГАДИ
ГЕНЕРАЛА БАГРАДА ІСААКОВИЧА АРУШАНЯНА
ПРО БОЇ 12-ї АРМІЇ В ЧЕРВНІ–СЕРПНІ 1941 РОКУ
(з фондів Народного музею села Підвисокого)**

Наприкінці липня – на початку серпня 1941 року на Кіровоградщині в оточенні загинули дві радянські армії Південного фронту – 6-а й 12-а. Це був перший великий котел на території України на початковому етапі радянсько-німецької війни 1941–1945 років. Історія оточених 6-ї й 12-ї армій за браком джерел й досі залишається малодослідженою проблемою Другої світової війни. Деякою мірою завісу таємничості над історією оточених армій відкривають спогади начальника штабу 12-ї армії генерала Б. І. Арушаняна – безпосереднього учасника подій. Документ зберігається у фондах Народного музею села Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області і є повною версією спогадів, що публікувалися в “Военно-историческом журнале” у 1973 році. У пропонованій публікації автор-упорядник, окрім спогадів, подає коротку джерелознавчу довідку про документ та біографічні матеріали про генерала Б. І. Арушаняна. Спогади друкуються в авторській редакції та мовою оригіналу.

Ключові слова: Б. І. Арушанян, генерал, війна, Зелена Брама, оточення, спогади.

Офіційно опублікованих спогадів вищого армійського командування про бої 6-ї й 12-ї армій в перші місяці війни та в оточенні в урочищі Зелена Брама практично немає. Це можна пояснити наступним чином. По-перше, після війни в СРСР тема трагічної загибелі двох армій Південно-Західного фронту (з 25 липня 1941 року – в складі Південного фронту) не була популярною, на ній стояло своєрідне табу. В офіційній історії війни щодо боїв 6-ї й 12-ї армій у червні – середині серпня 1941 року спеціально “навчені” дослідники відділу історії Великої Вітчизняної війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС обмежувалися твердженнями на зразок “часть сил 6-й и 12-й армий, не успевая отойти из района Умани, оказалась окружённой. Остальные соединения этих армий с боями отступили в район южнее Первомайска” [9, с. 101]. По-друге, значна частина вищого армійського командування загинула в оточенні. По-третє, ті генерали, які потрапили в полон, пережили його, повернулися в СРСР і вижили не поспішали довіряти спогади зошитам або стандартним аркушам паперу, з огляду на те, що перспектив опублікувати їх в Союзі практично не було. Багато учасників подій, представників армійського командування, не поділилися спогадами й з огляду на те, що не дожили до тих часів, коли ця тема набула актуального звучання. На середину 80-х років серед живих з-поміж тих, хто міг сказати вагоме слово з історії оборонних боїв в оточенні 6-ї й 12-ї армій, залишився лише генерал Б. І. Арушанян, який у перші місяці радянсько-німецької

війни служив на посаді начальника штабу 12-ї армії, і якому в серпні 1941 року вдалося вийти з оточення.

Він написав невеликі спогади, які у 1973 році були опубліковані на сторінках *“Военно-исторического журнала”* під назвою *“Боевые действия 12-й армии в начальный период войны”* [4]. Фактично в СРСР це була вперше публікована інформація від першої особи такого рівня про бої 6-ї й 12-ї армій початкового етапу війни. Нагадаємо, що командарм-12 П. Г. Понеделін, який пережив полон і повернувся в СРСР, був розстріляний у серпні 1950 року в Москві після слідства, що тривало з травня 1945 року.

У 70–80-х роках минулого століття з Б. І. Арушаняном активно переписувався Д. І. Фартушняк – фундатор Народного музею історії с. Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області, якому тема оточення 6-ї й 12-ї армій була дуже близькою. Для згаданого музею генерал-лейтенант у відставці Б. І. Арушанян надіслав невеликий за обсягом (34 аркуші) рукопис *“12-я армия в начальный период Великой Отечественной войны”*, який зберігається в підсобному фонді музею й досі [3]. Ознайомившись з листами Б. І. Арушаняна до Д. І. Фартушняка від 7 січня 1973 року, нам вдалося встановити, що рукопис Баграт Ісаакович надіслав у музей у січні 1973 року [3; 18, арк. 2], ще до того як його спогади були опубліковані у *“Военно-историческом журнале”*.

Хоча рукопис за обсягом і більший за опубліковані спогади, в ньому Б. І. Арушанян лише дотично розповів про трагедію, яка розгорнулася в лісовому урочищі Зелена Брама наприкінці липня – на початку серпня 1941 року. Водночас в спогадах все ж є знакові для дослідження історії героїзму і трагедії 12-ї армії відомості, зафіксовані відставним генералом, безпосереднім учасником подій літа 1941 року, які не були опубліковані на сторінках *“Военно-исторического журнала”*. Зокрема, він повідомляє про те, що на початку серпня 1941 року командування фронту позбавило армію П. Г. Понеделіна авіації¹, уточнює деякі дати щодо участі 12-ї армії в боях до її загибелі в Зеленій Брамі; від першої особи характеризує стан бойової готовності армійських частин перед війною, дає їхні кількісні та якісні характеристики; уточнює обставини, пов’язані з оточенням армій; уточнює обставини та орієнтовне місце загибелі командира 212-ї мотострілецької дивізії полковника А. С. Саркісяна; подає подробиці окремих боїв. Безумовно, це дуже цінне джерело, яке варте публікації і подальшого використання дослідниками проблеми трагічної загибелі 12-ї армії в котлі під Уманню.

Готуючи рукопис до публікації, ми вирішили зберегти його структуру, виклад матеріалу і всі формулювання в авторській редакції, оскільки це значною мірою характеризує автора і його ставлення до подій, про які він писав. Документ публікується російською мовою, оскільки цією мовою він написаний Б. І. Арушаняном. Разом із тим вважаємо за необхідне подати й інформацію про автора рукопису.

---

¹ Розпорядженням командувача Південно-Західного фронту від 1 липня 1941 року авіація 12-ї армії була підпорядкована командувачу 26-ї армії [28, с. 183].

Отож, *Арушанян Баграт Ісаакович* – радянський генерал вірменського походження, народився 27 лютого 1903 року [2, с. 52] в поселенні Веришен Зангезурського повіту Єлисаветпольської губернії² (нині село Веришен Сюнікської області, Республіка Вірменія).

У РСЧА – з листопада 1923 року [8, с. 116]. У 1926 році закінчив Вірменську об'єднану військову школу [2, с. 52]. З вересня 1926 року перебував у лавах 1-го Вірменського стрілецького полку Вірменської стрілецької дивізії Кавказької армії, у якій служив командиром взводу курсантів (з жовтня 1926 року), командиром роти (з серпня 1928 року), командиром батальйону (з квітня 1931 року), начальником полкової школи (з листопада 1931 року) [10, с. 113]. 10 червня 1931 року вступив до ВКП(б) [8, с. 117].

У 1933–1936 рр. навчався у Військовій академії імені М. В. Фрунзе, після закінчення якої був направлений проходити службу в Київський військовий округ на посаду помічника начальника оперативного відділу штабу 15-ї стрілецької дивізії [10, с. 113]. У травні 1938 року Б. І. Арушанян був призначений на посаду начальника оперативного відділу 6-го стрілецького корпусу Одеської армійської групи [10, с. 113], а в жовтні того ж року обійняв посаду начальника оперативного відділу штабу Одеської армійської групи [10, с. 113], з якою брав участь у т. зв. “визвольному” поході в Західну Україну 17–28 вересня 1939 року.

23 жовтня 1939 року Наказом НКО СРСР № 0160 на базі вище загаданої групи була створена 12-а армія Київського особливого військового округу, а Б. І. Арушанян був призначений начальником оперативного відділу штабу армії [10, с. 105]. У січні 1940 року отримав призначення на посаду начальника штабу 19-го стрілецького корпусу, який у складі 7-ї армії брав участь у радянсько-фінській війні. У лютому 1940 року з'єднання корпусу брали участь у прориві “лінії Маннергейма” у смузі наступу 7-ї армії (від озера Вуокса до Выборзької затоки). У плануванні операції активну участь брав Б. І. Арушанян, за що був удостоєний Ордена “*Красное Знамя*” [8, с. 117]. 13 березня 1940 року частини 19-го стрілецького корпусу спільно з 34-м стрілецьким корпусом взяли під контроль фінське місто Выборг.

1 квітня 1940 року Наказом НКО СРСР № 01288 начальнику штабу 19-го стрілецького корпусу Б. І. Арушаняну було присвоєно військове звання комбрига та призначено начальником оперативного відділу штабу 12-ї армії [10, с. 113]. 4 червня 1940 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР № 945 комбригу Б. І. Арушаняну було присвоєно звання генерал-майора [14, с. 1]. На посаді начальника оперативного відділу штабу 12-ї армії у червні 1940 року брав участь у приєднанні Бессарабії та Північної Буковини до СРСР [10, с. 113]. 17 липня 1940 року Наказом НКО СРСР № 03229 генерал-майор Б. І. Арушанян був призначений начальником штабу 12-ї армії Київського ОВО [10, с. 105].

На початку радянсько-німецької війни Б. І. Арушанян служив начальником штабу 12-ї армії, який дислокувався в м. Станіслав (нині – Івано-Франківськ). З

---

² В офіційних біографіях місцем народження зазначається “деревня Веришен Горисского уезда Эриванской губернии”, але на початку ХХ століття відповідно до діючого на той час адміністративного ділення поселення Веришен належало до Зангезурського повіту (центр м. Герюси – нині місто Горіс) Єлисаветпольської губернії.

перших годин війни з'єднання 12-ї армії були задіяні в оборонних боях на Південно-Західному фронті. У червні–липні 1941 року 12-а армія з боями відходила на схід. 25 липня 1941 року 12-а армія (разом із 6-ю армією) була передана у підпорядкування командування Південного фронту, оскільки через прорахунки Генерального штабу РСЧА і Ставки Верховного Командування була відрізана від основних сил Південно-Західного фронту. На початку серпня 1941 року з'єднання армії потрапили в оточення в районі урочища Зелена Брама (нині Новоархангельський район Кіровоградської області).

Впродовж 1–6 серпня 1941 року залишки 12-ї армії намагалися вирватися з оточення, діючи усіма наявними силами то у південному, то у східному напрямках. 6 серпня 1941 року генерал-майор Б. І. Арушанян отримав контузію в районі села Бабанка, але поле бою не покинув [17, арк. 1]. У ніч з 6 на 7 серпня 1941 року командування армії прийняло рішення виходити з оточення невеликими розрізненими групами. На початку вересня 1941 р. Б. І. Арушанян на чолі групи з 5 бійців вийшов у розташування радянських військ у районі с. Озера [2, с. 53] (нині – Світловодський район Кіровоградська область).

13 жовтня 1941 року (після проходження фільтрації) наказом командувача фронту Маршала СРСР С. К. Тимошенка був призначений начальником тилу і заступником командувача військами Південно-Західного фронту. 3 листопада 1941 р. виконував обов'язки начальника штабу 56-ї армії, брав участь у тяжких оборонних та наступальних боях на ростовському напрямку [2, с. 53; 5, с. 182].

У червні 1942 р. був арештований органами НКВС (з приводу перебування в оточенні влітку 1941 р.) і до липня 1943 р. перебував під слідством [7, с. 203]. У липні 1943 р. Б. І. Арушанян без суду був звільнений і направлений на навчання за скороченою програмою до Вищої військової академії імені К. Є. Ворошилова.

У грудні 1943 р. призначений на посаду заступника командувача 4-ї ударної армії 1-го Прибалтійського фронту. Учасник Невельської, Полоцької та Режицько-Двінської наступальних операцій. З 10 по 23 серпня 1944 р. командував 14-м стрілецьким корпусом 4-ї ударної армії 1-го Прибалтійського фронту, брав участь у Білоруській стратегічній наступальній операції [2, с. 53].

23 серпня 1944 р. був призначений командиром 11-го гвардійського стрілецького корпусу 2-ї гвардійської армії 1-го Прибалтійського фронту. Згаданим корпусом командував до кінця війни. Учасник Прибалтійської наступальної операції [2, с. 53]. 19 грудня 1944 року корпус у складі тієї ж армії був перекинутий на 3-й Білоруський фронт, де брав участь у Східно-Прусській наступальній операції. У ході боїв у Східній Пруссії корпус особливо відзначився під час звільнення міста Даркемен та населеного пункту Норденбург [16, с. 81, 175]. За успішні дії під час штурму фортеці Піллау 11-й гвардійський стрілецький корпус був нагороджений орденом Суворова 2-го ступеня [6, с. 295].

За уміле командування 11-м гвардійським стрілецьким корпусом під час боїв у Східній Пруссії, а саме під час прориву сильно укріплених позицій противника в районі Вальтергермена, Норденбурга, Бартена і Шиппенбайля, а також під час прориву німецької оборонної смуги на Земляндському півострові³,

---

³ Інша назва Земляндського півострова – Самбійський півострів. Нині територія Калінінградської області Російської Федерації.

командування 2-ї гвардійської армії 20 квітня 1945 року представило генерал-майора Б. І. Арушаняна до найвищої нагороди СРСР – Героя Радянського Союзу [12]. Відповідні нагородні документи вищим військовим командуванням розглянуті не були. Очевидно, що негативну роль щодо цього представлення на нагороду зіграли факти з біографії Баграта Ісааковича, пов'язані з подіями в Зеленій Брамі.

5 травня 1945 р. Наказом НКО СРСР № 956 та Постановою РНК СРСР Б. І. Арушаняну було присвоєно військове звання генерал-лейтенанта [15, с. 1]. Новину про капітуляцію Німеччини Б. І. Арушанян зустрів в містечку Краам у Східній Пруссії [8, с. 123].

24 червня 1945 р. генерал-лейтенант Б. І. Арушанян брав участь у Параді Перемоги у Москві в складі зведеного полку 3-го Білоруського фронту, а ввечері того ж дня у числі інших полководців був удостоєний прийому в Кремлі, організованого на честь учасників згаданого вище параду [8, с. 124].

Після війни з червня 1946 року працював викладачем у Вищій військовій академії імені К. Є. Ворошилова. У червні 1949 року він екстерном закінчив цю ж академію. У вересні 1951 р. генерал-лейтенант Б. І. Арушанян вийшов у відставку. Помер 19 жовтня 1994 року. Похований у Москві [2, с. 52].

Заслуги Б. І. Арушаняна були визнані рядом державних нагород та відзнак. Автор пропонованих нижче спогадів нагороджений Орденом Леніна (30.04.1945 р.), трьома орденами “Красное Знамя” (1940 [8, с. 117], 09.12.1944, 29.06.1945 [26]), Орденом Кутузова 2-го ступеня (30.07.1944 [25]), Орденом Суворова 2-го ступеня (19.04.1945 [27]), Орденом “Отечественная война” 1-го ступеня (06.04.1985 [24]), медалями “За взятие Кенигсберга” (10.04.1945), “За победу над фашистской Германией” (09.05.1945), “За оборону Кавказа” (29.07.1945 [1]), ювілейними медалями. Крім того в роки війни Б. І. Арушанян був удостоєний п'яти подяк Верховного Головнокомандувача (08.10.1944 [20], 23.01.1945 [21], 26.01.1945 [22], 04.02.1945 [23], 29.03.1945 [24]).

Серед дослідників подій літа 1941 р. в Зеленій Брамі побутує інформація, що генерал Б. І. Арушанян написав спогади про війну вірменською мовою, але вони й досі не опубліковані.

12-я АРМИЯ В НАЧАЛЬНЫЙ ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Перед началом Великой Отечественной войны войска 12 армии Киевского особого военного округа дислоцировались в обширной приграничной полосе карпатских предгорий, ограниченных справа г. Перемышль, слева – г. Каменец-Подольский.

Войска армии располагались:

- 13-й стрелковый корпус (командир генерал-майор Н. К. Кириллов) в составе 44-й и 192-й горнострелковой дивизий в районе Бирча, Сколе, Самбор;
- 17-й стрелковый корпус (командир генерал-майор И. В. Галанин) в составе 58-й, 164-й стрелковых, 60-й и 96-й горнострелковых дивизий в районе – Куты, Черновцы, Сторожинец, Коломия;

– 16-й мехкорпус (командир комдив А. Д. Соколов) – 15-я танковая дивизия в г. Станиславе, 39-я танковая дивизия в г. Черновцы и 240-я мотодивизия в г. Каменец-Подольский;

– Армейская авиация (командующий генерал-майор авиации Т. Т. Хрюкин) в составе двух истребительских и одного штурмового авиаполка – на аэродромах Черновцы, Бовшев и Стрый.

Кроме указанных войск в состав армии входили: 97-й инженерный полк, 19-й понтонно-мостовой полк и 298-й армейский батальон связи. Штаб армии располагался в городе Станислав.

Армией командовал генерал-майор П. Г. Понеделин, членом Военного совета был бригадный комиссар И. П. Куликов.

Стрелковые войска имели некомплект в личном составе 25–30 %.

Дивизии, перешедшие на горные штаты, еще не полностью были обеспечены вьючными приспособлениями для артиллерии. Имели большой некомплект в автотранспорте и средствах связи. 16-й механизированный корпус имел в своем боевом составе 75 танков Т-34.

Остальные танки были старых конструкций, в большинстве своем с ограниченными моторесурсами. Армейская авиация самолеты старых конструкций начала заменять новыми.

Партия и правительство принимали все меры к оснащению войск, расположенных в приграничной полосе, новыми системами боевой техники. Однако, это проходило не так быстро, как хотелось бы. Мы понимали, перевооружение армии дело весьма не легкое и требует большого времени.

Войска армии были заняты мирной учебой и переформированием своих рядов. С учетом опыта советско-финского конфликта, стрелковые дивизии заканчивали переход на новые штаты, не столь громоздкие, как это было раньше. В новых районах дислокации войск строились дороги, аэродромы, благоустраивались казармы, продолжалась перешивка железных дорог на широкие колеи.

В связи с продолжающимся сосредоточением немецко-фашистских войск по ту сторону нашей государственной границы и участвовавшими нарушениями фашистскими самолетами наших воздушных пространств, к концу весны 1941 года в приграничной полосе создалось весьма напряженное положение. По данным, поступающим из различных источников, нам было известно не только количество эшелонов с немецко-фашистскими войсками, прибывающими ежедневно к нашей границе, но и места дислокаций дивизий и штабов. А в последние дни перед началом вероломного нападения гитлеровской Германии на нашу страну, наблюдением наших пограничных войск была засечена рекогносцировка офицерских групп, установка артиллерии на огневые позиции, и, наконец, смена пограничных войск полевыми войсками.

Обо всех этих фактах Военный совет и штаб армии неоднократно доносили штабу и Военному совету округа с просьбой разрешить приблизить войска к государственной границе и принять решительные меры против фашистских самолетов, нарушающих наши воздушные пространства.

В ответ на наши эти обращения Военный Совет округа сообщал, что нарушение наших границ своими самолетами гитлеровское правительство

объясняет “неопытностью молодых пилотов, обучающихся летному делу, которые иногда теряют ориентировку”.

Военный Совет округа со ссылкой на указания Наркома обороны, категорически запрещал подводить войска к государственной границе и открывать огонь по немецким самолетам, беспрепятственно летающим над нашей территорией.

Таковы были обстоятельства в полосе 12 армии, по причине которой войска, предназначенные для прикрытия государственной границы, не были приведены в боевую готовность и не занимали оборону на границе перед вторжением врага на нашу территорию, а мирно спали в своих казармах в летних лагерях.

Апологеты империализма и всякого рода продажные фальсификаторы истории на Западе все еще продолжают в своих пасквилях искажать исторические факты. Они из кожи лезут вон, стремясь в какой-то степени оправдать вероломное, ничем не спровоцированное воровское нападение фашистской Германии на нашу страну, занятую мирным созидательным трудом, представляя дело таким образом, что, якобы в 1941 году со стороны Советского Союза готовилось нападение на Германию. Факты и события, изложенные выше, еще раз показывают, лживость и несостоятельность подобных “утверждений”. На самом деле довоенная политика Коммунистической партии и Советского правительства, как и настоящее время, была направлена на то, чтобы всячески избежать вовлечения нашей страны в войну, не поддаваться провокации и тем самым обеспечить мирные условия для продолжения строительства социализма.

Все данные, которыми мы располагали к 21 июня 1941 года, показывали, что в полосе нашей армии четко определилось сосредоточение двух группировок немецко-фашистских и бело-румынских войск.

Одна группировка против г. Перемышль, на стыке с соседней 26 армией, другая группировка была сосредоточена на черновицком направлении. Последняя состояла из румынских и гитлеровских войск. На карпатских перевалах венгерские войска группировались недалеко от границы, но позади своих пограничных войск.

* * *

Вечером последнего мирного дня я долго засиделся в штабе за разработкой очередного планового учения штабов и вернулся домой очень поздно. В четвертом часу ночи меня разбудил звонок телефона. Беру трубку и слышу:

– Товарищ генерал, докладывает оперативный дежурный штаба армии. Вас срочно вызывает к телеграфу начальник штаба округа, генерал-лейтенант Пуркаев⁴.

– Хорошо, пришлите ко мне дежурную машину, – говорю я. Быстро одеваюсь, приезжаю в штаб армии. У входа меня встречает с рапортом оперативный дежурный капитан Воронов.

---

⁴ *Пуркаев Максим Олексійович* – напередодні радянсько-німецької війни генерал-лейтенант був начальником штабу Київського особливого військового округу, з перших годин війни – очолив штаб Південно-Західного фронту.

– Товарищ генерал, за время моего дежурства никаких происшествий не случилось. Оперативный дежурный, капитан Воронов.

Докладывая так, товарищ Воронов не знал, конечно, что самое крупное чрезвычайное происшествие случилось тогда, именно во время его дежурства.

– Вас вызывал к телефонному аппарату “Бодо” начальник штаба округа, – продолжает докладывать Воронов. – Но только, что по телефону “ВЧ” звонил командующий войсками округа и приказал срочно вызвать к телеграфу командующего армией и Вас. Может быть Вы подойдете к телефону, пока командующий армией еще не прибыл.

– Хорошо, только передайте генералу Пуркаеву, что я подойду к телеграфному аппарату после разговора с командующим войсками округа, – сказал я.

Подхожу к телефону “ВЧ”, беру трубку и докладываю:

– У телефона начальник штаба армии генерал-майор Арушанян.

– Здравствуйте, – слышу голос М. П. Кирпоноса⁵. – Какова обстановка в полосе вашей армии?

– Здравствуйте, пока все спокойно, – докладываю я.

– Хорошо, возьмите бумагу, карандаш и записывайте.

Усаживаюсь поудобнее, беру тетрадь для записи распоряжений и докладываю о своей готовности.

“Немецко-фашистская авиация, – диктует Кирпонос. – Сегодня 22.06 в 03 часа 00 минут бомбила наши города Киев, Одессу, Харьков Севастополь. С 03 часов 30 мин. фашистская артиллерия ведет сильный огонь по нашим пограничным заставам и укрепленным районам.

Приказываю:

1. Немедленно поднять войска по тревоге, рассредоточить их и держать в боевой готовности, авиацию с рассветом рассредоточить с перебазированием на полевые аэродромы.

2. Огневые точки УР занять частями укрепрайонов.

3. Полевые войска к границе не подводить, провокациям не поддаваться.”

Я повторяю записанное мною распоряжение.

– Выполняйте, – говорит Кирпонос. – Как только приедет Понеделин, пусть немедленно позвонит мне.

– Есть! – докладываю я. Немедленно кладу трубку. Приказываю дежурному по связи немедленно вызывать к телеграфному аппарату командиров корпусов. Оперативному дежурному по тревоге собрать личный состав штаба армии.

Сам иду на телеграфную станцию и передаю полученное приказание командирам корпусов, а по телефону – армейским частям.

Примерно через час после этого меня вторично вызвал к аппарату “Бодо” Пуркаев и передал заранее известный нам условный сигнал для ввода в действие плана прикрытия государственной границы – “КОВО-1941”, который тут же мною передан войскам.

---

⁵ *Кирпонос Михайло Петрович* – генерал-полковник, напередодні радянсько-німецької війни командував військами Київського особливого військового округу. З перших годин війни був призначений командувачем Південно-Західного фронту.

Вражеская авиация еще до этого бомбила город, теперь же, когда я, закончив отдачу распоряжений, выходил из помещения телеграфной станции, вдруг послышались новые, еще более сильные разрывы бомб. Я подошел к окну.

Уже рассветало, но солнце еще не взошло. Утро было серое, безветренное. Сквозь дым горящих неподалеку зданий на фоне Карпатских гор были видны силуэты немецких и румынских самолетов, безжалостно бомбящих город. От горящих зданий поднимались столбы густого черного дыма. Наблюдая эту картину, я тогда только полностью осознал, что началась большая, самая жестокая война, причем в невыгодных для нас условиях.

Когда я подходил к своей рабочей комнате, ко мне подбежал адъютант капитан Курнаков и доложил: “Товарищ генерал! Вот уже полчаса как Вас просит к телефону командир зенитного дивизиона.” Захожу в свою рабочую комнату, беру трубку и называю себя.

– Товарищ генерал! Можно открывать огонь по вражеским самолетам, бомбящим город? – спрашивает командир дивизиона.

Услышав это, я со злости, чуть не потерял самообладание.

– А вы еще спрашиваете? Огонь!!! – команду я в трубку.

Безусловно, в данном случае командира дивизиона нельзя было винить. Слишком строг был существовавший до войны приказ, запрещающий огонь по немецким солдатам.

В эти первые часы войны совершил свой героический подвиг младший лейтенант 12-го истребительного авиаполка Леонид Бутелин, протаранив вражеский самолет. Около 05:00 часов 22.06.41 г. когда аэродром в Бовшево подвергся нападению авиации противника, Бутелин в первый же свой вылет на самолете “И-16” заметив, что вражеский самолет “Ю-88” уходит, а боеприпасы его самолета израсходованы, на виду всего полка в 500 метрах от аэродрома протаранил вражеский самолет на высоте 400 метров. Уничтожив самолет противника с его экипажем, сам Бутелин тоже погиб смертью храбрых.

Это был один из первых таранов в Великой Отечественной войне.

В полосе нашей армии противник в первый день войны наступал только на самом крайнем правом фланге, южнее города Перемышль и ближе к левому флангу армии – на Черновицком направлении. На остальном фронте вдоль Карпатских гор (венгры) активности почти не проявляли. Поздно вечером мы передали в штаб фронта первую оперативную сводку. В ней указывалось, что войска армии в течении дня 22 июня под воздействием авиации противника выдвигались к государственной границе с целью занятия обороны. Войска 13-го стрелкового корпуса находятся на марше к своим оборонительным районам. Дивизии 17-го стрелкового корпуса находятся на марше черновицкого направления, отбрасывая передовые отряды врага, на сторожинецком и хотинском направлениях вышли и заняли свои оборонительные районы. На остальных направлениях части корпуса находятся на подходе к своим оборонительным рубежам.

Дивизии 16-го механизированного корпуса – 15-я танковая вышла в район Кицман. 39-я танковая – Черновцы, 240-я мотодивизия перешла в район Святынъ. Штаб армии переместился в Тисменицу.

Приграничные бои на правом фланге армии носили ожесточенный характер. Здесь враг свои главные усилия направил на город Перемышль, успешно обороняемый 99-й стрелковой дивизией соседней 26-й армии.

Юго-западнее города в полосе нашей армии атаки частей 52-го корпуса противника, стремящихся совершить обходный маневр для атаки Перемышля с юга успешно отражались 44-й дивизией 13-го стрелкового корпуса.

Однако, основные события в полосе 12-й армии в эти дни развивались на черновицком направлении. Здесь главные силы противника начали свое наступление двумя днями позже, чем против остальных частей армий Юго-Западного фронта. Это позволило нашим войскам выйти к государственной границе и занять оборону. Вот почему, когда противник начал наступление своими главными силами он встретил организованный отпор наших войск.

Лишившись своего основного преимущества – внезапности, здесь он не смог достигнуть легкого незаслуженного успеха. Правда, создав огромное превосходство в силах, врагу удалось было ценой больших потерь прорвать нашу оборону на хотинском и сторожинецком направлениях, однако, контрударом резервом 17-го корпуса части второго эшелона армии он был отброшен на свою территорию с большими для него потерями.

Характерно, что в ходе нанесения контрудара некоторые наши части, преследуя противника, перешли государственную границу, однако, они вскоре были возвращены на свою территорию, поскольку приказом Наркома обороны, переход границы был запрещен. На этом направлении действовали следующие силы противника: горно-стрелковый корпус румын в составе 1-й, 2-й, 3-й и 4-й горно-стрелковых бригад, 6-я, 7-я, 76-я румынские и 239-я немецкая пехотные дивизии и конный корпус румын.

Таким образом, к исходу четвертого дня войны, прорыв противника на черновицком направлении был ликвидирован и войска армии прочно продолжали удерживать занимаемые рубежи.

Однако в стратегическом плане противник свой главный удар в полосе Юго-Западного фронта наносил не в полосе нашей армии, а немного севернее, на стыке между 5-й и 6-й армиями на направлении Владимир-Волыньск – Луцк.

Здесь враг, используя внезапность своего вероломного нападения, крупными силами танков и пехоты, при поддержке сильной авиации, вторгся на нашу территорию и начал развивать свой удар на ровно-житомирском направлении.

25 июня стало известно о выходе противника в район Ровно.

В течении последующих четырех дней мы с большим волнением ожидали сведения о результатах крупного танкового сражения в районе Луцк, Броды, Ровно между нашими танковыми корпусами и первой танковой группой противника.

Когда здесь врагу удалось вводом крупной группировки свежих резервов одержать верх и распространить свое наступление дальше на восток и юго-восток, создалась реальная угроза глубокому тылу и коммуникации нашей армии. Переход в наступление с территории Румынии 3-й румынской и 2-й немецкой армий на Могилев-Подольском направлении, несмотря на свой первоначальный ограниченный успех, еще больше ухудшал оперативное положение нашей армии.

Такова была оперативная обстановка, когда 29 июня поступила к нам директива командующего войсками фронта №0025 от 28.06.41 г. об отводе войск армии с целью вывода их из оперативно невыгодного положения. Директивой перед войсками ставилась задача – начать отход в ночь на 1 июля и к утру 9 июля занять оборону на рубеже старой государственной границы, оседлав Летичевский укрепленный район. Промежной рубеж – Чертков, Коломия, Берегомет удержать до 6 июля. Таким образом, войска правого фланга нашей армии предстоял отход в среднем около 300 км за 8 суток, т. е. 37–38 км в сутки.

Это был наш первый отход. Несмотря на его оперативную целесообразность мы совершили его с болью в сердце. Слишком трудно было примириться с мыслью об отходе и оставлении врагу родной земли.

Войска армии совершили отход в осложненных условиях. Угроза выхода противника на наши коммуникации требовала быстрого отвода войск. Однако в результате господства противника в воздухе передвижение войск было возможно только ночью, а в короткие летние ночи больших бросков трудно совершить. К тому же враг имел возможность своими подвижными войсками преодолевать расстояния намного быстрее, чем мы.

В дневное время войска армии, как правило, вели оборонительные бои на промежуточных рубежах с наседающим противником, в процессе которых очень часто приходилось использовать вторые эшелоны корпусов для отпора врагу и ликвидации прорывов нашей обороны.

Ночью же войска совершили отход под прикрытием арьергардов. Так, отражая атаки врага на промежуточных рубежах, ведя борьбу с его авиацией и воздушным десантом, противодействуя параллельному преследованию противника, разрушая за собой дороги и мосты, войска армии организованно без больших потерь к утру 8 июля вышли к старой государственной границе, и, оседлав Летичевский УР, приступили к подготовке обороны.

В процессе этого длительного, сопряженного яростными боями отступательного маневра весь личный состав армии показал свое высокое боевое качество, крепкое политико-моральное состояние, беспредельную преданность Родине и Коммунистической партии. За это время, как и в последующем не было ни одного случая отхода частей или подразделений без приказа старшего начальника.

В процессе этого отхода в боевом составе армии произошли крупные изменения. Еще 26 июня 17-й корпус И. В. Галанина и 16-й мехкорпус А. Д. Соколова из состава нашей армии были переданы в состав вновь сформированной 18-й армии Южного фронта. В первых числах июля в состав нашей армии вошли 8-й стрелковый корпус генерал-майора М. Г. Снегова и 24-й мехкорпус генерал-майора В. И. Чистякова из состава 26-й армии, управление которой было выведено в резерв фронта.

Кроме того была упразднена армейская авиация. При приеме 24-го мехкорпуса в состав армии, он имел всего 15 танков старых образцов. Мотострелковая дивизия корпуса имела большой недокомплект автотранспорта.

Боевое построение армии на новом рубеже было двухэшелонное. В первом эшелоне 13-й и 8-й корпуса, во втором – 24-й мехкорпус.

На новом рубеже обороны наступление противника началось 9 июля. К полудню врагу удалось на левом фланге армии, на стыке с 18-й армией вклиниться в нашу оборону. Согласованной контратакой второго эшелона 8-го корпуса с соединениями соседа, прорыв противника был ликвидирован с большими для него потерями.

Боем и захватом пленных перед фронтом армии было установлено действие 297-й, 24-й, 125-й пехотных, 97-й, 100-й, 101-й легкопехотных и 1-й горнострелковой дивизий врага.

Однако, и на этот раз, как и ожидалось, противник свой главный удар нанес на стыке 5-й и 6-й армии на фронте Новгород-Волынский, Нов. Мирополь. Врагу, сосредоточившему здесь крупную группировку, удалось прорвать оборону неуспевшим еще закрепиться 19-го мехкорпуса и 7-го стрелкового корпуса у Ново-Мирополя и своими подвижными войсками быстро подвинуться на Житомир-Бердичевском направлении.

12 июля противнику удалось выйти к Киевскому укрепленному району, овладеть Бердичевом и приблизиться к г. Белая Церковь, вновь создав угрозу глубокому тылу и коммуникациям 6-й и 12-й армий. В других условиях в подобной ситуации следовало бы незамедлительно отвести войска 6-ю и 12-ю армий, чтобы вывести их из создавшегося крайне невыгодного оперативного положения. Однако, в условиях июля 1941 года этого нельзя было сделать. Общая стратегическая обстановка тогда настоятельно требовала во чтобы то не стало, путем упорного сопротивления замедлить продвижение врага, стойкой защитой каждой пяди родной земли сковывать больше его сил, нанести противнику максимальные потери и выиграть время, необходимое для завершения мобилизации и развертывания наших глубоких резервов на Днестре.

Именно поэтому, начиная с 8 июля вплоть до 15 июля приказы фронта требовали от наших войск “продолжать выполнять поставленную задачу”⁶, т.е. прочно оборонять рубеж старой государственной границы. И войска 6-й и 12-й армий, оторванные от остальных сил фронта, имея закрытый правый фланг, глубоко обойденный противником, в трудных оборонительных сражениях с честью выполнили поставленную перед ними задачу.

Бешенные атаки противника были спешно отбиты, а отдельные прорывы ликвидированы контратакой корпусных резервов или контрударами второго эшелона армии.

Вышедшая в район Белая Церковь танковая группировка противника, в эти дни начала продвигать свои передовые части на юг, в глубокий тыл 6-й и 12-й армий. Однако, наступать всеми силами для пересечения коммуникаций наших групп армий враг еще не смел, поскольку он был скован фланговыми контрударами наших фронтовых резервов (26-й армии, 17-го стрелкового корпуса). Это помогло войскам наших армий в течении 7 суток успешно оборонять свою оборонительную полосу на старой государственной границе, нанося чувствительные потери наступающему врагу.

Только 16 июля поступила к нам Директива фронта об отводе наших войск на рубеж Калиновка, Литин, Вилковице.

⁶ Архив МО СССР, Ф. 334, Оп. 3949, Д. 4, Л. 154.

В день нашего отхода противнику, сосредоточившему 9 дивизий на стыке с соседом слева, удалось прорваться через наши прикрывающие части и развивать удар на Жмеринку.

Этим наступлением, как выяснилось потом, противник своей целью ставил концентрическим ударом 1-й танковой группы из района Белая Церковь на Умань, а силами 17-й армии из района Бар на Могилев-Подольский также в общем направлении на Умань окружить наши две армии. Однако, как увидим дальше, это ему не удалось, благодаря героическим действиям наших войск.

Наступлению танковой группы противника помешал своевременно начатый контрудар наших фронтовых резервов, а прорывавшаяся на нашем левом фланге группировка 17-й армии врага была приостановлена усилиями наших войск. Для противодействия этому маневру противника мы выставили сильный заслон на пути его движения, организовали и провели, во взаимодействии с 18-й армией сильные контрудары, направленные во фланг прорывавшейся группировке врага. В результате этих мероприятий войска армии получили возможность организованно отойти и в назначенный срок занять оборону на рубеже Калиновка, Литин, Вилковице, вновь восстановив локтевую связь с соединениями 18-й армии Южного фронта. Штаб армии к исходу 17 июля расположился на восточной окраине Винница, в просторной подземной пещере.

В дневнике генерала Гальдера по поводу этого удачного маневра наших войск мы читаем запись 18 июля: “Противник снова нашел средство для выхода войск из-под угрозы наметившегося окружения. Это ему удается благодаря частым контратакам, удачному маневрированию и опытному руководству командования”.

С выходом танковой группировки противника южнее Белая Церковь, резко ухудшились условия связи со штабом фронта. Все проводные линии связи были уничтожены врагом, и наша связь базировалась только на рациях, которые по своим техническим свойствам работали тогда с большими искажениями. Иногда начальник связи армии, полковник С. Э. Кармин ухитрялся какими-то обходными путями на короткое время установить проводную связь со штабом фронта. По этим слабым проводам телеграфные аппараты не могли работать. Поэтому мы с начальником оперативного отдела штаба фронта И. Х. Баграмяном, пользуясь тем, что оба владели армянским языком, недоступным для противника, пытались обменяться информацией об оперативной обстановке. Однако, это нам удалось только на половину, поскольку наши связисты где-то на линии услышав незнакомую для них речь, приняли нас за противника и поспешили выключить связь.

С наименьшими трудностями было связано материально-техническое обеспечение войск, ведущих непрерывные боевые действия в сложных условиях обстановки. Начальник отдела тыла, полковник Л. А. Кобылянский, его помощник подполковник Сафонов и весь тыловой аппарат армии прилагали много труда, энергии, находчивости, чтобы без больших перебоев обеспечить войска всеми видами снабжения.

Еще более серьезные трудности вызвало у нас отсутствие информации о маневре резервов противника в оперативной глубине. Пока у нас была своя армейская авиация, мы получали все нужные данные. Как только у нас не стало

своей авиации, а условия связи со штабом фронта не позволяли получать данные фронтовой авиаразведки, мы, не зная, что делается в тылу противника, действовали вслепую.

Например, из-за отсутствия у нас данных авиаразведки истинное положение совершающей маневр и глубокий обход в наш тыл первой танковой группы противника нам не был известен, пока мы не столкнулись с ней.

Этим и объясняется, что второй эшелон штаба армии, расположенный в глубоком тылу, 19 июля был подвергнут нападению, едва избежав гибели. Опыт действий 12-й армии в отрыве от основных сил фронта показывает, необходимость наличия в боевом составе армии собственной разведывательной авиации. На наш взгляд, при современных маневренных условиях операции, когда действия армейского объединения будут происходить на широких фронтах, на отдельных операционных направлениях, при наличии открытых флангов и при возможном большом отрыве от штаба фронта наличие в составе армии своей разведывательной авиации весьма необходимо.

18 июля наступление противника на нашу оборону на рубеже Литин началось в 8 часов после сильной артиллерийско-авиационной подготовки. Эта и последующие две атаки врага были успешно отражены нашими войсками с большими потерями для него. Введя свежие силы, противник во второй половине дня начал новые яростные атаки. Ожесточенные бои разгорались на всем фронте, переходя во многих местах в рукопашные схватки.

В районе Юрковцы противник, сосредоточив превосходящие силы, прорвал первую полосу обороны 58-й дивизии генерала Н. И. Прошкина. Положение удалось восстановить только контрударом второго эшелона армии – 212-й мотострелковой дивизией 24-го мехкорпуса, усиленной имеющимися у нас 12 танками⁷.

Этот успех дивизии дался недешево. Дивизия понесла чувствительные потери. В этом бою погиб также командир дивизии, полковник А. С. Саркисян – пламенный патриот, активный участник гражданской войны, любимец дивизии.

Продолжая оборонительные бои в невыгодных оперативных условиях, войска армии проявляли непревзойденный героизм и отвагу. Своим упорным сопротивлением, они совместно с войсками 6-й армии задержали продвижение более 18 дивизий противника еще на 2 суток, нанося им огромные потери.

Однако положение на правом фланге наших войск продолжало ухудшаться. Превосходящие силы противника (вслед за своей танковой группировкой) продолжали продвигаться на юг и юго-восток, глубоко заходя в тыл нашим войскам. 19 июля мы получили Директиву фронта, требующую отвода войск армии к 21 июля на рубеж Тетиев, Китай-город, Гайсин с удержанием промежуточного рубежа – Погребщице, Немиров, Рогозин до исхода 20 июля.

Организовано совершив отход на промежуточный рубеж, войска армии в тесном взаимодействии с 6-й армией вели ожесточенные бои с соединениями 17-й армии противника, когда высланная на восток наша разведка доносила, что Тетиев и Животовка в нашем тылу заняты противником. Пользуясь своей

---

⁷ Остальные сводные расчеты танков корпуса по приказанию фронта были отправлены в Черкассы для получения новой материальной части.

подвижностью, противник совершил обходной маневр и захватил рубеж, предназначенный фронтом для нашей обороны. Пришлось организовать и провести наступление в сторону тыла силами, выделенными из обеих армий, чтобы отбросить врага с рубежа нашей будущей обороны. Для этой цели из нашей армии был выделен 8-й корпус генерала М. Г. Снегова. Наступление было назначено на 22 июля. В этот же день, согласно сообщению штаба фронта⁸, 26-я армия из района Бородянка наносила удар во фланг, обходящей группировки противника, в направлении Белая Церковь, Острая Могила с целью облегчения положения наших двух армий.

Наступление ударной группы наших двух армий принесло значительный успех. Противник в районе Животовка был захвачен врасплох. Части 60-й мотодивизии врага, в т. ч. мотоциклетный батальон были разгромлены и отброшены на север. Особенно большого успеха достигла 72-я дивизия генерала П. И. Абрамидзе, захватившая много трофеев и пленных.

Контрудар 26-й армии сковал главные силы врага и на время задержал ее продвижение на юго-восток. В задержке продвижения на юг и юго-восток 1-й танковой группы противника, большую роль сыграл также 2-й механизированный корпус генерал-лейтенанта Ю. В. Новосельского, который 21 июля был выдвинут командованием фронта на рубеж Краснополка, Лукашевка, с целью облегчения отхода наших двух армий. Корпус, развернувшись на этом рубеже фронтом на север, на время задержал наступление танковой группировки врага на юг и юго-восток.

23 июля приказом командующего войсками фронта 6-я и 12-я армии были сведены в одну группу под общим командованием П. Г. Понеделина. С этого дня штаб 12-й армии превратился в штаб группы.

В этот же день распоряжением штаба фронта все корпусные саперные батальоны отправленные в Черкассы в распоряжение начальника инженерных войск фронта, для оборонительных работ на Днестре⁹.

Отсутствие саперных батальонов не могло в последующем не отразиться отрицательным образом на наши возможности противотанковой обороны, а также в преодолении преград.

23 июля противник предпринял новую попытку оторвать войска нашей группы от войск правого крыла Южного фронта и окружить их. Сосредоточив крупную группировку войск на стыке с соседом слева в районе Рогозина, он прорвал нашу оборону и своими подвижными войсками начал развивать удар на запад с целью соединения со своей танковой группировкой, наступающей с севера на Умань.

Только быстрой переброской 212-й мотодивизии на машинах, собранных со всей армии, нам удалось преградить в районе Дашева пути продвижения 100-й и 101-й легких пехотных дивизий врага, наступавшего в первом эшелоне ударной группировкой врага и локализовать дальнейшее развитие прорыва противника. Все попытки врага преодолеть оборону нашего эшелона были отражены героическим сопротивлением дивизии.

⁸ Архив МО СССР, Ф. 229, Оп. 4078, Д. 1, Л. 191.

⁹ 97-й инженерный полк армии был отправлен туда же еще раньше. (Б. Арушанян)

Вечером этого дня на командном пункте армии, расположенном в здании Совхоза неподалеку от Дашева, и находящегося под обстрелом танков прорвавшегося противника, мы выработали решение для отдачи войскам приказа на жесткую оборону. Тогда же по радио поступил приказ фронта об отходе наших войск на рубеж Медовка, Лысая Гора, Ситковцы. Получив разрешение на отход, мы приобрели возможность вывести войска группы из невыгодного оперативного положения, организованно отойти на указанный рубеж и вновь восстановить общий фронт обороны с соседом слева – 18-й армией Южного фронта. Таким образом, и вторая попытка врага расчленить и окружить войска нашей группы провалилась.

23 июля нашей разведкой было установлено, что противник своим 43-м армейским корпусом усилил танковую группу Клейста, действующую у нас в тылу. Таким образом, с этого дня наши пути отхода преграждала также пехота противника. Начиная с 18 июля наши войска фактически действовали в условиях оперативного окружения. Теперь же с образованием в нашем тылу сплошного фронта пехоты противника и возникновением опасности образования тактического окружения, нам пришлось резко изменить боевое построение наших войск.

Из состава обеих групп был создан круговой фронт, в центре которого располагались органы управления и войсковые тылы. В дневное время ударная группа наступала на восток, отесняя и отбрасывая врага. “Прикрывающая группа” путем обороны определенного рубежа обеспечивала наступление ударной группы с запада, севера, а после отрыва от 18-й армии – с юга.

С наступлением темноты прикрывающая группа отводилась ровно настолько, сколько ударной группе за день удавалось продвинуться на восток. Это делалось для того, чтобы не допустить сужения пространства, занимаемого нашими войсками.

Под ударами наших войск части 43-го армейского корпуса врага были вынуждены не только перейти к обороне, но и отходить, уступая нам территорию. В журнале боевых действий 43-го армейского корпуса, попавшего к нам с трофейными документами, период боевых действий с 22 по 28 июля назван как “оборонительные бои в районе Монастырище, Оратов, Животов”¹⁰.

Забегая несколько вперед, скажу, что боевые действия в таком оперативном построении позволяли нашей группе войск в период с 23 по 31 июля продвинуться на восток с района Животовка до рубежа р. Синюха, т. е. более чем на 120 км, последовательно отбрасывая противника, вышедшего на пути нашего отхода.

Несмотря на большие потери, понесенные за время месячных непрерывных боев в тяжелых условиях обстановки, боевой дух наших войск был высок. Личный состав, защищая родную землю от немецко-фашистских поработителей, проявил беспримерную храбрость, спокойность и массовый героизм, ни на минуту не теряя уверенности в окончательной победе Советского Союза над фашистской Германией. Эту уверенность внушали и

---

¹⁰ Документы Военно-научного отдела Военно-научного управления Генштаба, перевод с немецкого.

поддерживали в войсках партийно-политический аппарат и командный состав всех степеней.

25 июля поступил приказ командования Юго-Западным направлением о переподчинении группы Понеделина (6-й и 12-й армий) командующему войсками Южного фронта, генералу армии И. В. Тюленеву. С оперативной точки зрения это было вполне целесообразным, поскольку наши войска дрались плечем к плечу с войсками Южного фронта и были далеко оторваны от остальных сил и штаба Юго-Западного фронта.

Вечером, того же дня, была получена директива Командующего войсками Южного фронта № 0024 об отходе наших войск на рубеж Звенигородка, Христиновка, Теплик¹¹.

26 июля, отойдя на этот рубеж, наша группа войск заняла круговую оборону, имея тактическую связь с правофланговыми частями 18-й армии. В этот день противник, сосредоточив три немецких дивизии (100-ю, 101-ю и 125-ю) и венгерский подвижной корпус против 18-го мехкорпуса 18-й армии, прорвал его растянутую на 20 км оборону – и начал развивать свой удар на восток, навстречу своей танковой группы, наступающей из района Монастырище на юго-восток.

В течении 26–28 июля войска нашей группы вели ожесточенные кровопролитные бои с противником, успешно противодействуя его обходному маневру. Наступление танковой группировки противника было задержано нашими войсками совместно с 2-м мехкорпусом генерала Ю. В. Новосельского. Выставив заслон против обходящей группировки врага, наши войска организованно отошли и заняли оборону на указанном нам рубеже.

28 июля 1941 г. фронт круговой обороны нашей группы войск проходил на рубеже Краснополка, Монастырище, Ивангород, Комаровка. В связи с прорывом противника на фронте соседа слева теперь уже под угрозой оказался также и наш левый фланг.

29 июля 1941 г. 18-й мехкорпус соседа слева, расколотый на три части, спешно отходил, оголяя наш левый фланг. Вскоре одна из этих групп примкнула к нам и была подчинена нашей армии. Таким образом, полоса местности шириной в 20 км между нашей и соседней 18-й армией оказалась никем не прикрытая, куда вскоре устремились основные части 17-й армии врага.

К утру 30 июля 1941 г. войска нашей группы, по приказу фронта несколько сократив фронт, занимали круговую оборону на рубеже Новоархангельск, Краснополка, Перегоновка, имея в центре своего оперативного построения г. Умань.

29 и 30 июля 1941 г. яростные и ожесточенные бои с переменным успехом с превосходящими силами врага, развернулись против следующих сил противника. К северо-востоку от Новоархангельска против 16-й, 11-й и 9-й танковых, 16 мехдивизии и мехдивизии “Адольф Гитлер”, в западном направлении на рубеже Краснополка, Степановка – против 297-й, 24-й, 125-й и 97-й пехотных дивизий, на юг и юго-запад на фронте Степановка, Перегоновка – против главных сил 17-й армии врага – 1-й и 4-й горнострелковых, 2-й, 57-й, 96-й пехотных дивизий, венгерского и румынского корпусов. Таким образом, наши

---

¹¹ Архив МО СССР, Ф. 228, Оп. 2990 сс, Д. 6.

малочисленные, но крепкие духом войска в эти дни сковывали всего 22 дивизии противника, из коих три танковых и две механизированных. Бои носили особенно яростный и ожесточенный характер, часто переходящие в рукопашные схватки.

Прорывы противника ликвидировались контрударами. Многие пункты переходили из рук в руки несколько раз. Однако, следует учесть, что за время 40-дневных неравных, непрерывных боев войска нашей группы естественно понесли большие потери, не получив ни какого пополнения. В конце июля в каждой дивизии боевого состава оставалось не больше батальона. Наступление таких огромных сил врага наши ослабленные войска, конечно, долгое время задержать не могли.

Выиграв на этом рубеже еще двое суток. Наши войска в ночь на 1 августа 1941 г. по приказу командующего войсками фронта, оставили город Умань и организованно отошли на рубеж р. Синюха.

В период с 28 по 30 июля 1941 г. нашим работникам тыла удалось, используя последнюю возможность, эвакуировать раненых в количестве 3 620 человек. Это особенно важно отметить потому, что уже 31 июля 1-я танковая группа противника, перерезав нашу последнюю железнодорожную коммуникацию – Черкассы, Новоархангельск, быстрыми темпами устремились на Новоукраинку, Первомайск – в глубокий тыл основных сил Южного фронта.

С выходом войск нашей группы на р. Синюха утром 1 августа по радио поступило боевое распоряжение командующего войсками фронта, которое потребовало от группы Понеделина прочно удерживать занимаемые рубежи. В условиях полного отрыва от соседей и отсутствия коммуникаций, это приказание командующего войсками фронта означало, что общая стратегическая обстановка требует от войск группы Понеделина любой ценой продолжать сковывать Уманско-Голованевскую группировку противника. Сковывать, чтобы выиграть время для устройства обороны на Днепре нашими глубокими резервами и отвода главных сил Южного фронта за Днепр. Если бы не это решение и решающее обстоятельство, то еще можно было бы не допустить назревающего тактического окружения войск нашей группы, путем отхода на юго-восток для смыкания фронта с 18-й армией.

Такая возможность 1 августа 1941 г. еще существовала. Поскольку в разрыв между нашими войсками и правым крылом Южного фронта успели проникнуть только передовые части противника.

Поставленную перед нашими войсками задачу в той обстановке можно было выполнить только путем жесткой круговой обороны в условиях окружения, чтобы подальше сковать наступающую на нас группировку противника и нанести ему максимальные потери.

На совместном заседании командования 6-й и 12-й армий было решено перейти к круговой обороне в междуречье Ятрань – Большая Высь и Синюха, войскам глубоко зарыться в землю и прочно удерживать занимаемые рубежи.

Как только выяснилось, что придется вести борьбу в условиях окружения, я обратился к Военному совету армии и получил разрешение освободить район внутри круговой обороны от всего небоевого. Используя оставшуюся еще возможность, мы отправили в тыл все армейские тылы вторые эшелоны тылов дивизий, второй эшелон штаба армии. Даже в первом эшелоне штаба армии в

каждом отделе были оставлены по 2 человека (кроме оперативной и разведывательной). Все это по единственно-оставшейся шоссейной дороге было отправлено на базу армии в Черкассы. Характерно, что колонна этих наших машин по пути в Черкассы с востока на запад пересекла пути, по которым за день до этого прошли на юг колонны танковой группы противника.

Получив приказ о переходе к жесткой круговой обороне, войска группы с полудня 1 августа 1941 г. приступили к его выполнению. Они глубоко зарывались в землю, укрепляли и маскировали свои позиции, ставили противотанковые заграждения, строили КП и НП. Словом готовились дать противнику достойный отпор.

С утра 2 августа противник начал свои атаки с новым ожесточением, стремясь расчленив круговую оборону наших войск. Однако все его попытки, несмотря на многократное превосходство, неизменно заканчивались провалом. Наши войска стояли насмерть. Они дрались мужественно и стойко, проявляя беспримерную храбрость и отвагу. При этом коммунисты и комсомольцы, как всегда, всюду проявляли примеры героизма. Вот только два примера.

Расчет 76 мм орудия Николая Кузнецова (72-я сд) занимал позицию на безымянной высоте, что 2 км юго-западнее Терновки. Под ураганным огнем танков и артиллерии противника расчет, экономя снаряды, вел меткий огонь по танкам врага. На склонах высоты горели 4 танка врага и лежали десятки трупов фашистов. Во второй половине 2 августа пятый раз на этот день враг бросил на высоту новые танки и пехоту. Одновременно противник усилил по высоте артиллерийский огонь. Горело все, но защитники высоты, воодушевленные примером расчета Кузнецова, продолжали стоять насмерть. Когда наводчик Васильченко был ранен, за оружие встал сам Кузнецов. Орудие продолжало разить вражеские танки. В этом бою весь расчет Кузнецова вышел из строя, но не отступил ни шагу.

Командир отделения, комсомолец Виктор Куликов (1920 года рождения) со своим отделением за день 2 августа участвовал в отражении девяти атак противника. К вечеру Куликов остался один. Бойцы отделения Радионов и Феденко пали смертью храбрых, а Севастьянов тяжело ранен, лежал рядом в окопе. Когда немцы в 10-й раз пошли в атаку, Куликов встретил их метким огнем из ручного пулемета. На Куликова шло более 30 фашистов. Отважный сержант не дрогнул. Он вел меткий огонь короткими очередями. 20 немцев нашли себе могилу от его огня. Когда кончились патрон, Куликов пустил в ход гранаты. Будучи раненым, он принял участие в контратаке роты. Враг был отброшен. Таких примеров героизма можно привести множество.

Из-за недостатка снарядов наша артиллерия вынуждена была вести огонь отдельными орудиями только прямой наводкой. В архиве сохранилась сводка штаба тыла Южного фронта № 035. В ней в графе, относящейся к войскам группы Понеделина, сказано: “Обеспеченность по боеприпасам и горючего близка к нулю, горных и корпусных артвыстрелов нет совершенно, остальных артвыстрелов 5–10 штук на орудие”.

Попытки фронта доставить нам снаряды по воздуху нужных результатов не принесли ввиду малой грузоподъемности имеющихся транспортных самолетов (У-2) и господства авиации врага в воздухе.

К вечеру 2 августа мы получили по радио новое боевое распоряжение командующего войсками Южного фронта за № 0040, в котором требовалось “Оборонять и прочно удерживать рубеж Звенигородка, Новоархангельск, Терновка. Ликвидировать противника, просочившегося восточнее рубежа”. Видимо, из-за плохой работы радиосвязи в штабе Южного фронта полной ясности обстановки перед фронтом нашей группы войск не было. Остатки войск 6-й и 12-й армий, как известно, читателю, в это время обороняли не рубеж, а занимали круговую оборону в районе указанных населенных пунктов и вели бои в условиях окружения. Кроме этого восточнее рубежа Новоархангельска действовали не отдельные просочившиеся группы противника, а крупные силы пехоты и танков врага.

3 и 4 августа 1941 г. противник на всем фронте круговой обороны наших войск продолжал непрерывные, яростные атаки, вновь и вновь стремясь расчленив нашу оборону. Несмотря на то, что в каждой нашей дивизии оставалась горсточка бойцов, но они дрались, как богатыри. Бои неоднократно переходили в рукопашные схватки.

Населенные пункты Каменечье и Новоархангельск на севере Терновка на юго-западе несколько раз переходили из рук в руки. Ожесточенные атаки врага каждый раз разбивались на нет о стойкость и мужество наших войск. В ходе этих боев, по истине ведущихся не на жизнь, а на смерть, противнику наносился огромный урон. Однако и наши войска несли огромные потери. Их ряды, не знавшие пополнения и в течение полуторамесячных напряженных боевых действий, редели все больше и больше. Противник вводил в бой все новые и новые силы, а мы были лишены такой возможности и поэтому, с каждым днем наши потери все больше и больше увеличивали неравенство сил.

4 августа 1941 г. по радио поступило новое шифрованное боевое распоряжение № 0047, за подписью командующего войсками Южного фронта В. И. Тюленева, адресованное П. Г. Понеделину, которое требовало: “Своими силами организовать выход из окружения в восточном направлении”. Для прорыва на восток нужно было форсировать р. Синюху, для чего у нас не было средств, поэтому было решено прорыв организовать и осуществить в южном направлении с последующим поворотом на восток.

Из-за отсутствия боеприпасов прорывающиеся войска не могли рассчитывать на поддержку артиллерии. Прорыв был организован и осуществлен ночной атакой без артиллерийской подготовки. Через образовавшийся прорыв вышла из окружения большая группа наших войск. Вместе с ними вышли из окружения командующий 6-й армией И. Н. Музыченко и член Военного совета этой армии Н. К. Попов.

Однако потом стало известно, что И. Н. Музыченко во время вражеского контрудара был тяжело ранен и схвачен немцами в плен¹². К рассвету 5 августа противнику удалось вводом свежих резервов вновь закрыть прорыв. Таким

---

¹² Командувач 6-ї армії генерал-лейтенант був захоплений у полон 6 серпня 1941 року, але він не був тяжко пораненим.

образом, прикрывающая группа и часть прорывающейся группы не успели выйти из окружения.

После выхода из окружения большой группы наших войск, а так же в результате понесенных в ходе прорыва потерь наши силы намного уменьшились. Поэтому противнику, обладавшему громадным превосходством в середине дня 5 августа удалось значительно сузить кольцо окружения. Некоторым подразделениям врага удалось даже прорваться на окраину с. Подвысокое, где находились штабы обеих армий. Все наши резервы были давно израсходованы, поэтому пришлось из свободных связистов и бойцов комендантской роты штаба армии спешно сколачивать сводную роту и бросить ее в контратаку. Рота под командованием капитана Бородин решительной контратакой выбила противника из села и заняла оборону на его юго-восточной окраине.

День 5 августа был самым напряженным и трудным. Противник при поддержке сильного артиллерийского огня, простреливающего насквозь все расположение наших войск, усилил свои атаки на всем фронте кольца окружения, стремясь расколоть фронт нашей обороны.

Однако, благодаря героической стойкости наших изнуренных, обескровленных, но сохранивших крепость духа войск, это ему не удалось. Нашим войскам в течении всего дня приходилось часто переходить в контратаки, чтобы штыковым ударом, или под угрозой такого удара отбросить противника.

Дальнейшее продолжение борьбы в условиях окружения стало невозможным. Уже третий день войскам не было выдано продовольствие, снарядов и горючего не было, патроны на исходе. Было принято решение оставшимся силам вновь попытаться осуществить организованный прорыв и выход из окружения, на этот раз в северном направлении и с дальнейшим поворотом на восток.

Одновременно войскам были даны указания, что в случае неудачи организованного прорыва уничтожить тяжелую материальную часть и автомашины, самим разбиться на мелкие группы, просочиться через линию фронта противника и пробраться к своим войскам. Об этом штабом армии был составлен и спущен войскам соответствующий приказ.

Оставшиеся в окружении наши силы были настолько малы, что с большим трудом, ослабив до последней возможности фронт прикрывающей группы, удалось сколотить небольшую группу прорыва силой не больше батальона.

Ночь на 6 августа была светлой из-за полнолуния, поэтому наша группа была преждевременно обнаружена противником. Лишенная внезапности, без артиллерийской подготовки, атака успеха не имела. В течении дня 6 августа 1941 г. наша прикрывающая группа продолжала удерживать свои позиции, а с наступлением темноты, а так же в течении следующих двух ночей бойцы и командиры, способные держать оружие и двигаться, разбившись на мелкие группы, просачивались через линию фронта врага и пробивались к своим войскам. С одной из таких групп прорвался из кольца окружения врага и вышел к своим войскам и автор этих строк.

Согласно опероводке штаба Южного фронта за № 098 в период с 1 по 8 августа 1941 года вышли из окружения и присоединились к своим войскам более 11 тыс. человек, 1015 автомашин с боевым имуществом¹³.

Кроме того, большое количество бойцов и командиров примыкали к партизанам или вышли к войскам Юго-Западного фронта, сведения о численности, которых не имеется.

Так закончилась одна из героических эпопей начального периода Великой Отечественной войны.

* * *

Войска 6-й и 12-й армий в этих 46-ти дневных напряженных сражениях начального периода войны своими героическими боевыми действиями внесли весомый вклад в дело срыва плана молниеносной войны фашистской Германии. Теперь уже доказано, что “поворот на Юг” армии Гудериана был вынужденным решением Гитлера, в результате упорного и стойкого сопротивления войск прикрытия Юго-Западного фронта, частью которого были войска 6-й и 12-й армий.

Только с 18 июля по 6 августа войска этих двух армий, ведя большие боевые действия сначала в оперативном, а затем в тактическом окружении своими героическими действиями сковывали 20–22 дивизии противника и выиграли 19 суток, которые тогда крайне были нужны Красной Армии для сосредоточения и развертывания своих резервов на Днестре. Выйдя к Днестру еще 22 июля противник не мог без этих 20 дивизий начать форсирование этого стратегического важного водного рубежа.

Сковывая крупную группировку войск противника своими героическими боевыми действиями в течении 46 суток начального периода войны, войска 6-й и 12-й армий нанесли врагу огромный урон, выбив наиболее обученный боеспособный кадровый состав большего числа соединений противника, внося тем самым, свою немалую долю в снижение боеспособности гитлеровской боевой машины.

Недаром один из гитлеровских полководцев генерал-полковник Гано Фриснер в своей книге “Проигранное сражение”, одной из основных причин поражения Германии считает “неудачное начало войны в России” (стр. 219). Он прямо сознает, что “война после нападения на Советский Союз превратилась в борьбу не на жизнь, а на смерть” (стр. 213).

Своим беспримерным подвигом в июле–августе 1941 года войска 6-й и 12-й армий вписали славные страницы в историю Великой Отечественной войны.

Своей стойкостью, мужеством, героизмом и преданностью Советской Родине и Коммунистической партии они заслужили неувядаемую славу.

Генерал-лейтенант в отставке
07.01.1973 г.

Б. Арушанян

---

¹³ Эти машины были отправлены в тыл еще до замыкания кольца окружения противником (Б. Арушанян)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Акт* вручення нагородженим медалей “За оборону Кавказа”, 29 июля 1945 г. – Центральный Архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). – Ф. 303. – Оп. 4033. – Ед. хр. 451. – Л. 355.
2. *Арушанян Баград Исаакович* / Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2006. – Т. 1. – С. 52–53.
3. *Арушанян Б. И.* 12-я армия в начальный период Великой Отечественной войны. – Народний музей історії с. Підвисоке. – Ф. 12-я армія. – Рукопис. – 34 арк.
4. *Арушанян Б. И.* Боевые действия 12-й армии в начальный период войны / Б.И. Арушанян // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 6. – С. 60–65.
5. *Великая* Отечественная война 1941–1945 гг.: Действующая армия. – М.: Animi Fortitudo; Кучково Поле, 2005. – 664 с.
6. *В наступлении* гвардия. Очерк о боевом пути 2-й гвардейской армии. – М.: Военное издательство МО СССР, 1971. – 312 с.
7. *Волгогонов Д. А.* Сталин. Политический портрет. В 2-х книгах. Книга 2. – М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”, АО “Издательство “Новости”, 1998. – 704 с.
8. *Генералу* есть о чём рассказать (Генерал-лейтенант Б. И. Арушанян) / Казарьян А. В. Война, люди, судьбы. Очерки. – Кн. 4. – Ереван: Айастан, 1975. – С. 116–124.
9. *История* Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. В 6 т. Том 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 – ноябрь 1942 гг.). – М.: Воениздат МО СССР, 1961. – 686 с.
10. *Командный* и начальствующий состав Красной Армии в 1940–1941 гг.: Структура и кадры центрального аппарата НКО СССР, военных округов и общевойсковых армий. Документы и материалы / Под ред. В. Н. Кузленкова. – М.; СПб.: Летний сад, 2005. – 272 с.
11. *Командный* состав корпусного и дивизионного звена советских вооружённых сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Издание Военной академии имени М. В. Фрунзе, 1964. – 572 с.
12. *Наградной* лист. Арушанян Баград Исаакович. 20.04.1945. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686046. – Ед. хр. 45. – Арк. 4–5.
13. *Наградной* лист. Арушанян Баград Исаакович. 22.02.1945. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686046. – Ед. хр. 45. – Арк. 3 – 3 зв.
14. *О присвоении* воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР от 04.06.1940 г. // Правда. – 1940. – 6 июня. – С. 1.
15. *О присвоении* воинских званий офицерскому составу и генералам Красной Армии. Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР от 5 мая 1945 г. // Красная звезда. – 1945. – 6 мая. – С. 1.
16. *Освобождение* городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеев и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.
17. *Письмо* Б. И. Арушаняна В. Г. Воронину от 06.02.1984 г. – Народний музей історії с. Підвисоке. – Ф. 12-а армія. – Рукопис. – 2 арк.
18. *Письмо* Б. И. Арушаняна Д. И. Фартушняку от 07.01.1973 г. – Народний музей історії с. Підвисоке. – Ф. 12-а армія. – Рукопис. – 3 арк.
19. *Приказ* Верховного Главнокомандующего № 193 генералу армии Баграмяну, г. Москва, 8 октября 1944 г. // Красная звезда. – 1944. – 10 октября. – С. 1.
20. *Приказ* Верховного Главнокомандующего № 247 командующему войсками 3-го Белорусского фронта генералу армии Черняховского, начальнику штаба фронта

- генерал-полковнику Покровському, г. Москва, 23 января 1945 г. // Красная звезда. – 1945. – 25 января. – С. 2.
21. **Приказ** Верховного Главнокомандующего № 255 командующему войсками 3-го Белорусского фронта генералу армии Черняховскому, начальнику штаба фронта генерал-полковнику Покровскому, г. Москва, 26 января 1945 г. // Красная звезда. – 1945. – 27 января. – С. 1.
22. **Приказ** Верховного Главнокомандующего № 269 командующему войсками 3-го Белорусского фронта генералу армии Черняховскому, начальнику штаба фронта генерал-полковнику Покровскому, г. Москва, 4 февраля 1945 г. // Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник. – М.: Воениздат, 1975. – С. 354 – 355.
23. **Приказ** Верховного Главнокомандующего № 317 командующему войсками 3-го Белорусского фронта Маршалу Советского Союза Василевскому, начальнику штаба фронта генерал-полковнику Покровскому, г. Москва, 29 марта 1945 г. // Красная звезда. – 1945. – 30 марта. – С. 1.
24. **Приказ** Министра обороны СССР от 6 апреля 1985 г. – ЦАМО РФ. – Юбилейная картотека награждений. – Шкаф. 2. – Ящик 6. – Документ № 71.
25. **Указ** Президиума Верховного Совета СССР “О награждении орденами Суворова, Кутузова и Богдана Хмельницкого генералов и офицерского состава Красной Армии”, г. Москва, 30 июля 1944 г. // Красная звезда. – 1944. – 1 августа. – С. 1.
26. **Указ** Президиума Верховного Совета СССР “О награждении орденами и медалями генералов, офицерского, сержантского и рядового состава Красной Армии”, г. Москва, 20 июня 1945 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686046. – Ед. хр. 162. – Л. 62 – 66 об.
27. **Указ** Президиума Верховного Совета СССР “О награждении орденами Суворова, Кутузова и Богдана Хмельницкого генералов и офицерского состава Красной Армии”, г. Москва, 19 апреля 1945 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686046. – Ед. хр. 45. – Л. 29 – 41.
28. **Хрюкин** Тимофей Тимофеевич, командующий ВВС 12-й армии. Воспоминания / Пишу исключительно по памяти... Командиры Красной Армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны : В 2-х т. / Сост., авт. предисл., коммент. и биограф. очерков С. Л. Чекунов. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. – С. 180–183.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

А. В. Чёрный

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

НЕИЗВЕСТНЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ ГЕНЕРАЛА БАГРАДА ИСААКОВИЧА АРУШАНЯНА О БОЯХ 12-й АРМИИ В ИЮНЕ–АВГУСТЕ 1941 ГОДА (из фондов Народного музея села Подвысокого)

В конце июля – начале августа 1941 года на Кировоградщине в окружении погибли две советские армии Южного фронта – 6-я и 12-я. Это был первый большой

котел на території України в початковий період радянсько-німецької війни 1941–1945 років. Історія оточених 6-ї і 12-ї армій із-за нехватки джерел до сих пор залишається мало дослідженою проблемою Другої світової війни. В певній ступені завесу таємничості над історією оточених армій відкривають спогади начальника штабу 12-ї армії генерала Б. І. Арушаняна – безпосереднього учасника подій. Документ зберігається в фондах Народного музею села Подвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області і є повною версією спогадів, опублікованих в “Воєнно-історичному журналі” в 1973 році. В пропонуваній публікації автор-збирач, крім спогадів, надає коротку джерелознавчу справку про документ і біографічні матеріали про генерала Б. І. Арушаняна. Спогади Б. І. Арушаняна друкуються в авторській редакції.

Ключевые слова: Б. И. Арушанян, генерал, война, Зеленая Брама, окружение, воспоминания.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Чёрный Александр Васильевич – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

O. V. Chorny

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

UNKNOWN MEMORIES OF GENERAL BAGRAD ISAAKOVICH ARUSHANYAN ABOUT THE 12TH ARMY IN June-August OF 1941 (from the funds of the Public Museum of Podvysoke)

At the end of July – in early August 1941, in surround in the Kirovograd region two Soviet armies of the South Front were killed – 6th and 12th. It was the first large kettle on the territory of Ukraine at the initial stage of the Soviet-German war of 1941 – 1945. The history of surrounded the 6th and 12th armies by insufficiency of sources remains a poorly investigated problem of the Second World War. To a certain extent, the curtain of the mystery of the history of the surrounding armies opens the memories of the Chief of Staff of the 12th Army, General B. I. Arushanyan as a direct participant in the events. The document is stored in the funds of the Public Museum of Podvysoke, Novoarkhangelsky district, Kirovograd region and is a complete version of the memoirs published in the “Military History Journal” in 1973. In the proposed publication, the author-compiler, in addition to the memoirs, provides a brief source-study note on the document and biographical materials about General B. I. Arushanyan. Memoirs are printed in the author's wording and in the original language.

Key words: B. I. Arushanyan, general, war, Zelena Braма, surrounding, memories.

REFERENCES

1. *Akt* vrucheniya nagrazhdonnym medaley “Za oboronu Kavkaza”, 29 iyulya 1945 g. – Tsentral'nyy Arkhiv Ministerstva oborony Rossiyskoy Federatsii (TSAMO RF). – F. 303. – Op. 4033. – Yed. khr. 451. – L. 355.
2. *Arushanyan Bagrad Isaakovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komkory. Voyennyi biograficheskiy slovar'. – M. : Kuchkovo pole, 2006. – T. 1. – S. 52 – 53.

3. **Arushanyan B. I.** 12-ya armiya v nachal'nyy period Velikoy Otechestvennoy voyny. – Narodniy muzey istorii s. Pídivisoke. – F. 12-ya armiya. – Rukopis. – 34 ark.
4. **Arushanyan B. I.** Boyevyye deystviya 12-y armii v nachal'nyy period voyny / B. I. Arushanyan // Voenno-istoricheskiy zhurnal. – 1973. – № 6. – S. 60 – 65.
5. **Velikaya** Otechestvennaya vojna 1941 – 1945 gg. : Deystvuyushchaya armiya. – M. : Animi Fortitudo; Kuchkovo Pole, 2005. – 664 s.
6. **V nastuplenii** gvardiya. Ocherk o boyevom puti 2-y gvardeyskoy armii. – M. : Voennoye izdatel'stvo MO SSSR, 1971. – 312 s.
7. **Volkogonov D. A.** Stalin. Politicheskiy portret. V 2-kh knigakh. Kniga 2. – M. : OOO “Firma “Izdatel'stvo AST”, AO “Izdatel'stvo “Novosti”, 1998. – 704 s.
8. **Generalu** yest' o chom rasskazat' (General-leytenant B. I. Arushanyan) / Kazar'yan A. V. Vojna, lyudi, sud'by. Ocherki. – Kn. 4. – Yerevan : Ayastan, 1975. – S. 116 – 124.
9. **Istoriya** Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuza 1941 – 1945 gg. V 6 t. Tom 2. Otrazheniye sovetским народом verolomnogo napadeniya fashistskoy Germanii na SSSR. Sozdaniye usloviy dlya korennoogo pereloma v voyne (iyun' 1941 – noyabr' 1942 gg.). – M. : Voenizdat MO SSSR, 1961. – 686 s.
10. **Komandnyy** i nachal'stvuyushchiy sostav Krasnoy Armii v 1940 – 1941 gg. : Struktura i kadry tsentral'nogo apparata NKO SSSR, voyennykh okrugov i obshchevoyskovykh armiy. Dokumenty i materialy / Pod red. V. N. Kuzelenkova. – M. ; SPb. : Letniy sad, 2005. – 272 s.
11. **Komandnyy** korpusnogo i divizionnogo zvena sovetских vooruzhennykh sil perioda Velikoy Otechestvennoy voyny 1941 – 1945 gg. – M. : Izdaniye Voennoy akademii imeni M. V. Frunze, 1964. – 572 s.
12. **Nagradnoy** list. Arushanyan Bagrat Isaakovich. 20. 04. 1945. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 686046. – Yed. khr. 45. – Ark. 4 – 5.
13. **Nagradnoy** list. Arushanyan Bagrat Isaakovich. 22. 02. 1945. – Tsentral'nyy Arkhiv Ministerstva oborony Rossiyskoy Federatsii (TSAMO RF). – F. 33. – Op. 686046. – Yed. khr. 45. – Ark. 3 – 3 zv.
14. **O prisvoyenii** voinskiykh zvaniy vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye Soveta Narodnykh Komissarov Soyuza SSR ot 04. 06. 1940 g. // Pravda. – 1940. – 6 iyunya. – S. 1.
15. **O prisvoyenii** voinskiykh zvaniy ofiterskomu sostavu i generalam Krasnoy Armii. Postanovleniye Soveta Narodnykh Komissarov Soyuza SSR ot 5 maya 1945 g. // Krasnaya zvezda. – 1945. – 6 maya. – S. 1.
16. **Osvobozhdeniye** gorodov : Spravochnik po osvobozhdeniyu gorodov v period Velikoy Otechestvennoy voyny 1941 – 1945 / M. L. Dudarenko, Yu. G. Perehnev, V. T. Yeliseyev i dr. – M. : Voenizdat, 1985. – 598 s.
17. **Pis'mo** B. I. Arushanyana V. G. Voroninu ot 06. 02. 1984 g. – Narodniy muzey istorii s. Pídivisoke. – F. 12-a armiya. – Rukopis. – 2 ark.
18. **Pis'mo** B. I. Arushanyana D. I. Fartushnyaku ot 07. 01. 1973 g. – Narodniy muzey istorii s. Pídivisoke. – F. 12-a armiya. – Rukopis. – 3 ark.
19. **Prikaz** Verkhovnoogo Glavnokomanduyushchego № 193 generalu armii Bagramyanu, g. Moskva, 8 oktyabrya 1944 g. // Krasnaya zvezda. – 1944. – 10 oktyabrya. – S. 1.
20. **Prikaz** Verkhovnoogo Glavnokomanduyushchego № 247 komanduyushchemu voyskami 3-go Belorusskogo fronta generalu armii Chernyakhovskogo, nachal'niku shtaba fronta general-polkovniku Pokrovskomu, g. Moskva, 23 yanvaryaya 1945 g. // Krasnaya zvezda. – 1945. – 25 yanvaryaya. – S. 2.
21. **Prikaz** Verkhovnoogo Glavnokomanduyushchego № 255 komanduyushchemu voyskami 3-go Belorusskogo fronta generalu armii Chernyakhovskogo, nachal'niku shtaba fronta general-polkovniku Pokrovskomu, g. Moskva, 26 yanvaryaya 1945 g. // Krasnaya zvezda. – 1945. – 27 yanvaryaya. – S. 1.

22. **Prikaz** Verkhovного Glavnokomanduyushchego № 269 komanduyushchemu voyskami 3-go Belorusskogo fronta generalu armii Chernyakhovskomu, nachal'niku shtaba fronta general-polkovniku Pokrovskomu, g. Moskva, 4 fevralya 1945 g. // *Priказы Verkhovного Glavnokomanduyushchego v period Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuza* : Sbornik. – M. : Voenizdat, 1975. – S. 354 – 355.
23. **Prikaz** Verkhovного Glavnokomanduyushchego № 317 komanduyushchemu voyskami 3-go Belorusskogo fronta Marshalu Sovetskogo Soyuza Vasilevskomu, nachal'nika shtaba fronta general-polkovniku Pokrovskomu, g. Moskva, 29 marta 1945 g. // *Krasnaya zvezda*. – 1945. – 30 marta. – S. 1.
24. **Prikaz** Ministra oborony SSSR ot 6 aprelya 1985 g. – TSAMO RF. – Yubileynaya kartoteka nagrazhdeniy. – Shkaf 2. – Yashchik 6. – Dokument № 71.
25. **Ukaz** Prezidiuma Verkhovного Soveta SSSR “O nagrazhdenii ordenami Suvorova, Kutuzova i Bogdana Khmel'nitskogo generalov i ofiterskogo sostava Krasnoy Armii”, g. Moskva, 30 iyulya 1944 g. // *Krasnaya zvezda*. – 1944. – 1 avgusta. – S. 1.
26. **Ukaz** Prezidiuma Verkhovного Soveta SSSR “O nagrazhdenii ordenami i medalyami generalov, ofiterskogo, serzhantskogo i ryadovogo sostava Krasnoy Armii”, g. Moskva, 20 iyunya 1945 g. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 686046. – Yed. khr. 162. – L. 62 – 66 ob.
27. **Ukaz** Prezidiuma Verkhovного Soveta SSSR “O nagrazhdenii ordenami Suvorova, Kutuzova i Bogdana Khmel'nitskogo generalov i ofiterskogo sostava Krasnoy Armii”, g. Moskva, 19 aprelya 1945 g. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 686046. – Yed. khr. 45. – L. 29 – 41.
28. **Khryukin** Timofey Timofeyevich, komanduyushchiy VVS 12-y armii. Vospominaniya / Pishu isklyuchitel'no po pamyati... Komandiry Krasnoy Armii o katastrofe pervykh dney Velikoy Otechestvennoy voyny : V 2-kh t. / Sost., avt. predisl., komment. i biogr. ocherkov S. L. Chekunov. – M. : Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke, 2017. – S. 180 – 183.

ABOUT THE AUTHOR

Chornyi Oleksandr Vasylovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94(477. 65) “1941”

К. В. Москальчук*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ФРАНЦ ГАЛЬДЕР ПРО УМАНСЬКИЙ КОТЕЛ ЛІТА 1941 РОКУ**

У статті на основі щоденника Франца Гальдера проаналізовані події літа 1941 року в районі Умані. Начальник Генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер у щоденних записах фіксував події, що відбулися на німецько-радянському фронті на початковому етапі війни. Записи чітко структуровані та подані за принципом: що відбулося на фронті вранці, протягом дня, яких результатів Вермахт досяг під кінець дня. Також щоденник містить тактико-технічні характеристики німецької та радянської армій. Окремі сторінки документу відображають моральний стан бійців, що є цінною складовою для розуміння повної картини подій. Записи початку серпня 1941 року дозволяють глянути на історію оточення 6-ї й 12-ї армій в урочищі Зелена Брама очима противника, а тому виступають цінним джерелом для розуміння трагедії, що відбулася в Уманському котлі влітку 1941 року. У межах пропонованого дослідження автор подає джерелознавчу характеристику щоденника Ф. Гальдера стосовно окресленої теми.

Ключові слова: щоденник, генерал, армія, оточення, Вермахт, Червона армія, фронт.

Події кінця липня – початку серпня 1941 року в урочищі Зелена Брама, пов’язані із загибеллю 6-ї та 12-ї армій, увійшли в історію німецько-радянської війни під назвою Уманський котел. Тривалий час в СРСР інформація про оточення та знищення двох армій ретельно приховувалася владою. Вакуум довкола окресленої проблеми вдалося порушити на початку 1980-х років відомому радянському письменнику, фронтовику, учаснику подій літа 1941 року в Зеленій Брамі Є. А. Долматовському [6]. Починаючи з 80-х років минулого століття і до нині, процес вивчення історії оточених 6-ї й 12-ї армій пройшов шлях від окреслення проблеми в цілому до оформлення її в конкретну науково важливу тему.

В історіографії Уманського котла поряд з цікавими та інформативними науковими розвідками з’явилися глибокі за змістом монографії В. О. Рунова [9; 10], О. І. Нуждіна [8] та В. В. Даценка [5]. Їхня поява це своєрідний прорив в дослідженні трагічних подій у Зеленій Брамі. Для підготовки згаданих праць автори залучили значну кількість невідомих та маловідомих документів, у тому числі й тих, що дозволяють глянути на проблему очима противника.

Наше дослідження присвячене джерелознавчому осягненню щоденника начальника Генерального штабу сухопутних військ Третього Рейху Франца Гальдера, у якому міститься чимало подробиць з історії Уманського котла. Перш ніж розпочати характеристику щоденника, хочемо сказати кілька слів про його автора.

Кар'єрне зростання Гальдера припало на той час, коли до влади в Німеччині прийшли нацисти. Гітлер розумів, що для досягнення своїх імперських планів, потрібно заключити договір з представниками німецької військової еліти. Франц Гальдер був талановитим стратегом та завжди педантично підходив до вирішення завдань. У 1938 році він був призначений начальником Генерального штабу сухопутних військ Німеччини. Повагу Адольфа Гітлера Гальдер завоював після того як спланував напад на Польщу та Францію. Гальдер був з числа тих офіцерів, які багато в чому не підтримували Адольфа Гітлера [4, с. 358]. Франц Гальдер був головним опонентом Гітлера під час розробки плану ведення війни проти СРСР. Він наполягав, що Москва має стати епіцентром удару, що розподіл сил на три групи армій не сприятиме реалізації плану блискавичної війни. Разом із тим він розділяв погляди фюрера на методи ведення війни на Сході. Зокрема, погоджувався, що потрібно винищувати комуністів, комісарів і євреїв. У цьому, без сумніву, Гальдер є співучасником злочинів нацистів. Виходячи з цього, потрібно з обережністю оцінювати його післявоєнні заяви про те, що він, нібито, тримався осторонь політики спрямованої на винищення цілих народів.

24 вересня 1942 р. Гітлер відправив Гальдера у відставку. Цей крок диктатор мотивував тим, що нерви обох виснажені, що Гальдер песиміст по натурі, “який завжди був тільки гальмом”. З цього приводу Гальдер у щоденнику зробив запис: *“Не надо обладать особым даром, чтобы сказать, что произойдет, когда Сталин направит по полтора миллиона войск против Сталинградского и Донского фланга. Я откровенно указал на это Гитлеру. Результатом явилось отстранение с поста начальника Генерального штаба сухопутных войск”* [4, с. 377]. Опинившись у відставці і не отримавши підтримки з боку колишніх соратників (особливо гостро він переживав, що генерал-фельдмаршал Кейтель не підтримав його), Гальдер почав гостро критикувати політику режиму. Побутує версія, що Гальдер спеціально спровокував своє звільнення, аби не нести відповідальності за крах планів Гітлера, але тоді не зрозуміло чому він так болісно це переживав. Після відставки Гальдер був формально зарахований в “резерв фюрера”.

У відставці, колишній очільник Генерального штабу сухопутних військ Третього Рейху разом із сім'єю оселився у своєму маєтку в Баварії. З часом за ним почало стежити гестапо. Служба безпеки Гімmlера розробляла його як можливого “державного ворога”. Міністр пропаганди Йозеф Геббельс відзначив 8 листопада 1943 року в своєму щоденнику, ніби Гімmlер повідомив йому, що Гальдер належить до кола противників держави, який “через голову фюрера прагне налагодити зв'язки з англійцями”. У 1944 році Франца Гальдера було заарештовано за звинуваченням у причетності до замаху на Адольфа Гітлера. Перебував у концентраційному таборі Дахау, звідки його звільнили солдати американської армії. Брав участь у слуханнях Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі як свідок.

Під час служби на посаді начальника Генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер вів щоденник, який нині є цінним джерелом з історії Другої світової війни, а точніше з історії військових кампаній 1939–1942 років. За хронологією щоденник датується 14 серпня 1939 – 24 вересням

1942 року, записи автор робив щодня. Кожен запис у щоденнику чітко датований, додатково автором зазначено який це день за рахунком від початку війни. У межах щоденних записів матеріал чітко структурований за принципом ранкова та вечірня зведена інформація, підсумки дня; події на фронті та події в Генеральному штабі, події в межах груп армій. Це значно полегшує роботу з документом.

Потрапивши у немилість до Гітлера, Гальдеру вдалося врятувати від знищення свій щоденник. У 1947 році документ був переданий американцям, в історичний відділ армії США, де його було перекладено англійською мовою. На розшифрування тексту пішло два роки. Згодом американці розіслали копії щоденника країнам-учасникам антигітлерівської коаліції. Таким чином, він потрапив до Радянського Союзу, де його було перекладено російською мовою та передано на зберігання у військово-наукове управління Генерального штабу Червоної армії. Тривалий час на щоденник поширювався гриф “секретно”, а тому ним могли користуватися лише службовці згаданого управління та представники вищого армійського командування СРСР. Щоденник Франца Гальдера дуже схвально оцінював Маршал СРСР Г. К. Жуков, який у розмові з відомим радянським письменником, фронтовиком і громадським діячем К. М. Симоновим стосовно цього документу сказав, що *“среди всех немецких документов... это, пожалуй, наиболее серьезное и объективное свидетельство...”* [11, с. 294].

Вперше фрагменти зі щоденника Гальдера публікувалися в СРСР у 1959 році у *“Военно-историческом журнале”* під назвою *“Служебный дневник начальника генерального штаба сухопутных войск Германии генерал-полковника Гальдера”*. Тоді зі щоденника були оприлюднені лише записи, що стосувалися подій на німецько-радянському фронті 1941–1942 рр. У повному обсязі щоденник Гальдера в СРСР був опублікований у 1968 році. Видання складалося з трьох томів (частин): перший том охоплює події від початку польської кампанії до закінчення наступу на Заході (14 серпня 1939 – 30 червня 1940 рр.), другий том включає записи від планування вторгнення в Англію до початку Східного походу (1 липня 1940 – 21 червня 1941 рр.), третій том стосується початкового етапу німецько-радянської війни (22 червня 1941 – 24 вересня 1942 рр.). Після розпаду СРСР щоденник на пострадянському просторі перевидавався неодноразово, оскільки спала завіса ідеологічної цензури. Але, як правило, це були публікації третьої частини видання 1968 року, тобто тієї частини повного щоденника, яка стосується початкового етапу війни Німеччини проти СРСР [3].

Матеріали у щоденнику щодо Уманського котла починаються із записів, що датуються 1 серпня 1941 року, саме в цей день частини 17-ї польової армії та 1-го танкового корпусу Вермахту практично відрізали шляхи відходу 6-ї і 12-ї арміям. Щодо подій 1 серпня 1941 р. (41-й день війни) в смuzі оборони 6-ї й 12-ї армій Франц Гальдер пише, що 17-а німецька армія та 1-й танковий корпус успішно ведуть бої, але противник активно обороняється, що авіарозвідка повідомила про хаотичні пересування Червоної армії в районі Кіровограда та Первомайська [2, с. 133]. Також Гальдер записав, що незважаючи на чисельну перевагу Вермахту над Червоною армією (14–15 тисяч осіб проти 6–7 тисяч осіб [2, с. 133]), радянські солдати демонструють впертість та відвагу, утримуючи зайняті рубежі, що стало несподіванкою для німців. При цьому, автор щоденника

відзначає, що ставлення до війни населення Західної України та Центральної України (*“русской части Украины”*) абсолютно різне: *“Население, проживающее в Западной Украине, стремится к самоопределению. В русской части (Украины) среди населения царит тупое равнодушие. Только в больших городах работают комитеты активистов [2, с. 133]”*.

Записи у щоденнику, що датуються 2 серпня 1941 р. (42-й день війни), дозволяють стверджувати, що німецькі частини з'єднали та почали укріплювати кільце оточення, а радянські частини пробували прориватися з оточення. При цьому Гальдер констатує, що *“уже слишком поздно говорить о том, что противник может предпринять планомерное отступление [3, с. 249]”*, тобто начальник Генерального штабу сухопутних військ Німеччини зафіксував власний висновок, що кільце оточення довкола 6-ї й 12-ї армій протягом дня було посилене. Також Гальдер записав, що до Кіровограда прибула нова радянська дивізія (223-я стрілецька дивізія – *К. Москальчук*), що її дії можуть нести загрозу військам, які зосереджені на кіровоградському напрямку, що не варто поспішати брати під контроль Олександрію, бо у випадку контрдій Червоної армії це може ускладнити становище німецьких частин у смузі наступу групи армій *“Південь”*. Описуючи події 2 серпня 1941 р., Гальдер відзначив, що просування та активні дії німецьких частин ускладнюються відсутністю доріг, слабко розвиненим залізничним сполученням, поганою погодою. Цю частину запису варто розглядати не лише як ускладнення для дій Вермахту, а й причинами, що стримували активні дії оточених 6-ї й 12-ї армій.

Записи 3 серпня 1941 р. (43-й день війни) дають підстави говорити, що німецькі з'єднання цього дня як могли посилювали кільце оточення, намагаючись не допустити прориву з котла [3, с. 254]. Утримування кільця, так само як і прорив його з середини, ускладнювалися зливою, яка пройшла в ніч з 2 на 3 серпня 1941 року. Також автор щоденника зафіксував, що в районі Кіровограда *“русские”* спрямували на прорив кільця оточення ззовні 223-ю стрілецьку дивізію, але ця контратака була відбита [3, с. 255]. І ще один запис цього дня засвідчує, що в районі Первомайська також була зроблена спроба деблокування оточених 6-ї й 12-ї армій, котра була зупинена. Як відомо нині, це були активні дії 18-ї армії генерал-лейтенанта А. К. Смірнова [8, с. 124–125]. Франц Гальдер контратаки радянських частин у районі Первомайська назвав битвою. Застерігаючи бажання армійського командування наступати на Олександрію, записав, що *“вначале необходимо выиграть сражение у Первомайска и южнее его” [3, с. 255]*. В цілому ж, за даними автора документу, протягом дня німецькі частини намагалися розчленувати оточені в районі Умані 6-у й 12-у армії [3, с. 260].

Записи 4 серпня 1941 р. (44-й день війни) в інформативному плані стосовно окресленої теми менше наповнені конкретикою, порівняно з попередніми днями. Автор лише повідомляє, що дії німецьких з'єднань були спрямовані на те аби не допустити прориву оточенців.

У записах датованих 5 серпня 1941 р. (45-й день війни) Ф. Гальдер зазначив, що оточене у районі Первомайська радянське угруповання в основному ліквідоване. Також він констатує, що можливість подальшого спротиву оточених сумнівна. Зміст документа свідчить, що командування групи армій *“Південь”*

віддало наказ про продовження наступу на Кіровоград, Смілу, Олександрію, Кременчук та Черкаси [3, с. 265–266]. У вечірніх записах стосовно оточених в урочищі Зелена Брама стверджується, що операція *“по окруженію противника развивается успешно”* [3, с. 269], що цьому сприяє і стабілізація погоди. Нагадаємо, що у перші дні серпня 1941 року в районі Умані, Новоархангельська, Новомиргорода, Новоукраїнки пройшли зливи, що ускладнювали дії і німецьких, і радянських частин [8, с. 111, 123, 193].

Записи 6 серпня 1941 р. (46-й день війни) окресленої теми стосуються лише ті, що зроблені ввечері. Зокрема, в документі зафіксовано, що *“основные силы противника с боями уже вышли из клещей... и с боями пробиваются к Бугу”* [3, с. 272]. У цитованому записі *“основные силы противника”* слід ототожнювати із з'єднаннями 18-ї армії генерал-лейтенанта А. К. Смірнова та, можливо, з 10 тисячами червоноармійців, яким вдалося вирватися з Зеленої Брами, і про яких пізніше в своїх спогадах писав командувач Південного фронту Генерал армії І. В. Тюленев [12].

У записах датованих 7 серпня 1941 р. (47-й день війни) зазначається, що 1-а танкова група підсилила свої позиції вздовж Південного Бугу 9-ю танковою дивізією [3, с. 273], що війська просуваються до Дніпра відповідно до поставлених строків, що радянські частини чинять незначний спротив. Також у котре Ф. Гальдер зафіксував, що оточена в районі Умані радянська група *“едва ли сможет оказать серьёзное сопротивление”* [3, с. 273]. У вечірній частині запису автор зафіксував, що продовжується ліквідація оточеної групи противника, що операція розвивається успішно, що бої на рубежі Південного Бугу закінчилися. Останнє означало, що закінчилися спроби деблокації оточених 6-ї й 12-ї армій з зовні.

8-го серпня 1941 р. (48-й день війни) Франц Гальдер дослівно записав: *“Операция на фронте 11-й, 17-й армий и 1-й танковой группы развиваются удовлетворительно. В плен кроме командующего 12-й русской армией захвачен ещё и командующий 6-й русской армией”* [3, с. 277]. У вечірній частині записів начальник Генерального штабу сухопутних сил Німеччини записав, що радянське угруповання під Уманню ліквідоване. Також він зробив запис, який стосується втрат РСЧА: *“по предварительным подсчётам, в плен захвачено свыше 100 тыс. человек, убито свыше 200 тыс. человек. Разгромлено до 16 пехотных и 6 танковых дивизий противника”* [3, с. 279]. Саме так Ф. Гальдер окреслив підсумки битви під Уманню літа 1941 року.

Як бачимо, щоденник Франца Гальдера є цінним джерелом з історії оборонних боїв 6-ї й 12-ї армій в Уманському котлі. Його зміст дозволяє простежити погляд на проблему одного з головних представників німецького вищого армійського командування, уточнити окремі деталі планування та реалізації операції на оточення та знищення двох радянських армій, визначитися з причинами поразки армій І. М. Музиченка та П. Г. Понеделіна в Зеленій Брамі. Нині це одне з не багатьох німецьких джерел з історії початкового етапу німецько-радянської війни, яке масово доступне дослідникам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Абашидзе Т., Мощанский И.** Трагедия под Уманью. Киевская стратегическая оборонительная операция 7 июля – 26 сентября 1941 г. Часть 1 / Военная летопись. Фотоиллюстрированное периодическое издание 2-2003. – М.: ООО “БТВ-МН”, 2003. – 72 с.
2. **Гальдер Ф.** Военный дневник / Перевод с немецкого И. Глаголева. – М.: Воениздат, 1971. – Т. 3, Кн. 1 (22.06.1941 – 30.09.1941). – 408 с.
3. **Гальдер Ф.** Военный дневник, (июнь 1941 – сентябрь 1942). – М.: Астрель, 2012. – 704 с.
4. **Громов А.** Полководцы Второй мировой. Красная армия против Вермахта. – Харьков, 2014. – 640 с.
5. **Даценко В. В.** Зеленая Брама: возвращение к легенде. – Кировоград: Имэкс-ЛТД, 2013. – 460 с.
6. **Долматовский Е. А.** Зелёная Брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М., 1983. – 320 с.
7. **Жуков Г. К.** Воспоминания и размышления [В 2-х т.]. – М.: Олма-Пресс, 2002. – Т. I. – 743 с.
8. **Нуждин О.** Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.): [монография]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 328 с.
9. **Рунов В. А.** 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. – М.: Изд-во “ЯУЗА”, “ЭКСМО”, 2010. – 412 с.
10. **Рунов В. А.** Удар по Украине. Вермахт против Красной Армии. – М.: Изд-во “ВЕЧЕ”, 2011. – 400 с.
11. **Симонов К. М.** Глазами человека моего поколения: Размышления о И. В. Сталине / Предисл. Л. Лазарева. – М.: Книга, 1990. – 432 с.
12. **Тюленев И. В.** Через три войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1960. – 256 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Москальчук Катерина Віталіївна – студентка VI курсу факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький, Україна).

Е. В. Москальчук

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ФРАНЦ ГАЛЬДЕР ОБ УМАНСКОМ КОТЛЕ ЛЕТА 1941 ГОДА

В статье на основе дневника Франца Гальдера проанализированы события лета 1941 года в районе Умани. Начальник Генерального штаба сухопутных войск Германии Ф. Гальдер в ежедневных записях фиксировал события, произошедшие на германско-советском фронте в начальном этапе войны. Записи четко структурированы и представлены по принципу: что произошло на фронте утром, в течение дня, каких результатов Вермахт достиг к концу дня. Также дневник содержит тактико-технические характеристики немецкой и советской армий. Отдельные страницы документа отражают моральное состояние бойцов, являются ценной составляющей для понимания полной картины событий. Записи начала августа 1941 позволяют взглянуть на историю окружения 6-й и 12-й армий в урочище Зеленая Брама глазами противника, а потому выступают ценным источником для понимания трагедии, произошедшей в Уманском котле летом 1941 года. В рамках предлагаемого исследования автор подает источниковедческую характеристику дневника Ф. Гальдера в отношении избранной темы.

Ключевые слова: *дневник, генерал, армия, окружение, Вермахт, Красная армия, фронт.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Москальчук Екатерина Витальевна – студентка VI курса факультета истории и права Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко (г. Кропивницкий, Украина).

K. V. Moskalchuk

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

FRANZ GALDER ABOUT THE UMAN'S ENCIRCLEMENT IN THE SUMMER 1941

The article is devoted to the analysis of Franz Halder's diary, which contains information on the events of the summer of 1941 near Uman. Chief of the General Staff of the Land Forces of Germany F. Galder, recorded in daily records the events that took place on the German-Soviet front at the initial stage of the war. The records are clearly structured and filed according to the principle: what happened at the front in the morning during the day that the Wehrmacht achieved at the end of the day. Also, the diary contains tactical and technical characteristics of the German and Soviet armies. Individual pages of the document reflect the moral condition of the soldiers, which is a valuable component for understanding the full picture of the events. The records of the beginning of August 1941 make it possible to look at the history of the surroundings of the 6th and 12th armies in the tract of Zelena Brama in the eyes of the enemy, and therefore serve as a valuable source for understanding the tragedy that took place in Uman's encirclement in the summer of 1941. Within the framework of the proposed study, the author presents a source-study characteristic of the diary of F. Galder in relation to the outline theme.

Key words: *diary, General, army, encirclement, Wehrmacht, Soviet Army, front.*

REFERENCES

1. **Abashidze T., Moshchanskiy I.** Tragediya pod Umanu. Kievskaya strategicheskaya oboronitelnaya operatsiya 7 iyulya – 26 sentyabrya 1941 g. Chast 1 / Voennaya letopis. Fotoillyustrirovannoe periodicheskoe izdanie 2-2003. – M.: OOO “BTV-MN”, 2003. – 72 s.
2. **Galder F.** Voennyi dnevnik / Perevod s nemetskogo I. Glagoleva. – M.: Voenizdat, 1971. – Т. 3, Kn. 1 (22. 06. 1941 – 30. 09. 1941). – 408 s.
3. **Galder F.** Voennyi dnevnik, (iyun 1941 – sentyabr 1942). – M.: Astrel, 2012. – 704 s.
4. **Gromov A.** Polkovodtsy Vtoroy mirovoy. Krasnaya armiya protiv Vermakhta. – Kharkov, 2014. – 640 s.
5. **Datsenko V. V.** Zelenaya Brama: vozrashchenie k legende. – Kirovograd: Imeks-LTD, 2013. – 460 s.
6. **Dolmatovskiy Ye. A.** Zelenaya brama. Dokumentalnaya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M., 1983. – 320 s.
7. **Zhukov G K.** Vospominaniya i razmyshleniya [V 2-kh t.]. – M.: Olma-Press, 2002. – Т. I. – 743 s.
8. **Nuzhdin O.** Bitva pod Umanu: tragediya 6-y i 12-y armiy (25 iyulya – 7 avgusta 1941 g.): [monografiya]. – Yekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2011. – 328 s.
9. **Runov V. A.** 1941. Pobednyy parad Gitlera. Pravda ob Umanskom poboishche. – M.: Izd-vo “YAUZA”, “EKSMO”, 2010. – 412 s

10. **Runov V. A.** Udar po Ukraine. Vermakht protiv Krasnoy Armii. – М.: Izd-vo “Vyeche”, 2011. – 400 s.
11. **Simonov K. M.** Glazami chloveka moyego pokoleniya: Razmyshleniya o I. V. Staline / Predisl. L. Lazareva. – М.: Kniga, 1990. – 432 s.
12. **Tyulenev I. V.** Cherez tri voyny. – М.: Voenizdat MO SSSR, 1960. – 256 s.

ABOUT THE AUTHOR

Moskalchuk Katerina– student of VI year of faculty of history and law, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94 (477.46) “1941”

В. І. Єлецький

*Керівник програми “Зелена Брама Український фонд пошуку “Пам’ять”,
Почесний пошуковець України*

УМАНСЬКИЙ КОТЕЛ У СПОГАДАХ КОМАНДИРА 88-ГО АРТИЛЕРІЙСЬКОГО ПОЛКУ 80-ї ОРДЕНА ЛЕНІНА СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ КАПІТАНА М. І. ТАНЧЕНКА

Уманський котел літа 1941 року – одна з найстрашніших сторінок німецько-радянської війни 1941–1945 років. У битві під Уманню, в урочищі Зелена Брама німецькими військами були знищені 6-а й 12-а радянські армії. Лише невеликій частині солдатів та офіцерів із вище згаданих з’єднань вдалося вирватися з оточення, десятки тисяч загинули в боях, тисячі потрапили в полон. Радянська історична та військово-історична наука за вказівкою радянських органів цензури про загиблі в Зеленій Брамі армії намагалися або не згадувати, або коректно обходити цю тему. Більшість документів, які могли б стати основою для неупередженого дослідження трагедії, що відбулася в районі Умані влітку 1941 року, були або втрачені в Зеленій Брамі, або засекречені в радянських архівах. На початку 1980-х років завісу таємничості довкола забороненої теми спробував підняти Є. А. Долматовський. У 1980-х роках проблема знищених у котлі під Уманню армій не просто проникла в інформаційне поле, а оформилася в окрему наукову проблему. Ця тенденція окреслилася завдяки спогадам учасників подій літа 1941 року в Зеленій Брамі. Спогади М. І. Танченка присвячені останнім дням участі 80-ї стрілецької дивізії в битві під Уманню та перебуванню полонених солдатів і офіцерів в Уманській ямі. Пропонована публікація спогадів капітана М. І. Танченка є цінним джерелом для розуміння подій трагічного літа 1941 року.

Ключові слова : *війна, битва, оточення, полон, Умань, смерть.*

Трагічні події літа 1941 року в урочищі Зелена Брама й досі залишаються маловідомою сторінкою початкового етапу німецько-радянської війни 1941 – 1945 років. Це можна пояснити комплексом причин, які своєю природою та глибиною сягають ще періоду війни та утвердження нової цензури в повоєнному СРСР, яка значною мірою торкалася і питань військової історії СРСР кінця 1930-х – першої половини 1940-х років. Значна частина документів дивізійного, корпусного і армійського командування або були знищені військовим командуванням у Зеленій Брамі, або ж були закопані в тайниках в лісовому масиві Зелена Брама, які не виявлені до сьогоднішнього дня, або ж загинули разом із солдатами та офіцерами в котлі. Документи, які осіли в архіві міністерства оборони СРСР (нині Центральний архів міністерства оборони Російської Федерації) й досі не доступні широкому колу дослідників.

Євген Долматовський, який свого часу підняв на щит проблему загиблих влітку 1941 року 6-ї й 12-ї армій, не маючи доступу до архівних документів, писав свою “Зелену Брам” [2], опираючись на власні спогади, а також на спогади тих, хто пройшов пекло боїв в урочищі Зелена Брама, хто вижив в Уманській ямі,

Голованівському, Вінницькому та інших концтаборах. Свідчення очевидців зробили документальну повість Є. А. Долматовського легендарною та олюдненою. Спогади тих, хто пройшов бої кінця липня – початку серпня 1941 року в районі сіл Підвисоке, Покотилове, Копенкувате, Нерубайка, Левківка, Торговиця, Новоархангельськ не втрачають актуальності і через 75 років.

У пропонованій публікації ми подаємо спогади капітана Митрофана Івановича Танченка, 1907 року народження¹, який наприкінці липня – на початку серпня 1941 року командував 88-м артилерійським полком 80-ї стрілецької дивізії, що діяла в складі 37-го стрілецького корпусу 6-ї армії. Спогади капітана М. І. Танченка цікаві з огляду на те, що автор повідомляє подробиці боїв в оточенні, обставини захоплення в полон радянських солдатів та офіцерів, перебування в Уманській ямі, у таборі для військовополонених у Вінниці. Крім того, свідок подій розповідає про ставлення до полонених, про поведінку полонених, про ставлення до зрадників.

У цілому, це цікавий документ для розуміння трагедії 6-ї й 12-ї армій в Уманському котлі. Спогади М. І. Танченка суттєво доповнюють спогади полковника І. О. Хизенка [4], який теж воював у складі 80-ї стрілецької дивізії й залишив цікаві нотатки про бої в оточенні наприкінці липня – на початку серпня 1941 року.

За обсягом спогади невеликі (1,25 друкованого аркуша) та складаються з чотирьох частин, котрі називаються “Полон”, “Уманська яма”, “В глибокий тил” і “Втеча”. Спогади у науковому виданні публікуються вперше, мовою оригіналу, в авторському викладі, зі збереженням стилістики та розділових знаків. Раніше текст спогадів під назвою “Дневник Танченко” був розміщений на сайті “Зелёная Брама 1941” (<http://parabellum1941.narod.ru>), присвяченому історії оборонних боїв 6-ї й 12-ї армій в урочищі Зелена Брама у липня – серпні 1941 року, а також частково публікувався в дослідженні В. В. Даценка “Зелёная Брама : возвращение к легенде” [1, с. 67–69, 101].

**Воспоминания капитана Танченко Митрофана Ивановича,
командира 88-го артполка 80-й стрелковой дивизии
37-го стрелкового корпуса 6-й армии
Плен**

5 августа 1941 года стояла жаркая сухая погода, хотя в лесу было сыро, после предыдущих ежедневных дождей. Рано утром старшина штабной батареи 88-го артполка, где-то раздобыл немного муки, испек лепешки, достал на огородах овощей и кусочек сала, угощал нас завтраком. Бойцы питались тем, что кто смог достать. За завтраком, под деревом в лесу собралось все командование полка. Я – командир полка², батальонный комиссар Федирко – комиссар полка, капитан Мироненко – начальник штаба, младший политрук Векленко – секретарь партбюро полка и другие. Старшина за завтраком налил

¹ *Танченко Митрофан Иванович помер 23 вересня 1973 року. Похований у Донецьку.*

² *Капітан М. І. Танченко 25 липня 1941 року був призначений виконуючим обов'язки командира 88-го артилерійського полку 80-ї стрілецької дивізії, після того як командир полку полковник І. Г. Репніков був тяжко поранений [3, с. 234].*

каждому из нас по маленькой стопочке разведенного спирта. Завтракали молча, у всех было тяжело на душе. Каждый думал о своем, но мысли всех вращались вокруг одного и того же вопроса, а что же дальше? Эти мысли вырисовывались ясно из тех скурых слов, которыми мы обменивались во время завтрака.

После завтрака противник артиллерийским и минометным огнем начал обстреливать лес. Самолеты противника часто налетали и бомбили центральную часть леса, где были сосредоточены танки, стоявшие без горючего и боеприпасов, оставшиеся тылы дивизий, в том же районе находился и командный пункт 80-й стрелковой дивизии.

Распоряжения поступали одно за другим. Первым поступило распоряжение уничтожить обозы, за ним – документы штаба, наконец – стрелять до последнего снаряда, так как командующий войсками 6-й армии будет выдавать снаряды из своего резерва. Получив такое распоряжение, мы, по требованию командиров стрелковых полков и начарта дивизии, нарушили очень важный артиллерийский закон, что передковый запас снарядов может быть расходуван только в том случае, когда последним снарядом необходимо уничтожить орудие.

Израсходовав последние снаряды, артполк превратился в обоз, который нужно было возить и к тому же охранять. Но, хотя орудия и молчали, полк располагался на огневых позициях, командиры дивизионов и батарей находились в боевых порядках пехоты, исправно работала связь. Не хватало только одного – снарядов. А пехота требовала огня, ибо без его поддержки не могла продвигаться вперед.

Немцы нажимали со всех сторон. Кольцо постепенно сужалось. Немцы поняв, что у нас совсем молчит артиллерия, начали становиться нахальнее. Пулеметы также выстреливали по несколько патронов с оглядкой. На поле боя стреляли немцы и очень редкие винтовочные выстрелы и пулеметные очереди были с нашей стороны. Наши попытки атаковать, захватить реку Синюху терпели поражение, но и противник, предпринимая атаки с разных направлений, поддержанные минометно-артиллерийским огнем, танками и бронемашинами, каждый раз отбрасывался назад, терпел неудачу за неудачей.

Во всю эту неразбериху вносили сумятицу некоторые высокопоставленные начальники. Так на командный пункт 77-го стрелкового полка явился начальник артиллерии армии, генерал-майор артиллерии (Федоров Г. И.) в пьяном виде, с несколькими автоматчиками, и начал требовать то, что было невыполнимо в данный конкретный момент. Слабо владея собой и не разбираясь в обстановке, он отстранил от командования командира 77-го сп майора Новикова – прекрасного, грамотного командира полка, прошедшего большой и славный путь с полком в 80-й сд. Одновременно отстранил и отправил с НП командира 2-го дивизиона 88-го артполка старшего лейтенанта Полежая, требуя от последнего огня, не понимая того, что снарядов больше ни одного не осталось в батареях. Майор Новиков остался сидеть на своем НП, а старший лейтенант Полежай прибыл на КП 88-го артполка и доложил обо всем мне.

Обещанных снарядов из резерва командующего войсками мы так и не получили. Правда, были разговоры, что в том резерве было несколько снарядов – шрапнелей, пригодных для стрельбы по воробьям, а не по танкам и бронемашинам, но нам из них ничего не досталось.

К исходу дня 5 августа 1941 г. на КП полка, который продолжал находиться на опушке леса под с. Копенковатое, прибыл помощник начальника штаба артиллерии дивизии старший лейтенант Бабин и вручил мне распоряжение: уничтожить все орудия, создать из полка конный эскадрон и самостоятельно прорываться в направлении Первомайска.

Распоряжение было написано на скорую руку, простым карандашом на листке бумаги из полевой книжки и подписано начальником артиллерии дивизии полковником Тойбергом. Я выполнил все ранее данные распоряжения, т. е. распорядился уничтожить обозы, которые были побиты, жечь было нельзя, ибо мы находились на виду у немцев и они, при малейшей демаскировке, обстреливали из орудий и минометов. Распорядился уничтожить документы штаба, которые также не сжигались, а были закопаны вместе с железным ящиком в лесу.

Но выполнять беспрекословно распоряжение, написанное в записке, хотя оно и было доставлено помначштаба. артиллерии дивизии старшим лейтенантом Бабиным, я усомнился. Мы собрались вместе, все командование полка и долго обсуждали, как быть, можно ли верить записке, ибо события дня показывали, что не все распоряжения давались трезво. Все наши дискуссии проходили в секрете от людей, чтобы не вызвать преждевременных кривотолков и паники. В конце концов мы пришли к одному выводу: впереди ночь, необходимо связаться с командованием дивизии и уточнить создающуюся обстановку и одновременно стягивать людей и лошадей к району КП полка.

Стоял вопрос, кому же пойти для связи с командованием дивизии. Выбор падал на меня или батальонного комиссара Федирко. Поскольку мне уже не впервые было ходить для связи в достаточно сложных обстоятельствах, я согласился оставить батальонного комиссара Федирко с людьми, а самому идти в Копенковатое для связи с командованием дивизии, кстати, в этот день я никого из командования дивизии не видел.

Отдав распоряжение стягивать людей и готовить полк для выполнения полученных указаний, оставив за себя начальника штаба полка капитана Мироненко, я, когда уже начало темнеть, отправился на поиски командования дивизии. Перед самым закатом солнца противник сильным артиллерийским огнем обстреливал опушку нашего леса и особенно дорогу, ведущую из леса в село Копенковатое. Меня сопровождали старший лейтенант Бабин, который знал, где располагалось командование дивизии, и старший лейтенант Полежай, который хотел лично доложить начарту дивизии полковнику Тойбергу о случившемся с ним на НП.

Ползком под обстрелом мы добрались в с. Копенковатое, когда на улице уже было темно. Разыскав место, откуда старший лейтенант Бабин отправлялся к нам с распоряжением, мы не нашли начарта. Попытки найти кого-нибудь другого поблизости не увенчались успехом. Начало брать сомнение, не предоставлены ли мы самим себе. Отбросив всякие сомнения, мы продолжали поиски. Хотя уже была поздняя ночь, село не спало. После длительных безрезультатных поисков мы вышли на окраину села. Сильно уставшие и голодные, ибо после вчерашнего скудного завтрака ничего не ели, мы

выпросили у колхозницы кувшин молока и кусочек хлеба, несколько подкрепились.

Поняв, что поиски ночью бесцельны, мы вышли в район окопов и остановились, чтобы немного передохнуть. Только сейчас, когда мы остановились и начали разбираться в обстановке, увидели, что все село бурлит.

Занимаясь поисками командования, мы видели большое движение машин и обозов, пеших и конных людей, но не придавали этому серьезного значения, ибо на войне всегда сильное движение ночью, особенно в ближайшем тылу, куда подвозятся питание и боеприпасы, подходят новые люди для пополнения и др.

Хорошо освоившись с обстановкой, мы наблюдали такие явления. Машины и повозки из лесу все подходили и подходили в село, забивая улицы и дворы колхозников. Попытавшись найти выход из села в любую сторону и если не находили такого, принимались за содержимое машин. Сопровождавшие машины люди, видя создавшееся положение, без усталости, с утроенной энергией разделялись с содержимым машин. Имущество раздавали колхозникам, которые тоже всю ночь не спали, закапывали в землю, просто приводили в негодность.

Шоферы выводили из строя машины, ездовые распускали лошадей, приводили в негодность повозки и упряжь, уничтожалось все, что только поддавалось уничтожению, чтобы враг в случае захвата ничего не мог использовать. Работа шла тихо, спокойно, без всякой команды и шума, без единого ропота на усталость, не нарушая маскировки. Люди методично, сознательно уничтожали все, чтобы оно не досталось в исправном состоянии врагу. Село бурлило всю ночь, как в котле.

Не спали и фашисты. Они подвели к переднему краю свои агитмашины и через сильные репродукторы передавали свою грязную агитационную стряпню. На все призывы гитлеровцев бойцы отзывались крепким острым словом, сплевывали в сторону и продолжали дальше свою работу.

Разделавшись с имуществом, люди брали в руки оружие, выскивали остатки патронов, собирались группами. И одни из них шли в окопы на окраине села, чтобы непосредственно сразиться с врагом и с оружием в руках выйти из создавшегося положения или погибнуть в неравном бою. Другие передевались в гражданскую одежду и пытались скрыться.

Продвигаться вперед можно было, только атакуя противника, во много раз превосходящего, как по численности, так и по вооружению. Продвигаться обратно в лес было нельзя, ибо на выходах из села в обратную сторону стояли заградительные посты и направляли только вперед. Ни бессонно проведенные предыдущие ночи, ни сильная усталость не могли преодолеть напряженно работающей мысли: что делать, как выйти из создавшегося положения? Так мы втроем просидели над окопом до рассвета, наблюдая за происходящим вокруг. В окопах и вокруг них было много людей и к утру, они прибавлялись, подходя из села от обозов.

На рассвете 6-го августа окраину села начал обстреливать артогонь с двух направлений – со стороны противника и со стороны наших частей. По рассказу прибывшего к нам старшего лейтенанта – конника, это вела огонь артиллерия их дивизии, готовившейся наступать на Копенковатое, имея сведения, что село

занято противником. Узнав, что Копенковатое еще в наших руках, старший лейтенант уехал и вскоре огонь со стороны наших частей прекратился. Это помогло немцам.

С восходом солнца противник повел наступление на село Копенковатое со стороны Умани. Завязалась перестрелка, немцы залегли между копнами хлеба под селом. Через некоторое время автоматчики противника просочились по опушке леса и повели наступление на нас с правого фланга, с тыла и в лоб. После короткой перестрелки, а с нашей стороны слышались только редкие винтовочные и пистолетные выстрелы, да две-три очереди дал ручной пулемет и замолк, видимо, больше стрелять было нечем. Мы запрятались в окоп, рассчитывая пересидеть, пока пройдут немцы и прорваться к ним в тыл. Стрелять уже было нечем. Войдя в азарт, когда начали атаковать немцы, мы расстреляли все патроны из наших пистолетов.

Но, наш замысел не удался. Немцы не спешили вперед и внимательно рассматривали каждую ямку. Видя такое положение, мы ползком добрались до ближайшего сарая и запрятались в разных местах. В сарае я сидел долго. Здесь же в сарае я снял орден, сложил в бумажник партийный билет, орден “Красная Звезда”³, удостоверение личности и запрятал в соломенную крышу⁴. Около одиннадцати часов утра немцы, добросовестно обшаривая все дома, сараи и погребца, вытащили из сарая и меня.

Когда меня привели на сборный пункт, там уже было около пятидесяти человек пленных, среди которых были бойцы, командиры и мужчины в гражданской одежде. Трудно было определить, были ли это мужчины местного населения или переодетые военнослужащие. Немцы забирали и строили в колонну пленных всех мужчин, оказавшихся в селе, будь то военный или гражданский, вплоть до стариков и подростков.

Со сборного пункта, где мы находились недолго, я внимательно рассматривал село, запомнил дом и сарай, где спрятал документы. Село выглядело, как Мамаево побоище. Кругом по улицам и дворам стояли бездействующие машины, валялись поломанные повозки, пустые ящики, бумаги, рваная упряжь, испорченные и поломанные медицинские аппараты и медикаменты и прочее имущество, которое было приведено нашими людьми в такое состояние, что только засоряло улицы и дворы села. Итак, около 11 часов утра 6 августа 1941 года я и мои товарищи оказались в плену.

Уманская яма

На сборном пункте нас держали не долго. Все это время подвозили выловленных людей, приносили раненых, а по селу еще раздавались отдельные выстрелы, крики “Хальт!”, плач женщин и детей, стоны стариков и раненых. Раненым никакой помощи не оказывалось со стороны немцев, хотя их санитар находился здесь же. Только мы сами перевязали товарищам раны остатками индивидуальных пакетов, а когда их не хватало, то изорванным бельем.

³ *М. І. Танченко* був удостоений ордена “Красная звезда” за участь в радянсько-фінській війні (Указ Президії ВР СРСР від 11 квітня 1940 року)

⁴ *20 серпня 1945 року* М. І. Танченко знайшов у Копенкуатому свої документ і орден.

Рядом причитала женщина, плакали маленькие дети над колхозником, которого немцы убили только за то, что он не хотел идти в колонну пленных, доказывая, что это его дом и семья. Но гитлеровцы не стали разбираться, а выстрелом тут же на пороге дома, на глазах у жены, старушки матери и маленьких детей, убили невинного безоружного человека.

На сборном пункте нас немцы не трогали, ничего не отбирали, кроме оружия, и проверяли патронташи, нет ли патронов и гранат. Не запрещалось оказывать необходимую помощь раненым, но отлучаться с места сбора не разрешали, даже за водой для раненых.

Когда было собрано около 70 человек, военных и гражданских, нас построили в колонну по два человека, окружили конвоирами и повели по балкам из села в сторону Умани. Мы покидали место боя во второй половине дня 6 августа 1941 года, но покидали его уже не как победители, а как побежденные, под усиленным конвоем.

При отправке нас из Копенковатого немцы не разрешили взять с собой раненых, которые не могли самостоятельно двигаться, хотя мы просили, что будем по очереди нести их на руках. Однако немецкого лейтенанта, который был ранен в этом бою в ногу, заставили нести на руках в тыл. Что случилось в дальнейшем с ранеными, нам неизвестно, но мы их больше не видели.

Вышли на высотку, откуда открывался вид на с. Копенковатое и лес, в котором мы вели бои несколько дней. Я оглянулся, внимательно окинул взором весь район. Ярко светило солнце, вдали слышалась артиллерийская канонада. Полевая дорога вела среди копен скошенного и сложенного в копны хлеба, а почти за каждой копной располагались орудия и минометы противника, бронемашины и танки, артиллерийские наблюдательные пункты, а несколько дальше – ближайšie тылы противника.

Вся эта смертоносная машина была нацелена в сторону, откуда доносилась артиллерийская канонада, и на село, в котором официальный бой уже закончился, но фашисты продолжали вылавливать спрятавшихся людей, грабить и расправляться с мирным населением.

Перед самым закатом солнца нас привели во двор сахарного завода в селе Перегоновка. Здесь располагался штаб крупного соединения, который занимал помещения бывшего заводууправления. Мы только успели остановиться и сесть прямо на дороге после изнурительного пути, как нам, здесь уже через переводчика, велели строиться в одну длинную шеренгу. После построения нас оцепили и начали обрабатывать. Группа ээсовцев самым тщательным образом выворачивали наши карманы, дорожные мешки и сумки, у кого они сохранились, забрали все до последнего клочка бумаги и огрызка карандаша.

Во время осмотра мы, т.е. я, Полежай и Бабин стояли вместе. К нам подошел офицер, свободно говоривший по-русски, назвавшись русским офицером, служащим в немецкой армии, долго выпытывал у Полежая, не офицер ли он. Его выдавал внешний вид. Большая шевелюра, без головного убора, офицерского покроя летний костюм и явно заметные следы знаков различия. Я же и Бабин не вызывали подозрения. Мы оба были стриженные под машинку, в красноармейских летних костюмах, пилотках. Я был с бородой и носил ватную телогрейку, которую захватил в Копенковатом ночью, ибо ночи уже были

прохладными. Полежай отделался от офицера тем, что назвался старшим сержантом сверхсрочной службы.

Ясно было, что офицер не был согласен с доводами Полежая, но, удостоверившись, что он больше ничего не добьется, отошел. Но перед уходом он все-таки иронически спросил: “Ну, куда дальше, до Москвы или до Берлина?” Кто-то из наших на эту иронию бросил реплику: “Дальше драпать придется”. Он, как будто не слышал реплики, сказал: “У нас вам хорошо будет” – и удалился.

Это “хорошо” уже чувствовалось сейчас. После осмотра и обыска нам даже не дали возможности напиться, хотя осмотр производили на берегу пруда и мы просили пить. Завели в какое-то помещение для скота, заперли за нами дверь и поставили часовых. Несмотря на голод и жажду, духоту и смрад в помещении, мы под свежими впечатлениями прошедшей ночи, утреннего боя, тяжелого изнурительного пути, сильно устали и безо всяких происшествий быстро уснули.

Подняли нас на рассвете следующего дня. День выдался пасмурный, брызгал дождь, нас наскоро построили, оцепили конвоирами с овчарками, в голове колонны стал на мотоцикле полевой жандарм, с большим железным орлом на груди. Путь был длинным и тяжелым. Уже вторые сутки без пищи и воды чувствительно отражались на состоянии каждого. Но люди шли, подгоняемые конвоем. Отстать или сесть было нельзя, ибо каждого, кто выбился из сил, фашисты пристреливали или прикалывали штыком.

Навстречу нам почти на всем пути двигались пешие, конные и на машинах гитлеровские войска. Солдаты гитлеровских войск врывались в колонну пленных, избивали безоружных людей, грабили последние вещи. Особенно охотились за сапогами, поясными ремнями, плащ-палатками и исправными вещевыми мешками. Чтобы сберечь сапоги каждый из нас порезал голенища сапог. Таких порезанных сапог фашисты не брали, зато озлобленные били людей за порчу сапог. В дальнейшем, по порезам голенищ легко было определить, что человек был в лагере пленных.

При встрече с немецкими частями колонну сводили с дороги в поле, и это несколько облегчало наше положение. Сойдя с дороги, мы могли поднять несколько колосков хлеба, вытирая зерно из которых, жевали и этим несколько утоляли голод. Пищей служило все, что попадалось по пути: стручки гороха, початки кукурузы, сахарная свекла, капуста, картофель, а кому попадалась морковь или тыква, так это уже был деликатес. Проходя через села, колхозники выносили продукты, но конвой поднимал такую стрельбу, что все разбежались, а несколько человек из нашей колонны остались лежать на дороге.

Несколько способствовала нам и погода. Всю дорогу мочил дождь. Хотя было и тяжело под ногами, зато ободряла прохлада и люди, даже выбивавшиеся из сил, продолжали идти, поддерживаемые товарищами. Каждый следил друг за другом и если кто начинал отставать, его всеми силами поддерживали, ибо отстать – это означало быть расстрелянным. Уже приближаясь к Умани, измученные люди без пищи и воды переставали реагировать на стрельбу конвоя и пренебрегая смертью, бегали за пищей и водой, которые выносили жители сел и города. По прибытии в лагерь, мы многих товарищей не досчитались. Они

погибли в пути только за то, что их мучили голод и жажда или они выбились из сил и не смогли двигаться дальше.

Наблюдая на всем пути отношение конвоя к военнопленным, мне вспомнилось наше отношение к пленным. Еще мальчуганом, играя на дороге в первую империалистическую войну 1914–1917 годов, я видел, как через село проводили пленных немцев и австрийцев. На протяжении всего пути через село население выносило продукты питания и русские конвоиры не только не препятствовали, а даже помогали передать продукты и воду пленным.

Вспомнился и случай, происшедший две недели назад в районе Осычна. При разгроме группировки противника мы взяли около 50 человек фашистов в плен. Несмотря на то, что мы вели тяжелые отступательные бои с превосходящими силами противника, чувствовали большое затруднение в продовольствии, однако пленных кормили и поили водой нормально, наравне с нашими людьми, оказывали раненым необходимую помощь.

Звериное, человеконенавистническое воспитание фашистов в гитлеровской Германии привило солдатам бездушное отношение к людям другой национальности, и не только к военнослужащим, а и к гражданскому населению, будь то женщины, старики или дети. Воспитание наших людей проходило в ином духе. Пленный, хотя он и враг, но он безоружный и непосредственной угрозы не представляет, является человеком и к нему должна быть проявлена человеческая забота.

Фашисты же обращались с нашими людьми, как с неодушевленными предметами, не считаясь с их самыми существенными потребностями – есть и пить. Не хотелось верить, что такое отношение было системой, однако в этом и еще много худшем пришлось убедиться на практике в Уманском лагере военнопленных.

К исходу дня 7 августа 1941 г нас привели в Уманский лагерь военнопленных. Процесс водворения нас в лагерь был очень простым. Открыли ворота, впустили в загородку и не преминули возможностью подтолкнуть задних тумаками, резиновыми шлангами и прикладами. Наше знакомство с лагерем началось с расспросов – дают ли хоть чего-нибудь поесть? Это сейчас было самым важным, ибо мы уже вторые сутки ничего не ели, если не считать того, что погрызли в дороге сухого зерна или сахарной свеклы.

Нам показали костры у ворот этой загородки, на которых варилась пища в двух небольших котлах. А в лагере людей было уже много и рассчитывать получить хотя бы немножко пищи было трудно. Однако, мы думали, что в лагере существует хоть какой-нибудь порядок и сначала покормят прибывших с длительного перехода и голодных.

Под лагерь был использован птичник, в котором до войны содержалась птица. Двор птичника был обнесен и внутри на отделения разбит металлической сеткой. Имевшиеся помещения также представляли собой строения для содержания птицы. Немцы только дополнили его колючей проволокой извне, украсив по углам сторожевыми вышками, на которых установили пулеметы, и около вышек противотанковые мушки и минометы. Вначале лагерь охранялся только извне, по отсекам можно было передвигаться свободно.

В помещениях люди не помещались и круглые сутки находились под открытым небом – и под палящими лучами августовского солнца, и в дождь, и в холодные ночи. А основная масса людей была раздета. Кто даже захватил с собой шинель или плащ-палатку, то еще в начале пути был освобожден от них немецкими солдатами.

Вскоре после нашего прибытия начали выдавать пищу. Чтобы получить консервную баночку чечевицы или гороха, нужно было построиться в очередь по два человека. Но проголодавшиеся и измученные люди не хотели понимать никакой дисциплины, становились в несколько очередей и толпились к воротам, за которыми готовилась пища. Все это приводило к тому, что охрана разгоняла толпу палками, резиновыми шлангами, прикладами и даже штыками. Отогнав толпу в противоположный конец двора, а оттуда все снова бросались бегом в очередь, и так повторялась картина до тех пор, пока из котла не выдавалось все варево.

Попытавшись стать раза два в очередь, мы поняли, что добиться пищи мы не сможем, начали искать место для ночлега, ибо уже спускались сумерки. В нашем дворе было только одно небольшое помещение и туда набилось полно людей. Мои товарищи, Полежай и Бабин также полезли в помещение, чтобы немного обогреться, так как еще с дороги были мокрые и сейчас сильно озябли. Я, имея телогрейку, пристроился к куче людей под помещением.

Кое-как продрожав на холоде ночь, я поднялся очень рано. К котлам уже стояла порядочная очередь и если бы она так продолжалась, я смог бы получить баночку варева. Однако, по мере готовности пищи повторялась вчерашняя картина, а именно, бегание из угла в угол, как стадо скота под палками охраны. Побегав несколько раз, пища кончалась, нужно было ждать другого котла. Времени выдачи пищи установлено не было, т. к. ее не хватало, а выдавалась по мере готовности котла. Котлов уже было установлено несколько и еще продолжали устанавливать, это давало хоть малейшую надежду на получение в будущем пищи.

Следующий день (08.08.1941) выдался теплым, солнечным, мы высушились и обогрелись. Но это мало радовало, становилось жарко, и к голоду добавилась жажда. Людей все прибавлялось. Надежды на получение пищи и воды было мало, оставалось ожидать голодной смерти. Молодых, здоровых бойцов немцы брали в город и в поле на работы, откуда они приносили куски хлеба, огурцы, сахарную свеклу, тыкву, картофель и др. Этими продуктами они делились с ослабевшими товарищами, но были и такие, что начали продавать и менять продукты на вещи.

Таких эгоистов было немного, но они были и они же, сговорившись, группой устраивали толпу у котлов, часто подставляя спину под удары, по несколько раз в день получали пищу, в то время как их товарищи умирали с голоду у них на глазах. Они позже были приведены в соответствующий порядок и многие из них лишились жизни, как предатели, но до этого погибло голодной смертью много хороших людей.

На второй день мне также не удалось достать ни одной крошки пищи. К исходу дня куда-то пропали мои товарищи, и я остался один, хотя кругом и было много людей, но они пока были чужие, незнакомые.

На третий день, (09.08.1941) я стоял в очереди за получением пищи. Надежды на получение пищи было мало, повторялась та же картина, что и предыдущий день. В очереди начали разговаривать о том, что в соседнем дворе отбирают стариков для освобождения из лагеря, и такие случаи уже имели место. Имея мало шансов на получение пищи, я оставил очередь и перебрался в соседний двор. Будучи сильно заросшим, грязным и истощенным голодом, я имел вид глубокого старика и мог надеяться на официальное освобождение из лагеря.

Во дворе, куда я перебрался, к выходным воротам строились большие очереди, которые по мере их накопления палками отгонялись в противоположную сторону двора, и так повторялось. Я пробежался несколько раз в очередь и обратно, понял, что это пустая затея, вышел из этой игры в очередь. Забравшись на задний план двора, я наблюдал за происходящим, правда, мало сознательно. Голод уже настолько морил, что у меня кружилась голова, и я едва поднимался на ноги. К счастью, здесь меня нашли сержант Баранов и один красноармеец (фамилию которого не помню) из нашего полка. У них было в запасе немного пищи и они поделились со мной. Немного подкрепившись, я начал приглядываться, где и что делается.

День был жаркий, сильно мучила жажда, еще хуже, чем голод. Правда, автоцистерна подвозила воду, но это была капля в море на такую массу людей. Снова очереди за водой, снова палки, приклады, бегание из одного угла двора во второй под палками охраны. Так проходило время первых дней пребывания в лагере.

Видя невыносимое состояние людей, заканчивавшееся многочисленными смертельными случаями от голода и жажды, немцы, во второй половине дня начали строить людей в колонны. Колонны направлялись на керамический завод, находившийся рядом, где каждый брал себе посуду из глины – горшок, кувшин или миску, оттуда вели к пруду, где каждый пил воду, набирал в посуду и нес в лагерь. Я пристроился к одной из колонн, чтобы пойти за водой.

Здесь, когда колонна еще строилась во дворе, меня нашли Полежай и Бабин. Они, после долгих уговоров, затащили меня в лагерь комсостава. Лагерь комсостава располагался в этом же отсеке двора, в котором было несколько помещений-птичников, где теперь размещались люди. Когда меня привели в помещение, здесь уже было человек двадцать, разных званий, начиная от полковника и ниже. В лагере комсостава было легче с питанием и водой, потому что здесь были люди сознательные, и все приобретенное делилось между всеми членами данного коллектива.

Четвертый день нашего пребывания (10.08.1941) выдался очень знойным. Люди падали от жажды. В поисках воды люди попали в глубоко выработанный глиняный карьер керамического завода, примыкавший к лагерю. На дне карьера – глубокой яме, в результате частых дождей образовалась большая лужа застойной воды. Сначала немцы не препятствовали брать там воду, но когда в яму набилось людей до отказа, они оцепили яму, выставили кругом пулеметы и пушки, полностью закрыли выход. Все, кто находился в это время в яме, остались там напостоянно.

Таким образом, с 10 августа 1941 года начала свое существование *Уманская яма* – место голодной, мучительной смерти для тех, кто туда попал,

которая за свое существование унесла многие сотни жизней советских людей, попавших в плен.

В последующие дни отделение комсостава в лагере пополнялось. Людей собралось много. Немцы изолировали отделение комсостава от общего лагеря. Вскоре они начали проводить свою политику разрознения людей по национальностям. Отделение комсостава было разбито на две группы – русских и украинцев. В общем лагере были выделены и другие национальности.

Во главе всего отделения комсостава был поставлен пленный полковник Матевосян, а во главе украинской группы полковник Руденко. Обе группы организационно были разбиты на роты, взводы и отделения. Во главе рот, взводов и отделений были поставлены подполковники и майоры. В роту входило 100 и более человек. Всего было создано 16 рот, из них русских 9 и украинских 7. В национальные группы люди шли не по национальному признаку, а туда, где было больше знакомых товарищей. Никакими преимуществами ни одна из групп не пользовалась, различались только тем, что жили в разных помещениях, но под одной крышей, и строились по разным сторонам помещения.

В эти дни я встретил многих товарищей, как из нашей 80-й сд, так и из других дивизий. В одном отделении со мной были начальник связи дивизии майор Шварев, ст. лейтенант Полежай, ст. лейтенант Бабин, ст. лейтенант Афанасьев и др. В этом же отделении лагеря были начальник штаба 88 ап капитан Мироненко, помначштаба 88 ап ст. лейтенант Ляшенко, командир батареи 77 сп мл. лейтенант Марченко и многие другие. Секретарь партбюро 88 ап мл. политрук Векленко в лагерь комсостава не попал и остался в общем лагере, имея ввиду выйти официально из лагеря.

С питанием несколько наладилось, хоть раз, а иногда два раза в день, можно было получить консервную баночку варева, содержание которого определить трудно, и столько же воды для утоления жажды.

Когда вопрос питания перестал быть единственной проблемой, люди стали знакомиться, расспрашивать друг друга, кто как и где попал в плен, что случилось с другими товарищами и знакомыми. Здесь я узнал, что генерал Прохоров попал в плен, полковой комиссар Прейс убит, полковник Гмыря – начальник штаба дивизии попал в плен и был в отделении для раненых, и целый ряд других известий, о которых не знал раньше.

Капитан Мироненко и мл. политрук Векленко рассказали мне, как люди по своей инициативе закопали в землю все орудия полка, чтобы они не попали в руки врага, ибо взорвать их не было чем. очевидцы рассказали, как командир 1-го дивизиона 88 ап старший лейтенант Прокофьев возглавил конный эскадрон, организованный из 88 ап, дрался с бронемашинами противника. Когда эскадрон был разгромлен, немцы ловили Прокофьева, то он, расстреляв все патроны, выбросил пистолет и дрался шашкой.

Младший политрук Векленко очень беспокоился о том, что он оставил в машине папку со списками коммунистов полка и боялся, что ее найдут немцы. Он также рассказал, что комиссар 88 ап батальонный комиссар Федирко тоже попал в плен, но в лагере его никто не встречал. Или он сбежал по пути в лагерь, или погиб в пути, этого никто не знал.

Подозрительное, недружелюбное отношение друг к другу, после выяснения многих обстоятельств, становилось товарищеским, и люди начали строить планы дальнейшей жизни. Меня не покидала мысль освободиться из лагеря любыми средствами.

В глубокий тыл

18 августа 1941 г. нас подняли на рассвете, выдали по баночке варева из чечевицы и приказали, собрав все свои пожитки, строиться. Построивши поротно, нас вывели за территорию лагеря на площадь. Здесь все наше организованное деление поломалось. Немцы штабных офицеров, т.е. старший командный состав, от майора и выше, вывели в отдельную колонну, а всех остальных разбили на большие группы, человек по четыреста. По окончании разбивки нам прочитали напутственные правила, состоящие из многих пунктов, и каждый пункт оканчивался одним и тем же: “Будет расстрелян”.

Выдали на восемь человек одну буханку хлеба, около одного килограмма весом, и отправили по дороге Умань – Винница, в сторону Ивангорода. Путь был длительным и тяжелым. Колонны вели примерно в полукилометре одна от другой. Первой повели колонну старшего командного состава. Истощенные систематическим голоданием люди шли тяжело. Ни пищи, ни воды в дороге не давали. Правда, в дороге делая небольшие привалы, не столько для нас, сколько для отдыха конвоя, нас сводили с дороги в поле, где мы запасались питанием. Сухими стручками гороха, сахарной свеклой, кукурузой и тем питались всю дорогу. Многие люди не выдерживали и падали от истощения и переутомления. Немецкий конвой точно придерживался правил и всякого, кто отставал, пристреливали или прикалывали штыком. Поэтому вся дорога была усеяна трупами, от Умани до Винницы. Я, старшие лейтенанты Полежай, Бабин и Афанасьев все время держались вместе, следили и помогали друг другу.

К исходу первого дня нас привели в Ивангород. В Ивангороде был устроен большой лагерь, обнесенный высоким забором из колючей проволоки, с соответствующими вышками. Под лагерем конвой нас предупредил, чтобы мы выбросили приобретенные в поле продукты, так как на воротах будут обыскивать, а в лагере нас будут кормить. Мы поверили, ибо через проволоку было видно, что первые колонны проводят прямо около дымившихся котлов и выдают по баночке варева, мы выбросили все запасы. Когда подошла наша очередь мы получили по баночке варева и оно оказалось обыкновенным просом в кипяченой воде, которое способны есть только птицы. Похлебав немного жидкости, мы выбросили просо и устроились на ночлег посреди двора.

На следующее утро нас построили очень рано и повели, подгоняя плетками и прикладами к пруду, где, загнав в воду, дали напиться воды, кое-кто всполоснул лицо. На обратном пути выдали на четырех человек одну буханочку хлеба и отправили на Гайсин. До Гайсина я настолько выбился из сил, что самостоятельно дойти не мог, меня довели под руки мои товарищи. Однако, несмотря на сильную усталость, я уговаривал товарищей бежать, так как здесь были наиболее удобные места, частые леса, овраги и невдалеке населенные пункты. Но, из моих товарищей частично согласился только Афанасьев, а остальные категорически отказались. Вероятно, они были правы. Нас, кроме

непосредственного конвоя у колонн, сопровождал отряд велосипедистов, вооруженных автоматами и пулеметами. Велосипедисты все время обгоняли нас, делая скрытые засады в местах, удобных для побега.

Гайсин нас встретил еще хуже, чем Ивангород. Нас просто, как скот загнали во двор бывших кавалерийских конюшен и предоставили самим себе. Но, помня Ивангород, мы запаслись в дороге зерном гороха и другими продуктами, подобрали ведро и, раздобыв с большим трудом ведро воды, почти до полуночи на костре варили себе питание. Наевшись почти досыта, оставив запас на завтрак, мы устроились отдохнуть среди коновязей.

На следующий день нам в Гайсине устроили дневку. После отдыха я с утра на следующий день ходил по лагерю, искал товарищей. Здесь я встретил бывшего начальника политотдела дивизии, а затем начальника политотдела корпуса старшего батальонного комиссара Бромберга. При встрече со мной он почему-то испугался и просил меня никому не говорить о его звании и фамилии. Бромберг просил называть его интендантом 3-го ранга Яковлевым Иваном Ивановичем. Я пообещал Бромбергу, что его просьбу выполню, и при встрече товарищей, знающих его, предупредил. Однако я указал Бромбергу, что я не злопамятный, вспоминать прошлое не люблю и считаю за низость сводить личные счеты. Он напомнил мне случай, который произошел в Проскурове. Когда меня принимали в ряды партии, он присутствовал как представитель парткомиссии дивизии и резко выступил по моему адресу. Мне пришлось долго уверять его, что это дело прошлое и все давно забыто, о чем не следует вспоминать. Как мне показалось, он несколько успокоился и мы расстались. Больше я его не встречал. Здесь же в Гайсине к нам привели старшего лейтенанта Товкайло, переодетого в гражданскую форму. Он оказался в Гайсинском районе. Его поймали местные полиция и передали в лагерь военнопленных. После этой встречи я его больше не видел. Это дало козыри в руки моим товарищам, которые убеждали меня, что бежать бесполезно, все равно поймут полиция и в лучшем случае передадут в лагерь, а может быть и хуже.

На следующий после дневки день нас построили очень рано и уже с восходом солнца мы были за Гайсином. Нас вели на Брацлав. Уже за Гайсином нас догнала машина, выдали по одной буханочке хлеба на четыре человека, и мы продолжали наш марш. Где-то на половине пути для нас местным населением было организовано питание. Среди поля, около 50 м от дороги колхозники вынесли продукты питания и разложили их в длинную шеренгу. Наша колонна, поравнявшись с колхозниками, разбежалась и все кинулись на продукты. Изголодавшиеся люди пренебрегали криками конвоя, поднявшейся стрельбой, продолжали налетать на продукты и хватали, что кому попало в руки. Мне досталась большая 3-х литровая бутылка молока. Мои товарищи также запаслись кое-какими продуктами, и мы были обеспечены до вечера и на следующее утро. Это обеспечение досталось нам дорогой ценой. На месте, где доставали эти продукты, осталось лежать несколько человек, убитых конвоем.

Питались мы прямо на ходу, ибо немцы делали привалы очень мало. Они, видимо, выполняли график движения, и нам до захода солнца необходимо было пройти расстояние в 30 км до Брацлава. А вести уставших и голодных достаточно сложно. Люди, несмотря на крики конвоя, избиения и даже стрельбу, двигались

медленно. К стрельбе в пути уже так привыкли, что на выстрелы никто не обращал внимания. К закату солнца мы подошли к Брацлаву. В Брацлав нас не пустили и отаборили на лугу под Брацлавом, оцепив часовыми и пулеметами. Даже по естественным надобностям не пускали отойти от табора.

Кое-как переспав, утром мы двинулись на Немиров. Дорога после Брацлава стала еще тяжелее. Люди, будучи голодными, после молока и жирных продуктов поболели животом, а в пути из колонны не выпускались. Начались избиения отстававших людей, участилась стрельба, и на дороге оставалось больше трупов убитых конвоем.

Во второй половине дня мы подошли к Немирову. Под Немировом, на большой площадке было также колхозниками организовано питание, но было организовано несколько лучше. Здесь были установлены полевые кухни, из принесенных продуктов изготовили суп. В сыром виде выдавали только фрукты и овощи. Получив по баночке супа и небольшому кусочку хлеба, мы наскоро поели и двинулись дальше в путь. К ночлегу в Вороновицу мы прибыли поздно ночью. Это была последняя ночевка перед Винницей.

К исходу дня 23 августа 1941 г нас привели в Винницу и расположили в военном городке, превращенном в лагерь военнопленных. Итак, за 5 дней пути мы прошли 170 км от Умани до Винницы, ежедневно в среднем по 34 км. Нас, то есть командный состав, разместили в большую 3-х этажную казарму. Ночь была тяжелой. Поболевшие животом люди просились во двор по естественным надобностям, но выпускали и водили в отхожие места местные полицаи по десять человек. Создалась большая очередь у дверей, полицаи разгоняли очередь, “угощая” многих резиновыми плетками.

Имея привычку осмотреть все углы места, где нахожусь, я заглянул в дверь на 3-м этаже, где мы помещались. Дверь вела на лестницу, а спустившись по ней, я попал во двор с тыльной стороны казармы. Осмотревшись хорошо, я незаметно для часовых, стоявших на вышке, пристроился к очередной десятке и оставался на улице очень долго. Конвоирующие полицаи приводили и уводили людей по десять человек, строго по счету, а я оставался вне счета и подозрения. В казарму я проходил, также пристраиваясь к десятке, доходил до казармы, а там незаметно за угол и через свой ход в казарму. Обнародовать ход для многих было нельзя, ибо все бы кинулись туда и немцы закрыли бы его или было бы обнаружено часовыми на вышке. Так за ночь я выходил незаметно раза три на улицу, отдыхая от шума, духоты и смрада в казарме.

Утром нас всех вывели во двор, где мы находились целый день, даже под дождем, ибо казарма за ночь была приведена в такое состояние, что пребывание там людей было не возможно. Пребывая целый день на улице, хотя и в отдельной клетке, я несколько рассмотрел лагерь. Вся территория военного городка была разбита на большое количество отдельных, отгороженных колючей проволокой клеток. У ворот каждой клетки стояли местные полицаи, с желто-голубой с большим орлом повязкой на рукаве, с плетками из проволоки или кусками резиновых шлангов, которыми стегали пленных, хуже немцев.

В каждой клетке была отдельная группа людей, значение которых установить не удалось. В одной соседней с нами клетке находились матросы с закованными в цепи руками, которым не давали возможности даже присесть, а

все время издевались над ними, придумывая самые нечеловеческие пытки. Здесь среди нас и других групп уже ходили предатели, выпытывая людей еврейского происхождения и политработников. Выявленных людей уводили, и больше они не возвращались. А среди нас были такие люди, почему-то озлобленные, и озлобленные не на врага, а на своих, в угоду немцам выдавали своих людей. Правда, их было немного, и они выживали только до первой ночи. Одного из таких, оказавшегося в нашей группе, оставили трупом на ночлеге под Брацлавом. Так же разделялись с ними и в Виннице.

Питались в Виннице мы только за счет принесенных с собой продуктов. Правда, один раз в день нам выдавали по баночке какого-то варева. Насмотревшись на порядки в Винницком лагере, я еще больше убедился, что чем глубже в тыл, тем невыносимее становится для пленных. Это еще была родная земля, где всякими путями помогали свои люди и питанием, и добрым словом, и могли скрыть при побеге. Оказаться же на чужой территории, среди вражеского населения – это явная, медленная, голодная смерть. Если еще можно было выносить голод, холод и сильную усталость, то издевательства, нечеловеческое отношение, в котором человек приобретает дикий образ, становились невыносимыми.

Передо мной стала задача освободиться из лагеря. Эта мысль мне не давала покоя ни днем, ни ночью. И я принял решение только бежать, даже одному, если не согласятся товарищи, пока еще нахожусь на родной земле, ибо Винница была последним пунктом на своей территории. Пусть даже я буду убит при неудачном побеге, так будет на родной земле, и это я предпочел бы медленной голодной смерти в нечеловеческих условиях неволи. С такими мыслями я бродил из угла в угол нашей клетки днем, уговаривая бежать своих товарищей, не спал и ворочался ночью.

Побег

Во второй половине дня 26 августа 1941 г. нас начали строить в колонны по такому же принципу, как строили в Умани, то есть, отдельно старший командный состав. Перед построением мои вещи находились в казарме, на 3-м этаже. Пока я забрал вещи и вернулся к строящейся колонне, мои товарищи Афанасьев, Бабин и Полежай уже стояли в колонне далеко впереди. Попытка пристроиться к ним не удалась. Таким образом, я потерял товарищей и остался сам среди незнакомых мне людей. Построив колонну, нас оцепили конвоем и, ничего не сказав, повели на станцию Винница. Всю дорогу от лагеря до станции нас мочил дождь, начавшийся еще в лагере. Мы сильно промокли и озябли.

На станции нас ожидал эшелон, состоявший из крытых и открытых вагонов. В эшелон грузили по мере похода колонн. Старший командный состав погрузили в крытые, а нас всех в открытые вагоны, в которых возят уголь. В каждый вагон набили столько людей, сколько могло стоять. Погрузив вагоны, закрыли дверь и закрутили проволокой. После погрузки эшелон вскоре отправили в направлении Казатин. Конвой, сопровождавший эшелон, состоял в основном из стариков, порядка 50 лет и выше. В дороге нас продолжал мочить моросящий дождь, мы промокли до костей, и задувающий холодный ветер приводил людей к окоченению.

Мое решение бежать усилилось. На первой остановке я попросился у старого немца, который оказался сговорчивым, по естественным надобностям. Вылез из вагона через верх и осмотрел кругом возможность побега ночью. Вернувшись в вагон, я поговорил с оказавшимися в этом вагоне капитаном Мироненко, старшим лейтенантом Ляшенко и другими командирами нашего полка и дивизии. Будучи голодным, ибо нас в этот день не кормили, а запасы, приобретенные в пути, мы за двое суток почти все израсходовали. Если и осталось немного пищи, так она была унесена моими товарищами, которые попали в другой вагон. Дождь и пронизывающий ветер не утихали. Раздетые люди жались друг к другу, чтобы хоть немного согреться. Донимал и голод. Кое-как сев и прижавшись к группе людей, я вскоре уснул.

Сколько я спал, не знаю. Проснувшись, я увидел, что продолжает моросить дождь, дует сильный ветер и сильно темно. Послушав и убедившись, что разговора в тормозной будке, где сидели два немца, конвоировавшие, нас не слышно, я разбудил товарищей из нашего полка, которые были рядом со мной. Проснувшись, каждый кинулся в противоположную сторону вагона, так как мы находились под тормозной будкой вагона. Пробираться пришлось прямо по людям, ибо стать в такой массе народа, да еще в спешке и темноте негде было.

Некоторые начинали ругаться, однако основная масса людей прикрикнула на них: “Молчи, пусть идут”. Добравшись до конца вагона, я перелез на сцепку и оказался самым крайним слева по ходу поезда. Люди прыгали друг за другом, безо всяких правил, на полном ходу поезда. Мне пришлось прыгать последнему. Только я приготовился прыгать, вагон вошел под мост. Я почувствовал, что близко станция и начал спешить. Как только вагон вышел из-под моста, я прыгнул. В сильной темноте и при спешке я не заметил рычага стрелочного перевода с гирей и попал обеими ногами на него. Удар был очень сильным. Я ничего не помнил, однако, придя в сознание, я видел, что надо мной проносятся вагоны, я лежу параллельно рельсам, и сильно пекут ноги. Как только прошел последний вагон, я поднял голову и увидел красный сигнал конца поезда.

Ощупал ноги, они оказались целыми. Оглянувшись кругом, первое, что я увидел, был немецкий часовой, ходивший по мосту, под которым только что прошел наш поезд, и проектировался на фоне неба. Вблизи, слева от меня был садик, а в садике стоял домик. Находясь внизу, для часового я в темноте не был виден. Поднявшись на ноги, я снова упал, ноги набрякли после сильного удара. Но, оставаться на месте долго было нельзя, необходимо быстро уходить дальше от железной дороги. На четвереньках я добрался до садика, перебравшись через ограду, подполз к домику. В домике окна были открыты. Прислушавшись, я понял немецкую речь, в домике были немцы. Тогда ползком по садика я добрался до насыпи железной дороги, по мосту которой ходил немецкий часовой. Взобравшись на насыпь, я выждал, когда немец пойдет в противоположную сторону моста, перекатился через полотно железной дороги и скатился на противоположную сторону насыпи.

Сразу же за насыпью оказался высокий камыш и вода. Я забрался в камыш и воду. Сильная роса после дождя и вода под ногами несколько помогли мне. Намочился до верха и набрал в сапоги воды, что помогло моим ногам. Я начал, правда, очень хромая, ходить, хотя и медленно. Обойдя камыш

и выйдя на сухое место, я попытался свистом и окликами найти товарищей. Но, убедился в бесполезности этого дела, ибо, видимо, я очень долго выбирался со станции и обходил часового, они могли за это время уйти далеко, стараясь подальше удалиться от железной дороги, чтобы обезопасить себя в случае поисков немцами.

Выйдя на полевую тропинку, я направился в сторону проектировавшегося населенного пункта. Как только я оторвался от камышей и вышел в чистое поле, за мной послышался стук нескольких пар сапог и звон котелков. Я подумал, что немецкий патруль. Мысль бежать – оборвалась. До населенного пункта в одной стороне и до каких-то зарослей в другой было далеко, а я едва двигался шагом. К счастью передо мной оказался небольшой кустик. Я сел под кустик и замер. Возле меня прошли три человека, они заговорили по-русски. Я окликнул: “Товарищи, возьмите меня с собой!”. В ответ послышалось: “Пристраивайся, чего же”. Я пошел за ними. Но, оглянувшись и увидев, что я едва ковыляю на ногах, они сказали: “Ты еще и хромой, а нам возиться с тобой некогда, иди потихоньку сам, а мы пошли”.

Так я снова остался один. Дойдя до населенного пункта, я забрался в палисадник, ощупью нашел яблоки и сорвал в свою котомку несколько яблок, которые впоследствии оказались очень твердыми и кислыми. Однако, нужно было грызть – сильно томил голод. Будучи сильно уставшим, я вышел за село и начал искать место для отдыха. Пришлось искать долго. Вблизи села были копны скошенного хлеба. Однако, они были очень близко под селом и я боялся быть пойманным в спящем состоянии, так как сильно устал. Далеко в поле на фоне неба проектировалась скирда соломы. Добравшись до нее и убедившись, что она старая и утром здесь никого не может быть, я остановился на ней. Забравшись на самый верх скирды, я вырыл в соломе глубокую яму. Залез в нее, накрыл себя соломой и устроился отдыхать. Мучивший голод, волнения от побега, неизвестность завтрашнего дня долго не давали уснуть. Однако сильная усталость превозмогла. Несколько обогрившись, я уснул.

Проснулся я поздно. Ярко светило солнце. Поднявшись несколько выше в своем убежище, я открыл солому и грелся на солнце. На дороге, проходившей близко, ходили люди. Я долго сидел, грелся и выбирал время, когда на дороге не будет никого, чтобы выбраться из убежища. Улучив момент, я спустился со скирды и вышел на дорогу. Дорога вела в село. Я пошел в обход села и, только выйдя на окраину, я зашел в самую бедную по виду хату. Постучал в окно и вызвал хозяйку хаты. Она рассказала мне, что в селе немцев нет, они бывают наездом за продуктами, и запросила меня в хату. В хате я несколько обсушился возле горячей плиты, меня покормили вареной картошкой с огурцами, хлеба в доме не было, и, высушив зеленого листа махорки, дали закурить. В хате я узнал, что это небольшое село Семеновка, в нескольких километрах от Бердичева, в районе станции где я “высадился” из поезда. Расспросив дорогу на Винницу, более глухими местами, я, поблагодарив хозяйку, тронулся в путь по родной земле, хотя и оккупированной агрессором. Итак, в ночь на 26 августа 1941 г., на 20-й день пребывания в немецком плену, я оказался на воле, хотя и со многими неизвестными впереди.

Джерела та література

1. **Даценко В.** Зеленая Брама: возвращение к легенде / В. Даценко. – Кировоград: Имекс-ЛТД, 2013. – 460 с.
2. **Долматовский Е. А.** Зелёная Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
3. **Ковальский М. И.** По следам погибших армий / М. И. Ковальский. – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2014. – 346 с.
4. **Хизенко И. А.** Ожившие страницы / И.А. Хизенко. – М.: Воениздат, 1963. – 345 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Єлецкий Віктор Іванович – керівник програми “Зелена Брама Український фонд пошуку “Пам’ять”, Почесний пошуковець України (м. Запоріжжя, Україна).

В. И. Елецкий

*Руководитель программы “Зеленая Брама Украинский фонд поиска “Пам'ять”,
Почетный поисковик Украины*

**УМАНСКИЙ КОТЕЛ ПО ВОСПОМИНАНИЯМ КОМАНДИРА 88-го
АРТИЛЛЕРИЙСКОГО ПОЛКА 80-й ОРДЕНА ЛЕНИНА СТРЕЛКОВОЙ
ДИВИЗИИ КАПИТАНА М. И. ТАНЧЕНКО**

Уманский котел лета 1941 года – одна из самых страшных страниц немецко-советской войны 1941–1945 годов. В битве под Уманью, в урочище Зеленая Брама немецкими войсками были уничтожены 6-я и 12-я советские армии. Лишь небольшой части солдат и офицеров из вышеупомянутых соединений удалось вырваться из окружения, десятки тысяч погибли в боях, тысячи попали в плен. Советская историческая и военно-историческая наука о погибших в Зеленой Воротах армии по указанию советских органов цензуры пытались или не вспоминать, или корректно обходить эту тему. Большинство документов, которые могли бы стать основой для беспристрастного исследования произошедшей трагедии в районе Умани летом 1941 года, или были утеряны в Зеленой Бреме, или засекречены в советских архивах. В начале 1980-х годов занавес таинственности вокруг запрещенной темы попытался поднять Е. А. Долматовский. В 1980-х годах проблема уничтоженных в котле под Уманью армий не просто проникла в информационное поле, а оформилась в отдельную научную проблему. Эта тенденция проявилась благодаря воспоминаниям участников событий лета 1941 года в Зеленой Бреме. Воспоминания М. И. Танченко посвященные последним дням участия 80-й стрелковой дивизии в битве под Уманью и пребыванию пленных солдат и офицеров в Уманской яме. Предлагаемая публикация воспоминаний капитана М. И. Танченко является ценным источником для понимания событий трагического лета 1941 года.

Ключевые слова: война, битва, окружение, плен, Умань, смерть.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРЕ

Єлецкий Віктор Іванович – керівник програми “Зелёная Брама Украинский фонд поиска “Память”, Почётный поисковик Украины (г. Запорожье, Украина).

V. I. Yeletskiy

*Head of “Green Brama Program Ukrainian Search Foundation “Memory”,
Honored searcher of Ukraine*

**THE UMAN KETTLE IN THE MEMOIRS OF COMMANDER
OF 88-th ARTILLERY REGIMENT OF 80-th Order of Lenin's rifle division
CAPITAN M. I. TANCHENKO**

Uman Kettle in summer 1941 – is the one of the most terrible pages of German-Soviet war 1941 – 1945. In the Battle of Uman, in the tract Zelena Brama, the 6th and 12th Soviet armies were destroyed. Only a small part of the soldiers and officers from the above-mentioned organizations escaped through the encirclement, tens of thousands died in battles, thousands were captured. The Soviet historical and military-history science of the dead in the Zelena Brama by the order of the Soviet authorities of censorship tried or not to mention, or correctly bypass this topic. Most of the documents that could be the basis for an impartial study of the tragedy that took place in the region of Uman in the summer of 1941, were either lost in Zelena Brama or classified in the Soviet archives. In the early 1980s, E. A. Dolmatovsky tried to raise the veil of mystery around the forbidden theme. In the 1980s, the problem of destroyed armies in a kettle under Uman did not just penetrate into the information field, but took shape as a separate scientific problem. This tendency was defined by the memories of participants in the events of the summer of 1941 in Zelena Brama. Memoirs of M. I. Tanchenko are devoted to the last days of participation of the 80th rifle division in the Battle of Uman and the presence of captive soldiers and officers in the Uman pit. The proposed publication of the memoirs of captain M. I. Tanchenko is a valuable source for understanding the events of the tragic summer of 1941.

Key words: war, battle, encirclement, captivity, Uman, death.

REFERENCES

1. **Datsenko V.** Zelenaya Brama: vozvrashcheniye k legende / V. Datsenko. – Kirovograd : Imeks-LTD, 2013. – 460 s.
2. **Dolmatovskiy Ye. A.** Zelonaya Brama: Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M. : Politizdat, 1983. – 303 s.
3. **Koval'skiy M. I.** Po sledam pogibshikh armiy / M. I. Koval'skiy. – Kirovograd : Tsentral'no-Ukrainskoye izdatel'stvo, 2014. – 346 s.
4. Khizenko I. A. Ozhivshiye stranitsy / I. A. Khizenko. – M. : Voenizdat, 1963. – 345 s.

ABOUT THE AUTHOR

Yeletskiy Viktor Ivanovich – Head of “Green Brama Program Ukrainian Search Foundation “Memory”, Honored searcher of Ukraine (Zaporizhzhya, Ukraine).

УДК 94 (477. 65) “1941”

О. В. Чорний, Л. М. Філоретова*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***КОСТЯНТИН СИМОНОВ ТА ЄВГЕН ДОЛМАТОВСЬКИЙ ПРО
ЗЕЛЕНУ БРАМУ: ДВА ПОГЛЯДИ НА ОДНУ ПРОБЛЕМУ**

Традиційно піонером у дослідженні історії оточених 6-ї й 12-ї армій Південно-Західного фронту вважається Є. А. Долматовський, який на початку 1980-х років підготував та опублікував видання “Зелёная Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны”. Саме його децю завуальована документальна праця, яку він сам назвав документальною легендою, тоді ознайомила увесь СРСР з трагічними подіями літа 1941 року в лісовому урочищі Зелена Брама на Кіровоградщині. Але, як виявляється Є. А. Долматовський був не першим дослідником в СРСР, який торкався цієї проблеми. У середині 1960-х років активно історією оточених 6-ї й 12-ї армій займався відомий радянський письменник К. М. Симонов, який в СРСР фактично вперше підняв на щит окреслену проблему, але його науково-публіцистичні розвідки про оточенців у Зеленій Брамі, про командарма П. Г. Понедєліна та комкора М. К. Кириллова в той час в СРСР надруковані не були. Вони побачили світ лише в другій половині 1980-х років. У пропонованій розвідці автори проаналізували причини замовчування в СРСР доробку К. М. Симонова з окресленої проблеми, а також порівняли його погляди і Євгена Долматовського на проблему оточених армій на Кіровоградщині.

Ключові слова: *К. М. Симонов, Є. А. Долматовський, Зелена Брама, оточення, армія.*

28 квітня 1965 року в рамках відзначення 20-ї річниці Перемоги СРСР у радянсько-німецькій війні в Москві відбувся спільний пленум Правління московської організації письменників і Комісії з питань військово-художньої літератури при Правлінні Союзу письменників СРСР. Під час роботи пленуму виступив уже знаний на той час у СРСР письменник К. М. Симонов з доповіддю “Уроки истории и долг писателя” [23, с. 41]. Доповідаючи, Костянтин Михайлович доволі різко наголосив, що потрібно писати правдиву історію війни, не оминаючи жодної події, не забуваючи жодного імені, що потрібно не лише писати про героїчний поступ Червоної армії, а й не забувати про гіркі поразки 1941–1942 років. Разом із тим, доповідач спробував проаналізувати причини трагічних невдач початкового періоду війни, вбачаючи їхнє коріння в тих процесах, що відбувалися в армії в передвоєнні роки. З цього приводу автор зазначає, що в 1937–1938 рр. в період “ежовщини” (“опричнини”) “погибли сотни и тысячи людей, составлявших значительную часть цвета нашей армии. И не просто погибли, а в сознании большинства людей ушли с клеймом предателя” [23, с. 44]. Далі Костянтин Михайлович додав: “Надо помнить, что творилось в душах людей, оставшихся служить в армии, о силе нанесенного им духовного удара. Надо помнить, каких невероятных трудов стоило армии

начать приходит в себя после этих страшных ударов. К началу войны этот процесс ещё не закончился. Армия оказалась не только в трудном периоде незаконченного перевооружения, но и в не менее трудном периоде незаконченного восстановления моральных ценностей и дисциплины” [23, с. 44].

Фактично автор поклав відповідальність за невдачі початкового етапу війни на Й. В. Сталіна та його оточення, яке створило в СРСР репресивну машину в 30-х роках минулого століття. Знаючи, що К. М. Симонов пройшов усю війну практично з першого дня, знаючи, що він був знайомий не лише зі штабною, а й з окопною правдою війни, маємо підсумувати, що він мав право на ту позицію, яку озвучив у згадуваній вище доповіді. Тоді, у 1965 році це був дороговказ до вивчення війни. Доволі різку й революційну за змістом доповідь Костянтин Михайлович планував опублікувати, але ні в рамках 20-ї річниці, ні через кілька років вона оприлюднена не була. Доповідь “Уроки истории и долг писателя” в СРСР було опубліковано лише у 1987 році [23], через 8 років після смерті автора та через 22 роки з моменту його публічного виступу.

Для К. М. Симонова це був своєрідний удар. Як він згадував пізніше, в доповіді “*многое было довольно резко сформулировано, печатать его не хотели. Ну, я решил: ах так, не хотите печатать 25 страниц, хорошо, я сделаю тогда этот доклад об истории войны и долге писателей на полторы тысячи страниц...*” [22, с. 16]. Справа в тім, що працюючи в роки війни військовим кореспондентом на різних фронтах (в тому числі у 1941 році на Західному та Південному) К. М. Симонов постійно вів щоденник, в якому нотував усе побачене та пережите. У 1965–1967 рр. він підготував до друку першу частину щоденників під назвою “*Сто суток войны*”. У 1967 році редакція журналу “Новый мир” запланувати опублікувати книгу “*Сто суток войны*” в трьох останніх річних номерах видання. Але набрана й проанонсована журналом книга К. М. Симонова опублікована не була “*по независящим от автора и редакции обстоятельствам*” [22, с. 16; 23; 1; 2]. Відмову Костянтин Михайлович сприйняв доволі болісно і, навіть, звертався за допомогою в різні інстанції, але його питання так і залишалося без позитивного рішення. Зрештою фронтові записки К. М. Симонова “*Сто суток войны*” були опубліковані лише наприкінці 1974 – на початку 1975 року [20; 21], але далеко не в тій редакції, в якій автор підготував їх до друку. Брежневська цензура не пропустила частину міркувань автора та наклала заборону на публікацію коментарів, якими супроводжувався текст щоденника.

Тоді було знято розлогий текст коментарів до записів, що стосувалися трагічної долі захисників Зеленої Брами в цілому та генералів П. Г. Понеделіна й М. К. Кириллова зокрема. Костянтин Михайлович включив їх до щоденника, розповідаючи про фронтових кореспондентів та згадуючи Є. А. Долматовського, який, як відомо, перебував в оточенні в лісовому урочищі Зелена Брама, що на Кіровоградщині, де загинуло дві радянські армії – 6-а й 12-а під командуванням генералів І. М. Музиченка та П. Г. Понеделіна.

Вилучені в 1974 році коментарі, в яких розкривалася трагічна доля бійців 6-ї й 12-ї армій через призму трагедій генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова, в Радянськiм Союзі були опубліковані лише в квітні 1988 року в журналі “Наука и жизнь” [22]. Публікація пішла в друк під назвою “Уроки

правды” та була зроблена за версією, що свого часу підготувала до друку редакція журналу “Новый мир”. Матеріал був опублікований у супроводі невеликої вступної статті [22, с. 16], підготовленої Л. Лазарєвим – заступником голови комісії по дослідженню літературної спадщини К. М. Симонова.

“Уроки правды” К. М. Симонова – це значною мірою детальний аналіз сумнозвісного Наказу Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії від 16 серпня 1941 року, який стосувався відповідальності військовослужбовців за здачу в полон та залишення зброї противнику.

У статті чимало уваги приділено генералам П. Г. Понеделіну та М. К. Кириллову. Перший командував 12-ю армією Південно-Західного фронту (з 25 липня армія діяла в складі Південного фронту – *Авт.*), другий – 13-м стрілецьким корпусом, що підпорядковувався цій армії.

Для підготовки статті Костянтин Симонов опрацював значний масив доступних йому документів штабу Південного фронту. На основі вивчених документів він дійшов висновку, що командувач згаданого фронту генерал армії І. В. Тюленєв, рапортуючи главкому Південно-Західного напрямку С. М. Будьонному та особисто Й. В. Сталіну, ввів обох в оману, вказуючи, що *“подавляющее большинство войск Понеделина”* вийшли з оточення [22, с. 19], що сам П. Г. Понеделін *“имел полную возможность пробиться к своим, как большинство вверенных ему частей”* [22, с. 22]. К. М. Симонов чітко наголошує, що командарм-12 можливо й міг вийти з оточення, але сам, без військ – на літаку або штабному танкові. А те, що він міг прорватися разом з військами не відповідає дійсності, оскільки майже вся армія залишилася в оточенні, а вирватися з кільця змогли лише тиллові частини. Ці твердження автор підкріплює радянськими архівними матеріалами та деякими німецькими джерелами.

У той час, як офіційна радянська історіографія уникала будь-яких подробиць боїв 6-ї та 12-ї армій в районі Умані наприкінці липня – на початку серпня 1941 року, оперуючи категоріями на зразок *“многих бойцов и командиров постигла тяжёлая участь фашистского плена”* [12, с. 89], Костянтин Михайлович наважується заговорити на всю країну про безвинно оговорених П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова, які в серпні 1941 року були призначені Й. В. Сталіним головними винуватцями трагедії в Уманському котлі.

Костянтин Симонов першим в СРСР спробував оприлюднити подробиці оточення 6-ї і 12-ї армій та їхнього героїчного опору в районі сіл Копенкувате, Підвисоке, Левківка, Нерубайка, Торговиця (нині Новоархангельський район Кіровоградської області). У статті *“Уроки правды”* автор на основі журналів бойових дій Південного фронту по днях описує бої в урочищі Зелена Брама, цитує оперативні зведення оточених армій – інформацію з епіцентру спротиву радянських оточених армій. Деталі, на яких акцентує увагу К. М. Симонов, вказують на те, що всі оточенці – рядові і командири зробили все для утримання бойових рубежів та спасіння оточених військ, яке вбачалося у прориві в тому напрямку, в якому будуть деблокуватися оточенці силами Південного фронту [22, с. 20 – 22].

Детально Костянтин Михайлович подав інформацію і про генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова. Він не обмежився лише згадками про їхнє командування армією чи корпусом. Автор простежив їхній військовий шлях у лавах РСЧА, згадав, що вони у 1941–1945 рр. перебували у німецькому полоні,

що в червні 1945 році добровільно повернулися в СРСР, що в грудні того ж року були арештовані, що майже п'ять років перебували під слідством і в серпні 1950 року були розстріляні, а в лютому 1956 року – реабілітовані як такі, що не вчиняли ніяких злочинів проти Батьківщини [22, с. 22–25]. Із записів видно, що К. М. Симонов для повноти і достовірності підготовленої інформації про П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова вивчав їхні особові справи. На момент підготовки коментарів до щоденника “*Сто суток війни*” це була найбільш повна, найбільш правдива і найбільш об’єктивна інформація про генералів, яких у далекому 1941 році призначили головними винуватцями трагедії.

Нині, знаючи широку історіографію подій, що відбулися в Зеленій Брамі, маємо підстави констатувати, що К. М. Симонов запропонував ще у 1967 році підхід до вивчення проблеми, який актуальний до сьогоднішнього дня.

Свого часу, коли вже була відома на увесь Радянський Союз “Зелена Брама” Є. А. Долматовського, у 1988 році перед публікацією статті “*Уроки правди*” в журналі “*Наука и жизнь*”, з її текстом була ознайомена Алла Павлівна Понеделіна – донька командарма-12, яка високо оцінила матеріали підготовлені К. М. Симоновим [15]. Висока оцінка є цілком закономірною, оскільки це була найбільш детальна розвідка про її батька без легенд і прикрас.

Костянтин Симонов підготував лише одну публікацію про героїзм оточених у Зеленій Брамі армій, про генералів П. Г. Понеделіна й М. К. Кириллова. Вона чекала 21 рік свого читача в радянських цензурних загашниках, але їй судилося стати знаковою розвідкою в історіографії подій, що відбувалися в урочищі Зелена Брама влітку 1941 року. Визначаючи статус цієї публікації в історії дослідження трагедії 6-ї та 12-ї армій, в історії трагедії командарма П. Г. Понеделіна й комкора М. К. Кириллова маємо дати їй таку характеристику – це не перше за значенням дослідження проблеми, але й не друге.

Спробуємо пояснити. Нині вважається, що першим офіційним дослідником подій в урочищі Зелена Брама є очевидець тих подій – Є. А. Долматовський. Саме його авторству належить монументальний твір “*Зелёная брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны*”, який вперше був опублікований в журналі “*Октябрь*” у 1981–1982 роках [7; 11], потім у виданні “*Роман-газета*” у 1983 році [6], а потім тричі перевидавався окремим виданням у 1983 [9], 1985 [10] та 1989 роках [8].

Аналізуючи доробок Є. А. Долматовського, маємо відзначити його як документально-публіцистичну працю. У ній автор описав події кінця липня – початку серпня 1941 року, опираючись на власні спогади, на спогади учасників подій, іноді використовуючи документи. Це дозволило йому презентувати читачу значною мірою правдивий продукт – у першу чергу цікавий для читання. Євгена Ароновича можна піймати на деяких протиріччях, неточностях, перебільшеннях. У його документальній легенді є ряд епізодів, що м’яко кажучи, не відповідають дійсності, але знаючи можливості радянської цензури, можемо припустити, що автор зробив це свідомо аби пробити стіну, що утворилася довкола теми трагічних подій в урочищі Зелена Брама. Ваги ж праці Є. А. Долматовського додає те, що на її сторінках зафіксовані десятки імен тих, хто стримував ворога, який рвався до Києва, Черкас, Кіровограда, Дніпропетровська. Ця робота є своєрідним обеліском бійцям і командирам Зеленої Брами.

Чи міг Євген Аронович написати іншу Зелену Браму? Очевидно міг, але інший формат книги тоді, у 1981 році, і пізніше ще був не на часі. Інший формат книги був би сприйнятий радянськими людьми, але категорично не був би сприйнятий радянською системою. Підтвердженням останнього може бути розмова, що свого часу відбулася між Ю. О. Ліскіним (дослідником постаті П. Г. Понеделіна) та Є. А. Долматовським. Юрій Ліскін запитав у автора “Зеленої Брами”, чому він не хоче звернутися до кримінальної справи П. Г. Понеделіна та інших зеленобрамців й підготувати солідне, сенсаційне дослідження про одну із найбільших, найдраматичніших і невідомих битв літа 1941 року. На це Є. А. Долматовський відповів: *“Видишь ли, старый “папа Женя” кое-что понимает в литературных жанрах. Сделай я такой шаг, вышел бы за рамки документальной легенды, а делать этого – не хочу. Костя Симонов пробовал – всего высказать ему не дали. Затрагивается много “иконных” имен, на Божий свет лезет, мягко говоря, людская нечистоплотность. Значит, друг мой, ещё не настало подходящее время”* [13, с. 137].

Як бачимо, двоє друзів, двоє фронтовиків, двоє авторів однієї теми мали різні підходи й бачення її у подачі масовому читачеві. Прямий та доволі часто різкий К. М. Симонов і обережний Є. А. Долматовський. Перший підняв проблему на щит, другий – розвинув її як зміг з огляду на неприємний досвід свого товариша й колеги. З огляду на наведену вище цитату, можемо припустити, що “Зелена Брама” Є. А. Долматовського – це лише спроба привернути увагу до проблеми. Але без сумніву і Костянтин Симонов, і Євген Долматовський не дозволили забути одну з найдраматичніших і найтрагічніших сторінок початкового етапу радянсько-німецької війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Беляев А.* На Старой площади : поздние заметки // Вопросы литературы: Журнал критики и литературоведения. – 2002. – № 3. – С. 243–270.
2. *Буртин Ю.* Власть против литературы (60-е годы) // Вопросы литературы. – 1994. – № 2. – С. 223–306.
3. *Великая* Отечественная война Советского Союза 1941 – 1945. Краткая история. – М.: Военное издательство МО СССР, 1965. – 624 с.
4. *Главное* управление по охране государственных тайн в печати при совете министров СССР (Глпавлит СССР). Секретно. Экз. № 004253. Инв. № 76-р. Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению. – М., 1976. – 176 с.
5. *Долматовский Е. А.* Было : Записки поэта. – М.: Советский писатель, 1982. – 800 с.
6. *Долматовский Е. А.* Зелёная брама // Роман-газета. – 1983 – № 2. – С. 1–70.
7. *Долматовский Е. А.* Зелёная брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны // Октябрь. – 1981. – № 7. – С. 98–180.
8. *Долматовский Е. А.* Зелёная брама : Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1989. – 315 с.
9. *Долматовский Е. А.* Зелёная брама : Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
10. *Долматовский Е. А.* Зелёная брама : Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1985. – 328 с.
11. *Долматовский Е. А.* Новые страницы “Зеленой Брамы” // Октябрь. – 1982. – № 6. – С. 136–172.

12. *История* Великой Отечественной войн Советского Союза. 1941 – 1945: В 6 т. Том 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – М.: Военное издательство МО СССР, 1961. – 688 с.
13. *Лискин Ю. А.* Тайники Великой Отечественной. Командарм Понеделин и другие. – М.: Изд-во “Спутник+”, 2010. – 511 с.
14. *Память* о войне не отпускала его до последнего часа // Наука и жизнь. – 1987. – № 6. – С. 40–42.
15. *Письмо* А. П. Понеделиной Д. И. Фартушняку от 20 февраля 1988 г. – Народный музей с. Підвисокого. – Фонд 12. – 2 арк.
16. *Постановление* Совета Министров СССР о Главном управлении по охране государственных тайн в печати при Совете Министров СССР (Главлит), 18 августа 1966 г. / История советской политической цензуры. Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 163.
17. *Самсонов А.* Главное в истории правда // Наука и жизнь. – 1987. – № 6. – С. 49–51.
18. *Секретно.* Экз. № 00332. Приказ Председателя Государственного комитета Совета Министров СССР по печати № 4, г. Москва, 13 марта 1965 г. “О введении в действие “Перечня сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению”. – 4 с.
19. *Симонов К.* Разные дни войны. Дневник писателя // Дружба народов. – 1974. – № 11. – С. 117–188.
20. *Симонов К.* Разные дни войны. Дневник писателя // Дружба народов. – 1974. – № 12. – С. 3–74.
21. *Симонов К.* Разные дни войны. Дневник писателя // Дружба народов. – 1975. – № 1. – С. 13–75.
22. *Симонов К.* Уроки правды // Наука и жизнь. – 1988. – № 4. – С. 16–25.
23. *Симонов К.* Уроки истории и долг писателя // Наука и жизнь. – 1987. – № 6. – С. 42–48.
24. *Симонов К.* Сто суток войны / К. М. Симонов. – Смоленск: “Русич”, 1999. – 576 с.
25. *Симонов К.* Сто суток войны / К. М. Симонов. – М.: Раритет, 2005. – 544 с.
26. *Симонов К.* Сто суток войны / К. М. Симонов. – М.: Вече, 2016. – 488 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Чорний Олександр Васильович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

Філоретова Лариса Мартіївна – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

А. В. Чёрный, Л. М. Филоретова

*Центральноукраинский государственный педагогический университет имени
Владимира Винниченко*

КОНСТАНТИН СИМОНОВ И ЕВГЕНИЙ ДОЛМАТОВСКИЙ О ЗЕЛЕННОЙ БРАМЕ: ДВА ВЗГЛЯДА НА ОДНУ ПРОБЛЕМУ

Традиционно пионером в исследовании истории окруженных 6-й и 12-й армий Юго-Западного фронта считается Е. А. Долматовский, который в начале 1980-х годов подготовил и опубликовал издание “Зелёная Брами : Документальная легенда об одном

из первых сражений Великой Отечественной войны”. Именно его несколько завуалированная документальная работа, которую он сам назвал документальной легендой, тогда ознакомила весь СССР с трагическими событиями лета 1941 года в лесном урочище Зелёная Брама на Кировоградщине. Но, как оказалось, Е. А. Долматовский был не первым исследователем в СССР, который касался этой проблемы. В середине 1960-х годов историей окруженных 6-й и 12-й армий активно занимался известный советский писатель К. М. Симонов. В СССР он фактически впервые поднял на щит эту проблему, но его научно-публицистические очерки об окруженцах в Зелёной Бреме, о командаре П. Г. Понеделине и комкоре М. К. Кириллове в то время в СССР напечатаны не были. Они были опубликованы лишь во второй половине 1980-х годов. В предлагаемой статье авторы проанализировали причины замалчивания в СССР материалов К. М. Симонова о трагедии Зеленой Браны, а также сравнили взгляды Константина Симонова и Евгения Долматовского на проблему окруженных армий на Кировоградщине.

Ключевые слова: К. М. Симонов, Е. А. Долматовский, Зеленая Брама, окружение, армия.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Чёрный Александр Васильевич – доцент кафедры истории Украины Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко, кандидат исторических наук, доцент (г. Кропивницкий, Украина).

Филоретова Лариса Мартиевна – доцент кафедры истории Украины Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко, кандидат исторических наук, доцент (г. Кропивницкий, Украина).

O. V. Chorny, L. M. Filoretova

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

KOSTYANTYN SYMONOV AND EVGEN DOLMATOVSKYI ABOUT ZELENA BRAMA: TWO VIEWS ON ONE PROBLEM

Traditionally, the pioneer in the study of the history of the 6th and 12th Army of the South-Western Front is Ye. A. Dolmatovskiy, who in the early 1980s prepared and published the edition “Zelena Brama: The Documentary Legend about one of the first battles of the Great Patriotic War” This veiled documentary work, which he called a documentary legend, showed the whole USSR the tragic events of the summer of 1941 in the forest area of the Zelena Brama in the Kirovograd region. But, in fact, Ye. A. Dolmatovskiy was not the first researcher in the USSR, who studied this problem. In the middle of the 1960s, the famous Soviet writer K. M. Symonov described the history of the 6th and 12th Army and was the first in the USSR who raised this problem, but his scientific- journalistic studies about the isolated people in Zelena Brama, about the commander P. G. Ponedelin and corps commander M. K. Kirillov were not published in the USSR. These studies were published only in the second half of the 1980s. The authors analyzed the reasons for suppression of the works of K. M. Symonov in the USSR and also compared his and Yevhenii Dolmatovskiy points of view on the problem of surrounded armies in Kirovograd region.

Key words: K. M. Symonov, Ye. A. Dolmatovskiy, Zelena Brama, isolation, army.

REFERENCES

1. *Belyayev A.* Na Staroy ploshchadi : pozdniye zametki // Voprosy literatury : Zhurnal kritiki i literaturovedeniya. – 2002. – № 3. – S. 243 – 270.
2. *Burtin Yu.* Vlast' protiv literatury (60-ye gody) // Voprosy literatury. – 1994. – № 2. – S. 223 – 306.
3. *Velikaya* Otechestvennaya voyna Sovetskogo Soyuzha 1941 – 1945. Kratkaya istoriya. – M. : Voennoye izdatel'stvo MO SSSR, 1965. – 624 s.
4. *Glavnoye* upravleniye po okhrane gosudarstvennykh tayn v pechati pri sovete ministrov SSSR (Glavlit SSSR). Sekretno. Ekz. № 004253. Inv. № 76-r. Perechen' svedeniy, zapreshchennykh k opublikovaniyu v otkrytoy pechati, peredachakh po radio i televideniyu. – M. , 1976. – 176 s.
5. *Dolmatovskiy Ye. A.* Bylo : Zapiski poeta. – M. : Sovetskiy pisatel', 1982. – 800 s.
6. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelenaya brama // Roman-gazeta. – 1983 – № 2. – S. 1 – 70.
7. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelenaya brama. Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny // Oktyabr'. – 1981. – № 7. – S. 98 – 180.
8. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama : Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M. : Politizdat, 1989. – 315 s.
9. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama : Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M. : Politizdat, 1983. – 303 s.
10. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama : Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M. : Politizdat, 1985. – 328 s.
11. *Dolmatovskiy Ye. A.* Novyye stranitsy “Zelenoy Bramy” // Oktyabr'. – 1982. – № 6. – S. 136 – 172.
12. *Istoriya* Velikoy Otechestvennoy voyn Sovetskogo Soyuzha. 1941 – 1945 : V 6 t. Tom 2. Otrazheniye sovetskim narodom verolomnogo napadeniya fashistskoy Germanii na SSSR. Sozdaniye usloviy dlya korennoy perelomav voyn (iyun' 1941 g. – noyabr' 1942 g.). – M. : Voennoye izdatel'stvo MO SSSR, 1961. – 688 s.
13. *Liskin Yu. A.* Tayniki Velikoy Otechestvennoy. Komandarm Ponedelin i drugiye. – M. : Izd-vo “Sputnik+”, 2010. – 511 s.
14. *Pamyat' o* voynе ne otpuskala yego do poslednego chasa // Nauka i zhizn'. – 1987. – № 6. – S. 40 – 42.
15. *Pis'mo A. P. Ponedelinoy D. I.* Fartushnyaku ot 20 fevralya 1988 g. – Narodniy muzey s. Pidvisokogo. – Fond 12. – 2 ark.
16. *Postanovleniye* Soveta Ministrov SSSR o Glavnom upravlenii po okhrane gosudarstvennykh tayn v pechati pri Sovete Ministrov SSSR (Glavlit), 18 avgusta 1966 g. / Istoriya sovetskoy politicheskoy tsenzury. Dokumenty i materialy. – M. : ROSSPEN, 1997. – S. 163.
17. *Samsonov A.* Glavnoye v istorii pravda // Nauka i zhizn'. – 1987. – № 6. – S. 49 – 51.
18. *Sekretno.* Ekz. № 00332. Prikaz Predsedatelya Gosudarstvennogo komiteta Soveta Ministrov SSSR po pechati № 4, g. Moskva, 13 marta 1965 g. “O vvedenii v deystviye “Perechnya svedeniy, zapreshchennykh k opublikovaniyu v otkrytoy pechati, peredachakh po radio i televideniyu”. – 4 s.
19. *Simonov K.* Raznyye dni voyny. Dnevnik pisatelya // Druzhba narodov. – 1974. – № 11. – S. 117 – 188.
20. *Simonov K.* Raznyye dni voyny. Dnevnik pisatelya // Druzhba narodov. – 1974. – № 12. – S. 3 – 74.
21. *Simonov K.* Raznyye dni voyny. Dnevnik pisatelya // Druzhba narodov. – 1975. – № 1. – S. 13 – 75.
22. *Simonov K.* Uroki pravdy // Nauka i zhizn'. – 1988. – № 4. – S. 16 – 25.
23. *Simonov K.* Uroki istorii i dolg pisatelya // Nauka i zhizn'. – 1987. – № 6. – S. 42 – 48.

24. *Simonov K.* Sto sutok voyny / K. M. Simonov. – Smolensk : “Rusich”, 1999. – 576 s.
25. *Simonov K.* Sto sutok voyny / K. M. Simonov. – М. : Raritet, 2005. – 544 s.
26. *Simonov K.* Sto sutok voyny / K. M. Simonov. – М. : Veche, 2016. – 488 s.

ABOUT THE AUTHOR

Chorny Oleksandr Vasylovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

Filoretova Larysa Martiyivna – Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 929:94 (47+57) “1941” Долматовський

В. В. Даценко

Історик-краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України

ЄВГЕН АРОНОВИЧ ДОЛМАТОВСЬКИЙ ЯК ПЕРШИЙ ОФІЦІЙНИЙ ДОСЛІДНИК ТРАГЕДІЇ 6-Ї ТА 12-Ї РАДЯНСЬКИХ АРМІЙ У ЗЕЛЕНІЙ БРАМІ

Трагедія оточених влітку 1941 року в Зеленій Брамі 6-ї й 12-ї радянських армій тривалий час залишалася невідомою сторінкою в історії Другої світової війни. Широкому загалу історія оточених і знищених на Кіровоградщині армійських з'єднань стала відомою лише на початку 80-х років минулого століття завдяки відомому радянському письменнику Є. А. Долматовському. Саме він першим відкрив завісу таємничості стосовно окресленої проблеми. Як учасник і свідок подій в урочищі Зелена Брама влітку 1941 року, Є. А. Долматовський розповів про бої в оточенні, про армійські з'єднання, про окремих бійців і командирів оточених армій. Автор пропонованої публікації акцентує на цьому увагу, а також показує те, що залишилося поза увагою першовідкривача теми, пояснює чому Є. А. Долматовський не написав усієї правди стосовно трагічних подій літа 1941 року на Кіровоградщині, подає деякі маловідомі факти з життя першого офіційного дослідника трагедії 6-ї й 12-ї армій та як вони вплинули на підготовку відомого видання “Зелёная Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны”.

Ключові слова: Є. А. Долматовський, Зелена Брама, війна, армія, дослідження.

Оточення і розгром 6-ї й 12-ї радянських армій 1 – 7 серпня 1941 року в урочищі “Зелена Брама” не знайшли належного вивчення у радянській історіографії. Одним з пояснень цього може бути відома істина про те, що історія поразок у тій чи іншій війні не завжди приваблює офіційних дослідників. Під їхньою увагою завжди знаходяться перемоги та переможці, увінчані усіма можливими і неможливими нагородами. У радянській історичній науці обходили скрупульозною увагою поразки перших днів та місяців радянсько-німецької війни.

За життя Сталіна прославлені ним полководці боялися братися за перо, аби описати недавно виграні битви, бо 9 лютого 1949 року вождь озвучив таку тезу: “Кажуть, що переможців не судять, що їх не варто критикувати, не варто перевіряти. Це неправильно. Переможців можна і необхідно судити, можна і необхідно критикувати і перевіряти. Це корисно не тільки для справи, але і для самих переможців” [19, с. 15]. Хіба могли після цього щось написати для загального доступу про нещодавно закінчену війну маршали-переможці, не говорячи вже про пересічних фронтовиків?

І лише після смерті Сталіна полководці-переможці, на замовлення партійно-військових видавництв взялися писати свої спогади і роздуми над виграними битвами, обходячи увагою під різними приводами тему програних битв та нищівних поразок з катастрофічними втратами людей і бойової техніки,

або ж змагаючись у суперечках з приводу того, як назвати ті нищівні поразки, особливо влітку 1941 року. З цього приводу навіть проводилася наукова дискусія, результатом якої було прийняте освячене партійними керівниками СРСР рішення назвати програну прикордонну битву, у ході якої Червона Армія зазнала катастрофічних втрат у живій силі й техніці, “стратегічною оборонною операцією” [20].

Але проаналізувати причини трагедії двох армій в урочищі “Зелена Брама” та простежити долі людей, які стали жертвами прорахунків вищого керівництва СРСР, ніхто не брався. Так, маршал І. Х. Баграмян у листі до сина начальника штабу 218-го стрілецького полку 80-ї стрілецької дивізії капітана І. С. Єлецького (загинув ще до оточення у Зеленій Брамі) 24 січня 1977 року писав, що мав бажання доповнити свою книгу *“Так розпочиналась війна”* матеріалами про дії 6-ї й 12-ї радянських армій, проте бідкався, що *“на превеликий жаль, обмеженість обсягу книги не дозволила цього зробити”* [14].

Лише коли вийшов журнальний варіант книги Є. А. Долматовського, на сторінках популярної тоді радянської *“Роман-газети”* була опублікована рецензійна стаття І. Х. Баграмяна під назвою *“Герої Зеленої Брами”*, у якій маршал назвав Є. А. Долматовського *“очевидцем і учасником трагічного опору 6-ї і 12-ї армій переважаючим силам противника”*, а подвиг воїнів трагічного літа 1941 року оцінив так: *“...безприкладні мужність і героїзм були продемонстровані захисниками Батьківщини і там, де ми терпіли тимчасові, досить серйозні за масштабами, поразки. І про це у нас ще мало сказано”* [2].

Уже перебуваючи на пенсії, колишній лідер СРСР та КПРС М. С. Хрущов писав: *“Я зараз мало читаю мемуари військових. Я не хочу, не можу їх читати, не можу байдуже переносити неправду. Я дуже добре знаю, як починалася війна і як вона проходила, з якими труднощами і з якими жертвами, і при читанні такої літератури мої нерви не витримують. Але дещо я все-ж знаю. Дуже багато існує спотворень в описі проведеної війни, багато брехні, багато неправильного. Мабуть, є люди, які зацікавлені в цьому. Ось вони і підтасовують факти так, як їм вигідно, з тим щоб показати власне Я: які вони були розумні, вони все передбачили. Але ж не пишуть про те, як вони “все передбачали”, а ми виявилися не підготовленими до війни, хоча ці люди і тоді сиділи в штабах і формували по своїй лінії політику оборони країни”* [21, с. 320].

Сталося так, що першим, хто глибоко і проникливо написав для широкого загалу про трагічні події, пов’язані з оточенням і загибеллю у Зеленій Брамі 6-ї й 12-ї радянських армій, став не хтось з офіційних істориків чи маршалів або генералів, а літератор, поет, автор багатьох популярних в СРСР пісень – Євген Аронович Долматовський (05. 05. 1915 – 10. 09. 1994). Він написав книгу *“Зелена Брама”*, що виходила окремими виданнями у 1983 [8], 1985 [9], 1989 роках [7], і яку сам автор визначив як *“документальну легенду про одну з перших битв Великої Вітчизняної війни”*. Знаний не тільки в СРСР, а і далеко за його межами літератор, як учасник і очевидець трагічних подій літа 1941 року, свої власні спогади підкріпив архівними документами, свідченнями інших учасників боїв, матеріалами пошуку юних слідопитів [9, с. 139].

Шлях до книги *“Зелена Брама”* був не простим, оскільки Є. А. Долматовський довго не наважувався сісти за неї, щоб на папері передати

для читача увесь трагізм подій кінця липня – початку серпня 1941 року у межиріччі Синюхи і Ятрані, поділитися своїми спогадами про той гіркий час. Ймовірно, його стримувало і те, що він побоювався, що *“це не змиває з мене клейма і сина ворога народу”¹, і одного з оточенців з “Уманської ями”, що недовіра ще може пройтись по мені, як танк”*.

Але, як вказано у передмові до виданої вже після його смерті книзі спогадів *“Очевидець”*, у Є. А. Долматовського була потреба *“розповісти, як було насправді”*, виправдати інших і через їх виправдання – себе.

Тож саме темі виправдання воїнів 6-ї й 12-ї радянських армій, які були піддані репресіям та забуттю, а через них і себе як того, хто залишив частину себе у *“Зеленій Брамі”*, хто гинув у страшній *“Уманській ямі”*, хто зміг вирватися з полону, потім знову туди ж потрапити і знову вирватися з лабет смерті, хто перейшов через лінію фронту і зустрів збоку *“своїх”* страшне нерозуміння ситуації, у яку потрапили тисячі воїнів Червоної Армії, і присвячена книга *“Зелена Брама”*.

Є. А. Долматовський розумів, що усі спроби розповісти страшну правду про трагедію у Зеленій Брамі обов’язково наштотувались на позицію політичної цензури. Адже писати про поразку у серпні 1941 року – значить поставити під сумнів *“військові таланти”* конкретних осіб, які ще жили, купаючись у променях слави. Крім того, він побоювався писати щось конкретне про героїв своєї книги, які залишилися живими після німецького полону і яких згідно невідомого тоді широкому загалу сталінському наказу № 270 від 16 серпня 1941 року було прийнято називати *“зрадниками Батьківщини”*. Великим уроком для Є. А. Долматовського під час підготовки *“Зеленої Брами”* були також і наслідки виходу широко відомої книги С. С. Смірнова про захисників Брестської фортеці [17]. С. С. Смірнов завдяки своєму літературному талантові, громадянській позиції, вірі та колосальній енергії зумів першим серед багатьох у повоєнному радянському інформаційному просторі розповісти про трагедію несправедливо засуджених суспільством радянських військовополонених, у першу чергу захисників Брестської фортеці. Слід зауважити, що сам Є. А. Долматовський, який, як фронтовий кореспондент, одним з перших побував у звільненій від ворога фортеці у червні 1944 року і побачив ще майже свіжі сліди трагедії і героїзму її захисників, міг написати щось подібне до епохальної книги С. С. Смірнова. Але не написав. Чому? Ось його висновок: *“У пошуках невідомих героїв могли бути і були помилки. Вони чомусь викликали у цих чиновників не законну прикрість, а зловтіху: Смірнов не того підняв на щит, щось наплутав!”* [4].

Дійсно, не всі люди, про яких С. С. Смірнов розповів у своїй книзі, під час подальших перевірок виявилися героями згідно радянських стандартів. Так, на весь Радянський Союз стало відомим ім’я юного захисника Брестської фортеці Петра Клипи. На честь маленького оборонця Брестської фортеці називалися піонерські дружини, його запрошували на урочисті заходи. За мужність і героїзм у боях з німецько-фашистськими загарбниками він був нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

---

¹ Батько Є. А. Долматовського у 1938 році був репресований як *“ворог народу”*.

Але опоненти С. С. Смірнова відкопали з міліцейських архівах історію про те, що у 1949 році Петро Клипа був заарештований і засуджений до 25 років таборів за спекуляцію і бандитизм, а до того перебував у німецькому полоні. Суворе покарання і ганьба зламали вчорашнього героя Брестської фортеці. У таборі він, навіть, спробував покінчити з собою, залишившись лежати на морозі, коли всі інші в'язні пішли з будівництва залізниці. Однак його знайшли і врятували, хоча кілька відморожених пальців на ногах довелося ампутувати. Змнив його життя Сергій Смирнов, який зумів домогтися у інстанціях пом'якшення суворого вироку. Після семи років в'язниці Петро Клипа вийшов на волю, влаштувався на завод, обзавівся сім'єю. Але за його біографію почали цькувати самого С. С. Смірнова, який *“проявив політичну незрілість і возвеличив негідника”*.

Є. А. Долматовський не хотів повторити долю С. С. Смірнова, а тому обмежувався в описах героїзму захисників Зеленої Брами, які залишилися живими. Тим більше, ймовірно, він побоювався, що недруги, яких у нього, як і у багатьох радянських знаменитостей було немало, можуть пустити у хід інформацію про те, що сам Є. А. Долматовський був у німецькому полоні, звідки *“чесні радянські люди не поверталися”*. А ще... Є. А. Долматовський за національність був євреєм, а євреїв, як відомо, гітлерівці знищували на місці захоплення в полон.

А ще... Ось витяг з політдонесення відповідального секретаря парткомісії при Політичному управлінні Південно-Західного фронту полкового комісара Добрякова: *“Письменник-комуніст тов. Долматовський, беручи участь у прориві ворожого кільця в районі м. Умань, 7 серпня був поранений. Незважаючи на поранення, він не покинув поля бою. Пробиваючись до своїх разом з групою командирів, тов. Долматовський був схоплений німцями. Перебуваючи в полоні у фашистів, у відомому таборі військовополонених (Уманська яма), тов. Долматовський вирвався сам і сприяв втечі групи командирів і медсестер з фашистського полону. По дорозі до лінії фронту 12 вересня тов. Долматовський був затриманий німцями. 4 жовтня з Бердичівського табору знову втік. Тов. Долматовський, перебуваючи в полоні у фашистів, знищив партквиток”* [15, арк. 49 – 50].

У книзі *“Очевидець”* Є. А. Долматовський згадував, що після повернення з-за лінії фронту член Військової ради Південно-Західного фронту дивізійний комісар С. Ф. Галаджев холодно привітав його і попередив, що поету доведеться пройти сувору спеціальну перевірку. Як пише автор, його перевіряв колишній учитель, що з початком війни став співробітником Особливого відділу НКВС, Григорій Коцюбенко, який відразу ж заявив, що його основним завданням є прискорити відправку таких, як Є. А. Долматовський на фронт. Рекомендував Є. А. Долматовському мовчати про подробиці перебування в оточенні та полоні.

Після спеціальної перевірки Є. А. Долматовський декілька тижнів перебував на неофіційній посаді інструктора політвідділу у повітряно-десантній бригаді полковника О. І. Родімцева, який теж застерігав його від розповідей про подробиці перебування в оточенні та полоні. На початку 1942 року Є. А. Долматовського викликали у Москву в Головне політичне управління Червоної Армії, де у присутності секретаря ЦК ВКП(б) О. С. Щербакова, який

його особисто знав, він пережив принизливий допит у присутності офіцера НКВС з генеральськими ромбами у петлицях про обставини перебування в оточенні та полоні. Особливо представники відомства з Луб'янки допитувалися в Є. А. Долматовського про невідомі йому обставини захоплення німцями в полон генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова. Його щастя, було у тому, що, по-перше, він був у складі залишків 6-ї армії, а не понеделінської 12-ї, а тому нічого не міг знати про обставини захоплення в полон П. Г. Понеделіна, а по-друге, у присутності секретаря ЦК ВКП(б) О. С. Щербакова представники НКВС не могли застосувати до нього характерні для них методи допиту.

Вже у 80-х роках минулого століття, коли Є. А. Долматовський зустрівся з Григорієм Коцюбенком як читачем *“Зеленої Брамі”*, той розповів йому, що його вище керівництво хотіло зробити Є. А. Долматовського фігурантом *“справи Понеделіна”* і лише той факт, що він був на той час відомим поетом-піснярем та особисте знайомство з керівниками СРСР стали цьому на заваді. Той же Г. Коцюбенко, передчуваючи свою смерть, розповів Є. А. Долматовському, що викладене поетом у книзі *“Зелена Брама”* цілком збігається з матеріалами задуманої чекістами *“справи”* на Є. А. Долматовського, як співучасника зради генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова. Тобто, недарма і сам Г. Коцюбенко, і О. Родімцев, і О. Щербаков попереджали поета про недоцільність згадувати своє перебування в оточенні та полоні [11, с. 73 – 80].

Можна з упевненістю стверджувати, що якби в СРСР не змінилося домінуюче *“сталінське”* ставлення до війни та її учасників, то ми, можливо, ніколи і не дізналися б про тих, хто загинув у Зеленій Брамі, хто пізніше вмирав від висипного тифу та інших хвороб і голоду у таборах смерті, починаючи з *“Уманської ями”*, де одним з перших побував сам Є. А. Долматовський. Тож особлива мужність останнього полягає у тому, що він першим кинув виклик системі і вирішив розповісти правду про трагедію воїнів 6-ї й 12-ї армій.

Згадуючи про роботу над книгою, він писав: *“Не приховую, деякі товариші-літератори не те щоб відмовляли, але м'яко радили мені продовжувати тихо і спокійно складати пісні, писати ліричні вірші і не лізти, по-перше, в прозу, а по-друге, – в зону історії, іменовану 1941 роком: чи під силу тобі ...”* [11]. Але він, вірний пам'яті полеглих у Зеленій Брамі, не послухав таких порад і вирішив розповісти про ту трагічну сторінку історії своєрідним шляхом – відійти від виключно історичного аспекту і розповісти у формі легенд, базованих на документах та спогадах. Дійсно, серед 31 розділів книги 4 йменуються легендами (про комісарів, про яблука і зерна, про незламних, про Ганса Олесцака).

У книзі *“Тайники Великой Отечественной. Командарм Понеделин и другие”* російський письменник Ю. О. Ліскін наводить цікавий діалог з Є. А. Долматовським з приводу отого застережливого *“чи під силу тобі”*. Ось як Є. А. Долматовський пояснив методику роботи над історією трагедії у *“Зеленій Брамі”*: *“Старий “папа Женя” децю розуміє в літературних жанрах. Зроби я такий крок, вийшов би за рамки документальної легенди, а робити цього – не хочу. Костя Симонов пробував – все висловити йому не дали. Зачіпається багато “іконних” імен, на Божий світ лізе, м'яко кажучи, людська нечистоплотність. Отже, друже мій, ще не настав слушний час”* [12, с. 137].

Не чекаючи слушного часу, коли в живих не залишиться жодного захисника Зеленої Брами, свою книгу Є. А. Долматовський написав, щоб реабілітувати в очах сучасників бійців 6-ї і 12-ї армій, які потрапили в оточення, а звідти у полон і табори для військовополонених, від невинуваних звинувачень. При цьому варто пам'ятати, що саме воїни цих армій потрапили під анафему і вічне забуття внаслідок написаного самим Й. В. Сталіним і підписаного вищим політичним і військовим керівництвом СРСР наказу Ставки Верховного Головнокомандування СРСР № 270 від 16 серпня 1941 року. Навіть ті, хто вирвався з оточення і продовжував відважно воювати, були тривалий час під підозрою. Ті ж, хто побував у полоні, потрапляли або у категорію “зрадників Батьківщини”, або “неблагонадійних”, як і сам Є. А. Долматовський.

У книзі спогадів “Очевидець” він пише, що “з оточення, у якому влітку і восени 1941 року побували армії Південно-Західного фронту, двічі вийшли з боями багато і багато тисяч червоноармійців і командирів. У тих випадках, коли виходили з'єднання і частини, які не втратили своїх знамен, війська спішно проходили переформування, відірваних від своїх полків червоноармійців зараховували у маршові роти і знову відправляли на фронт. Командири невисоких звань і посад направлялися в резерв, де їм належало пройти перевірку. Великі командири – з армій, корпусів, дивізій, бригад тоді ще в багатьох випадках не допитувалися особливим відділом, а проходили співбесіду у штабі або у Військовій раді. Після чого отримували нове призначення. Виняток лише складали оточенці (командири і політпрацівники 6-ї і 12-ї армій) – з “групи Понеділіна”. Нам випало на долю бути допитаними в особливому відділі. З запитань, які мені квапливо ставили начальники високого рангу, я зрозумів досить швидко, що тут, в особливому відділі, а може бути, і взагалі в штабі фронту, ніхто нічого не знає про загибель 6-ї і 12-ї армій в районі Умані і лісового урочища Зелена брама [11, с. 72].

Про спецперевірку Є. А. Долматовського і її наслідки сказано вище, а ось декілька прикладів доль людей, з якими був особисто знайомий Євген Аронович і які теж сповна пізнали трагедію оточення у Зеленій Брамі.

Нелегальний розвідник НКВС УРСР капітан держбезпеки Прокудін, доповідаючи про обстановку серед військовополонених радянських командирів у створеному німцями вінницькому таборі для офіцерів, вказав, що секретар партійної комісії 6-ї армії старший батальйонний комісар М. В. Єрмаков і редактор газети 6-ї армії “Звезда Советов” батальйонний комісар Г. І. Шатерник, були звільнені з табору як українці, пішли на схід зі спробою перейти лінію фронту і таки перейшли її, діставшись до своїх.

У книзі “Зелена Брама” Євген Долматовський вказує, що саме Григорій Шатерник повідомив йому в Умані, що армія потрапила в оточення. Надалі батальйонний комісар Шатерник Григорій Іванович, 1909 року народження, перебував на посаді з пониженням до начальника відділу редакції газети 61-ї армії “Боевой клич”, у 1942 році був нагороджений медаллю “За отвагу”, у грудні 1943 року начальник відділу газети Західного фронту майор Г. І. Шатерник пропав без вісти на Західному фронті.

Секретар партійної комісії 6-ї армії старший батальйонний комісар Єрмаков Микола Васильович, 1902 року народження, 10 лютого 1942 року був

засуджений військовим трибуналом Саратовського гарнізону до 10 років позбавлення волі за “зраду Батьківщині”. На нього поширилася пряма дія сталінського наказу № 270 [3, с. 377].

Про своє повернення з полону у книзі “Зелена Брама” Є. А. Долматовський майже нічого не написав. Натомість, у прижиттєвій книзі спогадів “Было”, а потім і в книзі “Очевидець” Євген Аронович досить детально описав бої в оточенні (саме тоді він отримав поранення в голову) у складі кавалерійської групи генерал-майора С. Я. Огурцова. Автор описав подробиці свого захоплення в полон, розповів як потрапив у полон генерал С. Я. Огурцов, повідомив про власну зустріч з генералом фон Даніельсом у Підвисоцькій школі, про перебування в “Уманській ямі”, про втечу 20 серпня 1941 року з етапу до гайсинського дулагу, про переховування у сім’ї Вербиних у с. Олексіївка на Гайсинщині, про довгу дорогу просторами нинішньої Черкащини аж до переправи через Дніпро біля Канева у тих краях, де майже у ті ж самі дні загинув у партизанському загоні його добрий знайомий – побратим по письменницькому цеху, дитячий письменник, а на той час воєнний кореспондент “Комсомольской правды” Аркадій Гайдар.

Чому свою оповідь про подальший шлях до своїх Є. А. Долматовський обірвав, пояснивши, що той шлях був “болісно довгим”? [11, с. 64 – 67]. Можна пояснити це тим, що цензори не рекомендували відомому в країні поету, лауреатові різних державних премій доводити до читача факти своєї біографії про перебування у ворожому полоні. Тож цілком зрозуміло, чому розповідаючи про свої зустрічі під час роботи над “Зеленою Брамою” з генералами І. А. Ласкіним та Б. І. Арушаняном, в самій книзі Є. А. Долматовський жодним словом не обмовився про те, що ці генерали після виходу з оточення та втечі з полону були під арештом, а І. А. Ласкін до 1953 року майже десять років перебував у в’язниці.

Нещодавно оприлюднені документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України свідчать, що відновлений на службі в армії після повернення з полону командир розгромленої у Зеленій Брамі 141-ї стрілецької дивізії генерал-майор Я. І. Тонконогов, нагороджений бойовими орденами, тривалий час знаходився під пильним наглядом органів МДБ, проходив як об’єкт справи оперативного нагляду “Гусар”. Оговтавшись від принизливих допитів під час т. з. “фільтрації”, будучи поновленим на службі у Збройних Силах СРСР, але прогножуючи своє звільнення зі служби, у 1947 році він написав спогади під назвою “Два дня подвысоцкой трагедии”.

Допрацювавши спогади, Яків Іванович надіслав їх до військового видавництва у Москву, сподіваючись, що люди дізнаються про героїзм і трагедію воїнів 6-ї й 12-ї армій наприкінці липня – на початку серпня 1941 року. Проте цензори з МДБ та Головліту винесли вердикт – рукопис публікації не підлягає, бо, як вказано у написаній поетом-піснярем М. В. Вагановим рецензії, автор не володіє словом і не зміг всеохоплююче показати подвиг радянського солдата, вдавшись до емоцій, викликаних трагедією оточення та полону [18, арк. 174 – 191].

Тут варто уточнити, що під час підготовки книги “Зелена Брама” Є. А. Долматовський не спілкувався з Я. І. Тонконогим, який на той час проживав у Києві і вже не намагався поновити літературну творчість. Коли ж після виходу перших редакцій своєї книги і отримання певних критичних

зауважень читачів Є. А. Долматовський намагався зустрітися з Я. І. Тонконоговим для уточнення деяких обставин боїв у Зеленій Брамі, той зустрів його неприязно, навіть вдавшись до образ та звинувачень у значних неточностях книги, особливо за те, що автор написав, що генерал ухилився від командування військами і нібито йшов поруч з Є. А. Долматовським у останню багнетну атаку. Євген Аронович про це ніде не писав, але у чорновиках записів Я. І. Тонконогова є коротка оцінка генералом твору Є. А. Долматовського: *“Долматовський не написав про це у “Роман-газеті”², не показав душі солдатів і командирів – як вони переживали, що стоять перед смертю...”* [1].

Аналіз викладеного Є. А. Долматовським матеріалу у книзі *“Зелена Брама”*, зокрема, поєднання описів трагічного 1941 року та періоду визволення району Зеленої Брами у березні 1944 року через долі учасників тих подій дає підстави вважати, що Є. А. Долматовський був знайомий з рецензією М. В. Ваганова на рукопис Я. І. Тонконогова і при роботі над своєю книгою врахував критичні зауваження рецензента.

Важливою підтримкою Є. А. Долматовському під час підготовки книги *“Зелена Брама”* була допомога збоку його товариша письменника Костянтина Симонова, який, як вище зазначено, сам пробував написати правду про трагедію 6-ї й 12-ї армій у серпні 1941 року, але йому не дозволили. Саме тому в пізніших виданнях *“Зеленої Брами”* автор назвав Симонова уболівальником за процес підготовки можливо головної книги його життя. З цього приводу Євген Аронович зазначав: *“Симонов говорив про мою Брану і “Уманську яму” частіше, ніж я, тому я не здивувався, коли у червні 1979 року отримав від нього листа, в якому були такі рядки: “Нібито ми з тобою працюємо, я теж почав децю шкрябати. Щодо Уманської ями – коли повернуся до Москви, можливо, покажу тобі цікаві для тебе матеріали. Донесення, цифри, і т.д., і т. д., від чого волосся стає дибки. Все це і персональне теж. Це у мене зібралось у зв'язку з великим архівним матеріалом, який я хотів використовувати для книги “Різні дні війни...”. Лист прийшов з Гурзуфа, з санаторію. Я з нетерпінням чекав повернення товариша в Москву, але повернувся він не додому, а в лікарню, з якої йому не судилося вийти”³. Виявилася останньою і наша зустріч у лікарні. Він зробив мені купу зауважень і поправок, як це було прийнято в нашому літературному спілкуванні.*

– Як одужаю, притягну тобі мої записи, цитати з архівних фоліантів. Я зібрав багато всього про Південний фронт, про нього майже нічого не знають. Для тебе не буде відкриттів, а все ж знадобиться в господарстві.

Наше розставання не було сентиментальним, Симонов вмів жорстко переходити на діловий тон:

– Якщо операція пройде невдало, тобі важко буде знайти мої записи. Орієнтуйся на заголовок “Південний фронт” [9, с. 115 – 118].

Отже, документальні архівні матеріали для *“Зеленої Брами”* Є. А. Долматовський отримав у спадщину від свого товариша К. М. Симонова, який, як вище зазначено, хотів написати правду про трагедію 6-ї і 12-ї армій –

² Вперше *“Зелена Брама”* Є. А. Долматовського була опублікована у журналі *“Октябрь”* у 1981 – 1982 роках [6], а в *“Роман-газеті”* публікація вийшла у 1983 році [5].

³ Костянтин Симонов помер 28 серпня 1979 року.

“все висловити йому не дали”. Як видно, цього не дозволили і самому Є. А. Долматовському, бо він отримав у спадщину від К. М. Симонова документи, з яких було видно, що він “уважно простежує долю командарма Павла Григоровича Понеделіна і комкора-13 Миколи Кузьмовича Кириллова”, але у книзі Євген Аронович про ці трагічні фігури написав мало, при тому надто обережно, без нагадування про наказ № 270.

Було б помилкою обійти увагою той факт, що усі зібрані К. М. Симоновим документи були доповнені Є. А. Долматовським матеріалами, зібраними учителем-красзнавцем з с. Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області Д. І. Фартушняком та його учнями. Про це автор з теплом написав у книзі: “Мене поселили на квартиру в сім’ю старого вчителя-пенсіонера на прізвище Вихристюк. Учитель і його дружина-фельдшер все життя трудилися тут, виростили дітей, тепер живуть удвох. Вони радо надали мені одну з кімнат, куди Дмитро Іванович Фартушняк разом з товаришем по роботі, Григорієм Купріяновичем Симоненком (одному не під силу було!), принесли об’ємні папки з важливими для мене матеріалами з народного музею” [9, с. 25].

На превеликий жаль, зі смертю Є. А. Долматовського обірвалася можливість поповнити експозицію народного музею с. Підвисоке частиною переписки письменника з учасниками тих трагічних подій. Є лише декілька особистих листів Євгена Ароновича до Дмитра Івановича Фартушняка з проханням підказати, що з зібраного ним можна використати у книзі. Тож зрозуміло, що саме результати організованої Д. І. Фартушняком у вересні 1966 року першої зустрічі ветеранів 6-ї і 12-ї армій були закладені Є. А. Долматовським в початок книги, яку він планував назвати “Очима тих, хто народився пізніше” (ця назва стало назвою одного з розділів книги).

Стаття у всесоюзній газеті “Известия” про заслуженого вчителя СРСР з м. Вілюйська у Якутії М. Алексєєва, його бойовий шлях у складі 99-ї стрілецької дивізії підказала про ще одного зеленобрамця. На свій лист до М. Алексєєва Д. І. Фартушняк отримав 42 аркуші машинописного тексту зі спогадами М. Алексєєва та адресами його однополчан, що було використано Є. А. Долматовським. Саме у записах М. Алексєєва Євген Аронович знайшов і підказку для відповіді на запитання: що було у Зеленій Брамі – дике побоїще чи героїчна битва?

Добрим словом він як автор, відзначив і допомогу у зборі матеріалів до книги надану тодішнім керівництвом Кіровоградської області й Новоархангельського району А. Погребняка, І. Зубця, В. Пустового, Т. Наути та інших. Невідомо з яких причин, на жаль, жодним словом не обмовився про значну допомогу, отриману від В. П. Шурапова, який супроводжував його під час перебування у Новоархангельському районі і який ділився своїми планами щодо збору матеріалів для літературно-історичного дослідження про трагедію у Зеленій Брамі, виношуючи у душі навіть її назву “Підвисоцька Атлантида”.

На схилі літ Є. А. Долматовський написав: “Багато років я віддавав книзі, названій документальною легендою “Зелена брама”. На рубежі вісімдесятого року я побував на місцях, де пропадав безвісти, де був поранений і розділив долю десятків і сотень тисяч воїнів прикриття, які прийняли на себе весь тягар першого

удару. Втішений тим, що зустрівся з живою пам'яттю драматичних подій, я був глибоко схвилюваний оцінкою, даною цим подіям новим поколінням, яке виросло на цих, кров'ю нашою политих землях. Сталін у наказі № 270 наклав анафему на командувачів і червоноармійців, і командирів 6-ї і 12-ї армій Південно-Західного фронту, оголосив їх зрадниками, а жителі району Зеленої Брами, виявляється, вважають їх героями й мучениками. Вважають і вважали у важкі роки” [11, с. 217].

Зрозуміло, що робота Є. А. Долматовського над задуманою книгою не могла не бути під пильним оком “редакторів” з погонами, що “опікувалися” усіма видавництвами, у першу чергу відомим тоді “Политиздатом”, до якого автор збирався подавати рукопис. Є. А. Долматовський змушений був глоризувати командний склад оточених військ, особливо політкомісарів, ідеалізував тих, про кого у наші дні ми знаємо більше завдяки доступним документам з німецьких архівів про їх поведінку у перші дні перебування у полоні. Щоб не завадити виходу книги, змушений був писати про відсутність у оточених боєприпасів та бойової техніки. Так, він стверджував, що в останній атаці при спробі вирватися з оточення брали участь тільки два танки. Але заступник начальника штабу 6-ї армії полковник М. О. Меандров на допиті у німців показав, що колони армії прикривалися десятьма танками. Крім того, на танках намагалися вирватися з оточення командарми П. Г. Понеделін і І. М. Музиченко, члени Військових рад обох армій П. М. Любавін і М. В. Груленко, начальник штабу 6-ї армії М. П. Іванов, командир 8-го стрілецького корпусу М. Г. Снегов і командир групи П. С. Фотченков.

У мемуарах генерала Д. І. Рябишева про перший рік війни вказано, що начальник штабу 6-ї армії комбриг М. П. Іванов на танку Т-34 (насправді ж на БТ-7) прорвався крізь ворожі позиції і з'єднався з нашими частинами біля Черкас. Це підтверджується і записом переговорів командуючого Південним фронтом генерала армії І. В. Тюленєва з членом ДКО Г. М. Малєнковим від 9 серпня 1941 року, коли він доповідав, що “тільки що отримали відомості зі штабу Будьонного, куди щойно доставлений начальник штабу 6-ї армії комбриг Іванов, який вийшов на танку з оточення і доповів, що Музиченко прорвався з оточення з району Підвисоке на південь і далі як нібито на Смілу”. На жаль, Є. А. Долматовський не відповів на запитання, яке поставало перед читачами книги: чому командуючі арміями потрапили у полон, а їх начальники штабів (Арушанян та Іванов) вирвалися з оточення [3, с. 246 – 253].

Можна тільки здогадуватися, за чиєю підказкою Є. А. Долматовський не назвав справжні посади заступника начальника особливого відділу НКВС 6-ї армії старшого батальйонного комісара М. С. Попереки, про якого він вказав в книзі, що його обов'язком було охороняти штаб армії, і оперуповноваженого особливого відділу НКВС по 218-му стрілецькому полку 80-ї стрілецької дивізії молодшого лейтенанта держбезпеки Я. Є. Савченка (в книзі він указаний як капітан, похований в одній з 14 братських могил у Новоархангельському районі, насправді ж похований у братській могилі у с. Копенкувате). Написав, що читав складений Поперекою детальний звіт про вихід з оточення та чомусь не навів у книзі його змісту. Але ще до виходу книги Є. А. Долматовського “Зелена Брама” цей звіт був оприлюднений у документальній книзі про начальника

Особливого відділу НКВС Південно-Західного фронту комісара держбезпеки А. М. Міхеєва. Ймовірно, що рецензенти в погонах “не рекомендували” писати про чекістів, щоб не спростувати таким чином відому тезу, що чекісти і комісари в полон і оточення не потрапляли. Про заступника начальника політвідділу 45-ї танкової дивізії полкового комісара І. М. Вахрушева Євген Аронович написав, що він пропав без вісти у Зеленій Брамі, але ще за життя автора, у 1989 році стало відомо, що комісар потрапив пораненим у полон і був розстріляний 8 серпня 1941 року німцями у с. Злинка Маловісківського району, похований у братській могилі [16].

Але це жодним чином не впливає на важливість книги Є. А. Долматовського як першого офіційного видання про трагедію 6-ї та 12-ї радянських армій страшного літа 1941 року. Та й сам автор одного разу у відповідь на висловлений докір у якійсь неточності у “Зеленій Брамі” відповів так: *“Давайте не будемо себе вважати єдино правими”*. А в книзі *“Было”*, ніби застраховуючись на майбутнє від звинувачень в неточностях чи упередженості у вже написаному, він застерігав своїх читачів так: *“І все-ж прошу читача пам'ятати, що написано це всього лише віршотворцем, одним з 976 письменників, які брали участь у Великій Вітчизняній війні”* [4, с. 140].

І ще один його висновок за результатами інтересу до Зеленої Брами: *“Ніколи у моєму тривалому літературному житті не з'являлося і не було стільки друзів, товаришів, однополчан, рідних і близьких людей”* [11, с. 240].

Син командуючого 6-ю армією І. М. Музиченка Юрій так оцінив роль Є. А. Долматовського як першого, хто звернувся до теми трагедії у Зеленій Брамі: *“Євген Аронович здійснив громадянський подвиг, повідавши сувору правду про загибель наших 6-ї і 12-ї армій в 1941 році під Уманню. Повідав з високих позицій, не опустився до рівня обивателя. За два тижні до смерті батька у мене з ним була важка розмова. Він сказав: “Я дуже шкодую, що правду про загибель 6-ї армії народ наш ніколи не дізнається. Я, як командир, жодних претензій до червоноармійців і командирів не маю – вони билися героїчно і свій обов'язок виконали до кінця. Я хотів би, щоб пам'ять про них залишилася в народі”*. Я гаряче доводив батькові, що прийде час, знайдуться ті, хто розкаже правду. Є. А. Долматовський першим сказав цю правду, і шкода, що батько не дожив до цього дня” [13, с. 246].

Підводячи підсумок свого великого життя, насиченого багатьма подіями історичного значення, Є. А. Долматовський особливо виділив проблему збереження пам'яті про захисників Зеленої Брами, оцінив і свій внесок у цю благородну справу: *“Важка це справа – пошуки слідів війни на землі. Але в людських душах сліди ці залишилися. У мене з'явилися десятки, ні, сотні помічників, які не шкодують ні сил, ні часу, щоб хоч чимось і якимось сприяти найповнішому відтворенню картини битви у Зеленій Брамі...”* [11, с. 230].

З цими словами важко не погодитися. Розпочату Є. А. Долматовським роботу з щонайповнішого відтворення трагедії у Зеленій Брамі продовжують його послідовники з числа професійних істориків-дослідників, краєзнавців, нащадків захисників Зеленої Брами. На Кіровоградщині, безпосередньо у селі Підвисокому проводяться заходи, приурочені до роковин трагедії літа 1941 року, вшанування

пам'яті воїнів 6-ї й 12-ї армій, зокрема, науково-практичні конференції, краєзнавчі студії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *141-я стрелковая* дивизия. – Режим доступу: <http://www.sdivizia-141.narod.ru/documents.htm>.
2. *Баграмян И. Х.* Герои Зеленой Браны // Літературна газета. – 1981. – 7 жовтня.
3. *Даценко В. В.* Зелена Брана: возвращение к легенде. – Кировоград: Имекс ЛТД, 2013. – 460 с.
4. *Долматовский Е. А.* Было: Записки поэта. – М.: Советский писатель, 1982. – 800 с.
5. *Долматовский Е. А.* Зелена брана // Роман-газета. – 1983 – № 2. – С. 1 – 70.
6. *Долматовский Е. А.* Зелена брана. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны // Октябрь. – 1981. – № 7. – С. 98 – 180.
7. *Долматовский Е. А.* Зелёная брана: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1989. – 315 с.
8. *Долматовский Е. А.* Зелёная брана: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
9. *Долматовский Е. А.* Зелёная брана: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1985. – 328 с.
10. *Долматовский Е. А.* Новые страницы “Зеленой Браны” // Октябрь. – 1982. – № 6. – С. 136 – 172.
11. *Долматовский Е. А.* Очевидец. Книга документальных рассказов о жизни автора и его современников в XX веке, в советское время. – Нижний Новгород, 2014. – 368 с.
12. *Лискин Ю. А.* Тайники Великой Отечественной. Командарм Понеделин и другие. – М.: Изд-во “Спутник+”, 2010. – 511 с.
13. *Музыченко Ю. И.* Пришло время правды // В книге: Самсонов А. М. Знать и помнить. Диалог историка с читателем. – М.: Изд-во политической литературы, 1988. – С. 245 – 246.
14. *Особистий* архів В. І. Єлецького.
15. *О работе* партийных комиссий Юго-Западного фронта. Докладная записка о ходе рассмотрения партийных дел коммунистов, вышедших без партдокументов с территории, временно занятой противником (не позднее января 1942 г.). – ЦАМО РФ. – Ф. 229. – Оп. 213. – Д. 40. – Л. 45 – 50.
16. *Петренко Е.* Чтобы знали однополчане // Красная Звезда. – 1989. – 22 сентября.
17. *Смирнов С. С.* Герои Брестской крепости. – М.: Издательство военной литературы, 1959. – 240 с.
18. *Справа-формуляр* на Тонконогова Я. І. – Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 65. – Справа 1. – Т. 4.
19. *Сталин И. В.* Речь на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа города Москвы 9 февраля 1946 года / Сталин И. В. Сочинения. – Т. 16. – М.: Издательство “Писатель”, 1997. – С. 5 – 16.
20. *Трактовки* первого периода войны в ЦК КПСС. – РГАНИ. – Ф. 3. – Оп. 34. – Д. 69. – Л. 12. (Машинописная копия). – Режим доступу: <http://www.world-war.ru/traktovki-pervogo-perioda-vojny-v-ck-kpss/>.
21. *Хрущёв Н. С.* Время. Люди. Власть [Воспоминания]. – М.: ИИК “Московские Новости”, 1999. – Книга I. – 656 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Даценко Василь Всеволодович – історик-краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України (м. Кропивницький, Україна).

В. В. Даценко

Историк-краевед, член Национального союза краеведов Украины

**ЕВГЕНИЙ АРОНОВИЧ ДОЛМАТОВСКИЙ КАК ПЕРВЫЙ
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ТРАГЕДИИ 6-й и 12-й АРМИЙ В
ЗЕЛЕННОЙ БРАМЕ**

Трагедия окруженных летом 1941 года в Зеленой Бреме 6-й и 12-й советских армий длительное время оставалась неизвестной страницей в истории Второй мировой войны. Широкой общественности история окруженных и уничтоженных на Кировоградщине армейских соединений открылась лишь в начале 80-х годов прошлого века благодаря известному советскому писателю Е. А. Долматовскому. Именно он первым открыл завесу таинственности относительно обозначенной проблемы. Как участник и свидетель событий в урочище Зеленая Брама летом 1941 года, Е. А. Долматовский рассказал о боях в окружении, об армейских соединениях, об отдельных бойцах и командирах окруженных армий. Автор предлагаемой публикации акцентирует на этом внимание, а также раскрывает те страницы трагедии, о которых первооткрыватель темы ничего не сообщил, объясняет почему Е. А. Долматовский не представил всей правды о трагических событиях лета 1941 года на территории Кировоградской области, подает некоторые малоизвестные факты из жизни первого официального исследователя трагедии 6-й и 12-й армий и как они повлияли на подготовку его известного труда “Зелёная Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны”.

Ключевые слова: *Е. А. Долматовский, Зеленая Брама, война, армия, исследования.*

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Даценко Василий Всеволодович – историк-краевед, член Национального союза краеведов Украины (г. Кропивницкий, Украина).

V. V. Datsenko

Searcher of local historian, a member of the National Union of Local History of Ukraine

**YEVHEN ARONOVICH DOLMATOVSKIY AS THE FIRST OFFICIAL
RESEARCHER OF TRAGEDY OF 6th AND 12th SOVIET ARMY
IN ZELENA BRAMA**

The tragedy of the 6th and 12th Soviet armies, which were surrounded at the summer of 1941 in Zelena Brama, for a long time remained an unknown page in the history of the Second World War. To the general public, the history of the Armed Forces surrounded and destroyed in the Kirovograd region became known only in the early 80's of the last century, thanks to the famous Soviet writer Ye. A. Dolmatovsky. It was he who first opened the veil of mystery regarding the outlined problem. As a participant and witness of events in the tract of Zelena Brama in the summer of 1941, Ye. A. Dolmatovsky spoke about the battles in the surround, about the army units, about separate fighters and commanders of the surrounded armies. The author of the proposed publication focuses attention on this, and also shows what is left out of the attention of the discoverer of the topic, explains why Ye. A. Dolmatovsky did not write the whole truth regarding the tragic events of the summer of 1941 in Kirovograd

region, presents some little-known facts from the life of the first official researcher of the tragedy 6th and 12th Army and how they influenced the preparation of the well-known edition “Zelena Brama: Documentary Legend about one of the first battles of the Great Patriotic War”.

Key words: Y. A. Dolmatovsky, Zelena Brama, war, army, research

REFERENCES

1. *141-ya strelkovaya* diviziya. Rezhim dostupu – <http://www.sdivizia-141.narod.ru/documents.htm>.
2. *Bagramyan I. Kh.* Geroi Zelenoy Bramy // Literaturnaya gazeta. – 1981. – 7 zhovtnya.
3. *Datsenko V. V.* Zelenaya Brama: vozvrashcheniye k legende. – Kirovograd : Imeks LTD, 2013. – 460 s.
4. *Dolmatovskiy Ye. A.* Bylo: Zapiski poeta. – M. : Sovetskiy pisatel', 1982. – 800 s.
5. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelenaya brama // Roman-gazeta. – 1983 – № 2. – S. 1 – 70.
6. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelenaya brama. Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny // Oktyabr'. – 1981. – № 7. – S. 98 – 180.
7. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama: Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M. : Politizdat, 1989. – 315 s.
8. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama: Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M. : Politizdat, 1983. – 303 s.
9. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama: Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M. : Politizdat, 1985. – 328 s.
10. *Dolmatovskiy Ye. A.* Novyye stranitsy “Zelenoy Bramy” // Oktyabr'. – 1982. – № 6. – S. 136 – 172.
11. *Dolmatovskiy Ye. A.* Ochevidets. Kniga dokumental'nykh rasskazov o zhizni avtora i yego sovremennikov v XX veke, v sovetskoye vremya. – Nizhniy Novgorod, 2014. – 368 s.
12. *Liskin Yu. A.* Tayniki Velikoy Otechestvennoy. Komandarm Ponedelin i drugiye. – M. : Izd-vo “Sputnik+”, 2010. – 511 s.
13. *Muzychenko Yu. I.* Prishlo vremya pravdy // V knige: Samsonov A. M. Znat' i pomnit'. Dialog istorika s chitatelem. – M. : Izd-vo politicheskoy literatury, 1988. – S. 245 – 246.
14. *Osobistiy* arkhiv V. Í. Êlets'kogo.
15. *O rabote* partiynykh komissiy Yugo-Zapodnogo fronta. Dokladnaya zapiska o khode rassmotreniya partiynykh del kommunistov, vyshedshikh bez partdokumentov s territorii, vremenno zanyatoy protivnikom (ne pozdneye yanvarya 1942 g.). – TSAMO RF. – F. 229. – Op. 213. – D. 40. – L. 45 – 50.
16. *Petrenko Ye.* Chtoby znali odnopolchane // Krasnaya Zvezda. – 1989. – 22 sentyabrya.
17. *Smirnov S. S.* Geroi Brestskoy kreposti. – M. : Izdatel'stvo voyennoy literatury, 1959. – 240 s.
18. *Sprava-formulyar* na Tonkonogova Ya. Í. – Galuzeviy derzhavniy arkhiv SBU. – F. 65. – Sprava 1. – T. 4.
19. *Stalin I. V.* Rech' na predvybornom sobranii izbirateley Stalinskogo izbiratel'nogo okruga goroda Moskvy 9 fevralya 1946 goda / Stalin I. V. Cochineniya. – T. 16. – M. : Izdatel'stvo “Pisatel'”, 1997. – S. 5 – 16.
20. *Traktovki* pervogo perioda voyny v TSK KPSS. – RGANI. – F. 3. – Op. 34. – D. 69. – L. 12. (Mashinopisnaya kopiya). – Rezhim dostupu: <http://www.world-war.ru/traktovki-pervogo-perioda-vojny-v-ck-kpss/>.
21. *Khrushchov N. S.* Vremya. Lyudi. Vlast' [Vospominaniya]. – M. : IIK “Moskovskiy Novosti”, 1999. – Kniga I. – 656 s.

ABOUT THE AUTHOR

Datsenko Vasyl Vsevolodovych – Searcher of local historian, a member of the National Union of Local History of Ukraine (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94 (477.46) “1941”

С. В. Проскурова*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***УМАНСЬКИЙ КОТЕЛ 1941 РОКУ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ**

Статтю присвячено поверненню та переосмисленню історичної пам'яті про бої літа 1941 року під Уманню в урочищі Зелена брама. Розглянуто нові методологічні підходи до висвітлення зазначених подій у зв'язку з революцією в історіософському розумінні історичної пам'яті. Зокрема застосовано поняття категорій пам'яті, уведених до наукового історичного лексикону європейськими гуманітаріями; авторами концепцій історичної пам'яті в сучасній історіографії. У статті наводяться факти тривалого замовчування трагедії Зеленої Брами офіційною радянською історіографією, та повернення “справедливої” історичної пам'яті про події завдяки подвижницькій роботі літераторів, краєзнавців, істориків Є. Долматовського, Д. Фартушняка, В. Даценка. Проблему розглянуто в контексті різниці підходів українських та російських дослідників історичної пам'яті про Другу світову війну.

Ключові слова: історична пам'ять, Друга світова війна, Зелена брама.

В історіографії за останні сорок років відбулися суттєві зміни у зв'язку з дискурсом історичної пам'яті. Історики та філософи Мішель Фуко, Поль Рікер, П'єр Нора, Патрік Х. Хаттон, Норберт Еліас, Ханна Арендт здійснили справжню революцію в історіософському розумінні історичної пам'яті, що стало можливим лише завдяки активному залученню філософських, психологічних, соціологічних, етнологічних методів дослідження. Європейські гуманітар збагатили професійний історичний лексикон такими поняттями, як колективна пам'ять, справедлива пам'ять, комеморація, контрпам'ять, політика історичної пам'яті, політизована пам'ять, пам'ять-народ, пам'ять-держава, пам'ять-нація, пам'ять-громадянин, пам'ять-спадок, поминання; посттравматична пам'ять, витіснена, заміщена пам'ять, історичне забуття.

Мішель Фуко 1969 року зауважив, що “минуле постійно змінює свою форму в дискурсі сучасного. Те, що ми пам'ятаємо про минуле, залежить від способу його репрезентації, який в свою чергу має відповідати скоріше сучасній здатності сформуванню образу минулого, ніж можливості істориків пробудити спогади про нього” [15, с. 147].

Філософ увів у лексикон історика поняття “контрпам'яті”, “археології знання”, окреслив проблему маніпуляції комеморативними практиками історичною політикою, про що йтиметься далі.

Поль Рікер 1993 року зазначив, що однією з основних проблем сучасності є відповідальність людини перед історією, відводячи при цьому істотну роль політиці, яка мусить заговорити мовою моралі [12, с. 6]. В базовому дослідженні “Пам'ять, історія, забуття” він означив принципи і завдання виведеної ним “політики справедливої пам'яті”, напряду пов'язавши її з проблемами формування особистої та колективної ідентичності.

Ідею політики “справедливої пам’яті” метр визначив однією з головних тем, вивчення яких він уважав своїм громадянським обов’язком [12, с. 15].

Майже півстоліття присвятив дослідженням проблематики історичної пам’яті П’єр Нора. Його концепції “місць пам’яті” і “доби комеморації”, в яких окреслені зв’язки між пам’яттю та історією, історичною свідомістю та національною ідентичністю, здобули визнання в європейській історіографії. Історик виділяє кілька типів історичної пам’яті: “пам’ять-народ”, “пам’ять-держава”, “пам’ять-нація”, “пам’ять-громадянин”, “пам’ять-спадок” [8, с. 51 – 61].

П’єр Нора підтримав занепокоєння Поля Рікера тим, що історики в одному випадку надто захоплюються питаннями пам’яті, в іншому – забуття, і жодного слова не кажуть про значення поминання і про зловживання пам’яттю або забуттям. Вчені застерігають істориків від зловживань “обов’язками пам’яті” без роботи історії: “Відзначення пам’ятних дат породило ідеологію “всюдисущої пам’яті” та тотальної консервації. Воно перетворилося на обов’язкове ставлення до минулого. Гірше: комемораційне зараження дало розвій гіперкомеморативній історії і примножило плем’я спонтанних істориків, що віддалися служінню суто політизованій пам’яті”. Найбільш одіозним похідним подібного роду історичної політики стало “победобесие” з його “деды воевали”. І єдиний вихід, який пропонують історики – осягнути ситуацію з середини. У “Відозві з Блуа” адресованій колегам по цеху П’єр Нора закликає протистояти державним інституціям, які втручаються в роботу істориків з метою запобігання “руйнівним наслідкам історичної політики в суспільствах зі слабкими демократіями” [14, с. 265].

З ідеями вчених співзвучні роздуми сучасного чеського письменника Патріка Оуржедніка в його “Короткій історії ХХ століття” про метаморфози історичної пам’яті у фрустрованій масовій свідомості людства ХХ століття: “А під час визначних річниць діти влаштовували біля пам’ятників почесну варту, виражаючи цим, що свідчення про війну залишається вічно живим і що люди повинні над ним замислюватись. Антрополози стверджували, що пам’ятники більше надаються до замислення, ніж музеї, чи архіви, оскільки апелюють радше до пам’яті, ніж до історії, і що пам’ять має здатність оживляти, тоді як історія віднімає у живого минулого легітимність тим, що надає йому застигlosti в часі. А історики стверджували, що пам’ятники дозволяють класифікувати спогади суспільства й організовувати колективну пам’ять і загалом воювати проти забуття ...” [9, с. 150].

У післямові до доволі провокативної книги Властиміл Гарл пише про кризу історичної пам’яті, коли ми на порозі ХХІ століття стали заручниками власної пам’яті [9, с. 160].

В Україні комеморація розпочалась одразу після здобуття нею незалежності. Було створено кілька державних і громадських науково-дослідницьких інститутів для вивчення і увічнення історичної пам’яті, перш за все, Інститут національної пам’яті України. Подібні інституції існують віднедавна і у сусідів – у Польщі та в Росії. Важко не погодитися з висновками істориків Г. Касьянова і О. Міллера з приводу їхнього занепокоєння тим, що ці інституції можуть стати знаряддям історичної політики, які прозвучали 2009 р. у циклі бесід Г. Касьянова і О. Міллера “Росія – Україна: як пишеться історія (частина 2. Друга світова війна)”.

Саме під кутом історичної пам'яті на пострадянському просторі поживалися історичні дослідження Другої світової війни. Сучасний український історик, член Несторівської групи, Ярослав Грицак пропонує описувати еволюцію історичної пам'яті в Україні за допомогою трьох "А": амнезія, амбівалентність, активізація [3, с. 264]. Це стосується і еволюції історичної пам'яті про події Другої світової війни в Україні, зокрема, і про початковий період війни, однією із драматичних сторінок якого була подія більше відома в історії під назвою Уманський котел.

Амнезію, або забування "незручної історії", яку радянська історична політика доводила до крайньої межі, може проілюструвати, на наше переконання, історія тривалого замовчування героїчного спротиву, оточення і полону рядових і командирів Червоної Армії у межиріччі Синюхи і Ятрані в лісовому урочищі Зелена Брама офіційною радянською історіографією, яка ґрунтувалася на тезах про "мудре партійне керівництво" (з поправкою на "окремі прорахунки на початковому етапі війни, викликані віроломним нападом ворога", "таланти радянських воєначальників", "морально-політичну єдність партії і народу", "єдність фронту і тилу", "полум'яний радянський патріотизм" і "масовий героїзм", "дружбу народів", замовчуючи поразки й перебільшуючи перемоги, ідеалізуючи одних воєначальників і паплюжачи репутацію інших (навіть, посмертно), формуючи пантеони героїв та мартирологи жертв, зводячи величні меморіали, запроваджуючи свята й пам'ятні дати.

Уперше завісу таємничості з теми Уманського котла в СРСР зняли не історики, а радянський літератор Є. Долматовський у повісті "Зеленая Брама: Документальная повесть об одном из первых сражений Великой Отечественной" [5; 6].

Заслуга подолання амнезії, багаторічна подвижницька робота по комеморації Зеленої Брами належить не історикам, а місцевому краєзнавцю, заслуженому працівнику культури України, лауреату обласної премії імені В. Ястребова, вчителю з багаторічним стажем, Фартушняку Дмитру Івановичу (1922 – 2007 рр.), який із власної ініціативи збирав усні спогади і мемуари, епістолярій земляків, очевидців, учасників подій. Його зусиллями було створено архів Зеленої Брами, який став джерельною основою для написання подальших історичних досліджень, що засвідчив Є. А. Долматовський у дарчому написі на авторському примірнику повісті "Зелена Брама": "Дмитру Івановичу Фартушняку, фундатору цієї книги, славному солдату історії, Славному відкривачу і Хранителю історії Зеленої Брами, Воїну і Учителю...".

Ветеран Другої світової війни, учасник оборони Одеси, де був поранений і взятий в полон, Кишинівської, Будапештської, Віденської, Празької військових операцій та воєнних дій на Далекому Сході, Д. І. Фартушняк був нагороджений орденами Слави III ступеня, Вітчизняної війни II ступеня, "За мужність" III ступеня та 16 медалями. Сорок сім років віддав дослідник пошуковій роботі по відтворенню реальних подій у с. Підвисокому 1945 року і створенню музею 6-ї та 12-ї армій, який було відкрито 1967 року. Двадцять дев'ять років працював великий ентузіаст завідуючим музею практично на громадських засадах.

Д. І. Фартушняк повернув із забуття прізвища 296 воїнів-односельців і 193 імені рядових бійців 6-ї та 12-ї армії, які загинули в 1941 році в Зеленій Брамі, відшукав 1200 ветеранів – учасників боїв в урочищі Зелена Брама. Дмитро

Іванович, завдяки вірності ідеї справедливої пам'яті, повернув добре ім'я багатьом фронтовикам, на чю долю випали жорстокі, кровопролитні бої у районі Володимирівки – Підвисокого – Умані і подальші випробування у німецькому полоні, і тим, “кому пощастило” вижити у фільтраційних радянських таборих.

Роботу по систематизації і увічненню історичної пам'яті про події Другої світової війни на території Кіровоградщини історика-краєзнавця В. В. Даценка можна вважати реалізацією “справедливої пам'яті” за Подем Рікером. Василь Всеволодович вперше звертається до теми Зеленої Брами з позицій сучасної історіографії, ще у праці “Щоб пам'ятали...” [5], заповнюючи “білі плями” забуття, або замовчування трагедії неспростовними документальними фактами, базуючись не тільки на джерелах з державних архівів і приватних колекцій, а й на усній історії, спогадах учасників подій і очевидців, ретельно перевіряючи і співставляючи інформацію, спростовуючи вигадки, відкриваючи реальні обставини боїв частин 6-ї та 12-ї армій Південного фронту на території Новоархангельського району Кіровоградської області наприкінці липня – на початку серпня 1941 року. Його робота цілком підпадає під визначення Поля Рікера, про справедливу пам'ять, пам'ять і прощення, “XX століття особливо обтяжене пам'яттю насильства і страждань, і цей досвід важко виразити в адекватний спосіб. Одним із завдань історії є відкриття нових перспектив розгляду проблем і подій. У той час, коли пам'яті властиво зосереджуватися на ній самій, історії притаманне прагнення до розширення сфери орієнтирів і оцінок. З плином часу можна більш об'єктивно проаналізувати історичні події, політичні режими, діяльність суб'єктів історії. Історики не є ні суддями, ні моралістами. Мета історика – зрозуміти і пояснити” [12, с. 9].

Василію Всеволодовичу пощастило реалізувати моральний обов'язок історика чинити справедливість. Тема вочевидь “не відпускала” дослідника. В. В. Даценко пояснює свою мотивацію повернутися до неї в розділі “Пам'ять” [4, с. 422 – 455].

Трагедію Зеленої Брами можна поставити в один ряд із подіями, “які залишили свій травматичний слід в серцях людей і на їх плоті, заперечуючи твердження про те, що вони пройшли, вимагають, щоб про них розповіли, щоб їх осмислили”.

Найбільш знаковим проявом активізації історичної пам'яті в Україні стало видання до ювілейної річниці Дня Перемоги 12-томного історико-меморіального серіалу “Книга Пам'яті України 1941–1945 рр.” – мартирологу воєнних втрат України у Другій світовій війні, користуючись вдалим визначенням П. Нора, пам'яті – спадку, пам'яті-нації. І якщо обласні відділення Пошуково-видавничого агентства (головою редакційної колегії Кіровоградського обласного видання протягом всієї роботи над виданням 1992–1998 рр. був Долиняк Володимир Андрійович (1939–2011 рр.), здійснювали практичну роботу по випуску поіменних книг пам'яті областей, то підсумковий том (виданий 2000 р.) є ще й віддзеркаленням тогочасної історичної політики з її “багатовекторністю” і поєднанням суперечливих радянської та національної парадигм Другої світової війни в українській історіографії, за влучним визначенням Я. Грицака, “амбівалентністю” [3, с. 267]. І все ж, незважаючи на одночасне вживання термінів “Велика Вітчизняна” і “Друга Світова” на шпальтах видання [2, с. 5, 6, 8], що було певною мірою відображенням у суспільстві на той час

популярності терміну Велика Вітчизняна війна проти Друга світова серед більшості українців, “Книга Пам’яті України 1941–1945 рр.” свідчить про карколомні зміни в українській історичній політиці і історіографії Другої світової війни. У ній вперше детально описані бої в районі Зеленої Брами, обставини полону двох армій [2, с. 87 – 89], доля полонених в “Уманській ямі” в Черкаській області [2, с. 196–205].

Ханна Арендт, історик, філософ, громадський діяч, учасниця антинацистської боротьби, у відомій книзі, яка містить репортаж про суд над військовим злочинцем, винуватцем і організатором масових убивств євреїв Айхманом, піднімає питання вини тоталітарного режиму у злочинах проти людяності, природи тоталітарної держави, розглядає категорії непокараного злочину, неспокутуваної провини, справедливості [1, с. 334].

Її висновки доцільно застосувати і для оцінок виконавців злочинних наказів Сталіна, серед яких особливе місце належить Наказу № 270, що коштував більшості безпосередніх учасників трагедії Зеленої Брами, які опинилися в німецькому полоні, і їхніх родин, свободи, або й життя. “Злочин міг бути вчинений лише гігантською бюрократією, яка використовувала урядові ресурси і всі гвинтики механізму, які під час суду знову перетворюються на злочинців, тобто на людські істоти”. Саме завдяки дослідницькій роботі істориків і краєзнавців В. Даценка [4; 5], О. Чорного [16; 17], Д. Фартушняка одні “гвинтики” сталінського режиму перетворюються на злочинців, зазнаючи хоча б морального осуду, за відсутності справжнього суду над сталінським режимом і його виконавцями. А їхні жертви, які сприймалися раніше, як статистичні одиниці, знову-таки, завдяки зусиллям дослідників набувають людських рис, біографічних, психологічних, портретних характеристик: “не існує такої речі, як колективна вина або колективна невинність, і що якби вони існували, жодна особа не могла б коли-небудь бути винною чи не винною. Це, звичайно, не має на меті заперечити існування такої речі, як політична відповідальність...Кожен уряд передбачає політичну відповідальність за дії та злочини свого попередника, а кожна держава – за вчинки та злочини минулого” [1, с. 344].

Російський історик, професор Вищої Школи Економіки Ірина Савельєва, яка має багаторічний досвід студіювання проблематики історичної пам’яті в російській історіографії, у післямові до книги П. Х. Хаттона “Історія як мистецтво пам’яті” зазначає, що в професійне середовище російських істориків тема історичної пам’яті прийшла з запізненням. “Російське суспільство в черговий раз у пошуках ідентичності стоїть перед вибором, що пам’ятати і що згадати про своє минуле (а також, що забути). І як це зробити. І якщо на Заході відбувся “переворот” в історичній науці, то в Росії – її “переозброєння” [13, с. 400]. І схоже на те, що, в сучасній Росії професійне середовище істориків, яке уособлюють товариство “Меморіал”, або Національний Дослідницький Університет Вищої Школи Економіки та ін., відсунуте державою на маргінес. Натомість підконтрольні державі інституції на кшталт Російського Інституту Стратегічних Досліджень стають інструментами державної історичної політики, зокрема, і у виробленні новітньої російської концепції Другої Світової війни, яка в цілому нічим не відрізняється від радянської. Чим більше політики, тим менше науково виважених висновків.

“Переозброєння” офіційної російської історіографії, посилення мілітарної риторики, реваншистські ідеї в підходах до історичної пам’яті Другої світової війни, знайшли своє вираження у колективній монографії “Расскажу вам о войне...” Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран” (кол. авт.: Т. Гузенкова, Д. Александров), виданій 2012 року Російським інститутом стратегічних досліджень. У передмові до вказаної праці, генерал-лейтенант Л. Решетніков зазначає “ця книга про історичну пам’ять і її особливості в Росії і близьких до нас слов’янських країн Східної, Південно-Східної і Центральної Європи”. Щоправда, слов’янською країною називають і Придністров’я [11, с. 377]. Далі: “одним із наслідків розпаду соціалістичної системи стало намагання дискредитувати СРСР (Росію в історії Європи)” Л. Решетніков пов’язує “обумовленість підходів і інтерпретацій кон’юнктурою міжнародних відносин” [11, с. 5].

На думку Т. Гузенкової пам’ять про війну бере активну участь у формуванні громадянської ідентичності суспільств, охоплених свого часу війною. Україні стосується той факт, що, виявляється, в Російській Федерації при наближенні ювілейних дат (радянська традиція – *С. В. Проскурова*) активізується моніторинг підручників із країн СНД! І 2009 року у доповіді РІСД з цього приводу прийшли до “невтішних висновків”: “в підручниках більшості пострадянських країн викладаються відверто націоналістичні версії історії”. Українські підручники (разом із литовськими, латвійськими, естонськими, польськими і грузинськими) віднесли до III-го типу “націоналістичної” версії, “радикально переглянутих” підручників, яким притаманний антирадянський і антиросійський характер [11, с. 14].

Нам закидають відмову від терміну Велика Вітчизняна на користь “німецько-радянська”, тлумачення СРСР як тоталітарної держави в одному ряду з фашистськими диктатурами, висновки про те, що пакт Молотова – Ріббентропа прискорив початок війни, Гітлер і Сталін – два диктатори, рівною мірою відповідальні за розв’язання війни, що Україна була жертвою за панування двох тоталітарних режимів – німецького і радянського і що Україна зробила “величезний і неоцінний” внесок у розгром “нацистської Німеччини” [11, с. 16.] і понесла “самі великі втрати” в Другій світовій війні. Окремі формулювання є, на жаль, і некоректними і неточними, що підтверджує висновок Я. Грицака про зіставлення спільностей і відмінностей української та російської пам’ятей в історіографіях: “Головна різниця між Україною та Росією полягає не в мові чи культурі, а радше в різних політичних традиціях, у різних типах стосунків між суспільством і державою” [3, с. 274].

Автор у ряді публікацій вже торкалась теми чинників формування історичної свідомості і національної ідентичності нової генерації, зокрема, значення усної історії Другої світової війни [10].

Показником інтересу до теми у молодіжному середовищі було подання на обласний конкурс наукових робіт Малої Академії Наук (МАН) в історичній секції Кіровоградського відділення МАН 2011 року одразу 2-х наукових робіт, присвячених подіям 1941 року в Зеленій Брамі. Авторка однієї з них, Тетяна Скоропад виборола переможне місце на конкурсі та представила роботу 2012 року на Всеукраїнському конкурсі-захисті МАН у м. Києві.

За влучним висловом М. С. Грушевського, завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ нацією, країна державою. Гадаю, вшановуючи пам'ять про героїв і жертви Зеленої Брами ми робимо скромний внесок в реалізацію настанови великого історика.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Арендт Х.* Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / Пер. з англ. А. Котенко. – К. : Дух і літера, 2013. – 367 с.
2. *Безсмертя.* Книга пам'яті України. 1941 – 1945. – К. : Пошуково-видавниче агентство “Книга пам'яті України”, 2000. – 944 с.
3. *Грицак Я.* Пам'ять і нація. (Текст виступу на міжнародній конференції “Prozesse ukrainischer Nationsbildung” у Віденському університеті у 2009 році) / Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2011. – С. 261 – 278.
4. *Даценко В.* Зелена брама: Возвращение к легенде. – Кировоград : Имэкс-ЛТД, 2013. – 460 с.
5. *Даценко В.* Щоб пам'ятали. Кировоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). Історико-публіцистичний нарис. – Кировоград : ТОВ “Імекс-ЛТД”, 2009. – 304 с.
6. *Долматовский Е. А.* Зелена брама. Документальна легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны // Октябрь. – 1981. – № 7. – С. 98 – 180.
7. *Долматовский Е. А.* Новые страницы “Зеленой Брамы” // Октябрь. – 1982. – № 6. – С. 136 – 172.
8. *Нора П.* Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. з фр. А. Рєпи. – К. : Кліо, 2014. – 272 с.
9. *Оуржеднік П.* Коротка історія ХХ століття. / Пер. з чеської О. Севрук. – Львів : ВСЛ, 2015. – 160 с.
10. *Проскурова С.* Усна історія Другої світової війни на Кировоградщині // Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 листопада 2015 р., м. Київ / За редакцією Леоніда Фінберга. – К. : Дух і літера, 2016. – С. 282 – 312.
11. “*Расскажу* вам о войне...” Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран / Кол. авт. : Т. Гузенкова, Д. Александров. – М. : РИСИ, 2012. – 432 с.
12. *Рикер П.* Память, история, забвение / Пер. с фр. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
13. *Савельева И.* Перекрестки памяти / Патрик Х. Хаттон. История как искусство памяти. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 424 с.
14. *Франция-память* / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок / Пер. с фр. Д. Хапаевой; Науч. конс. пер. Н. Копосов. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 328 с.
15. *Фуко М.* Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 326 с.
16. *Чорний О.* Командарм П. Г. Понеділін у спогадах учасників трагічних подій літа 1941 року / Краєзнавчий вісник Кировоградщини. Випуск VI – Спеціальний випуск з нагоди відзначення 70-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама: “Зелена Брама : героїзм – трагедія – пам'ять”. Матеріали науково-практичної конференції, яка відбулася 5 серпня 2011 р. у с. Підвисоке Новоархангельського району Кировоградської області / за заг. ред. О. Бабенка. – Кировоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. – С. 54 – 66.
17. *Чорний О. В.* Командарм-12: життя між вироками / Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 17. – Кировоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 177 – 186.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

С. В. Проскурова

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

УМАНСКИЙ КОТЕЛ 1941 ГОДА В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Статья посвящена возвращению и переосмыслению исторической памяти о боях лета 1941 года под Уманью в урочище Зеленая Брама. Рассматриваются новые методологические подходы для освещения указанных событий в связи с революцией в историософском понимании исторической памяти. В частности, применены понятия категорий памяти, введенные в научный исторический лексикон европейскими гуманитариями; авторами концепций исторической памяти в современной историографии. В статье приводятся факты длительного замалчивания трагедии Зеленой Браммы официальной советской историографией и возвращения “справедливой” исторической памяти о событиях благодаря подвижнической работе литераторов, краеведов, историков Е. Долматовского, Д. Фартушняка, В. Даценка. Проблема рассматривается в контексте разницы подходов украинских и российских исследователей исторической памяти о Второй мировой войне.

Ключевые слова: историческая память, Вторая мировая война, Зеленая Брама.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Проскурова Светлана Владимировна – доцент кафедры истории Украины Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

S. V. Proskurova

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

THE UMAN POCKET OF 1941 IN THE HISTORICAL MEMORY

This article deals with the recovery and reinterpretation of the historical memory of combats delivered in summer 1941 at Zelena Brama common outside the City of Uman. New methodological approaches to coverage of the above events have been adopted in relation to the revolution in historiosophic interpretation of historical memory. In particular, a concept of memory categories has been used, which was introduced in the historical academic vocabulary by European humanities scholars, authors of historical memory concepts in modern historiography. The article contains records of longterm suppression on Zelena Brama tragedy by the official Soviet historiography and return of the “fair” historical memory of those events due to the dedicated labour of writers, local history experts, historians Ye. Dolmatovskiy, D. Fartushniak, V. Datsenko.

The problem has been reviewed in terms of the difference in approach of Ukrainian and Russian explorers of historical memory on World War II.

Key words: historical memory, Zelena Brama common, World War II

REFERENCES

1. **Arendt Kh.** Banal'nist' zla. Sud nad Aykhmanom v Yerusalymi / Per. z anhl. A. Kotenko. – K. : Dukh i litera, 2013. – 367 s.
2. **Bezsmertya.** Knyha pam'yati Ukrayiny. 1941 – 1945. – K. : Poshukovo-vydavnyche ahent-stvo “Knyha pam'yati Ukrayiny”, 2000. – 944 s.
3. **Hrytsak Ya.** Pam'yat' i natsiya. (Tekst vystupu na mizhnarodniy konferentsiyi “Prozesse ukrainischer Nationsbildung” u Videns'komu universyteti u 2009 rotsi) / Strasti za natsionalizmom. – K. : Krytyka, 2011. – S. 261 – 278.
4. **Datsenko V.** Zelenaya brama: Vozvrashchenye k lehende. – Kyrovohrad : Yméks-LTD, 2013. – 460 s.
5. **Datsenko V.** Shchob pam'yataly. Kirovohradshchyna v roky Velykoyi Vitchyznyanoi viyny (1941 – 1945). Istoryko-publitsystychnyy narys. – Kirovohrad : TOV “Imeks-LTD”, 2009. – 304 s.
6. **Dolmatovskyy E. A.** Zelenaya brama. Dokumental'naya lehenda ob odnom yz pervykh srazheniy Velykoy Otechestvennoy voyny // Oktyabr'. – 1981. – № 7. – S. 98 – 180.
7. **Dolmatovskyy E. A.** Novye stranytsy “Zelenoy Bramy” // Oktyabr'. – 1982. – № 6. – S. 136 – 172.
8. **Nora P.** Teperishnye, natsiya, pam'yat' / Per. z fr. A. Ryepy. – K. : Klio, 2014. – 272 s.
9. Ourzhednik P. Korotka istoriya KHKH stolittya. / Per. z ches'koyi O. Sevruc. – L'viv : VSL, 2015. – 160 s.
10. **Proskurova S.** Usna istoriya Druhoyi svitovoyi viyny na Kirovohradshchyni // Druha svitova viyna ta doli myrnoho naselennya u Skhidniy Yevropi Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi pam'yati Mytropolyta Andreyi Sheptytskoho, 30 lystopada 2015 r., m. Kyiv / Za redaktsiyeyu Leonida Finberha. – K. : Dukh i litera, 2016. – S. 282 – 312.
11. “**Rasskazhu** vam o voyne...” Vtoraya myrovaya y Velykaya Otechestvennaya voyny v uchebnykakh y soznanyy shkol'nykov slavyanskykh stran / Kol. avt. : T. Huzenkova, D. Aleksandrov. – M. : RYSY, 2012. – 432 s.
12. **Ryker P.** Pamyat', ystoryya, zabvenye / Per. s fr. – M. : Yzdatelstvo humanyarnoy lyteratury, 2004. – 728 s.
13. **Savel'eva Y.** Perekrestky pamyaty / Patryk Kh. Khatton. Ystoryya kak yskusstvo pamyaty. – SPb. : Vladymyr Dal', 2004. – 424 s.
14. **Frantsyya-pamyat'** / P. Nora, M. Ozuf, Zh. De Pyuymezh, M. Vynok / Per. s fr. D. Khapaevoy; Nauch. kons. per. N. Kopusov. – SPb. : Yzd-vo S.-Peterb. un-ta, 1999. – 328 s.
15. **Fuko M.** Arkheolohiya znannya / Per. z fr. V. Shovkun. – K. : Vyd-vo Solomiyi Pavlychko “Osnovy”, 2003. – 326 s.
16. **Chornyy O.** Komandarm P. H. Ponyedyelin u spohadakh uchasykyv trahichnykh podiy lita 1941 roku / Krayeznavchyy visnyk Kirovohradshchyny. Vypusk VI – Spetsial'nyy vypusk z nahody vidznachennya 70-richchya trahichnykh podiy v urochyshchi Zelena Brama : “Zelena Brama : heroyizm – trahediya – pam'yat’”. Materialy naukovy-praktychnoyi konferentsiyi, yaka vidbulasya 5 serpnya 2011 r. u s. Pidvysoke Novoarkhanhel's'koho rayonu Kirovohrads'koyi oblasti / za zah. red. O. Babenka. – Kirovohrad: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2011. – S. 54 – 66.
17. **Chornyy O. V.** Komandarm-12 : zhyttya mizh vyrokamy / Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. – Vypusk 17. – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2012. – S. 177 – 186.

ABOUT THE AUTHOR

Proskurova Svitlana Volodymyrivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Kropivnitsky, Ukraine).

УДК 94(100)“1941/1945”: 355.292

Ю. П. Присяжнюк*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького***ВІЙНА 1941 – 1945 рр. В ПОГЛЯДАХ ЇЇ УЧАСНИКІВ:
ПРАВДА ОФІЦЕРА-ФРОНТОВИКА**

Стаття присвячена поглядам українського офіцера-фронтовика на події німецько-совєтської війни. Використовуючи переваги методу усної історії, автор аналізує помітні відмінності в міркуваннях ветерана з офіційною ідеологією (дискурсом), причому з урахуванням того, поділяє чи ні він її постулати, мовні кліше, афоризми. Думки та оцінки, отримані в процесі дослідження, суттєво відрізняються, насамперед морально-етичними критеріями. Серед результатів увагу привертає оригінальне розуміння учасником подій героїзму, діяльності комісарів та ін. Крім того, автору (інтерв'юєру) вдалося підтвердити деякі гіпотези, запропоновані для наукової інтерпретації історії воєнного лихоліття раніше.

Ключові слова: *війна, історична подія, історична пам'ять, інтерпретація, дискурс, стереотип.*

Постановка проблеми. У повоєнній совєтській історіографії, а також мемуаристиці утвердилося відоме кліше, що, мовляв, для військово-політичного керівництва та громадян колишнього ССРСР німецько-совєтська війна розпочалася зненацька. Спекуляції на цьому положенні тривають дотепер, хоча давно доведено, що несподіваність, як чинник пояснення невдач РСЧА в перші тижні й місяці війни, фактично був ініційований самим Сталіним. Причому двічі: спочатку диктатор поширив думку про нібито якесь особливе військово-віроломство гітлерівського командування, а згодом він та його апологети “деталізували” цю оманливу тезу, широко популяризували її і, урешті-решт, досягли свого: нав'язали суспільству міф, мовляв, воєнне лихоліття літа 1941 р. “застало мирних совєтських людей раптово” [3, с. 54–55]. Ним заходилися виправдовувати власні прорахунки та невдачі, зокрема очевидну неготовність країни до ведення масштабної і виснажливої війни. Добре відпрацьованою побрехенькою почали користуватися й професійні історики, які вибудовували свої наративи не на фактах і неупереджених судженнях, а панівних ідеологічних сентенціях.

Схожа ситуація сформувалася щодо трактування всієї війни. Це спонукає сучасних служителів Клію до радикального перегляду стану справ. Перспективи автор вбачає передусім в оновленні теоретичних підходів, зокрема використання методу усної історії, який претендує на один із методологічних поворотів в історіографії, що покликані покінчити з постсовєтським дискурсом історіописання. Дослідники ніби вкотре (як і на початку ХХ століття) мають пережити перелом у культурній та естетичній свідомості. Головну увагу, за словами Наталі Яковенко, знову варто приділяти “внутрішньому світові людини”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Отож, інтерпретація подій Другої світової війни репрезентована цілою палітрою наукових і квазінаукових тлумачень. Чи не всі вони так чи так ґрунтовані на стереотипах сформованої за повоєнні роки-десятиліття масової свідомості, апелюють до відповідного спектру громадських думок та оцінок. При цьому понад чверть століття, яке відокремлює нас від початку новітньої історії України, не змогло “подолати” початкового стандарту політизації пропонованих ще в наукових школах УССР (СРСР) тлумачень, а десь навіть навпаки – видимо посилило їх. Сьогодні, коли завдання розвінчувати міфи й легенди постає з новою силою, науковці шукають продуктивні способи розв’язання складних сциєнтичних проблем [1, с. 99, 123, 190]. Серед них – вищезгадане використання переваг усноїсторичних студій, які дають змогу почути безпосередніх учасників війни, попередньо виведених з-під тиску політичної кон’юнктури. На жаль, такі можливості вже вкрай мінімізовані природною втратою генерації воєнної доби.

У популярній нині книзі “Війна і міф. Невідома Друга світова” Сергія Рябенка подано критичний аналіз 50 советських міфів, серед них міф, пов’язаний із термінологією “віроломного” початку війни. Принагідно автор наводить факти, які спростовують цю “димову завісу”, хоча навряд чи історикам тут відкрилося багато нових фактів (добре відомими є нота німецького посла в СРСР фон Шуленбурга, заява його шефа фон Ріббентропа, і все це події першої воєнної ночі 22 червня 1941 р.) [2, с. 68]. Однак, розвінчуючи міф, який покликаний маскувати й виправдовувати слабкість армії перед війною, не варто ототожнювати стратегічний і оперативно-тактичний рівні її боєготовності. Командири й бійці РСЧА виявилися справді “недостатньо підготовленими до ведення бойових дій” [4, с. 15–16]. Про це свідчать учасники тих подій, зокрема герой нашого інтерв’ю.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Армійська служба мирного (довоєнного) часу й участь у бойових діях суттєво відрізнялися між собою психологічним станом військовослужбовців, ризиками та інтенсивністю їхнього повсякденного життя. Перехід із одного стану в другий був непростим, часто викликав шок, супроводжувався тривалою депресією. Надалі люди звалили, точніше – “приспосовувалися” [1, с. 124]. Цей алгоритм життя не зник під час війни, не став надбання історії і після її завершення. З огляду на завдання, які постають перед історичною наукою сьогодні, є потреба виявляти його в оповідях фронтовиків, яким притаманні як оригінальні погляди на пережите лихоліття, так і повоєнну еволюцію, що сукупно зумовило феномен їхньої особливої правди про війну.

Мета розвідки – через концентрацію уваги на пізнанні історичних смислів з’ясувати самотній погляд воїна-фронтовика на відомі й невідомі історичні події німецько-советської війни. Своєрідним “опонентом” представників офіційної (постсоветської) історіографії цього разу виступає офіцер у відставці, мешканець м. Чорнобая Іван Панасович Грицай, який народився 22 липня 1921 р., а війну зустрів командиром взводу 32-го саперного батальйону 97-ї стрілецької дивізії, що входила до складу КОВО.

Оповідну частину результатів дослідження передано літературною мовою, але максимально близько до змісту усного мовлення оповідача. Стилiстично виправлено деякі діалектизми, переважно русизми, наприклад: “сутки” (доба),

“госпіталь” (шпиталь, лікарня), “пуля” (куля), “должность” (посада), “папіроса” (цигарка), “кожа” (шкіра), “діло” (річ, справа), “спасати” (рятувати), “доплачувати” (виплачувати), “понімати” (розуміти), “визивати” (викликати), “наштовхуватися” (натикатися) та ін. Крім того, у дужках синхронно запропоновано уточнення, доцільність яких мотивована потребою адекватніше розуміти авторський текст.

Виклад основного матеріалу. Його подаємо у вигляді відповідей респондента на питання інтерв'юера. У зв'язку з тим, що сам питальник не включено до тексту, вони набули форми оповіді. Отож:

“Наш підрозділ був розташований за 25 км від державного кордону, у так званих “літніх таборах”. Згідно з їхнім внутрішнім розпорядком підйом особового складу проводився о 5-й годині ранку, але 22 червня 1941 р. німець розбудив нас раніше. Несподівано десь поруч почали вибухати снаряди (вочевидь місцевість були розвідана супротивником задалегідь). Солдати посхоплювалися й розгублені бігали “як ненормальні”. Тривоги додавала та обставина, що підрозділ (йдеться про два батальйони – саперний і медико-санітарний) знаходився окремо від основних частин дивізії. Як і чим було воювати – ніхто толком не знав. А ще з дивізією, штаб і полки якої перебували за 80 – 100 км від нас, не було зв'язку. Розгублений командир батальйону не віддавав жодних наказів. Тут прибіг прикордонник, попросив допомоги. На свій страх і ризик комбат виділив один взвод, 30 – 40 бійців (де вони поділися і яка їхня доля, І. Грицай так ніколи й не дізнається; декого з тих бійців він потім зустріне аж за Дніпром, під Лубнами, але вивідати бодай щось про події на кордоні так і не зможе).

Ота незрозумілість продовжувалася кілька годин. Десь у штабах, очевидно, з'ясовували обстановку, виробляли перші рішення. Лише о 12-й годині надійшло розпорядження й сапери пішли на свої “зимові квартири”, щоб забрати військове спорядження й особисте майно. Так ми починали ту війну.

У перші тижні бойових дій мені доводилося бачити командирів різних рівнів. До капітана всі молоді були, проте чимало їх (молодих, недосвідчених) зустрічалося й серед старших офіцерів. Учорашні командири батальйонів командували полками, а то й дивізіями. Вони ніби й старалися, але знань їм не вистачало. І не тільки знань. Незадовго до війни, десь у квітні чи травні 1941 р., ми отримали наказ “на перепідготовку”. До нас, у військову частину, прийшло до 40 осіб місцевого населення, щось там тренувалися. Коли ж почалися бойові дії, то солдати пішли в бій, а ці, що з місцевих – мішки на плечі й додому (яка їхня подальша доля, І. Грицай також не знав, але пам'ятав, що “таких військових також було чимало”).

Великою виявилася перевага в авіації: у перші роки німці переважали нас у десять разів, і ганяли вони нас, як хотіли. А вже в 1944 – 1945 рр. перевага, навпаки, була в нас.

Невдачі перших місяців війни можна пояснити по-різному. Насамперед бездарністю начальства. Маршали Ворошилов, Будьонний, Тимошенко керували погано. Кирпонос¹, коли потрапив у оточення, то загинув із гвинтівкою в руках.

---

¹ Кирпонос Михайло Петрович (1892 – 1941) – советський воєначальник, генерал-полковник, у перші місяці німецького вторгнення був командувачем Південно-Західного

Боявся бути розстріляним, як Павлов², хоча це не його робота (провина). Тоді (у військах) плакат такий появився, який суворо попереджав тих, хто здаватиметься в полон.

Вважаю, що Сталін винний у катастрофі військ (Південно-Західного фронту), загинув генерал Кирпонос. Він, Сталін, тоді пообіцяв Гопкінсу³, що фронт вдасться стабілізувати західніше Москви й Києва, а тут довелося відступати.

Добрі чи ні були в нас командири? Багато чого залежало від того, чи має людина талант, чи зуміє, скажімо, організувати війська, а ще чи отримає потрібні засоби. Траплялося, щось і виходило, але нерідко (через некомпетентність) і люди, і техніка, і тил – усе страждало.

Були командири, які не цінували придані їм війська. Казали: “Іди й роби!” Через плутанину (неузгодженість) гинула частина людей.

Дезертирство. Там, де були командири, його було мало.

Щодо героїзму. Герої – це ті, які виконують наказ. Я не вірю, що хтось там заклав тілом амбразуру. Не вірю. Можливо, так, просто рядом ліг (загинув). А будь-яке завдання на фронті – героїство. Бо там так було: хто кого швидше вб’є, той і герой.

У нас, у саперів, мало було зброї, автоматів не було взагалі. Німці мали великий досвід. А ще були добре механізовані. Їхали на танках, бронетранспортерах, вантажних та легкових автомобілях, мотоциклах, велосипедах. Де наштовхувалися на опір, зупинялися, “пробивали дирку” (проривали оборону) на 15 – 20 км і наші опинялися в кільці (самого саперу Грицаю довелося відступати “без великих боїв”; так він дійшов аж до містечка Оржиці, що розташоване в західній частині Полтавської області, де потрапив в оточення). Здаватися в полон ніхто не бажав, тому люди, які вціліли, просто розбрелися (Грицай сховався в болотах і невдовзі повернувся додому, на Чорнобаївщину, що знаходилася приблизно за 30 км від зони оточення.)

До 19 вересня 1943 р. я жив під німцем. Двоє солдат, які прийшли зі мною до Чорнобая з-під Оржиці, помандрували далі – їхня доля лишилася мені невідомою.

Під німецькою окупацією мешкав я з матір’ю та дружиною. Працювали, як і всі люди. Погано жили, але жили. Городи обробляли. Голодовки не було. Платили нам німці мало, якусь мізерію. А ось забирали все, що вважали для себе корисним. Здебільшого було так: якщо тримаєш три свині, то дві з них здаєш (окупантам), а одну вони дозволяли заколоти для себе. У Німеччині тоді також

фронту. Загинув 20 вересня 1941 р. в урочищі Шумейкове поблизу м. Лохвиці, що на Полтавщині.

² Павлов Дмитро Григорович (1897 – 1941) – советський воєначальник, генерал армії, на початку війни був командувачем Західним фронтом. Невдовзі звинувачений Сталіним у поразках з’єднань фронту і 22 липня 1941 р., згідно з формальним рішенням військового трибуналу, засуджений до розстрілу. У 1957 р. посмертно реабілітований і відновлений у званні.

³ Особистий представник Президента США Ф. Рузвельта Гаррі Ллойд Гопкінс уперше прибув до Москви 30 липня 1941 р. з метою домовитися про військові поставки в СРСР.

був соціалізм, але націонал-соціалізм. Думаю, якби німці не арештовували, не розстрілювали, то й партизанів було б менше.

Загалом нас вважали за “людей другого сорту”. Хоча були там (серед німців) різні. Одні такими були, що по-людськи ставилися, а були й ті, що по-грубому. Частина з них ніби розуміла, що таке війна (що вона є великим горем для людей), а другі – ні.

Війна – це лихо для всіх: і хто воює, і хто чекає. Кому гірше – сказати важко, бо солдати хоч пайок отримували, а діти, що в тилу, більше голодували. Це страшна річ! Солдат в окопі – це ж не просто так. На нього в тилу працює 10 осіб. Війна нікого не обходила і нікому не була в радість.

З перебуванням у німецькій зоні (окупації) в мене пов’язано багато неприємностей, труднощів після війни. Звідусіль запитуватимуть: “Чому жив під окупацією?” Це неправильно, несправедливо. Мовляв, жив під німцем, то винний. Думаю, треба було до війни не “ура!” кричати, а думати, бо багато людей даром постріляли. Після війни подавав заяву в партію. Райком мав затвердити рішення (первинного партосередку), але знайшлися люди, які відмовили. Мене, а мав я 5 бойових орденів, це ображало.

Восени 1943 р. пройшов комісію у Драбові. Впало у вічі, що кожен призовник із оточенців намагався щось збрехати, аби не потрапити під репресії (І. Грицаю повезло, бо йому повірили, хоча нічні допити тривали більше тижня). Потім дали чисті бланки, які треба було заповнити. Повернули звання лейтенанта й направили у 551-й саперний батальйон, що входив до складу 253-ї стрілецької дивізії. У його складі довелося воювати до 14 березня 1945 р., тобто до поранення в німецькому містечку Губен, що на р. Нейсе. Лікуватимуть аж у Вірменії, в одному зі шпиталів Єревана.

А, коли мене поранило, то було таке відчуття, наче хтось ударив по руці. А тоді вже почув звук, і лише після нього з’явився біль. Куля, яка вбиває, її не почувеш. Повезло. А ще Бог врятував. Вирушали якось уранці на завдання, в окопі стояли. Осколок пролетів у сантиметрі від голови, вату на шапці роздерло.

Неправильно також вважати, що допомога союзників із антигітлерівської коаліції була слабкою. США поставляли багато техніки, продуктів, Англія – обмундирування. Навряд чи змогли б самі перемогти. Так, на озброєнні були хороші танки, але Т-34, починаючи з 1943 р., поступався кращим німецьким зразкам; КВ був потужним танком, але великий і важкий; ІС мав 100 мм гармату, це був найкращий зразок бронетанкової техніки, але на озброєння він почав надходити лише наприкінці війни. Чому Росію (СРСР) не змогли перемогти? Бо в неї заводи в Сибірі, Казахстані. Територія велика. У Німеччині не було цього. Але союзники (по коаліції) справді дуже допомогли! Це треба обдумати (переосмислити), бо нам (людям, країні) дуже-дуже важко було.

А в битві за Москву допомогла погода. У нас були валянки, штани ватні й фуфайки, а в німців – лише пілотки, черевики, шинелі. Замерзали вони.

Мій саперний батальйон мав три роти по 180 бійців кожна, та ще обслуговуючий персонал. Озброєння в саперів було слабеньке – гвинтівки. Мінували й розмінювали. У німців були тільки металеві міни, з боковими підривниками (детонаторами), протитанкові – 5 – 6 кг. У нас були і дерев’яні, і металеві. А ще протипіхотні. Були “стрибаючі”, це коли перед вибухом міна

підлітає на 40 – 50 см вверх, аби був більший діапазон враження. Коли починався наступ, займалися найчастіше переправами, споруджували чи відбудовували дерев'яні й залізні мости, інколи використовували човни та резинові гідрокостюми. Бувало, ходили в розвідку, з піхотинцями. Згідно зі штатним розписом, саперний батальйон був у кожній дивізії. Знали, що сапер помиляється один раз. З мінами працювали обережно, пучками пальців.

У боях за Білорусь отримав першу серйозну нагороду (орден Червоної Зірки). Загалом із 2 червня 1944 р. до 10 березня 1945 р., тобто за 9 місяців, був нагороджений 5-ма бойовими орденами й кількома медалями (спочатку І. Грицай воював на 1-му Білоруському фронті, а з лютого 1944 р. – на 1-му Українському). Кажуть, що в бою кричали “Ура!!! За Сталіна!”. Не бачив такого. У бою за 10 метрів не почувши один одного – яке там “ура”?!

Нам давали інструкцію: стріляти по німецьких танках “у щель” (по оглядових щілинах), але в бою і за 15 – 20 м їх не побачиш. Училище (навчання) до війни було, але нас там не вчили, щоб танки на нас ось так ішли, не вчили, а на війні це було.

Німці їли (харчувалися) краще. Ми проти них – бідно. У них цигарки були, цукерки. У нас цього нічого не було. Точніше, не вистачало. Споживали ми американські м'ясні консерви, але строго за нормою. Давали нам “наркомівські” 100 г (горілки), узимку – кожного дня. П'яним рідко хто хотів бути, тобто спиватися мало було бажаючих, бо так уже звикли на війні. Та й старшина не дозволяв.

Німці, як і ми, спали одягненими, постелі не мали. Але в них навіть наприкінці війни ящики з боєприпасами були пофарбовані, у нас – ні. Березові такі були, нашвидкуруч збиті. Що ж поробиш – на німця вся Європа працювала.

У Білорусі зустрів свого брата Олексія – в один із грудневих днів 1943 р., біля містечка Калинковичі. Хотів ще раз його побачити, але був бій, німці вели обстріл. Під кулями пролежав до вечора. Коли вдруге зайшов у його полк, то брата вже не знайшов. Напевне загинув, але мертвого я його не бачив. Мати після війни не вірила, думала, що я не хочу казати правди. Ще один брат – Григорій – також воював, повернувся живий. Помер уже пізніше.

Вважається, що особливо тяжкі бої були під польським Сандомиром. Плацдарм там наші війська тримали, 60 км у ширину, по фронті. Я перебував на його південному фасі й особливо кровопролитних боїв там не відбувалося. Тим не менше саме за Сандомирський плацдарм я отримав два ордени.

Коли пішли в наступ і почали проривати фронт, першою йшла піхота. Вона “розчищала” шлях для танків. Дві доби йшли – гуркотіло, а потім стихло. Люди, хто лишився живий, від втоми падали з ніг. Багато спало прямо в окопах. Далі вперед пішли танки. Ми їх наздоганяли. Темп просування Польщею був 50 км за добу. Наздогнали аж біля річки Одери, що на польсько-німецькому кордоні.

Після війни нагородні книги фронтовики не берегли (бувало, що й самі нагороди віддавали дівчатам, яка ними гралася). Одна з причин напевне в тому, що в перші повоєнні роки нас змушували відмовлятися на користь держави від усяких пільг і доплат. Це вже пізніше (з 1970-х рр.) почали щось за них виплачувати.

Після лікування в Єрєвані, про що я вже казав, мені дали третю групу інвалідності. Приїхав у рідний Чорнобай, а тут направили на “перекомісію” й зняли ту групу. Чому так вчинили, сказати важко, але, думаю, за те, що був під німецькою окупацією.

На фронті траплялося всяке. Одного разу, уже наприкінці війни, підійшли ми вночі до річки Бобер (Бубр, що в південно-західній частині Польщі), до ранку стоїмо й чекаємо наказу. У тому місці річка мала дамбу 2-метрової висоти. Я – командир роти, подумав, чому маємо штурмувати її вдень, уночі ж зручніше? Однак робили, що наказували. Виявилося, що велися якісь переговори. На дамбі зустрілися наші полковники і їхні командири. Тоді ми без бою переправилися через цю річку, а вони (німецькі солдати) у зворотному напрямку йшли, здавалися в полон.

А ще якось ми отримали завдання спорудити настил із жердин для танків, аби техніка могла переправитися через болото. Рота, що на той час мала всього 30 – 40 осіб особового складу, працювала до повного виснаження. Танки пройшли, але два солдати, десь 40-річного віку обоє, відстали, можливо заснули. Приїхали “особняки” (оперуповноважені співробітники 3-го відділення НКО)⁴, допитували, справа йшла до розстрілу. Тоді втрутився командир батальйону, сказав їм, давайте ж розберемося. Одним словом, він тоді врятував тих солдат.

“Особісти” – це посадовці такі, їм дали дуже великі права і це були люди без совісті. Я бачив їх лише у званнях до капітана, тобто лейтенантів, а полковників – це вже був фронтний рівень. Ми їх ніколи не бачили. “Особіст” – це влада: сказав і йому вірять. Також, бачте, неправильно було зроблено.

Комуністи на фронті були всякі: і совісні, і ні. У нас помічником комбата з політичної частини був капітан. Це була така собі людина – “ни пользы, ни вреда”. Коли опинилися на території Німеччини, він мав підводу, віз, на ньому зробив верха зі шкіри, ховав туди речі (награбовані). Тоді дозволяли раз у місяць відправити посылку додому, то він, переповідали, відправляв їх частіше, хоча я сам цього не бачив, бо на той час уже отримав поранення. Яка була в нього робота з особовим складом? Казав, що нам можна робити, а що – ні. У перші дні окупації Німеччини наші творили насилля, а потім стало так: “Іван выпил или изнасиловал – расстрелять перед строем!”

З тими, з ким доводилося воювати, зв’язки після війни підтримував лише спочатку, тобто листи писав допоки йшла війна, потім ще кілька місяців, а надалі – ні. Моя військова частина залишалася в Чехословаччині. Звідти ще отримував листи, коли лежав у шпиталі, а тоді вже хлопці роз’їхалися.

Війна – це тяжка, найважча праця. Доводилося і поранених евакуювати, і загиблих ховати. Чув, що добровольцями йшли на війну, я – не вірю. І ще скажу. Закінчилася війна, то можна було брехати, а я тут правду розповів”.

---

⁴ Нагадаємо, що в повноваження начальника, його заступника та оперуповноважених 3-го особливого відділу НКО ССРСР, який був підпорядкований наркомату оборони (Сталіну), входило: спостереження за політичним і моральним станом підрозділу, виявлення зрадників, шпигунів, диверсантів, терористів, осіб, що вели антисоветську агітацію, ведення слідства про державні злочини (формально – під наглядом прокуратури) з передачею справ у військові трибунали.

Висновки. 1) Історична пам'ять про німецько-советську війну, репрезентована тут як правда фронтовиків, – це своєрідна суміш стійких, здебільшого стереотипних уявлень, основу яких становить симбіоз особисто пережитих епізодів і їхньої інтерпретації вже в повоєнний період, а також чинник глорифікації самих фронтовиків (модифікований варіант – ветеранів); джерела такого поєднання виправдано вбачати в тому, що це люди свого часу, які шукали й відстоювали життєву правду в цінностях, версіях тієї ж пам'яті, що панували в тогочасному суспільстві (приміром І. Грицай не визнав факту Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, що, на наш погляд, свідчить саме про таку ментально-світоглядну мапу залежності); їхню правду простежуємо у відповідній термінології (“ми”, “наші”), яка набула універсального характеру сприйняття всього советського людьми з власне советською ідентичністю та відповідними світоглядними переконаннями; 2) Індивідуальні спогади та міркування І. Грицай помітно відрізняються від панівного на момент інтерв'ю (весна 2013 р.) офіційного дискурсу (колективної пам'яті) окремими, часто контрверсійними фактами, морально-етичним характером оцінок; 3) Супротивника на фронті й у тилу найчастіше, а десь і виключно, советські люди називали “німцями”, “німцем”; його “фашизація” в масовій свідомості відбуватиметься поволі, під впливом кон'юнктури комуністичної пропаганди; 4) Репрезентуючи советську ідентичність, тогочасна ідеологія (а заодно і історіографія) в такий спосіб визначала так звану “об'єктивну правду” про війну, при цьому не терпіла жодних альтернатив, а тим більше незгод концептуального характеру. Сформована в такий політично-замовний спосіб історична пам'ять визначала й транслювала власне советську ідентичність. Вона, у свою чергу, перетворювала цю історичну пам'ять на загально визнану правду, тоді як сюжети усних розповідей засвідчують, що війна, як реальна історична подія, була невимірно складнішою та багатограннішою; 5) Серед інших відмінностей спостерігаємо досить оригінальне розуміння героїзму, яке виявляється набагато “прозаїчнішим” явищем, аніж культові образи, створені провідними ідеологами, політично мотивованими літераторами та митцями; 6) У поглядах “пересічного” фронтовика простежуємо імператив сприйняття війни загалом – війна це горе, бідування, нещастя. На цьому тлі маємо підстави пропонувати український варіант (гіпотезу) трактування Другої світової війни. Він є відмінним, проте все ж набагато ближчим до єврейського голокосту, тоді як із російською “Великою Победою” помітно дистанціюється; 7) Перспективи подальших досліджень проблематики пов'язані з усною історією, а також критичним поглядом на історіографію як культурну практику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 456 с.
2. *Війна і міф.* Невідома Друга світова / За заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Х. : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2016. – 271 с.
3. *Дослідницьким полем* війни, без ідеологічних окопів. – Вип. 2: Матеріали науково-теоретичного семінару “Нацистська окупація України (1941 – 1944 рр.): проблеми та перспективи дослідження”, 18 квітня 2008 р. / За ред. В. В. Масненка, Ю. П. Присяжнюка. – Черкаси: Вертикаль, 2010. – 184 с.

4. **Лисенко О. Є.** Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3 – 16.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Присяжнюк Юрій Петрович – професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор історичних наук, професор (м. Черкаси, Україна).

Ю. П. Присяжнюк

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ВОЙНА 1941–1945 ГГ. ВО ВЗГЛЯДАХ ЕЇ УЧАСТНИКОВ: ПРАВДА ОФИЦЕРА-ФРОНТОВИКА

Стаття посвячена взглядам украинского офицера-фронтовика на события Второй мировой (немецко-советской) войны. Используя преимущества метода устной истории, автор анализирует заметные отличия в размышлениях ветерана от официальной идеологии (дискурса), причем с учётом того, разделяет или нет он её постулаты, языковые клише, афоризмы. Мнения и оценки, полученные в процессе исследования, существенно отличаются, прежде всего морально-этическими критериями. Среди результатов внимание привлекает оригинальное понимание участником событий героизма, деятельности комиссаров и др. Кроме того, автору (интервьюеру) удавалось подтвердить некоторые гипотезы, предложенные для научной интерпретации истории военного лихолетья ранее.

Ключевые слова: война, историческое событие, историческая память, интерпретация, дискурс, стереотип.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Присяжнюк Юрий Петрович – профессор кафедры истории Украины Черкаского национального университета имени Богдана Хмельницкого, доктор исторических наук, профессор (г. Черкасы, Украина).

Yi. P. Prisyazhnyuk

Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy

THE WAR OF 1941 – 1945 IN THE VIEWS OF ITS VETERAN: THE TRUTH OF THE FRONT-LINE OFFICER

The author touches upon the difficult problem of interpreting the historical events of the Second World War, trying to find out not so much scientific and quasi-scientific explanations (which is of itself important), but the mass consciousness of the population, in particular the original views of the Ukrainian front-line officer. The study uses the benefits of oral history method – a deep interview of a biographical nature. The analysis carried out on its basis has witnessed the fact that there is a noticeable substantial difference in the individual's thoughts with the official discourse (established in the post-war decades by collective memory), regardless of whether he shares his postulates, language clichés, aphorisms, or not. Thoughts and evaluations obtained during the field study differ significantly by primarily moral and ethical criteria. Among the results, the veteran's original understanding of heroism, activities

of commissars, etc., attracted attention. In addition, the author (interviewer) succeeded in confirming some of the hypotheses, earlier proposed for the scientific interpretation of the history of the Second World War (German-Soviet War).

Key words: war, historical event, historical memory, interpretation, discourse, stereotype.

REFERENCES

1. **Berkhof K.** Zhnyva rozpachu. Zhyttja I smert' v Ukrajinі pid nacysts'koju vladoju / K. Berkgof. – K. : Rrytyka, 2011. – 456 s.
2. **Vijna i mif.** Nevidoma Druga svitova / Za zag. red. O. Zinchenka, V. V'jatrovycha, M. Majorova. – H. : Knyzhkovyj Klub "Klub Simejnogo Dozvillja", 2016. – 271 s.
3. **Doslidnyč'kym polem** vijny, brz ideologichnyh okopiv. – Vyp. 2: Materialy naukovoteoretychnogo seminaru "Nacysts'ka okupacija Ukrajinjy (1941–1944 rr.): problemy ta perspektyvy doslidzhennja", 18 kvitnya 2008 r. / za red. V. V. Masnenka, Ju. P. Prysjazhnjuka. – Cherkasy: Vertykal', 2010. – 184 s.
4. **Lysenko O. Je.** Druga svitova vijna jak predmet naukovykh doslidzhen' ta fenomen istorychnoji pam'jati / O. Je. Lysenko // Ukrajin's'kyi Istorychnyj Zhurnal. – 2004. – № 5. – S. 3 – 16.

ABOUT THE AUTHOR

Prysjazhnyuk Yurii Petrovych – associate professor of history of Ukraine department of Cherkassy Bohdan Khmelnytskii national University, PHD of history, associate professor (Cherkasy, Ukraine).

УДК 94(100) “1939/1945”: 94(477)

І. І. Романько

*Льотна академія Національного авіаційного університету***РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД
НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ:
СУЧАСНИЙ АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

У статті розглядається комплекс питань, пов'язаних з інтерпретаціями подій початкового періоду німецько-радянської війни в історіографії 1940-х – 1980-х років. Аналізується значний масив літератури, створеної не тільки професійними істориками, а й воєначальниками, публіцистами, письменниками, пересічними свідками війни, в якому зафіксовано воєнні дії на теренах України, різноманітні факти, теоретичні узагальнення тощо. Наголошується, що український аспект у цій проблематиці майже не виділявся і відповідно не вивчався істориками радянського періоду. Праці українських вчених ґрунтуються на досить обмеженому джерельному матеріалі й мають переважно оглядовий характер. До початку 1990-х років через радянський міфологізований підхід до світової війни цілий ряд її важливих аспектів перебував поза увагою дослідницького пошуку.

Ключові слова: *радянська історіографія, німецько-радянська війна, початковий період, Україна, радянські історичні міфи, радянська цензура, хроніки, мемуари.*

Дослідження історії України періоду німецько-радянської війни 1941–1945 рр. посідає одне з провідних місць у вітчизняному історіописанні. У самій історії війни малодослідженим та найбільш спірним є її початок.

В Україні деміфологізація війни розпочалася задовго до першого Майдану та непослідовно й водночас неухильно триває дотепер. Експансіоністська політика Росії та пряма воєнна агресія проти нашої країни стали потужним каталізатором різкої відмови та неприйняття будь-яких колоніальних і постколоніальних рудиментів у суспільно-політичному житті. Протестні настрої проти російських агресивних дій охоплюють і сферу пам'яті.

Відомий український історик М. Коваль у монографічній праці “Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” [42], аналізуючи історіописання радянського періоду наголошує, що воно залишило сучасникам важку спадщину: численні перекручення, прогалини і міфологізацію. Значних деформацій зазнали ключові проблеми і найвідповідальніші періоди німецько-радянської війни, у якій особливі місце і роль належали Україні та її народові. Провідні позиції в дослідженні історіографії Другої світової війни належать О. Лисенку [47; 49]. Він зазначив, що уся література повоєнного етапу розвитку історіографії не змогла пояснити багатьох питань: чому Червона армія зазнала таких нищівних поразок на першому етапі війни, чим спричинені геостратегічні прорахунки Кремля, яка причина гігантських втрат радянських Збройних Сил? Важким питанням, що очікувало вирішення, було звинувачення окремих

українських військово-політичних формувань та інституцій у колаборації з нацистами та злочинах проти цивільного населення.

Серед монографічних досліджень історіографічного напрямку, присвячених початковому періоду німецько-радянської війни, необхідно відзначити роботу В. Стецкевича, у якій досліджується науковий доробок істориків у роки перебудови [80]. В. Грицюк здійснив історіографічний огляд воєнно-історичних праць, у яких аналізуються воєнні дії початку війни, безпосередньо розглядаються питання розвитку воєнного мистецтва, на які у радянський час були накладені обмеження щодо користування [22]. Нагромаджений істориками досвід систематизації й аналізу найважливіших подій і фактів 1941 – 1945 рр. в узагальнюючому вигляді розкрив В. Нерод у статті “Хроніки Великої Вітчизняної війни” [57].

Радянським історичним міфам у сучасній українській історіографії присвячено статтю Л. Зашкільняка [32]. Історик говорить про останній фундаментальний радянський міф, який донині залишається головним компонентом ідеологічного колоніалізму Росії щодо України – міф “Великої Вітчизняної війни” і “великої Перемоги”. Цей міф спрямований на заперечення українського виміру війни. Р. Сербін пише про появу та поширення в літературі терміну “велика вітчизняна війна” [72]. У Росії, яка вважає себе безпосереднім спадкоємцем Радянського Союзу та опікуном його історичної пам’яті, “День Перемоги” залишився єдиним величавим національним святом і тому “Вітчизняній війні” присвячується особлива увага.

Р. Пилявець у статті “1939–1941–1945: про три радянсько-російські міфи війни” [63] аналізує міф про нищівні поразки Червоної армії у 1941 р., зумовлені чисельною та якісною перевагою Вермахту. Автор визначає сутність міфу, наводить факти щодо спроб радянської та російської історіографії пояснити поразки радянських військ на початку війни кількісною та якісною перевагою німецької техніки; розповідає історію міфу. Дослідник наголошує, що завдяки ґрунтовним розвідкам і об’єктивним висновкам українських істориків, наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть по міфу про німецьку перевагу у силах та засобах у переддень війни було завдано потужного удару. Проте міф встояв. У наш час унаслідок повернення Росії до імперської політики він відроджується і посилюється.

За минулі десятиліття радянської доби зусиллями істориків, суспільствознавців, політиків, публіцистів, письменників, воєначальників та пересічних свідків подій війни створено величезний масив літератури, в якому зафіксовано сотні тисяч імен безпосередніх учасників війни, різноманітні факти, теоретичні узагальнення тощо.

Все радянське історіописання про події 1941–1945 рр. доцільно поділяти на чотири етапи: 1) власне період війни; 2) перше повоєнне десятиріччя; 3) доба ліберально-плюралістичного, непослідовного поступу і відходу назад, до авторитарних і догматичних підходів у вивченні німецько-радянської війни; 4) перебудовчі процеси другої половини 1980-х років, доба демократизації та дерадяннізації.

Як зазначає В. Стецкевич [81], аналіз виданої у роки війни літератури свідчить, що головним об'єктом історичних досліджень залишалися поточні події війни. Перш за все, історики й архівісти розпочали збирання документів. При АН УРСР сформувалася група вчених, які вивчали історію України у роки навали. Серед них – М. Супруненко. Вже у 1942 р. він підготував видання з історії УРСР у передвоєнні роки та у перший період війни [82]. З'явилися перші наукові праці істориків, де викривалась політика окупантів відносно мирного населення, накопичувались факти про діяльність народного ополчення в оборонних боях [7; 18; 24; 28; 29; 89; 91; 95].

Літопис війни майже з перших її днів писали не лише професійні історики. Певний внесок зробили й публіцистичні праці, які належали відомим українським поетам, письменникам, громадським діячам [86]. Аналізуючи публіцистику воєнного часу, можна помітити, що вона містила виразні сліди героїзації боротьби радянського народу проти агресора та популяризації самовідданості і жертвовності народу, а з другого боку – чимало неточностей, перебільшень, завищених оцінок і викривлень [9; 12; 33; 66]. До того ж, публіцисти тих років замовчували “незручні” події і факти, особливо першого, найбільш трагічного, періоду війни.

З початком визволення України від загарбників вивчення історії війни отримало новий імпульс. Однак, археографічне опрацювання матеріалів не завжди відповідало вимогам історичної науки. До того ж, саме в ті часи багато документів і матеріалів були сховані у спеціальних фондах. Усе це значно ускладнило роботу дослідників, загальмувало введення у науковий обіг багатьох документів, що позначилося на повноті відтворення історії війни [27; 31]. Окреме місце в літописі війни посіли сторінки, написані фронтовими журналістами. Саме їхніми зусиллями на шпальтах фронтових, газет висвітлювалися подвиги вихідців з України. Чимало фактів, у яких віддзеркалювались події з історії України 1941–1945 рр., зосереджувалось у повідомленнях та зведеннях Радінформбюро [77]. Незабаром з'явилися і перші свідчення безпосередніх учасників боротьби з окупантами в тилу ворога.

Отже, література років війни відтворювала особливості бачення і розуміння авторами загальної концепції історії війни, окремих дослідницьких проблем і особливо ідеї про класовий і справедливий характер війни радянського народу проти загарбників; водночас у ній фіксувався й сам стан історичної науки тих років, атмосфера та умови, в яких працювали науковці. Внаслідок різних причин та обставин учені-історики не написали об'єктивну, адекватну дійсності історію подій 1941 – 1945 років. Уже в ті часи в радянській історіографії війни з'явилися закриті теми. Йдеться про причини трагічного розвитку подій на фронтах у 1941 р., аналіз невдач Червоної армії в перші місяці війни, втрати Радянського Союзу, колаборацію тощо.

По закінченню війни вивчення подій воєнного часу залишалось у центрі уваги дослідників, письменників, політичних діячів і журналістів. Радянські історики, позбавлені доступу до значного корпусу архівних та історіографічних джерел, не мали можливостей для об'єктивного і неупередженого аналізу. Створена у 1942 р. при АН УРСР Комісія з історії Вітчизняної війни в Україні у березні 1946 р. розробила досить широку програму дій і накреслила завдання,

спрямовані на комплексне вивчення історії України в роки війни [16; 78; 94]. Співробітники цієї установи зібрали значну кількість документів і спогадів про події війни. Члени Комісії виїздили до різних областей України, де складали стенограми бесід з учасниками і очевидцями подій тієї доби. У зв'язку з припиненням діяльності Комісії і створенням на її основі воєнно-історичного відділу Інституту історії України АН УРСР її документальна база була передана на постійне зберігання до партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Особливістю публікацій післявоєнного часу стала їх виразна партійна, ідеологічна та пропагандистська спрямованість. До того ж, уся українсько-радянська історіографічна спадщина 1940-х – 1950-х років не була самостійною і самодостатньою: і тематично і концептуально вона розвивалась та існувала виключно у загальносоюзному партійно-радянському руслі. У повоєнне десятиліття радянські дослідники підготували перші узагальнені роботи з історії війни, деякі праці аналізували її окремі героїчні сторінки. Популяризувався лише той мінімум фактів, про які повинен знати кожний громадянин [1; 52]. Частина науковців розкривала організаційні процеси з переведення країни в режим воєнної економіки, зосередившись на висвітленні керівної ролі комуністичної партії в часи мобілізації трудящих на боротьбу проти ворога [51; 76; 93].

Зміст історичної літератури цього періоду переважно характеризувався надмірною героїзацією трагічних подій на фронтах війни, викриттям жахливих фактів злодіянь фашистів на окупованих територіях, не відображаючи всього спектру проблем, з якими зіштовхнулося населення України [50]. Вчені й публіцисти того часу висвітлювали також бойові дії та переможну ходу Червоної армії, ратні подвиги й звитягу воїнів, фронтове життя. Хронологія досліджень охоплювала найчастіше період 1943–1945 рр. або присвячувалась боротьбі підпільників і партизанів. Початковий період війни і доба окупації вивчалися значно менше. Поза увагою істориків залишилися і воєнно-мобілізаційні заходи в Україні у перші місяці навали. У працях цієї доби були зовсім відсутні згадки про оточення радянських військ та полонених червоноармійців, не висвітлювалася доля мільйонів українців, які залишилися на окупованих землях тощо. Тоталітарний режим не давав можливості об'єктивно показати події, подавав їх у вигідному для себе ракурсі.

У 1960–1980-ті роки були видані роботи узагальнюючого плану. До них належить 6-томна колективна праця з історії німецько-радянської війни [34] та 12-томна праця з історії Другої світової війни [35]. У низці праць, на зразок “Краткая история Великой Отечественной войны”, у стислому вигляді подавалася радянська міфологізована система поглядів на хід та результати війни [11; 15]. Відверті провали і помилки усіяко замовчувалися і відхилялися. Негативний досвід, як правило, не вивчався, що призводило до створення умов його повторення.

У 1950–1960-і роки написано ряд книг, спеціально присвячених загальним проблемам розвитку воєнного мистецтва у німецько-радянській війні [10]. Виходить у світ чотиритомна аналітична праця про військові операції 1941–1945 рр. [59]. За ступенем обробки матеріалу, залученням джерел, масштабом узагальнень, обґрунтуванням висновків в радянській історіографії подібних робіт

більш не створено. Важливі інформаційно-аналітичні матеріали стосовно воєнних дій на території України подають публікації, у яких містяться статистичні дані щодо керівних кадрів радянської армії у німецько-радянській війні [13; 43], збірники документів радянського вищого військово-політичного керівництва [65; 71]. Українські історики в питаннях розгляду воєнних дій на території України в цілому дотримувались загальноприйнятих в радянській історіографії міфологем. Саме в цей період історики республіки опублікували найбільш відомі книги та збірники документів і матеріалів. Це – тритомник “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу” [88].

З другої половини 1950-х до 1970-х років українські археографи видали друком більше 40 збірників документів і матеріалів, які віддзеркалювали історію всіх областей УРСР у 1941–1945 роках [58]. Хоч це й значно розширювало дослідницькі можливості вчених і збагачувало джерельне підґрунтя наукових розвідок, тим не менше більшість архівних фондів так і залишилися закритою; обмежувалося використання й окремих справ. В архівах почалося “засекречування” документів, які свідчили про недоліки і негативні явища у роботі партійних і радянських органів України в роки війни. До того ж, спеціальна інструкція Головного архівного управління СРСР дозволяла вносити виправлення у джерела навіть без відповідного згадування про це.

У 1960-ті – першій половині 1980-х років радянська історична наука обходила всебічне висвітлення першого, найбільш важкого і трагічного періоду війни. Критика у другій половині 1960-х років праці О. М. Некрича “1941. 22 июня” [54] і розправа над її автором стали свідченням того, що закінчилася доба “хрущовської відлиги” і почався період “ліберального неосталінізму”. Бібліографічний перелік воєнно-історичної літератури, в якій висвітлювався б хід військових операцій на теренах УРСР у 1941 р. – на початку 1942 р., був короткий. Найбільш відомі праці з цієї тематики належали провідним радянським воєнним історикам – В. Анфілову, П. Жиліну, Б. Тельпуховському та іншим [2; 3; 30; 53; 84].

Видані українськими вченими дослідження містили великий обсяг документальних фактів та інформації про перші бойові операції радянських воїнів у прикордонних районах України, героїзм і мужність червоноармійців, детально розповідали про бойові дії усіх видів Збройних Сил, описували воєнне мистецтво радянського командування тощо. Та в жодній з праць не було всебічного теоретичного, об’єктивного і неупередженого аналізу причин невдач Червоної армії у 1941 році. На сторінках таких видань неможливо було знайти точні відомості про людські втрати – поранених, тих, хто пропав безвісти, полонених і загиблих бійців Червоної армії та особливо про втрати серед новобранців, яких масово призивали в Україні у перші місяці війни і кидали в бій проти німецької армії без належної підготовки й озброєння. Певний історіографічний сегмент становили публікації про подвиги воїнів різних національностей СРСР на українських землях [75; 19]. Було написано кілька праць, присвячених Героям Радянського Союзу [67].

Після XX з’їзду КПРС розширюється джерельна база, активізується видавнича діяльність партійних архівів. М. Супруненко один з перших зробив спробу проаналізувати результати радянської мобілізації на відсіч німецькому

вторгненню, розкрити “деякі” причини невдач 1941 р. [83]. З’являються узагальнюючі праці, де розкривається роль радянського тилу, працівників залізничного транспорту у поставках воєнної продукції Червоній Армії, перебазуванні народного господарства у східні райони Радянського Союзу на початку війни [69], відправку населення до Німеччини на примусові роботи [73]. Вийшли в світ перші публікації М. Ковалю, де розглядається економіка воєнної доби, розкриваються злочини фашистських військ на території України [40; 41; 39].

Провідне місце у дослідженнях цього періоду займають окремі багатотомні видання, автори яких намагались узагальнити весь науковий доробок попередників [36]. Проте вони відносяться до так званих “фундаментальних праць”, в яких найбільш заідеологізовано та сфальсифіковано розкривались причини загибелі великих військових підрозділів у початковий період, а комуністичній партії відводилась авангардна роль у всенародній боротьбі. Силами науковців Д. Григоровича, П. Денисенка, В. Немятого, В. Замлинського, які входили до проблемної групи з вивчення німецько-радянської війни в Інституті історії партії при ЦК КП(б)У, підготовлено ряд праць [20; 21]. Проте ідеологічні перешкоди, кон’юнктурщина залишили поза увагою фахівців ряд гострих аспектів, серед них і проблеми початкового періоду війни.

Одночасно з підготовкою багатотомних видань з’являються монографії, у яких розкривалась діяльність партизанських загонів на окупованій території УРСР [37], узагальнювались досягнення у розробці цієї тематики в історіографічних працях, розкривався внесок молоді у боротьбу проти фашистських окупантів. Серед авторів, що працювали над вказаними проблемами – В. Кучер, В. Клоков, П. Тронько, В. Немятий [45; 38; 85, 55, 56]. На початку 80-х років ХХ століття співробітники відділу Другої світової війни Інституту історії НАН України Л. Кондратенко, Н. Руденко, Т. Першина видають ряд праць, проте й вони не позбавлені партійного ідеологічного тиску [44; 68; 61].

Можливість у всій повноті розкрити унікальність тих чи інших відрізків історії дають хроніки. Перша спроба викласти в хронологічній послідовності події і факти, пов’язані з боротьбою радянського народу проти фашистської Німеччини, була зроблена на початку 1960-х років співробітниками Інституту історії СРСР АН СРСР [79]. У виданій ними хроніці містилося понад 6000 різних повідомлень, згрупованих у тематичних підрозділах. Однак “білі плями” залишилися у висвітленні долі оточених радянських армій у 1941 р., вибірково були представлені імена воєначальників і багатьох інших учасників війни, не відображено опір радянських прикордонників, а також регулярних частин Червоної армії, що відступали вглиб країни у 1941 р. Текстовий матеріал має неточності щодо хронологічних рамок ряду операцій радянських військ, дат залишення і визволення Червоною армією міст. Істотною хибкою книги була також відсутність у ній яскравих матеріалів про режим терору, встановлений німецькими військами на окупованій території України, про антифашистську діяльність у таборах для радянських військовополонених.

Помітним внеском у радянську історіографію і джерелознавство стала хроніка “Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза” [87], в якій на тлі загальносоюзних подій відображено воєнні операції на

території України. Позитивним моментом є також включення в хроніку окремих замовчуваних раніше фактів першого періоду війни, що дало можливість більш правдиво відтворити картину бойових дій. На початку 1980-х років з'явилися хроніки про історію окремих родів військ Червоної армії. Особливо слід виділити книгу “Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне. 1941–1945” [14], в якій аналізуються факти використання винищувальної авіації і зенітної артилерії, вдосконалення тактики застосування різних родів військ протиповітряної оборони. До недоліків книги треба віднести слабкий показ невідповідності радянських військ до відсічі нападу Німеччини, що призвело до знищення у перший же день війни багатьох аеродромів разом з літаками, іншою технікою, засобами зв'язку.

Особливе місце у висвітленні тематики Другої світової війни займає Український історичний журнал (далі – УІЖ). До кінця 1950-х років вийшло 15 номерів, в яких було надруковано лише 10 матеріалів з воєнної проблематики. З'явилася перша стаття історіографічного плану, виконана в жанрі спростування “буржуазної фальсифікації” історії війни [6]. У 1960 – 1970-ті роки УІЖ помістив майже дві сотні публікацій з воєнно-історичної тематики. Більше половини з них присвячені радянському й зарубіжному руху Опору та бойовим діям Червоної армії. Шість матеріалів – це персоналії радянських полководців та керівників партизанської і підпільної боротьби проти окупантів. Більшість статей були зорієнтовані на уславлення соціалістичної системи, її збройних сил, радянського воєнного мистецтва, перебільшення успіхів антифашистського підпілля і партизанів у боротьбі з ворогом. У статтях відсутній аналіз причин невдач в організації відсічі агресору на фронтах і в тилу на початковому етапі війни, наслідків катастрофи 1941 р. для економіки країни, соціального становища мільйонів людей, морально-психологічного впливу на цивільне населення [48].

Доволі помітним і новим явищем в українській історіографії стала поява мемуарної літератури. Як виявилось пізніше, ця література хибувала перебільшеннями, замовчуваннями, неточностями суб'єктивних оцінок, вирваних із загального контексту історії війни тощо. Цінність цього виду джерел залежить від того, яку роль відігравав автор у подіях, що описує, який проміжок часу лежить між подією і часом написання мемуарів тощо. Їх значення зменшується за рахунок того, що вони створювались за певним трафаретом, що унеможливило чесне й повноцінне відображення пережитого, висвітлювали лише позитиви, уникали самостійних оцінок.

У 1960 – 1980-ті роки публікації цього воєнно-історичного жанру стали досить поширеними і популярними. Не було жодного видавництва, де б не виходили спогади учасників війни. Мемуарний жанр фіксував до найменших дрібниць досягнення сталінських воєначальників. Автори писали свої спомини, виходячи з наявного рівня освіти, умов існування в реаліях певного історичного періоду, інформаційного простору тощо. Жорстка цензура утверджувала принцип подачі лише “позитивних” прикладів, уникання самостійних, об'єктивних оцінок. Із мемуарної літератури препаровані версії тих чи інших подій, оцінки історичних осіб переходили в наукові праці. Найцікавішими для українських дослідників були ті з них, що містили відомості про звитягу воїнів Червоної армії під час боїв на теренах України [4; 23].

Спогади і стенограми бесід з учасниками й очевидцями подій війни 1941 – 1945 рр. можна умовно класифікувати за кількома основними тематичними групами: бойові дії на фронтах; окупаційний режим на території України, трагічна доля військовополонених, спогади в'язнів концтаборів тощо. Значного поширення набуло видання спогадів радянських солдатів та офіцерів, які продовжували боротися у німецьких таборах. У СРСР, з “лібералізацією” політичного курсу в середині 1950-х років, і знаттям табу на дослідження багатьох проблемних тем Другої світової війни, став культивуватися образ полоненого-героя, а не жертви. В літературі з’являються персонажі, яких до того ігнорувала офіційна історична наука та радянське суспільство. Саме як “невідомих героїв”, які пройшли через пекельні випробування й залишалися “советскими людьми”, зображали письменники і публіцисти військовополонених у своїх статтях і оповіданнях [74]. Колишній військовополонений, справжній радянський офіцер, який і в полоні залишився активним борцем з фашизмом – був головним героєм мемуарів і літературизованих спогадів колишніх в'язнів різних нацистських таборів, які почали виходити в СРСР у 1960-х роках [64; 90; 60; 70]. Інтернаціонального характеру антифашистській боротьбі полонених червоноармійців надали радянські історики вже в дослідженнях 1970 – 1980-х років [8; 46].

Однак як самостійний об’єкт дослідження мемуарна література полонених червоноармійців залишалася не затребуваною. Переважно спогади використовувалися для ілюстрації оповіді історика про становище бранців у німецькому полоні, опису різноманітних обставин перебування у неволі, реконструкції функціонування певного табору. Не існувало академічних досліджень про індивідуальний життєвий шлях полонених, котрі вижили й повернулися до СРСР, про їх особисте бачення пережитого.

У 1980-х роках серед західних істориків, зокрема німецьких, поширилася історія повсякдення. Залучення альтернативних джерел (письмових та усних спогадів, щоденників, епістолярій, речових реліквій воєнної доби, картографічної продукції, ілюстрацій, фотоматеріалів тощо) давно відоме та визначає потужні дослідницькі напрями соціальної, інтелектуальної, гендерної, усної історії, воєнної антропології, історії побуту та повсякденності. У Радянському Союзі таке наближення до об’єкта дослідження не заохочувалося, оскільки, на думку правлячої верхівки, могло призвести до суб’єктивізації історичного процесу.

Мемуари суттєво відрізняються від дещо іншого жанру – щоденників, які народжуються відразу по “гарячих слідах” події. В щоденнику, перш за все, “для себе”, автор висловлює думки й почуття повніше, відвертіше. Однак історичну канву, як правило, краще встановити, використовуючи спомини, бо їх створюють більш продумано. Щоденник часто пишеться емоційно й уривчасто, нотується тільки те, що найбільше “зачепило”.

Окремої уваги заслуговує твір О. Довженка “Україна в огні. Кіноповість, щоденник” [26]. Серед іншого автор написав про табуйоване у радянській літературі питання – долю дезертирів Червоної армії, яких незаслужено звинувачували у зраді Батьківщини, тисячами розстрілювали, ув’язнювали у сталінському Гулазі, про причини, що породжували це явище: “Понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтовій смузі, щоб перейти

до нас. А ми замість того, аби зробити усе, щоб вони хутчій перейшли і кинути їх у бій, ми, холодні законники і містечкові патріоти, уже об'явили їх усіх державними злочинцями і гонимо їх у табори” [26, 168]. Міркування О. Довженка щодо виявлення, мобілізації, прощення оточенців, тих, хто вирвався з полону, дезертирів, які залишили поле бою в умовах паніки, розгубленості, всезагального безладдя, що виникло унаслідок втрати командуванням керівництва бойовими діями, були цілком обґрунтованими. Він писав, що відступ, оточення, захоплення в полон ворожими військами десятків і сотень тисяч військовослужбовців відбувалися через невміння Й. Сталіна, генералів і маршалів командувати військами, налагодити оборону.

Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по-перше, помітно дисонують з офіційними версіями подій, по-друге, особливо рельєфно закарбовуються в пам'яті тих категорій громадян, на долю яких випали найважчі випробування, а по-третє, допомагають оживити, “олюднити” певні події чи факти, зрозуміти епоху, дух часу, в який писалися. Спогади учасників тих трагічних подій, їх сприйняття та оцінка існуючої на той момент ситуації в країні, дають змогу глибше зрозуміти фактори, які вплинули на проведення оборонних боїв, виникнення труднощів у період евакуації тощо.

Період перебудови в СРСР започаткував появу нових підходів в історичній літературі. Саме з 1985 р. зародився сучасний етап вивчення історії війни, який триває й дотепер. Науковці продовжували досліджувати теми, що розкривали воєнно-мобілізаційні заходи державних органів України в перший період війни, висвітлювали діяльність воїнів-чекістів, створення народних добровільних формувань, розгортання підпільно-партизанського руху тощо [5, 25]. Але процес якісного оновлення проходив досить повільно, продовжувалась тенденція до позитивістського висвітлення діяльності партійних організацій в період війни [62; 17; 92].

Горбачовські перебудова, демократизація і гласність поклали початок руйнуванню, здавалося б, вічної системи. 1991-й рік витворив нові геополітичні реалії, однією з яких став розпад СРСР і виникнення суверенних держав. Найбільш дискутованою проблемою, з якою українська історична громадськість вступила в 1990-ті роки, були обставини, що супроводжували початок німецько-радянської війни. Пріоритети в дослідженні цієї теми на пострадянському науковому просторі належали українським фахівцям. На цьому етапі, втрачаючи радянську ідентичність, українська історична наука відразу не набула всіх атрибутів національної ідентичності, та й не могла їх набути з кількох причин: інерції радянського способу мислення й нетривалості перехідного періоду, неготовності політикуму та суспільства до різкої “зміни віх”. Характеризуючи цей час, учені констатують розрив з історіографічною традицією 1940–1980-х років.

Історіографічна спадщина радянської доби була перенасичена виданнями, в яких у найменших дрібницях висвітлюється хід бойових дій на німецько-радянському фронті. Однак уже в другій половині 1980-х рр. ані популярні колись мемуари воєначальників, ані тисячі книг, в яких поразки і втрати дозувалися на користь героїзації картини подій, не могли задовольнити не тільки професійних істориків, а й громадськість.

Підсумовуючи аналіз процесу вивчення історії України 1941 – 1942 років у радянську добу (40 – 80-ті роки ХХ ст.) та відповідного доробку літератури, слід констатувати, що, створюючи історіографічний образ війни, українські історики особливу увагу перш за все приділяли показу авангардної ролі ВКП(б) та КП(б)У в організації відсічі ворогу, радянського руху Опору на окупованих землях та досягненню Перемоги. Звідси – опис найбільш яскравих подій, так би мовити, “виграшних” та зручних для творення позитивного образу переможців держави і народу; особлива увага до героїзації боротьби з агресором, показу виключно монолітної і непохитної політико-ідеологічної єдності партії і народу, радянської держави і всього суспільства, висвітлення ролі керманців партії та держави тощо.

Пануючі в ті роки підходи до наукової тематики та інтерпретації історії війни призвели до того, що поза науковим дискурсом залишилося багато, як у той час вважалося, незручних, а то й негативних сторінок. Відтак між історіографічним образом війни, виписаним у 1940 – 1980-х роках, та реальною й об’єктивною картиною війни виникли “білі плями”, що стали специфічною ознакою літопису війни радянського часу.

Отже, в результаті аналізу історичної літератури, можемо дійти висновку: радянська історіографія творилася кон’юнктурно, насичена ідеологічними штампами, які десятиліттями стримували пошук історичної правди. Більшість з них не витримали перевірку часом. Від радянської історіографії не можна було чекати чесної й вичерпної відповіді на багато питань, зокрема на такі кардинальні, як причини і витоки трагічних подій початку війни, прорахунки та помилки стратегічного керівництва у ході бойових дій 1941 – 1942 рр., загибель армій і цілих фронтів, причини і обставини полонення величезних контингентів військовослужбовців Червоної армії та подальша їхня доля, соціальна і політична база досить поширеного тоді колабораціонізму, дії численних місцевих антирадянських формувань на боці противника тощо. Предметом особливої пильності радянської цензури були дані про людські втрати Червоної армії, питання, пов’язані з морально-психологічним станом населення України в роки німецької окупації тощо. Тези про високий рівень патріотизму і героїзму “усіх радянських людей”, про “небувалий рівень готовності до самопожертвування”, про “єдність і згуртованість радянських людей” стали наскрізним лейтмотивом майже всіх історичних праць радянського періоду.

Насичення історіографії урізаною правдою, а також відвертою дезінформацією відбувалося цілеспрямовано і планомірно. Непомірне звеличування значущості тих чи інших керівних осіб тягнуло за собою недооцінку, а то й приниження ролі простої людини у війні. Наслідком було те, що виклад подій майже не персоніфікувався. Історія бойових дій на фронтах війни була поділеною на гласну й негласну. До першої належали операції та битви, які для радянської сторони завершилися успішно. До другої – невдалі чи незавершені. Останні або взагалі не розглядалися, або ж описані побіжно і вкрай стисло, наприклад катастрофи 1941 р. в Україні. Слабке використання архівних матеріалів, догматизм, схематизм були протягом тривалого часу типовими рисами воєнно-історичної науки.

На думку Л. Зашкільняка [32], радянська міфологічна версія Другої світової війни, що заснована на ідеологемі “великої вітчизняної”, служила і продовжує служити збереженню цілого комплексу радянських стереотипів, покликаних за будь-яку ціну зберегти радянську спадщину в свідомості сучасних українців і, як наслідок, “відбілити” комуністичний режим за рахунок радянського патріотизму і усунення в табір “фашистів” і “колаборантів” всіх, хто не поділяв комуністичної ідеології та радянських правил гри.

Сьогодні в світовій та українській історіографії нагромаджено велику кількість фактографічного матеріалу, який заперечує радянську версію “великої вітчизняної війни”, яка не була “вітчизняною” для багатьох народів, в тому числі багатьох українців, котрі інакше трактували саме поняття “вітчизна”. Слід визнати наявність ще однієї проблеми, що виростає до рівня виклику українській нації як спільноті. Минуле майже 80-річної давнини розмивається на тлі “свіжого” збройного конфлікту, розв’язаного Росією проти України, терористичних акцій тощо.

Таким чином, початковий етап німецько-радянської війни залишається серед найбільш цікавих, суперечливих, сповнених внутрішнього динамізму періодів нашої історії, дослідження якого потребує спільних зусиль представників академічної та вузівської науки, архівістів, музейних працівників, пошуковців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Анисимов И., Кузьмин Г.* Великая Отечественная война Советского Союза, 1941–1945 / И. Анисимов, Г. Кузьмин. – М. : Воениздат, 1952. – 190 с.
2. *Анфилов В.* Начало Великой Отечественной войны (22 июня – середина июля 1941 года). Военно-исторический очерк / В. Анфилов. – М. : Воениздат, – 1962. – 224 с.
3. *Анфилов В.* Провал “Блицкрига” / В. Анфилов. – М. : Наука, 1974. – 616 с.
4. *Баграмян И. Х.* Так начиналась война / И. Х. Баграмян. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 493 с.
5. *Биленко С. В.* На охране тыла страны: Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне, 1941–1945 / С. В. Биленков. – М. : Наука, 1988. – 254 с.
6. *Білоусов М. М., Клоков В. І.* Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі / М. М. Білоусов, В. І. Клоков // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 136 – 142.
7. *Борисов А.* Оборона Одессы / А. Борисов. – М. : Воениздат НКО, 1943. – 31 с.
8. *Брицкий П. П.* Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: деятельность антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях / П. П. Брицкий. – Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980. – 135 с.
9. *В фашистском аду.* Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М. : Огиз. Госполитиздат, 1943. – 47 с.
10. *Важнейшие* операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сб. ст. / под общ. ред. П. А. Жилина. – М. : Воениздат, 1956. – 623 с.
11. *Великая* Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история / под ред. П. Н. Поспелов и др. 2-е изд. – М. : Воениздат, 1970. – 626 с.
12. *Вистинецкий М.* Родина знает о твоих муках / М. Вистинецкий. – М. : Воениздат, 1945. – 165 с.
13. *Военные* кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Справочно-статистические материалы. – М. : САФ, 1963. – 324 с.

14. **Войска** ПВО страны в Великой Отечественной войне. 1941–1945: краткая хроника. – М. : Воениздат, 1981. – 375 с.
15. **Вторая** мировая война. Итоги и уроки. – М. : Воениздат, 1985. – 448 с.
16. **Гак Д.** Основні завдання Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні / Д. Гак // Вісті Академії наук УРСР. – К. , 1946. – № 4. – С. 5 – 9.
17. **Галаган В. Я.** Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны / В. Я. Галаган. – К. : Вища школа, 1986. – 302 с.
18. **Галаджиев С.** Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджиев. – Уфа: Союз сов. писателей Украины, 1942. – 22 с.
19. **Год 1941.** Юго-Западный фронт. Воспоминания, очерки, документы. – Львов: Каменяр, 1975. – 351 с.
20. **Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н.** Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немятый. – К. : Политиздат Украины, 1980. – 335 с.
21. **Григорович Д., Денисенко П., Немятый В.** Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. – К. : Политиздат Украины, 1976. – 23 с.
22. **Грицюк В.** Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теренах України часів Другої світової війни / В. Грицюк // Сторінки воєнної історії України: зб.наук.статей. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Вип. 12. – С. 25 – 30.
23. **Грушевой К.** Тогда, в сорок первом... / К. Грушевой. – М. : Известия, 1977. – 333 с.
24. **Гуров К.** Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. – М. : Политиздат, 1942. – 29 с.
25. **Добров П. В., Колесник А. Д., Куманев Г. А., Пашко Е. Я.** Народное ополчение защищает Родину / П. В. Добров, А. Д. Колесник, Г. А. Куманев, Е. Я. Пашко. – М. : Наука, 1990. – 84 с.
26. **Довженко О. П.** Україна в огні: кіноповість, щоденник / упоряд. О. М. Підсуха. – К. : Рад. письменник, 1990. – 416 с.
27. **Документы** обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – М. : Политиздат, 1945. – 392 с.
28. **Дубина К. К.** Злодеяния немцев в Киеве / К. К. Дубина. – М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1945. – 48 с.
29. **Дубина К. К.** 778 трагічних днів Києва / К. К. Дубина. – К. : Укрдержвидав, 1945. – 93 с.
30. **Жилин П.** Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз / П. Жилин. – М. : Мысль, 1965. – 160 с.
31. **Заславский Д.** Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов / Д. Заславский. – М. : Воениздат НКО, 1945. – 32 с.
32. **Зашкільняк Л.** Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: “старе вино в нових міхах” / Л. Зашкільняк / Світло й тіні українського радянського історіописання: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В. А. Смоля. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 17 – 30.
33. **Зверства** немцев над пленными красноармейцами. (Рассказы бежавших из плена, документы и факты). – М. : [Б.в.], 1942. – 63 с.
34. **История** Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6 т. / ред. комис.: Пospelов П. Н. (пред.) и др. – М. : Воениздат, 1963. – Т. 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне. (Июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – 681 с.
35. **История** Второй мировой войны 1939–1945 гг.: в 12 т. – М. : Воениздат, 1974. – Т. 3. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. – 498 с.

36. *История* Української РСР. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / редколегія: В. І. Клоков та ін. – К. : Наукова думка, 1977. – 535 с.
37. **Клоков В. И.** Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск, 1941–1944 / В. И. Клоков. – К. : Наукова думка, 1984. – 168 с.
38. **Клоков В., Кудрицький А., Бричек І.** Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941–1945 роки) / В. Клоков, А. Кудрицький, І. Бричек. – К. : Політвидав, 1968. – 167 с.
39. **Коваль М.** Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. Коваль. – К. : Наукова думка, 1979. – 134 с.
40. **Коваль М. В.** Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні / М. В. Коваль. – К. : Політвидав України, 1965. – 112 с
41. **Коваль М. В.** Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1970. – 195 с.
42. **Коваль М. В.** Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 194 с.
43. **Командование** корпусного и дивизионного звена Советских Вооруженных Сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : Издание Военной академии им. М. В. Фрунзе, 1964. – 572 с.
44. **Кондратенко Л. В.** Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историографический очерк / Л. В. Кондратенко. – К. : Наукова думка, 1980. – 106 с.
45. **Кучер В. І.** Бойова діяльність антифашистського підпілля в Україні, 1941–1944 / В. І. Кучер. – К. : Наукова думка, 1983. – 237 с.
46. **Лемещук Н.** Не склонив головы. О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях / Н. Лемещук. – К. : Изд-во полит. лит. Украины, 1978. – 135 с.
47. **Лисенко О. Є.** Подолання “міфу війни”, або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом) / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 4 – 22.
48. **Лисенко О. Є.** Тематика Другої світової війни на сторінках “Українського історичного журналу”: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 119 – 142.
49. **Лисенко О.** Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / О. Лисенко / Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга перша / НАН України, Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2010. – С. 9 – 42.
50. **Листи** з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / за ред. Ф. Шевченка. – К. : Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 158 с.
51. **Логинов А. П.** Партия большевиков в период Великой Отечественной войны Советского Союза (июнь 1941–1945 гг.) / А. П. Логинов. – М. : Госполитиздат, 1951. – 165 с.
52. **Минц И. И.** Великая Отечественная война Советского Союза / И. И. Минц. – М. : ОГИЗ, Госполитиздат, 1947. – 71 с.
53. **Начальный** период войны (По опыту первых кампаний и операций Второй мировой войны) / под общей ред. С. П. Иванова. – М. : Воениздат, 1974. – 357 с.
54. **Некрич А. М.** 1941. 22 июня / А. М. Некрич. – М. : Наука, 1965. – 178 с.

55. **Немятый В.** Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 гг. / В. Немятый. – К. : Знание, 1980. – 62 с.
56. **Непокоренная** земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941–1945 / авт. коллектив: В. Н. Немятый и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с.
57. **Нерод В. О.** Хроніки Великої Вітчизняної війни / В. О. Нерод // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 73 – 80.
58. **Німецько-фашистський** окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / упорядники: І. Л. Бутич, А. А. Батюк, П. М. Костриба та ін. – К. : Політвидав України, 1963. – 488 с.
59. **Операции** Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. Военно-исторический очерк: в 4 т. – М. : Воениздат, 1958 – 1959.
60. **Пахомов А. И.** Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти / А. И. Пахомов. – М. : Советская Россия, 1966. – 127 с.
61. **Першина Т. С.** Фашистский геноцид в Украине / Т. С. Першина. – К. : Наукова думка, 1985. – 170 с.
62. **Петляк Ф. А.** Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945) / Ф. А. Петляк. – К. : Вища школа, 1986. – 181 с.
63. **Пилявець Р.** 1939 – 1941 – 1945: про три радянсько-російські міфи війни / Р. Пилявець / Україна у Другій світовій війні: міфи і реальність (до 70-річчя перемоги над нацистською Німеччиною): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / укладач О. В. Оніщенко. – Чернігів: ЧОППО ім. К. Ушинського, 2015. – С. 22 – 23.
64. **Пирогов А. И.** Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного / А. И. Пирогов [Лит. запись А. Ключника]. – Одесса: Кн. изд-во, 1962. – 240 с.
65. **Приказы** Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза с 25. 01. 1943 по 03. 09. 1945. – М. : Воениздат, 1975. – 598 с.
66. **Про руйнування** і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві. – Київ-Харків: Українське Державне видавництво, 1944. – 23 с.
67. **Прославлені** у віках: нариси про Героїв Радянського Союзу Кіровоградщини / за ред. В. В. Чабаненко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1983. – 367 с.
68. **Руденко Н. М.** Слово правды в борьбе с фашизмом: Пропагандистская деятельность политорганов Красной Армии среди войск противника на территории СССР, 1941–1944 / Н. М. Руденко. – К. : Наукова думка, 1980. – 192 с.
69. **Сажениук С. Н.** Трудовой подвиг работников Украины у Великой Вітчизняній війні / С. Н. Сажениук. – К. : Вища школа, 1985. – 113 с.
70. **Сахаров В. И.** В застенках Маутхаузена / В. И. Сахаров. – М. : Политиздат, 1962. – 214 с.
71. **Сборник** документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – М. : Политиздат, 1968–1969. – Вып. 1 – 4.
72. **Сербін Р.** “Велика Вітчизняна війна”: історична пам’ять та її міфологізація / Р. Сербін // Архіви України. – 2005. – № 1 – 3. – С. 647 – 650.
73. **Слинько И. И.** Угон населения Украины в фашистское рабство / И. И. Слинько / Немецко-фашистский оккупационный режим. – М. : Политиздат, 1963. – С. 219 – 230.
74. **Смирнов С. С.** Рассказы о неизвестных героях / С. С. Смирнов. – М. : Молодая гвардия, 1964. – 272 с.
75. **Солдат**, которого победить нельзя / редкол. Н. А. Буцько и др. – К. : Изд-во Киев-го ун-та, 1970. – 269 с.
76. **Солдатенко Е. И.** Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне / Е. И. Солдатенко. – М. : Госполитиздат, 1954. – 168 с.
77. **Сообщения** Советского Информбюро: в 8-ми т. – М. : Издание Совинформбюро, 1945.

78. **Софінов П.** Про складання хроніки Великої Вітчизняної війни / П. Софінов // *Вісті Академії наук УРСР*. – К., 1946. – № 4. – С. 10 – 17.
79. **СССР** в Великой Отечественной войне. 1941 – 1945: краткая хроника. – М.: Воениздат, 1964. – 867 с.; **СССР** в Великой Отечественной войне. 1941–1945: краткая хроника. – М.: Воениздат, 1970. – 856 с.
80. **Стецкевич В. В.** Україна в початковий період війни: історіографія проблеми в контексті сучасного розвитку історичної науки / В. В. Стецкевич. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 112 с.
81. **Стецкевич В.** Радянська історіографія Другої світової війни / В. Стецкевич / Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси. Книга перша. НАН України, інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 43 – 82.
82. **Супруненко М.** Україна напередодні і в Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників / М. Супруненко / Боротьба українського народу проти німецьких загарбників. Зб. статей. Заг. ред. К. Г. Гуслистого. – Уфа: Союз рад. письм. України, 1942. – 48 с.
83. **Супруненко Н. И.** Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.) / Н. И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
84. **Тельпуховский Б.** Великая Отечественная война Советского Союза. 1941 – 1945 гг.: Краткий очерк / Б. Тельпуховский. – М.: Госполитиздат, 1959. – 574 с.
85. **Тронько П. Т.** Защищая Советскую Украину: Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / П. Т. Тронько. – М.: Молодая Гвардия, 1979. – 336 с.
86. **Украина** непокоренная. Народные песни и думы / пер. с укр. И. Белинович. – М.: Гос. издательство художественной литературы, 1944. – 45 с.
87. **Украинская ССР** в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: хроника событий. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 618 с.
88. **Українська РСР** у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3 т. / гол. редкол.: І. Д. Назаренко та ін. Т. 1. – К.: Вид-во політ. літератури України, 1967. – 550 с.
89. **Фашистський** розбій на Україні / упорядн. Л. Паламарчук та ін. – Уфа: Укрвидав, 1943. – 42 с.
90. **Цишкало Н.** Живые из “Блока смерти” / Н. Цишкало / *Пламя гнева. Очерки. Воспоминания. Документы. Сборник*. – Донецк: Донбасс, 1965. – С. 9 – 19.
91. **Чеканюк А.** Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси / А. Чеканюк. – М.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 20 с.
92. **Чернега П. М.** Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945) / П. М. Чернега. – К.: Вища школа, 1988. – 175 с.
93. **Шатагин Н. И.** Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне / Н. И. Шатагин. – М.: Госполитиздат, 1955. – 96 с.
94. **Шевченко Ф.** Про складання хронологічного довідника “Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною Армією” / Ф. Шевченко // *Вісті Академії наук УРСР*. – К., 1946. – № 4. – С. 18 – 23.
95. **Шульга З.** Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – Уфа: Видав. Академії наук УРСР, 1942. – 35 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романько Ірина Іванівна – доцент кафедри професійної педагогіки та соціально-гуманітарних наук Льотної академії Національного авіаційного університету, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

И. И. Романько

Лётная академия Национального авиационного университета

**СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О НАЧАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ
НЕМЕЦКО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ:
СОВРЕМЕННЫЙ АНАЛИЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

В статье рассматривается комплекс вопросов, связанных с интерпретациями событий начального периода немецко-советской войны в историографии 1940-х – 1980-х годов. Анализируется значительный массив литературы, созданной не только профессиональными историками, но и военачальниками, публицистами, писателями, рядовыми свидетелями войны, в котором зафиксированы военные действия на территории Украины, разнообразные факты, теоретические обобщения и тому подобное. Отмечается, что украинский аспект в этой проблематике почти не выделялся и соответственно не изучался историками советского периода. Работы украинских ученых основываются на достаточно ограниченном исходном материале и имеют преимущественно обзорный характер. К началу 1990-х годов советский мифологизированный подход к изучению мировой войны привел к тому, что целый ряд ее важных аспектов оказался вне поля зрения исследовательского поиска.

Ключевые слова: советская историография, немецко-советская война, начальный период, Украина, советские исторические мифы, советская цензура, хроники, мемуары.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Романько Ирина Ивановна – доцент кафедры профессиональной педагогики и социально-гуманитарных наук Летной академии Национального авиационного университета, кандидат исторических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

I. I. Romanko

Flight Academy of National Aviation University

**SOVIET HISTORIOGRAPHY ABOUT THE INITIAL PERIOD OF THE
GERMAN AND SOVIET WAR ON THE TERRITORY OF UKRAINE**

The study of history of Ukraine in the period of the German and Soviet War 1941 – 1945 plays one of the leading parts in the historiography of our country. The beginning of the war is considered to be the least studied and the most disputable period in the very history of the war.

The process of demythologization of the war in Ukraine began long before the first Maidan and still goes on inconsistently with different success. The Russian policy of expansion, direct military aggression against our country have become the powerful catalyst of sharp denial and rejection of any colonial and post colonial vestiges in the social and political life. The mood of protest against Russian aggressive actions involves the memory field as well.

When analyzing the process of study of the history of Ukraine of 1941–1945 in the Soviet period (40–80s of the 20th century) and appropriate works, it is worth saying that, creating the historiographical image of the war, Ukrainian historians paid attention primarily to the showing the leading role of All-USSR Communist Party (Bolsheviks) and Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine in the organizing of enemy's rebuff, Soviet Resistance Movement on the occupied territories and winning in the war. As a result, there is a description of the most vivid events, say, "advantageous" and convenient for creating the positive image of the winners of the state and the people; there was a special attention to the glorification of the struggle against the enemy, to the exclusive showing of the united and resolute political and ideological unity of the party and the people, the Soviet state and the whole society, signification of the party leaders' role and the state, etc.

Dominating approaches to the scientific subject area and the interpretation of the war history at those times led to the omitting of so called inconvenient and negative items. Thus, "blank spots" appeared between the historiographical image of the war, created in the 1940–1980s, and the real and impartial presentation. They became the specific attribute of the Soviet time war chronicle.

Soviet historiography was created in accordance with the current state of affairs; it is overfilled with ideological clichés, which restrained the search of historical truth. Most of them failed to be time tested. It was impossible to have an honest and exhaustive answer to a lot of questions, particularly, such as the reasons for tragic events at the beginning of the war, the misjudgments and errors of the strategic leadership in combats in 1941–1942, destruction of armies and fronts, the causes and circumstances of mass captivity of the Red Army military personnel and their fate, social and political base of collaborationism, which was widely spread at the time, the actions of local anti-Soviet units that had turned traitors. The data about people's losses of the Red Army, the items of moral and psychological state of the people of Ukraine in the occupation period, etc. were in the focus of the Soviet censorship. Points about the high level of patriotism and heroism of "all Soviet people", about "unprecedented readiness level to self-sacrifice", about "unity and solidarity of Soviet people" became prevailing theme of nearly all historical studies of the Soviet period.

Filling historiography with cut-down truth and undisguised misinformation was carried out deliberately and systematic. Unreasonable glorification of the importance of some leaders led to the understatement and sometimes to the humiliation of a plain man's role in the war. As a result, the description of events was not often personalized. The history of fighting on the war fronts was divided into public and confidential. Public history included those combats which were successful. Confidential history was about unsuccessful and unfinished battles, which were not mentioned or described shortly and in a perfunctory manner, as disasters of 1941 in Ukraine. Poor use of archives, dogmatism, and sketchiness were typical for war and historical science during a long period of time.

Soviet mythological version of World War II that is based on the ideological thesis of "great patriotic" has served the preservation of a number of Soviet stereotypes, which have to keep Soviet heritage in the minds of present time Ukrainians and as a result "to bleach" communist regime at the expense of Soviet patriotism and transferring to the camp of "fascists" and "collaborators" all those who did not share communist ideology and Soviet game directive. Nowadays world and Ukrainian historiography have collected great evidence that denies Soviet version of "great patriotic war", which was not "patriotic" for many nations, including a number of Ukrainians, who interpreted "patriotic" notion differently.

It is essential to draw attention to one more problem, which is considered to be a challenge to the Ukrainian nation as a unity. The past of nearly eighty years old vanishes against the background of the "fresh" armed conflict, started by Russia against Ukraine, terrorist attracts, etc.

Therefore, the initial stage of the Soviet and German War still remains the most interesting, disputable, full of internal dynamics periods of our history, the study of which requires joint efforts of archivists, museum workers, academic and higher institution science representatives, explores.

Key words: *Soviet historiography, the German and Soviet War, initial period, Ukraine, Soviet historical myths, Soviet censorship, chronicles, memoirs.*

REFERENCES

1. **Anisimov I., Kuz'min G.** Velikaya Otechestvennaya voyna Sovetskogo Soyuza, 1941–1945 / I. Anisimov, G. Kuz'min. – M. : Voenizdat, 1952. – 190 s.
2. **Anfilov V.** Nachalo Velikoy Otechestvennoy voyny (22 iyunya – seredina iyulya 1941 goda). Voenno-istoricheskiy ocherk / V. Anfilov. – M. : Voenizdat, – 1962. – 224 s.
3. **Anfilov V.** Proval “Blitskriga” / V. Anfilov. – M. : Nauka, 1974. – 616 s.
4. **Bagramyan I. Kh.** Tak nachinalas' voyna / I. Kh. Bagramyan. – K. : Politizdat Ukrainy, 1984. – 493 s.
5. **Bilenko S. V.** Na okhrane tyla strany: Istrebitel'nyye batal'ony i polki v Velikoy Otechestvennoy voyne, 1941 – 1945 / S. V. Bilenkov. – M. : Nauka, 1988. – 254 s.
6. **Bilousov M. M., Klokov V. Í.** Fal'sifikatsiya borot'bi ukraïns'kogo narodu proti nímets'ko-fashists'kikh zagarnikiv u burzhuazniy líteraturí / M. M. Bílousov, V. Í. Klokov // Ukraïns'kiy ístorichniy zhurnal. – 1959. – № 1. – S. 136 – 142.
7. **Borisov A.** Oborona Odessy / A. Borisov. – M. : Voenizdat NKO, 1943. – 31 s.
8. **Britskiy P. P.** Internatsional'naya solidarnost' v bor'be s fashizmom: deyatelnost' antifashistskogo podpol'ya v gitlerovskikh kontslageryakh / P. P. Britskiy. – L'vov: Vishcha shkola. Izd-vo pri L'vov. un-te, 1980. – 135 s.
9. **V fashistskom** adu. Rasskazy sovetskikh lyudey, pobyvavshikh v gitlerovskoy nevole. – M. : Ogiz. Gospolitizdat, 1943. – 47 s.
10. **Vazhneyshiye** operatsii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg.: sb. st. / pod obshch. red. P. A. Zhilina. – M. : Voenizdat, 1956. – 623 s.
11. **Velikaya** Otechestvennaya voyna Sovetskogo Soyuza 1941–1945. Kratkaya istoriya / pod red. P. N. Pospelov i dr. 2-ye izd. – M. : Voenizdat, 1970. – 626 s.
12. **Vistinetskiy M.** Rodina znayet o tvoikh mukakh / M. Vistinetskiy. – M. : Voenizdat, 1945. – 165 s.
13. **Voyennyye** kadry sovetskogo gosudarstva v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941 – 1945 gg. Spravochno-statisticheskiye materialy. – M. : SAF, 1963. – 324 s.
14. **Voyska** PVO strany v Velikoy Otechestvennoy voyne. 1941 – 1945: kratkaya khronika. – M. : Voenizdat, 1981. – 375 s.
15. **Vtoraya** mirovaya voyna. Itogi i uroki. – M. : Voenizdat, 1985. – 448 s.
16. **Gak D.** Osnovniy zavdannya Komísii po ístorii Víтчiznyanoi vínyi na Ukraíni / D. Gak // Vísti Akademií nauk URSS. – K. , 1946. – № 4. – S. 5 – 9.
17. **Galagan V. Ya.** Ratnyy podvig zhenshchin v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / V. Ya. Galagan. – K. : Vishcha shkola, 1986. – 302 s.
18. **Galadzhiev S.** Chto proiskhodit v okkupirovannykh oblastiakh Ukrainy / S. Galadzhiev. – Ufa: Soyuz sov. pisateley Ukrainy, 1942. – 22 s.
19. **God 1941.** Yugo-Zapadnyy front. Vospominaniya, ocherki, dokumenty. – L'vov: Kamenyar, 1975. – 351 s.
20. **Grigorovich D. F., Zamlinskiy V. A., Nemyatyy V. N.** Kommunisticheskaya partiya Ukrainy v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / D. F. Grigorovich, V. A. Zamlinskiy, V. N. Nemyatyy. – K. : Politizdat Ukrainy, 1980. – 335 s.

21. **Grigorovich D., Denisenko P., Nemyatyy V.** Kommunisticheskoye podpol'ye na Ukraine v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / D. Grigorovich, P. Denisenko, V. Nemyatyy. – K. : Politizdat Ukrainy, 1976. – 23 s.
22. **Gritsyuk V.** Pratsí radyans'kikh voënnikh istorikív zakritogo kharakteru shchodo analízu voënnikh díy na terenakh Ukraíni chasív Drugoí' svítovoí' víyni / V. Gritsyuk // Storínki voënnoí' istorií Ukraíni: zb.nauk.statey. – K. : Ín-t istorií Ukraíni NANU, 2009. – Vip. 12. – S. 25 – 30.
23. **Grushevoy K.** Togda, v sorok pervom... / K. Grushevoy. – M. : Izvestiya, 1977. – 333 s.
24. **Gurov K.** Fashists'kiy rozbíy na Ukraíni / K. Gurov. – M. : Politizdat, 1942. – 29 s.
25. **Dobrov P. V., Kolesnik A. D., Kumanev G. A., Pashko Ye. Ya.** Narodnoye opolcheniye zashchishchayet Rodinu / P. V. Dobrov, A. D. Kolesnik, G. A. Kumanev, Ye. Ya. Pashko. – M. : Nauka, 1990. – 84 s.
26. **Dovzhenko O. P.** Ukraína v ogní: kínopovíst', shchodennik / uporyad. O. M. Pídsukha. – K. : Rad. pis'mennik, 1990. – 416 s.
27. **Dokumenty** obvinayut: Sbornik dokumentov o chudovishchnykh prestupleniyakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov na sovetsoy territorii. – M. : Politizdat, 1945. – 392 s.
28. **Dubina K. K.** Zlodeyaniya nemtsev v Kiyeye / K. K. Dubina. – M. : OGIZ Gospolitizdat, 1945. – 48 s.
29. **Dubina K. K.** 778 tragíchnikh dnív Kiêva / K. K. Dubina. – K. : Ukrderzhvidav, 1945. – 93 s.
30. **Zhilin P.** Kak fashistskaya Germaniya gotovila napadeniye na Sovetskiy Soyuz / P. Zhilin. – M. : Mysl', 1965. – 160 s.
31. **Zaslavskiy D.** Smert' i muki sovetsskikh lyudey pod pyatoy nemetskikh izvergov / D. Zaslavskiy. – M. : Voenizdat NKO, 1945. – 32 s.
32. **Zashkil'nyak L.** Radyans'kí istorichní mífi v suchasníy ukraíns'kíy istoriografii: “stare vino v novikh míkhakh” / L. Zashkil'nyak / Svítlo y tíní ukraíns'kogo radyans'kogo istoriopisannya: materialí mízhnarodnoí' naukoVoí' konferentsií (Kíí'v, 22–23 travnya 2013 r.) / za red. V. A. Smolíya. Kíí'v: Ínstitut istorií Ukraíni NAN Ukraíni, 2015. – S. 17 – 30.
33. **Zverstva** nemtsev nad plennymi krasnoarmeysami. (Rasskazy bezhavshikh iz plena, dokumenty i fakty). – M. : [B.v.], 1942. – 63 s.
34. **Istoriya** Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuza. 1941–1945. V 6 t. / red. komis.: Pospelov P. N. (pred.) i dr. – M. : Voenizdat, 1963. – T. 2. Otrazheniye sovetsskim narodom verolomnogo napadeniya fashistskoy Germanii na SSSR. Sozdaniye usloviy dlya korennoy pereloma v voyne. (Iyun' 1941 g. – noyabr' 1942 g.). – 681 .
35. **Istoriya** Vtoroy mirovoy voyny 1939–1945 gg.: v 12 t. – M. : Voenizdat, 1974. – T. 3. Nachalo voyny. Podgotovka agressii protiv SSSR. – 498 s.
36. **Istoriya** Ukrayins'koyi RSR. T. 7: Ukrayins'ka RSR u Velykiy Vitchyznyaniy viyni Radyans'koho Soyuzu (1941 – 1945) / redkolehiya: V. I. Klokov ta in. – K. : Naukova dumka, 1977. – 535 s.
37. **Klokov V. Y.** Deystvyaya partyzan Ukrayny na zhelezodorozhnykh kommunykatsyyakh v tylu fashyst'skykh voysk, 1941–1944 / V. Y. Klokov. – K. : Naukova dumka, 1984. – 168 s.
38. **Klokov V., Kudryts'kyy A., Brychek I.** Daleko vid Bat'kivshchyny. Ukrayintsi v antyfashyst's'kiy borot'bi narodiv Yevropy (1941 – 1945 roky) / V. Klokov, A. Kudryts'kyy, I. Brychek. – K. : Polityvdav, 1968. – 167 s.
39. **Koval' M.** Bor'ba naselenyya Ukrayny protyv fashyst'skoho rabstva / M. Koval'. – K. : Naukova dumka, 1979. – 134 s.
40. **Koval' M. V.** Istoriya pam'yataye: kryvavyy shlyakh fashystiv na Ukrayini / M. V. Koval'. – K. : Polityvdav Ukrayiny, 1965. – 112 s.

41. **Koval' M. V.** Vse – dlya peremohy. Podvyh trudyashchykh Ukrayiny u Velykiy Vitchyznyaniy viyni 1941 – 1945 rr. / M. V. Koval'. – K. : Naukova dumka, 1970. – 195 s.
42. **Koval' M. V.** Ukrayina: 1939 – 1945. Malovidomi i neprochytani storinky istoriyi / M. V. Koval'. – K. : Vyshcha shkola, 1995. – 194 s.
43. **Komandovanye** korpusnoho y dyvyzyonnoho zvena Sovet-skykh Vooruzhennykh Syl peryoda Velykoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 hh. – M. : Yzdanye Voennoy akademyy ym. M. V. Frunze, 1964. – 572 s.
44. **Kondratenko L. V.** Krakh ékonomycheskykh planov nemetsko-fashyst-skykh zakhvatchykov na Ukrayne: Ystoryohrafycheskyy ocherk / L. V. Kondratenko. – K. : Naukova dumka, 1980. – 106 s.
45. **Kucher V. I.** Boyova diyal'nist' antyfashysts'koho pidpillya v Ukrayini, 1941 – 1944 / V. I. Kucher. – K. : Naukova dumka, 1983. – 237 s.
46. **Lemeshchuk N.** Ne sklonyv holovy. O deyatelnosti antyfashyst-skoho podpol'ya v hytlerovs'kykh kontslaheryakh / N. Lemeshchuk. – K. : Yzd-vo polyt. lyt. Ukrainy, 1978. – 135 s.
47. **Lysenko O. Ye.** Podolannya “mifu viyny”, abo vid yakoyi spadshchyny my vidmovlyayemosya: naukovyy diskurs, polityka pam'yati ta suchasni vyklyky (z pryvodu 70-richchya peremohy nad natsyzmom i fashyzmom) / O. Ye. Lysenko // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2015. – № 2. – S. 4 – 22.
48. **Lysenko O. Ye.** Tematyka Druhoyi svitovoyi viyny na storinkakh “Ukrayins'koho istorychnoho zhurnalu”: istoriohrafichna retrospektyva na suspil'no-politychnomu tli / O. Ye. Lysenko // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2007. – № 6. – S. 119 – 142.
49. **Lysenko O.** Istoriopysannya Druhoyi svitovoyi viyny yak samostiyna subdystsyplina / O. Lysenko / Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z KHKHI st. Istorychni narysy. Knyha persha / NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny; redkol.: V. A. Smoliy [ta in.]. – K. : Naukova dumka, 2010. – S. 9 – 42.
50. **Lysty z fashyst-s'koyi katorhy:** Zbirnyk lystiv radyans'kykh hromadyan, yaki buly vyhnani na katorzhni roboty do fashyst-s'koyi Nimechchyny /za red. F. Shevchenka. – K. : Ukrayins'ke vydavnytstvo politychnoyi literatury, 1947. – 158 s.
51. **Lohynov A. P.** Partyya bol'shevykov v peryod Velykoy Otechestvennoy voyny Sovet-skoho Soyuza (yyun' 1941–1945 hh.) / A. P. Lohynov. – M. : Hospolytyzdat, 1951. – 165 s.
52. **Mynts Y. Y.** Velykaya Otechestvennaya vojna Sovet-skoho Soyuza / Y. Y. Mynts. – M. : OHYZ, Hospolytyzdat, 1947. – 71 s.
53. **Nachal'nyy** peryod voyny (Po opytu pervykh kampanyy y operatsyy Vtoroy myrovoy voyny) / pod obshchey red. S. P. Yvanova. – M. : Voennydat, 1974. – 357 s.
54. **Nekrych A. M.** 1941. 22 yyunya / A. M. Nekrych. – M. : Nauka, 1965. – 178 s.
55. **Nemyatyy V.** Vsenarodnaya bor'ba protyv ékonomycheskykh meropryyatyy fashyst-skykh okkupantov na Ukrayne. 1941–1944 hh. / V. Nemyatyy. – K. : Znanye, 1980. – 62 s.
56. **Nepokorennaya** zemlya Kyevs'kaya: Yz ystoryy vsenarodnoy bor'by v tylu vraha 1941 – 1945 / avt. kollektiv: V. N. Nemyatyy y dr. – K. : Polytyzdat Ukrainy, 1985. – 251 s.
57. **Nerod V. O.** Khroniky Velykoyi Vitchyznyanoi viyny / V. O. Nerod // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1990. – № 10. – S. 73 – 80.
58. **Nimets'ko-fashysts'kyy** okupatsiynyy rezhym na Ukrayini: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / uporyadnyky: I. L. Butych, A. A. Batyuk, P. M. Kostyba ta in. – K. : Polityvdav Ukrainy, 1963. – 488 s.
59. **Operatsyy** Sovet-skykh Vooruzhennykh Syl v Velykoy Otechestvennoy vojne 1941 – 1945 hh. Voенно-ystorycheskyy ocherk: v 4 t. – M. : Voennydat, 1958 – 1959.
60. **Pakhomov A. Y.** Rysunky krov'yu. Vospomynannya byvsheho uznyka hytlerovskoho laherya smerty / A. Y. Pakhomov. – M. : Sovet-skaya Rossyya, 1966. – 127 s.

61. **Pershyna T. S.** Fashyst·skyy henotsyd v Ukrainy / T. S. Pershyna. – K. : Naukova dumka, 1985. – 170 s.
62. **Petlyak F. A.** Partyynoe rukovodstvo Sovetamy na Ukrainy v hody Velykoy Otechestvennoy voyny (1941 – 1945) / F. A. Petlyak. – K. : Vyshcha shkola, 1986. – 181 s.
63. **Pylyavets' R.** 1939 – 1941 – 1945: pro try radyans'ko-rosiys'ki mify viyny / R. Pylyavets' / Ukrainy u Druhiy svitoviy viyni: mify i real'nist' (do 70-richchya peremohy nad natsyst·s'koyu Nimechchynoyu): materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi / ukladach O. V. Onishchenko. – Chernihiv: CHOIPPO im. K. Ushyns'koho, 2015. – S. 22 – 23.
64. **Pyrohov A. Y.** Étoho zabyt' nel'zya. Vospomynannya byvsheho voennoplennoho / A. Y. Pyrohov [Lyt. zapys' A. Klyuchnyka]. – Odessa: Kn. yzd-vo, 1962. – 240 s.
65. **Prykazy** Verkhovnoho Hlavnokomanduyushchego v peryod Velykoy Otechestvennoy voyny Sovet·skoho Soyuzu s 25. 01. 1943 po 03. 09. 1945. – M. : Voenydzdat, 1975. – 598 s.
66. **Pro ruynuvannya** i zvirstva, zapodiyani nimets'ko-fashyst·s'kymy zaharbnikamy v misti Kyievi. – Kyiv-Kharkiv: Ukrayins'ke Derzhavne vydavnytstvo, 1944. – 23 s.
67. **Proslavleni** u vikakh: narysy pro Heroyiv Radyans'koho Soyuzu Kirovohradshchyny / za red. V. V. Chabanenko. – Dnipropetrovs'k: Promin', 1983. – 367 s.
68. **Rudenko N. M.** Slovo pravdy v bor'be v fashyzm: Propahandyst·skaya deyatelnost' polytorhanov Krasnoy Armyy sredi voysk protyvnyka na terytoryi SSSR, 1941–1944 / N. M. Rudenko. – K. : Naukova dumka, 1980. – 192 s.
69. **Sazhenyuk S. N.** Trudovyy podvyh robitnykiv Ukrainy u Velykiy Vitchyznyanuy viyni / S. N. Sazhenyuk. – K. : Vyshcha shkola, 1985. – 113 s.
70. **Sakharov V. Y.** V zastenkakh Mautkhauzena / V. Y. Sakharov. – M. : Polytyzdat, 1962. – 214 s.
71. **Sbornyk** dokumentov Verkhovnoho Hlavnokomandovannya za peryod Velykoy Otechestvennoy voyny. – M. : Polytyzdat, 1968–1969. – Vyp. 1 – 4.
72. **Serbin R.** “Velyka Vitchyznyana viyna”: istorychna pam'yat' ta yiyi mifolohizatsiya / R. Serbin // Arkhivy Ukrainy. – 2005. – № 1 – 3. – S. 647 – 650.
73. **Slyn'ko Y. Y.** Uhon naselenyya Ukrainy v fashyst·skoe rabstvo / Y. Y. Slyn'ko / Nemetsko-fashyst·skyy okkupatsyonnyy rezhym. – M. : Polytyzdat, 1963. – S. 219 – 230.
74. **Smyrnov S. S.** Rasskazy o neyzvestnykh heroyakh / S. S. Smyrnov. – M. : Molodaya hvardyya, 1964. – 272 s.
75. **Soldat**, kotoroho pobedyt' nel'zya / redkol. N. A. Buts'ko y dr. – K. : Yzd-vo Kyev-ho un-ta, 1970. – 269 s.
76. **Soldatenko E. Y.** Trudovoy podvyh sovet·skoho naroda v Velykoy Otechestvennoy voyne / E. Y. Soldatenko. – M. : Hospolytyzdat, 1954. – 168 s.
77. **Soobshchennya** Sovet·skoho Ynformbyuro: v 8-my t. – M. : Yzdanye Sovynformbyuro, 1945.
78. **Sofinov P.** Pro skladannya khroniky Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny / P. Sofinov // Visti Akademiyi nauk URSS. – K. , 1946. – № 4. – S. 10 – 17.
79. **SSSR** v Velykoy Otechestvennoy voyne. 1941 – 1945: kratkaya khronyka. – M. : Voenydzdat, 1964. – 867 s.; SSSR v Velykoy Otechestvennoy voyne. 1941 – 1945: kratkaya khronyka. – M. : Voenydzdat, 1970. – 856 s.
80. **Stetskevych V. V.** Ukrainy v pochatkovyy period viyny: istoriografiya problemy v konteksti suchasnoho rozvytku istorychnoyi nauky / V. V. Stetskevych. – Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DDU, 1992. – 112 s.
81. **Stetskevych V.** Radyans'ka istoriografiya Druhoi svitovoyi viyny / V. Stetskevych / Ukrainy v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z KHKHI st.: Istorychni narysy. Knyha persha. NAN Ukrainy, instytut istoriyi Ukrainy; redkol.: V. A. Smoliy ta in. – K. : Naukova dumka, 2010. – S. 43 – 82.

82. **Suprunenko M.** Ukrayina naperedodni i v Vitchyznyaniy viyni proty nimets'ko-fashyst's'kykh zaharbnykiv / M. Suprunenko / Borot'ba ukrayins'koho narodu proty nimets'kykh zaharbnykiv. Zb. statey. Zah. red. K. H. Huslystoho. – Ufa: Soyuz rad. pys'm. Ukrayiny, 1942. – 48 s.
83. **Suprunenko N. Y.** Ukrayna v Velykoy Otechestvennoy voyne Sovet'skoho Soyuz (1941 – 1945 hh.) / N. Y. Suprunenko. – K. : Hospolytyzdat USSR, 1956. – 472 s.
84. **Tel'pukhovskyy B.** Velykaya Otechestvennaya voyna Sovet'skoho Soyuz. 1941 – 1945 hh. : Kratkyy ocherk / B. Tel'pukhovskyy. – M. : Hospolytyzdat, 1959. – 574 s.
85. **Tron'ko P. T.** Zashchyschaya Sovet'skuyu Ukrainu: Yz ystoryy bor'by komsomol'tsev y molodezhy Sovet'skoy Ukrainy protyv nemetsko-fashyst'skykh zakhvatchykov v peryod Velykoy Otechestvennoy voyny 1941 – 1945 hh. / P. T. Tron'ko. – M. : Molodaya Hvardyya, 1979. – 336 s.
86. **Ukrayna** nepokorennaya. Narodnye pesny y dumy / per. s ukr. Y. Belynovych. – M. : Hos. yzdatel'stvo khudozhestvennoy lyteratury, 1944. – 45 c.
87. **Ukraynskaya SSR** v hody Velykoy Otechestvennoy voyny Sovet'skoho Soyuz: khronyka sobytyy. – K. : Polytyzdat Ukrainy, 1985. – 618 s.
88. **Ukrayins'ka RSR** u Velykiy Vitchyznyaniy viyni Radians'koho Soyuz 1941 – 1945 rr. V 3 t. / hol. redkol.: I. D. Nazarenko ta in. T. 1. – K. : Vyd-vo polit. literatury Ukrainy, 1967. – 550 s.
89. **Fashysts'ky** rozbiy na Ukraini / uporyadn. L. Palamarchuk ta in. – Ufa: Ukrvydav, 1943. – 42 s.
90. **Tsyshkalo N.** Zhyvye yz “Bloka smerty” / N. Tsyshkalo / Plamy hneva. Ocherky. Vospomynannya. Dokumenty. Sbornyk. – Donetsk: Donbass, 1965. – S. 9 – 19.
91. **Chekanyuk A.** Narodne opolchennya v heroyichniy oboroni Kyveva i Odesy / A. Chekanyuk. – M. : Ukrvydav TSK KP(b)U, 1943. – 20 s.
92. **Cherheha P. M.** Profsoyuzy Ukrainskoy SSR v hody Velykoy Otechestvennoy voyny (1941 – 1945) / P. M. Cherheha. – K. : Vyshcha shkola, 1988. – 175 s.
93. **Shatahyn N. Y.** Kommunystycheskaya partya – vdokhnovitel' y orhanyzator pobedy sovet'skoho naroda v Velykoy Otechestvennoy voyne / N. Y. Shatahyn. – M. : Hospolytyzdat, 1955. – 96 s.
94. **Shevchenko F.** Pro skladannya khronolohichnoho dovidnyka “Tymchasova okupatsiya nimets'kymy zaharbnykamy naselenykh punktiv Ukrainy ta vyzvolennya yikh Chervonoyu Armiyeyu” / F. Shevchenko // Visti Akademiya nauk URSS. – K. , 1946. – № 4. – S. 18 – 23.
95. **Shul'ha Z.** Ukrayins'ke selyanstvo ne bude u fashyst's'kiy nevoli / Z. Shul'ha. – Ufa: Vydav. Akademiya nauk URSS, 1942. – 35 s.

ABOUT THE AUTHOR

Romanko Iryna Ivanivna – Associate Professor of the Department of Professional Pedagogics and Social and Human Sciences Flight Academy of the National Aviation University, PhD, associate professor, (Kropyvnytskyi, Ukraine).

ПЕРСОНАЛІСТИКА

УДК 929: 4 (47+57) – 058.57 – 054.65 Понедєлін

О. В. Чорний

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ПАВЛО ГРИГОРОВИЧ ПОНЕДЄЛІН: ІСТОРИКО-ХРОНОЛОГІЧНЕ ДОСЬЄ

Постать командарма П. Г. Понедєліна є однією з найбільш відомих і в той же час малодосліджених в історії Другої світової війни. На початку радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. він командував 12-ю армією Південно-Західного фронту. 7 серпня 1941 року потрапив у полон. Перебував у німецьких таборах до кінця квітня 1945 року, після чого повернувся в СРСР, де був арештований за підозрою у державній зраді. До серпня 1950 року перебував під слідством. 25 серпня 1950 року розстріляний за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР. Реабілітований рішенням тієї ж колегії у лютому 1956 року. Не зважаючи на це, його постать залишається невідомою. У наявних біографічних довідках командарма історики оперують лише деякими фактами з його життя і військової служби. Публікація вперше подає найбільш повну фактографічну інформацію з історії життя та військової служби командарма П. Г. Понедєліна. Автор, опрацювавши доступні джерела, зібрав близько 200 фактів, котрі в історико-хронологічній перспективі відтворюють життя, військову службу та реабілітацію генерала П. Г. Понедєліна.

Ключові слова: *П. Г. Понедєлін, армія, генерал-майор, командарм, полон, реабілітація.*

29 лютого 1956 року Військова колегія Верховного суду СРСР у закритому засіданні реабілітувала колишнього командувача 12-ї армії генерал-майор П. Г. Понедєліна, який цією ж колегією 25 серпня 1950 року був засуджений до смертної кари за те, що 7 серпня 1941 року, перебуваючи в оточенні в урочищі Зелена Брама, “не проявил необхідної настійчивости и воли к победе, поддался панике, трусил и сдался в плен к врагу” [31, с. 315]. У реабілітаційних документах члени Військової колегії Верховного суду СРСР полковники юстиції П. О. Ліхачов, Венгерцев, Яровенко постановили “приговор от 25 августа 1950 г. в отношении Понеделина Павла Григорьевича отменить и дело о нём производством прекратить за отсутствием состава преступления” [31, с. 318–324].

Не зважаючи на офіційну реабілітацію, постать генерал-майора П. Г. Понедєліна, який влітку 1941 року разом зі своєю армією на кілька тижнів затримав просування німецьких військ до Дніпра, тривалий час була викреслена не лише з історії Другої світової війни, а й з історії збройних сил СРСР. Лише на початку 1980-х років Є. А. Долматовський наважився вперше в СРСР розповісти про генерала у своїй нині широко відомій документальній повісті “Зелена Брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной

войны” [19]. У середині 1980-х – на початку 1990-х років на сторінках *“Военно-исторического журнала”* було опубліковано ряд досліджень та документальних матеріалів, автори та упорядники яких дещо підняли завісу таємничості довкола трагічних подій літа 1941 року на німецько-радянському фронті, в тому числі і в урочищі Зелена Брама. Тоді ж в СРСР була опублікована перша енциклопедична довідка про героя нашого дослідження [40]. На початку 1990-х років істориками була зроблена спроба показати роль командарма П. Г. Понеделіна в оборонних боях перших місяців німецько-радянської війни.

З появою перших публікацій про командарма-12 у дослідників з’явився інтерес до життя та військової служби генерал-майора П. Г. Понеделіна. Через десятки років вивчення трагедії 12-ї армії постать її командувача залишається маловідомою. Більшість дослідників й досі, звертаючись до біографії П. Г. Понеделіна, не виходять за межі інформації про те, що він на початку німецько-радянської війни командував 12-ю армією, що наприкінці липня – на початку серпня 1941 року потрапив в оточення під Уманню та був захоплений у полон, що 16 серпня 1941 року став фігурантом сумнозвісного наказу № 270 Ставки Верховного Головного командування РСЧА, що до кінця квітня 1945 року перебував у німецьких таборах, що після війни повернувся в СРСР, що був арештований та розстріляний після довготривалого слідства. Не виходять за межі окресленого фактографічного матеріалу й біографічні довідки про генерала, в тому числі й енциклопедичного характеру, що з’явилися в науковому полі останнім часом [40; 41; 42; 43]. Історики й досі пишуть про П. Г. Понеделіна, що він потрапив у полон тяжко пораненим, що він здався у полон і т.д. Це пояснюється надмірною засекреченістю доступу до особової справи генерала та його архівно-слідчої справи, які відповідно зберігаються в Центральному архіві Міністерство оборони Російської Федерації та в Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації.

Лише з появою досліджень Ю. О. Ліскіна [31], О. І. Нуждіна [34] та В. В. Даценка [15] біографія героя нашого дослідження наповнилася фактами й подробицями щодо обставин, місця та часу захоплення командарма в полон, хронології його перебування в німецьких таборах, обставин повернення в СРСР, арешту, слідства, суду, розстрілу та реабілітації. Маловідомими залишаються сторінки біографії П. Г. Понеделіна, які стосуються його життя та військової служби до початку війни між Німеччиною та СРСР.

У пропонованій публікації ми зробили спробу повної реконструкції історії життя та військової служби командарма, а також подій, що пов’язані з реабілітацією та увічненням П. Г. Понеделіна. Джерелами для підготовки дослідження стали особова справа генерала, документи з історії початкового етапу німецько-радянської війни, опубліковані у багатотомному виданні *“Сборник боевых документов Великой Отечественной войны”* та збірнику документів *“Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий”*, матеріали з Народного музею с. Підвисокого, зібрані Д. І. Фартушняком, документальні матеріали оприлюднені Л. Є. Решиним та Л. В. Степановим [48], Ю. О. Ліскіним [31], О. І. Нуждіним [34], В. В. Даценком [15]. Автор висловлює щире подяку В. В. Даценку та Є. В. Федорченку за поради та надані деякі матеріали.

Зібраний матеріал дозволяє по-новому висвітлити постать генерал-майора Павла Григоровича Понеделіна. Отримані під час дослідження результати автор вирішив подати у вигляді таблиці, кожна дата і подія в якій є окремим фактом з життя і військової служби командарма.

№ п/п	Дата	Подія
1.	<i>4 березня 1893 р.</i>	у с. Парниково Махловської волості Юр'євського повіту Костромської губернії народився Павло Григорович Понеделін. Батько – Понеделін Григорій Васильович. Мати – Понеделіна Марія Яківна [13, арк. 1];
2.	<i>1912 р.</i>	закінчив учительську семінарію в м. Тотьма [13, арк. 3];
3.	<i>Жовтень 1912 – жовтень 1914 рр.</i>	працював учителем у Біряковському двохкласному училищі Тотемського повіту Вологодської губернії [13, арк. 3];
4.	<i>Жовтень 1914 р.</i>	призваний на службу в російську імператорську армію [13, арк. 3];
5.	<i>Жовтень 1914 – липень 1915 рр.</i>	служив рядовим 62-го піхотного запасного полку, що дислокувався у Нижньому Новгороді [13, арк. 3];
6.	<i>Липень 1915 – жовтень 1915 рр.</i>	навчався у 4-й Московській школі прапорщиків [13, арк. 3];
7.	<i>Жовтень 1915 – жовтень 1916 рр.</i>	П. Г. Понеделін служив командиром взводу та командиром роти 156-го запасного Астраханського полку [13, арк. 3];
8.	<i>Жовтень 1916 – січень 1917 рр.</i>	П. Г. Понеделін служив командиром взводу 112-го Уральського полку, що діяв на Західному фронті [13, арк. 3];
9.	<i>Січень 1917 – листопад 1917 рр.</i>	П. Г. Понеделін служив командиром роти 530-го стрілецького полку [13, арк. 3];
10.	<i>Кінець 1917 р.</i>	П. Г. Понеделін демобілізувався з армії, повернувся в с. Парниково Юр'євського повіту Костромської губернії [53, арк. 14];
11.	<i>18 серпня 1918 р.</i>	вступив у ряди РКП (б) [30, с. 81; 37];
12.	<i>Жовтень 1918 р.</i>	мобілізований на службу в РСЧА [48, с. 27];
13.	<i>1918 – березень 1919 рр.</i>	виконував обов'язки помічника Юр'євського воєнкома та помічника командира полку, що формувався й дислокувався в Кинешмі [67, с. 4].
14.	<i>Березень 1919 р.</i>	призначений командиром 29-го стрілецького полку 1-ї бригади 4-ї стрілецької дивізії [38].
15.	<i>19 березня 1919 р.</i>	29-й стрілецький полк у складі 1-ї стрілецької бригади був включений до складу 7-ї стрілецької дивізії, що діяла в складі 2-ї армії [68, с. 26];
16.	<i>25 березня – 26 червня 1919 р.</i>	П. Г. Понеделін на чолі 29-го стрілецького полку брав участь у боях проти армії О. В. Колчака [68, с. 26, 29].
17.	<i>Червень 1919 р.</i>	29-й стрілецький полк було перейменовано на 56-й стрілецький полк під командуванням П. Г. Понеделіна [68, с. 29];
18.	<i>Червень 1919 р. – січень 1920 рр.</i>	П. Г. Понеделін на чолі 56-го стрілецького полку 7-ї стрілецької дивізії брав участь у боях проти Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна [68, с. 29, 12];

19.	4 липня 1919 р.	1-а бригада 7-ї стрілецької дивізії була перейменована в 19-у стрілецьку бригаду [68, с. 29];
20.	Січень–лютий 1920 р.	П. Г. Понеделін на чолі 56-го стрілецького полку та спільно з іншими частинами дивізії за розпорядженням командарма-12 брав участь у ліквідації повстанських загонів на чолі з отаманом Шубою (П. І. Новохацьким) в районі Глухів – Путивль – Конотоп [68, с. 30];
21.	Квітень 1920 р.	П. Г. Понеделін призначений командувачем 19-ї бригади 7-ї стрілецької дивізії [68, с. 30];
22.	Квітень 1920 – січень 1921 рр.	учасник радянсько-польської війни [68, с. 30; 32; 12] 1920–1921 рр.;
23.	Лютий – квітень 1921 р.	на чолі 19-ї стрілецької бригади брав участь у боротьбі з повстанськими загонами Н. Махно, Х. Щуся та Г. Савонова на Полтавщині [68, с. 35];
24.	Травень–серпень 1921 р.	комбриг П. Г. Понеделін командував 21-ю стрілецькою бригадою 7-ї стрілецької дивізії та одночасно виконував обов'язки начальника Кременчуцької губернської дільниці [38];
25.	26 січня 1922 р.¹	наказом РВРР № 23 нагороджений Орденом “Красное Знамя РСФСР” (№ 5718) [51, с. 195];
26.	Серпень 1921 р.	в складі 7-ї стрілецької дивізії була створена навчально-кадрова бригада. П. Г. Понеделін був призначений її начальником. Бригада дислокувалася в м. Ромни [68, с. 183];
27.	Квітень 1922 р.	П. Г. Понеделін був призначений командиром 20-ї стрілецької бригади 7-ї стрілецької дивізії. Місце дислокації бригади в районі Гадяч-Лубни [28, с. 183];
28.	Червень 1922 р.	20-а стрілецька бригада була переформована в 20-й стрілецький полк, який було розквартировано в м. Чернігові [68, с. 36];
29.	Липень 1922 р.	П. Г. Понеделін був призначений начальником Чернігівської губернської дільниці [28, с. 183];
30.	Березень 1923 р.	П. Г. Понеделін був призначений командиром 20-го стрілецького полку 7-ї стрілецької дивізії [68, с. 36; 28, с. 183];
31.	3 червня 1923 р.	народилася донька Алла, єдина дитина Павла Григоровича Понеделіна;
32.	1923 р.	наказом РВРР нагороджений Орденом “Красное Знамя РСФСР” (№ 171) [];
33.	1923 р.	вступив на навчання до Військової академії ім. М. В. Фрунзе [34, с. 257];
34.	Червень 1926 р.	закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе [23, с. 652];
35.	Липень 1926 р.	П. Г. Понеделін отримав призначення на посаду начальника штабу 31-ї стрілецької дивізії Приволзького військового округу [28, с. 183];
36.	1930 р.	П. Г. Понеделін призначений начальником навчального відділу вечірньої Військової академії при Центральному будинку Червоної армії імені М. В. Фрунзе [28, с. 183];

¹ Точна дата нагородження установлена за номером наказу Революційної військової ради республіки.

37.	<i>Січень 1931 р.</i>	П. Г. Понеделін отримав призначення на посаду викладача тактики Військової академії РСЧА імені М. В. Фрунзе [28, с. 183];
38.	<i>Квітень 1933 р.</i>	П. Г. Понеделін призначений командиром і воєнкомом 95-ї Первомайської стрілецької дивізії Українського військового округу, штаб якої дислокувався у м. Первомайськ Первомайського району Одеської області [28, с. 183];
39.	<i>29 березень 1934 р.</i>	П. Г. Понеделін призначений начальником і воєнкомом Ленінградської піхотної школи імені Е. М. Складанського [28, с. 183];
40.	<i>Липень 1935 р.</i>	П. Г. Понеделін був зарахований в резерв та відкомандирований у розпорядження Центральної ради ТСОАВІАХІМу ² [28, с. 183];
41.	<i>17 липня 1935 р.</i>	П. Г. Понеделін був призначений головою Ленінградського обласного ТСОАВІАХІМу [53, арк. 14];
42.	<i>31 травня 1936 р.</i>	постановою РНК СРСР № 982/п П. Г. Понеделіну присвоєно звання комбрига;
43.	<i>24 червня 1937 р.</i>	на допиті арештований колишній начальник будівельної частини інспекції Ленінградської обласної ради ТСОАВІАХІМу Лебедев Андрій Григорович під час допиту з-поміж інших учасників “ <i>контрреволюционной военно-троцкистской организации</i> ” в Ленінградській обласній раді ТСОАВІАХІМу назвав комбрига Понеделіна Павла Григоровича [47, арк. 15];
44.	<i>13 липня 1937 р.</i>	на повторному допиті арештований А. Г. Лебедев підтвердив свої попередні показання щодо П. Г. Понеделіна [35, арк. 202];
45.	<i>15 липня 1937 р.</i>	на третьому допиті арештований А. Г. Лебедев ще раз підтвердив свої попередні показання щодо П. Г. Понеделіна та заявив, що він займався “ <i>вредительской работой в Ленинградском обласном совете ОСОАВИАХИМа</i> ” [35, арк. 202];
46.	<i>15 серпня 1937 р.</i>	на допиті арештований інспектор управління авіації в Центральній раді ТСОАВІАХІМу, полковник авіації Х. М. Морський-Державець заявив, що комбриг П. Г. Понеделін входив до складу “ <i>контрреволюционной военно-троцкистской вредительской организации</i> ” [53, арк. 25];
47.	<i>15 жовтня 1937 р.</i>	на повторному допиті арештований Х. М. Морський-Державець підтвердив свої попередні показання щодо комбрига П. Г. Понеделіна [53, арк. 37];
48.	<i>1937 р.</i>	Дзержинським райкомом ВКП (б) П. Г. Понеделіну оголошено строгу догану за “ <i>притупление партийной бдительности</i> ” [27, с. 210];
49.	<i>21 грудня 1937 р.</i>	Комбриг П. Г. Понеделін звільнений із лав РСЧА [14, с. 378];

² ТСОАВІАХІМ – Товариство сприяння обороні, авіації і хімії; масова добровільна громадська організація трудящих СРСР, яка існувала з 1927 до 1948 року.

50.	<i>Травень 1938 р.</i>	Комбриг П. Г. Понеделін відновлений в лавах РСЧА [14, с. 378] та призначений на посаду начальника штабу 1-го стрілецького корпусу [28, с. 183] ³ ;
	<i>1938 р.</i>	Комбриг П. Г. Понеделін нагороджений медаллю “XX лет РККА” ⁴ ;
51.	<i>1939 р.</i>	померла мати П. Г. Понеделіна – Марія Яківна Понеделіна [3, с. 7];
52.	<i>Листопад 1939 – березень 1940 рр.</i>	учасник радянсько-фінської війни [36, с. 261];
53.	<i>16 грудня 1939 р.</i>	П. Г. Понеделін призначений командиром 139-ї стрілецької дивізії [12, с. 657; 2, с. 108].
54.	<i>Грудень 1939 – січень 1940 рр.</i>	139-а стрілецька дивізія успішно протистояла спробам фінів оточити її і знищити [2, с. 180];
55.	<i>30 грудня 1939 – 5 січня 1940 рр.</i>	139-а стрілецька комбрига П. Г. Понеделіна вела тяжкі бої в районі м. Вітавара [2, с. 110];
56.	<i>6 – 7 січня 1940 р.</i>	139-а стрілецька дивізія під командуванням комбрига П. Г. Понеделіна зайняла м. Вітавара [2, с. 129];
57.	<i>21 – 28 січня 1940 р.</i>	139-а стрілецька дивізія успішно утримувала лінію фронту в районі м. Вітавара, де противник намагався оточити її і знищити [2, с. 110];
58.	<i>26 січня 1940 р.</i>	наказом Президії Верховної Ради СРСР нагороджений Орденом Леніна [61, с. 2];
59.	<i>27 січня 1940 р.</i>	газети “Правда”, “Известия” та “Красная Звезда” опублікували Наказ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Орденом Леніна комбрига Понеделіна Павла Григоровича [62];
60.	<i>7 травня 1940 р.</i>	в СРСР Наказом Президії Верховної Ради СРСР “Об установлении воинских званий высшего командного состава Красной Армии” було введено генеральські військові чини [60, с. 1];
61.	<i>4 червня 1940 р.</i>	постановою Ради Народних Комісарів СРСР № 945 “О присвоении воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии” комбригу П. Г. Понеделіну присвоєно звання генерал-майора [45, с. 1];
62.	<i>Червень 1940 р.</i>	П. Г. Понеделін, як начальник штабу 8-ї армії Ленінградського військового округу, брав участь у “приєднанні” Прибалтійських держав до складу СРСР [34, с. 257];
63.	<i>9 червня 1940 р.</i>	газета “Известия” опублікувала фото Павла Григоровича Понеделіна та інформацію про те, що йому присвоєно військове звання генерал-майора [7, с. 5];

³ Варто зауважити, що Н. А. Кузнецов у листі до Д. І. Фартушняка повідомляв, що П. Г. Понеделін був призначений на посаду начальника штабу 1-го стрілецького корпусу 23 листопада 1938 року. Ця дата потребує додаткового уточнення [37, арк. 2].

⁴ Медаль “XX лет РККА” вручалась відповідно до Наказу Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1938 року офіцерам, котрі служили в лавах РСЧА з 1918 року. Враховуючи те, що П. Г. Понеделін у лютому 1938 року не служив у лавах РСЧА, то вказана дата нагородження його медаллю “XX лет РККА” є умовною.

64.	9 липня 1940 р.	генерал-майор П. Г. Понеделін наказом НКО СРСР № 03024 призначений начальником штабу Ленінградського військового округу [28, с. 95];
65.	23–31 грудня 1940 р.	начальник штабу Ленінградського військового округу генерал-майор П. Г. Понеделін взяв участь у роботі наради вищого керівного складу РСЧА, що відбулася у м. Москві [56; 18, с. 321 – 324];
66.	2–6 січня 1941 р.	генерал-майор П. Г. Понеделін, як начальник штабу Ленінградського військового округу, брав участь в оперативно-стратегічній грі Генерального штабу РСЧА, яка проводилася на картах з вищим командним складом РСЧА. Гра проводилася як двостороння на південно-західному напрямку [4, с. 15]. У ході гри П. Г. Понеделін виконував обов'язки начальника штабу 9-ї армії “західних”, якою під час гри командував генерал-лейтенант М. П. Кирпонос (командувач військами Ленінградського військового округу) [55, с. 395];
67.	8–11 січня 1941 р.	генерал-майор П. Г. Понеделін, як начальник штабу Ленінградського військового округу, брав участь в оперативно-стратегічній грі Генерального штабу РСЧА, яка проводилася як двостороння на південно-західному напрямку ⁵ , [4, с. 28]. У ході другої гри П. Г. Понеделін виконував обов'язки начальника штабу 6-ї армії “західних”, якою під час гри командував генерал-лейтенант М. П. Кирпонос (командувач військами Ленінградського військового округу) [57, с. 402 – 403];
68.	11 березень 1941 р.	П. Г. Понеделін пройшов останню передвоєнну атестацію, у висновках якої зазначалося, що “в воєнне время может быть начальником штаба фронта” [31, с. 330 – 333]. Цього ж дня генерал-майор П. Г. Понеделін наказом НКО СРСР № 0633 був звільнений з посади начальника штабу Ленінградського військового округу й призначений командуючим 12-ї армії Київського особливого військового округу [28, с. 105]. Штаб армії м. Станіслав;
69.	22 червня 1941 р.	Німеччина напала на СРСР. Розпочалася радянсько-німецька війна, на базі військ Київського ОВО було створено Південно-Західний фронт. 12-а армія під командуванням генерал-майора П. Г. Понеделіна була включена до його складу [29, с. 139 – 140];
70.	22 червня–25 липня 1941 р.	12-а армія під командуванням генерал-майора П. Г. Понеделіна брала участь у прикордонних боях Південно-Західного фронту.
71.	21 липня 1941 р.	німецькі моторизовані з'єднання завдали удару з району Білої Церкви, Погребище, Тетіїв у напрямку на Умань й вийшли в тил 6-й і 12-й арміям Південно-Західного фронту [25, с. 244];

⁵ Обидві гри відбувалися у Москві під загальним керівництвом Наркома оборони СРСР Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка.

72.	<i>21 липня– 1 серпня 1941 р.</i>	12-а армія генерал-майора П. Г. Понеделіна брала участь у кровопролитних боях в районі Умані в умовах напівоточення, намагаючись уникнути повного оточення;
73.	<i>25 липня 1941 р.</i>	6-а і 12-а армії Південно-Західного фронту з 20:00 години були передані в підпорядкування Південного фронту [33, с. 225];
74.	<i>27 липня 1941 р.</i>	Військова рада Південного фронту повідомила Ставку ВГК, що 6-а й 12-а армії <i>“требуют немедленного отвода во фронтовой резерв для приведения в порядок”</i> [5, с. 302 – 303];
75.	<i>29 липня 1941 р.</i>	розпорядженням штабу Південного фронту під управління генерал-майора П. Г. Понеделіна була передана 6-а армія. В оперативних документах вперше з’явилося поняття <i>“група Понеделіна”</i> [34, с. 67];
76.	<i>30 липня 1941 р.</i>	радянські війська здали Умань. Німецькі частини крім Умані взяли під контроль Новоархангельськ, Ямпіль та зосередилися в районі Вільшанки, створивши реальну загрозу оточення для групи Понеделіна [34, с. 80 – 81];
77.	<i>31 липня– 1 серпня 1941 р.</i>	війська Вермахту безперервними діями виконували завдання командування щодо завершення оточення <i>“групи Понеделіна”</i> [10, с. 239, 241, 242, 245, 249, 254];
78.	<i>31 липня 1941 р.</i>	німецькі частини зайняли Голованівськ, блокувавши групі Понеделіна можливість відходу через Голованівськ на Первомайськ [34, с. 97];
79.	<i>1–6 серпня 1941 р.</i>	безуспішні спроби групи Понеделіна прорвати німецьке кільце оточення [34, с. 97 – 162];
80.	<i>7 серпня 1941 р.</i>	солдати 297-ї піхотної дивізії Вермахту захопили генерал-майора П. Г. Понеделіна в полон в районі висоти 185,5 в урочищі Жидівчик поблизу с. Підвисоке (нині Новоархангельського району Кіровоградської області) [34, с. 201];
81.	<i>7 серпня 1941 р.</i>	генерал-майор П. Г. Понеделін був допитаний офіцерами розвідділу 297-ї піхотної дивізії Вермахту [34, с. 262–264];
82.	<i>8 серпня 1941 р.</i>	генерал-майор П. Г. Понеделін був перевезений до Новомиргорода, де був допитаний в штабі 1-ї танкової групи в присутності генерал-полковника Евальда фон Клейста [34, с. 257 – 259];
83.	<i>8 серпня 1941 р.</i>	начальник Генерального штабу Вермахту генерал-полковник Франц Гальдер зробив запис у своєму щоденнику про захоплення в полон командуючого 12-ї (радянської) армії [10, с. 252];
84.	<i>9 серпня 1941 р.</i>	полонені генерали П. Г. Понеделін та М. К. Кириллов був перевезені до м. Житомира [15, с. 217];
85.	<i>11 серпня 1941 р.</i>	полонені радянські генерали П. Г. Понеделін та М. К. Кириллов були перевезені до м. Рівне та розміщені в місцевій тюрмі [15, с. 217];
86.	<i>16 серпня 1941 р.</i>	наказом Ставки Верховного Головного командування Червоної Армії № 270 П. Г. Понеделін оголошений зрадником Батьківщини [46, с. 26 – 28];

87.	19 серпня 1941 р.	в справі П. Г. Понеделіна органами контррозвідки допитано колишнього командира 1-го полку 99-ї стрілецької дивізії майора Р. Ф. Жевнерова [31, с. 384], який дав компрометуючі покази на командувача 12-ї армії, у дусі наказу № 270.
88.	25 серпня 1941 р.	німецька газета <i>“Rheinische Landeszeitung”</i> опублікувала фото захоплених в полон радянських генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова [15, с. 196];
89.	9 жовтня 1941 р.	військовий слідчий з особливо важливих справ Головної військової прокуратури бригадний юрист В. О. Долицький виніс постанову про пред'явлення П. Г. Понеделіну обвинувачення по ст. 58-1 “а” КК РРСФР, а також обвинувальний вирок у справі генерала П. Г. Понеделіна, в якому звинуватив його у зраді Батьківщини [31, с. 390];
90.	10 жовтня 1941 р.	головний військовий прокурор корвоєнірист П. П. Гаврилов затвердив підготовлений В. О. Долицьким обвинувальний вирок у справі генерал-майора П. Г. Понеделіна [31, с. 391];
91.	12 жовтня 1941 р.	військова колегія ВС СРСР у складі М. Г. Романичева (голова), В. В. Сюльдіна та І. В. Детистова за участі військового прокурора В. О. Долицького прийняли справу генерала П. Г. Понеделіна до ознайомлення в порядку заочного розгляду [31, с. 391];
92.	12 жовтня 1941 р.	дружина генерал-майора П. Г. Понеделіна – Ніна Михайлівна Понеделіна і його батько Григорій Васильович Понеделін рішенням Особливої наради при НКВС СРСР, як члени сім'ї зрадника Батьківщини, були засуджені до 5 років виправно-трудоих таборів та 3 років пониження в правах [48, с. 28];
93.	13 жовтня 1941 р.	справи генерал-майорів П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова було розглянуто в закритому судовому засіданні. Обом генералам було винесено смертний вирок <i>“расстрел с конфискацией всего лично им принадлежащего имущества”</i> . Тоді ж Військова колегія ВС СРСР винесла постанову про притягнення до кримінальної відповідальності всіх повнолітніх членів сімей засуджених генералів [48, с. 28];
94.	Жовтень 1941 р.	батька генерала П. Г. Понеделіна убили злочинці, з якими він перебував в одній камері в Кінешемській тюрмі [3, с. 8];
95.	10 листопада 1941 р.	генерали П. Г. Понеделін та М. К. Кириллов були перевезені до Володимир-Волинського табору для військовополонених офіцерів [15, с. 217];
96.	29 квітня – 2 травня 1942 р.	генерал-майор П. Г. Понеделін був етапований до Хаммельбурзького табору військовополонених в м. Хаммельбург (нім. <i>Hammelburg</i>) [31, с. 372];
97.	3 травня 1942 р.	генерал-майор П. Г. Понеделін розміщений у Хеммельбурзькому таборі для військовополонених офіцерів [31, с. 372];

98.	Травень 1942 р.	полоненого П. Г. Понеделіна намагався схилити до співпраці з Німеччиною якийсь Альбрехт з т. зв. “Східного міністерства”. Альбрехт пропонував П. Г. Понеделіну співпрацю у т. зв. “історичному кабінеті”, де він мав зробити детальний опис ходу бойових дій в районі Умані [31, с. 373, 385]. П. Г. Понеделін відмовився.
99.	Листопад 1942 р.	генерал-майор П. Г. Понеделін переведений у табір Вульхайде (нім. <i>Wuhlheide</i>) для військовополонених офіцерів [31, с. 374];
100.	Грудень 1942 р.	в школі пропагандистів табору Вульхайде з П. Г. Понеделіним зустрічався А. А. Власов, який намагався агітувати його взяти участь в роботі по створенню РВА. П. Г. Понеделін відмовився [11, с. 729];
101.	Грудень 1942 – січень 1943 р.	полонений генерал-майор П. Г. Понеделін перебував в одиночній камері табору за те, що дуже різко говорив з А. А. Власовим (плюнув йому в обличчя) [31, с. 375];
102.	28 січня 1943 р.	переведений у табір Хоенштайн (нім. <i>Hohenstein-Ernstthal</i>) для військовополонених офіцерів [31, с. 375];
103.	3 квітня 1943 р.	полонений генерал-майор П. Г. Понеделін був переведений в Нюрнберзький табір [15, с. 217];
104.	12 травня 1943 р.	Ставкою ВГК було надіслане повідомлення командувачам фронтами, округами та арміями про те, що генерал-майор П. Г. Понеделін – колишній командуючий 12-ї армії Південно-Західного фронту перейшов на сторону ворога. Документ підписали Й. В. Сталін, О. М. Василевський та Г. К. Жуков [54, с. 150];
105.	6 вересня 1943 р.	полонений генерал-майор П. Г. Понеделін був переведений до табору, розміщеному у фортеці Вюльцбург поблизу м. Вайсенбург (Баварія) [15, с. 217];
106.	Січень 1945 р.	у фортеці Вюльцбург з П. Г. Понеделіним за дорученням А. А. Власова зустрічався начальник відділу пропаганди штабу “ <i>Русской освободительной армии</i> ” полковник М. О. Меандров, який намагався схилити його до співпраці з РВА. П. Г. Понеделін категорично відмовився, заявивши, що він готовий повернутися в Союз і “ <i>дать отчет о своих преступлениях</i> ” [12, с. 509];
107.	26 квітня 1945 р.	переведений до табору для військовополонених офіцерів в м. Мосбург (нім. <i>Moosburg</i>) [15, с. 217];
108.	29 квітня 1945 р.	П. Г. Понеделін разом із іншими військовополоненими був звільнений американцями з табору в Мосбурзі [15, с. 217];
109.	29 квітня – 3 травня 1945 р.	П. Г. Понеделін пройшов медичне обстеження та анкетування, влаштовані союзниками;
110.	3 травня 1945 р.	переданий у розпорядження радянської дипломатичної місії в Парижі для повернення в СРСР [22, с. 158];
111.	25 травня 1945 р.	у справі П. Г. Понеделіна органами ГУКР “Смерш” був допитаний колишній генерал-лейтенант РСЧА та керівник РВА А. А. Власов [11, с. 17–18], який сказав, що П. Г. Понеделін з РВА не співпрацював;

112.	26 травня 1945 р.	П. Г. Понеделін разом з іншими радянськими генералами, які перебували в полоні, літаком № 884 був перевезений з Парижа до Москви. Переданих в СРСР генералів під виглядом уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації супроводжував співробітник ГУКР “Смерш” майор С. В. Честнейший [15, с. 192];
113.	27 травня 1945 р.	В. С. Абакумов передав Й. В. Сталіну доповідну записку, в якій йшлося про радянських генералів, які у 1941–1945 рр. перебували в німецькому полоні. У документі зазначено, що П. Г. Понеделін спецрейсом перевезений до Москви та проходить фільтрацію на одній із дач у Підмосков’ї, що перебуває у відомстві НКВС [48, с. 24];
114.	Травень 1945 р.	під час допиту арештований офіцер РВА М. С. Бушманов повідомив, що завербувати П. Г. Понеделіна на службу в РВА не вдалося, що він <i>“остался верным советской позиции”</i> [12, с. 39];
115.	31 серпня 1945 р.	В. С. Абакумов підготував для Й. В. Сталіна доповідну записку про радянських генералів, які в 1941– 945 рр. перебували в німецькому полоні. У документі В. С. Абакумов зазначив, що П. Г. Понеделин вів себе <i>“предательски”</i> , проводив <i>“антисоветскую деятельность”</i> і що його <i>“следует арестовать”</i> . Наприкінці записки шеф контррозвідки просив у Й. В. Сталіна подальших вказівок щодо П. Г. Понеделіна [48, с. 24];
116.	21 грудня 1945 р.	М. О. Булганін, О. І. Антонов та В. С. Абакумов направили Й. В. Сталіну секретні матеріали про результати спецперевірки радянських генералів, які в 1941–1945 рр. перебували в німецькому полоні. У матеріалах, що стосувалися генерал-майора П. Г. Понеделіна, було обґрунтовано необхідність його арешту [48, с. 26];
117.	27 грудня 1945 р.	Й. В. Сталін затвердив пропозицію М. О. Булганіна, О. І. Антонова та В. С. Абакумова щодо арешту П. Г. Понеделіна [48, с. 26];
118.	28 грудня 1945 р.	Начальник слідчого відділу Головного управління “Смерш”, генерал-майор О. Г. Леонов виніс постанову про арешт П. Г. Понеделіна [31, с. 361];
119.	28 грудня 1945 р.	Начальник ГУКР “Смерш” В. С. Абакумов підписав постанову про арешт П. Г. Понеделіна [31, с. 361];
120.	29 грудня 1945 р.	Головний військовий прокурор СРСР, генерал-лейтенант юстиції М. П. Афанасьєв підписав постанову про арешт П. Г. Понеделіна [31, с. 361];
121.	30 грудня 1945 р.	В. С. Абакумов, М. П. Афанасьєв та О. Г. Леонов підписали постанову про запобіжний захід стосовно П. Г. Понеделіна, яка передбачала утримання його під вартою в Лефортовській тюрмі [31, с. 415];
122.	30 грудня 1945 р.	ГУКР “Смерш” видано ордер № 940 на арешт П. Г. Понеделіна [31, с. 362];

123.	30 грудня 1945 р.	П. Г. Понеделін був арештований. Протокол арешту та обшуку в Лефортовській тюрмі НКДБ склали співробітники ГУКР “Смерш” Іванов, Коптев та Антропов [31, с. 362];
124.	20 січня 1946 р.	ГУКР “Смерш” складено службову записку щодо арештованого П. Г. Понеделіна. Зроблено опис його речей, прийнятих на зберігання замісником начальника 7-го відділу ГУКР “Смерш” Друзякіним [31, с. 363];
125.	21 лютого 1946 р.	під час допиту арештований колишній начальник відділу пропаганди штабу “Русской освободительной армии” полковник М. О. Меандров заявив, що П. Г. Понеделін “ <i>наотрез отказался сотрудничать с РОА</i> ” [11, с. 628–629];
126.	16 березня 1946 р.	під час повторного допиту М. О. Меандров підтвердив свої покази щодо того, що перебуваючи в полоні, П. Г. Понеделін відмовився вступати в РВА [11, с. 656];
127.	2 квітня 1946 р.	під час допиту арештований офіцер РВА (колишній начальник штабу 19-ї армії, генерал-майор) В. Ф. Малишкін заявив, що П. Г. Понеделін відмовився співпрацювати з РВА [11, с. 696];
128.	17 квітня 1946 р.	під час допиту М. О. Меандров ще раз підтвердив свої покази, щодо відмови вступати в РВА [11, с. 668 – 669];
129.	4 травня 1946 р.	під час допиту арештований офіцер РВА (колишній член Військової ради 32-ї армії, бригадний комісар) Г. М. Жиленков заявив, що П. Г. Понеделін відмовився “ <i>участвовать в работе Русского комитета и подписать обращение к народам России с воззванием бороться против СССР</i> ” [11, с. 756];
130.	10 липня 1946 р.	перший допит П. Г. Понеделіна з моменту арешту. Допит провів заступник начальника слідчого відділу ГУКР “Смерш”, майор А. В. Путінцев [31, с. 369];
131.	24 липня 1946 р.	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів замісник начальника слідчого відділу ГУКР “Смерш”, майор А. В. Путінцев [31, с. 364];
132.	26 липня 1946 р.	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів замісник начальника слідчого відділу ГУКР “Смерш”, майор А. В. Путінцев [31, с. 364];
133.	13 вересня 1946 р.	очна ставка П. Д. Артеменка з П. Г. Понеделіним з приводу антирадянської агітації останнього [31, с. 384];
134.	21 листопада 1946 р.	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів старший слідчий Слідчого відділу ГУКР “Смерш”, капітан Зубков [31, с. 379];
135.	23 листопада 1946 р.	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів старший слідчий Слідчого відділу ГУКР “Смерш”, капітан Зубков [31, с. 379];
136.	28 листопада 1946 р.	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів старший слідчий Слідчого відділу ГУКР “Смерш”, капітан Зубков [31, с. 379];
137.	29 листопада 1946 р.	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів старший слідчий Слідчого відділу ГУКР “Смерш”, капітан Зубков [31, с. 379];

138.	<i>2 січня 1947 р.</i>	помічник начальника слідчого відділу ГУКР “Смерш”, підполковник В. С. Морозов виніс постанову про прийняття справи Понеделіна для провадження слідства. Постанову затвердив начальник Слідчого відділу ГУКР “Смерш”, підполковник І. В. Флягін [31, с. 379];
139.	<i>2 січня 1947 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів старший слідчий Слідчого відділу ГУКР “Смерш”, капітан Зубков [31, с. 379];
140.	<i>12 січня 1947 р.</i>	помічник начальника слідчого відділу ГУКР “Смерш”, підполковник В. С. Морозов виніс постанову про пред’явлення П. Г. Понеделіну звинувачення по ст. 58-1 “б” КК РРФСР. Постанову завізував начальник Слідчого відділу ГУКР “Смерш”, підполковник І. В. Флягін та затвердив начальник Слідчого відділу ГУКР “Смерш”, генерал-майор О. Г. Леонов [31, с. 379];
141.	<i>26 травня 1947 р.</i>	в СРСР вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про відміну смертної кари” [64, с. 397];
142.	<i>3 червня 1947 р.</i>	замісник начальника Слідчого відділу 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, полковник М. А. Кулешов затвердив постанову про прийняття справи Понеделіна для провадження слідства помічником начальника 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, майором Єльфимовим [31, с. 380 – 381];
143.	<i>9 липня 1947 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів старший слідчий 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, капітан Зубков [31, с. 381];
144.	<i>18 липня 1947 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів помічник начальника 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, майор Єльфимов. Предметом допиту була робота П. Г. Понеделіна в ТСОАВІАХІМі Дзержинського району м. Ленінграда у 1935–1937 роках [31, с. 381];
145.	<i>19 липня 1947 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів помічник начальника 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, майор Єльфимов. Предметом допиту був щоденник, який П. Г. Понеделін вів під час перебування у німецькому полоні, а також належність арештованого до троцькістської організації, що діяла у Військовій академії імені М. В. Фрунзе [31, с. 381];
146.	<i>22 липня 1947 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів помічник начальника 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, майор Єльфимов. Предметом допиту був щоденник, який П. Г. Понеделін вів під час перебування у німецькому полоні, а також належність арештованого до троцькістської організації, що діяла у Військовій академії імені М. В. Фрунзе [31, с. 381];
147.	<i>29 листопада 1947 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів підполковник держбезпеки Шукшин. На допиті йшлося про колишнього шофера П. Г. Понеделіна, який обслуговував його як командарма в м. Станіслав у 1940 році [31, с. 381];

148.	<i>19 квітня 1948 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів помічник начальника 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, майор Єльфимов. У ході допиту йшлося про якогось майора Чудакова, з яким арештований ніби то перебував у полоні [31, с. 381];
149.	<i>22 травня 1948 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. У ході допиту йшлося про якогось Козолотова – військовополоненого, з яким арештований ніби то перебував у полоні [31, с. 381];
150.	<i>24 травня 1948 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. У ході допиту йшлося про якогось Зайку – військовополоненого, з яким арештований ніби то перебував у полоні [31, с. 381];
151.	<i>7 липня 1948 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. У ході допиту йшлося про якогось Суходоева – військовополоненого, з яким арештований ніби то перебував у полоні [31, с. 381];
152.	<i>29 вересня 1948 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. У ході допиту йшлося про якогось Преснякова – військовополоненого, з яким арештований ніби то перебував у полоні [31, с. 381];
153.	<i>16 жовтня 1948 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. У ході допиту йшлося про якихось Данилова та Сорокіна – військовополонених, з якими арештований ніби то перебував у полоні [31, с. 382];
154.	<i>15 листопада 1948 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів помічник начальника 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, майор Єльфимов [31, с. 382];
155.	<i>24 січня 1949 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів помічник начальника 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, майор Єльфимов [31, с. 382];
156.	<i>17 лютого 1949 р.</i>	допит П. Г. Понеделіна. Допит провів помічник начальника 3-го Головного управління контррозвідки МДБ СРСР, майор Єльфимов [31, с. 382];
157.	<i>12 січня 1950 р.</i>	в СРСР вступив у дію Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпionів, підричників-диверсантів” [63, с. 397];
158.	<i>21 липня 1950 р.</i>	військовий прокурор ГВП РА підполковник юстиції І. А. Б-ов і замісник начальника Слідчого відділу 3-го Головного управління МДБ СРСР, підполковник юстиції Єльфимов допитали П. Г. Понеделіна в якості звинуваченого [31, с. 382–383];
159.	<i>2 серпня 1950 р.</i>	слідчий Єльфимов та військовий прокурор ГВП РА підполковник юстиції І. А. Б-ов склали протокол про надання обвинувачуваному П. Г. Понеделіну матеріалів карної справи у зв’язку із закінченням попереднього слідства [31, с. 325, 386];
160.	<i>2 серпня 1950 р.</i>	слідчий Єльфимов і начальник слідчого відділу 3-го Головного управління МДБ СРСР полковник Афанасенко склали обвинувальний висновок на П. Г. Понеделіна. Висновок узгодив начальник 3-го Головного управління МДБ СРСР, генерал-лейтенант М. А. Корольов та затвердив заступник міністра держбезпеки СРСР, генерал-лейтенант

		С. І. Огольцов [31, с. 386];
161.	2 серпня 1950 р.	П. Г. Понеделіну було повідомлено про закінчення слідства. Помічник Головного військового прокурора, полковник юстиції В. Крисько доповів Військовій колегії ВС СРСР висновок у справі П. Г. Понеделіна <i>“Об отмене приговора и направлении дела на исследование”</i> . Військова колегія ВС СРСР у складі Генерал-майорів юстиції І. Й. Матулевича та І. М. Зарянова, полковника юстиції В. Стучек прийняли рішення про відміну вироку Військової колегії ВС СРСР у справі П. Г. Понеделіна від 13 жовтня 1941 р. та направили кримінальну справу <i>“на новое рассмотрение со стадии предварительного следствия”</i> [31, с. 93];
162.	4 серпня 1950 р.	головний військовий прокурор СРСР, генерал-лейтенант юстиції А. П. Вавілов затвердив обвинувальний висновок стосовно П. Г. Понеделіна [31, с. 386];
163.	25 серпня 1950 р.	військова колегія ВС СРСР у складі генерал-лейтенанта юстиції О. О. Чепцова (голова), генерал-майорів І. В. Детістова та І. М. Зарянова розглянули справу П. Г. Понеделіна і винесли вирок: <i>“Понеделина Павла Григорьевича подвергнуть высшей мере наказания – расстрелу с конфискацией лично принадлежащего ему имущества”</i> [31, с. 316–317];
164.	25 серпня 1950 р.	генерал-майор П. Г. Понеделін розстріляний у підвалі будинку Військової колегії Верховного Суду СРСР [66, с. 155];
165.	25 – 26 серпня 1950 р.	тіло П. Г. Понеделіна спалено в крематорії Донського монастиря м. Москви. Прах генерал утилізовано в т.зв. могилі № 3 (могила незатребуваних поховань) [24, с. 215];
166.	16 листопада 1955 р.	вдова П. Г. Понеделіна – Ніна Михайлівна Понеделіна звернулася з листом до М. С. Хрущова з проханням реабілітувати її чоловіка [31, с. 398];
167.	Листопад 1955 р.	матеріали звернення Н. М. Понеделіної поступили на розгляд Головної військової прокуратури [31, с. 398];
168.	Грудень 1955 – січень 1956 рр.	матеріали звернення Н. М. Понеделіної та карна справа розстріляного генерал-майора П. Г. Понеделіна були повторно вивчені слідчою комісією на чолі з військовим прокурором підполковником юстиції І. М. Беляєвим [31, с. 398 – 399];
169.	Грудень 1955 р.	слідчою комісією в справі П. Г. Понеделіна були опитані І. М. Музиченко, М. П. Іванов, І. П. Кулешов, М. В. Гавриленко, Т. К. Шишацький, які заявили, що командарм-12 <i>“принимал все необходимые меры к выводу войск из окружения, и что его действия они считают правильными”</i> [31, с. 398–399];
170.	13 грудня 1955 р.	слідчою комісією у справі реабілітації П. Г. Понеделіна був допитаний генерал-лейтенант у відставці І. М. Музиченко [59, с. 68];

171.	<i>13 грудня 1955 р.</i>	слідчою комісією у справі реабілітації П. Г. Понеделіна був допитаний генерал-майор у відставці П. П. Опякін, який відмовився від деяких своїх попередніх свідчень [59, с. 69];
172.	<i>16 грудня 1955 р.</i>	слідчою комісією у справі реабілітації П. Г. Понеделіна був допитаний генерал-лейтенант у відставці Б. І. Арушанян, який відмовився від своїх попередніх свідчень, мотивуючи тим, що у 1941–1942 рр. давав їх під тиском слідчих [59, с. 69];
173.	<i>30 грудня 1955 р.</i>	слідчою комісією у справі реабілітації П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова був допитаний колишній начальник особливого відділу 13-го стрілецького корпусу полковник Т. К. Шишацький, який засвідчив, що генерали були захоплені в полон в бою [59, с. 69–70];
174.	<i>1955 р.</i>	в с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області в урочищі “Зелена Брама” встановлено пам’ятний знак на честь солдатів та офіцерів 6-ї і 12-ї армій (охоронний № 1022). На гранітній стелі висічено напис “У цих краях 2–7 серпня 1941 року вели героїчні бої воїни 6-ї і 12-ї армій під командуванням генералів І. М. Музиченка і П. Г. Понеделіна. Вічна пам’ять героям, що полягли за Радянську Батьківщину” [16]. Пам’ятка охороняється рішенням Кіровоградської обласної ради № 301 від 25.06.1982 р. [16];
175.	<i>Січень – лютий 1956 р.</i>	підполковник юстиції І. М. Беляєв підготував аргументований заключний висновок про відміну приговору Військової колегії ВС СРСР від 25 серпня 1950 р. у справі П. Г. Понеделіна у відповідності до ст. 378 КПК РРФСР у зв’язку з новими відкритими обставинами [31, с. 398–399];
176.	<i>2 лютого 1956 р.</i>	Головний прокурор СРСР Р. А. Руденко та голова КДБ при Раді міністрів СРСР І. А. Серов надіслали на ім’я лідера СРСР М. С. Хрущова службову записку щодо реабілітації генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кириллова [21, с. 310–312];
177.	<i>17 лютого 1956 р.</i>	справа П. Г. Понеделіна була переглянута Головною військовою прокуратурою під головуванням Головного військового прокурора генерал-майора юстиції Є. І. Варського. Під час засідання було обґрунтовано висновок про реабілітацію невинно розстріляного генерал-майора П. Г. Понеделіна [31, с. 318];
178.	<i>25 лютого 1956 р.</i>	у ході XX з’їзду КПРС М. С. Хрущовим виголошена сенсаційна секретна доповідь “О культе личности и его последствиях” [17];
179.	<i>29 лютого 1956 р.</i>	Військова колегія Верховного Суду СРСР у складі полковників юстиції Лихачова, Венгерцева та Яровенка відмінила вирок у справі П. Г. Понеделіна від 25 серпня 1950 року та реабілітувала Понеделіна Павла Григоровича з формулюванням “за отсутствием в его действиях состава преступления” у реабілітаційних документах [31, с. 318–324];

180.	9 травня 1956 р.	генерал-майор П. Г. Понеделін наказом Міністра оборони СРСР Маршала СРСР Г. К. Жукова за № 0214 був звільнений з армії з формулюванням в наказі “ <i>ввиду его смерти</i> ” [44];
181.	11 вересня 1956 р.	Н. М. Понеделіній була видана довідка Військової колегії ВС СРСР (№ 1н-02638/50) про посмертну реабілітацію П. Г. Понеделіна [58];
182.	1965 р.	К. М. Симонов підготував та 28 квітня 1965 р. оприлюднив на пленумі Правління московської організації письменників і Комісії з питань військово-художньої літератури при Правлінні союзу письменників СРСР доповідь “ <i>Уроки истории и долг писателя</i> ”. У ній він вперше повідомив про трагедію П. Г. Понеделіна та наголосив на тому, що він ніколи зрадником Батьківщини не був. Згадана доповідь в СРСР була опублікована лише у 1987 році [52];
183.	Серпень 1966 р.	Зелену Брану та навколишні села відвідала невелика група членів Військово-наукового товариства Київського військового округу. У складі цієї делегації на місце боїв літа 1941 року приїздили учасника т. зв. Уманського побоїща – генерали Я. І. Тонконогов та П. С. Ільїн, а також полковник П. І. Перевертун [34, с. 4]; Цього року генерал-майор С. І. Іовлев зробив доповідь на засіданні Київського військово-наукового товариства. Тема доповіді: “ <i>Бои 6-й и 12-й армий в окружении в районе г. Умань (июль–август 1941 г.)</i> ”. У ній є чимало інформації про генерал-майора П. Г. Понеделіна [26, с. 478];
184.	7 листопада 1967 р.	за ініціативи вчителя Підвисоцької середньої школи Д. І. Фартушняка в с. Підвисокому Новоархангельського району Кіровоградської області було створено “Музей історії села Підвисокого”, в якому вперше у післявоєнний час було облаштовано окрему залу присвячену трагедії 6-ї та 12-ї армій Південно-Західного фронту генералів І. М. Музиченка та П. Г. Понеделіна [8, с. 106];
185.	1973 р.	“Музей історії села Підвисокого” отримав статус народного [9, с. 45];
186.	1976 р.	в СРСР вперше після реабілітації було опубліковано фото генерал-майора П. Г. Понеделіна [1, фотовставка];
187.	1978 р.	у с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області встановлено гранітну меморіальну дошку (охоронний № 1281) на будинку, де містився штаб 6-ї і 12-ї армії у серпні 1941 року [16]. Пам’ятка охороняється рішенням Кіровоградської обласної ради № 149 від 10. 05. 1988 р.;
188.	1981 р.	в журналі “ <i>Октябрь</i> ” вперше була опублікована частина історико-документального нарису Є. А. Долматовського “ <i>Зелёная Брана. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны</i> ”, присвяченого трагедії оточених влітку 1941 року 6-ї та 12-ї армій Південно-Західного, Південного фронтів під

		командуванням генералів І. М. Музиченка та П. Г. Понеделіна;
189.	1982 р.	в журналі “Октябрь” було опубліковано продовження історико-документального нарису Є. А. Долматовського про події в Уманському котлі. Продовження побачило світ під назвою “Новые страницы “Зелёной Брами””;
190.	1983 р.	в журналі “Роман-газета” було опубліковано повний варіант історико-документального нарису Є. А. Долматовського про трагедію 6-ї й 12-ї армій в Уманському котлі влітку 1941 року. Видання опублікувало нарис під назвою “Зелёная Брама”;
191.	1983 р.	у Москві у видавництві “Политиздат” вийшов окремим виданням історико-документальний нарис Є. А. Долматовського “Зелёная Брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны”. Після цього книга в СРСР перевидавалася ще двічі – у 1985 та 1989 роках;
192.	1985 р.	вперше з часів реабілітації П. Г. Понеделіна в СРСР в енциклопедичному виданні “Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия” була опублікована коротка біографічна довідка про командувача 12-ї армії Південно-Західного, Південного фронтів генерал-майора П. Г. Понеделіна [40, с. 574];
193.	1987 р.	Українська ордена “Знак Почёта” студія хронікально-документальних фільмів зняла 10-хвилинний документальний фільм “У Підвисокому, біля Зеленої Брами...”. У фільмі вперше і єдиний раз в СРСР представлено невелике інтерв’ю А. П. Понеделіної про її батька командарма П. Г. Понеделіна [65];
194.	Вересень 1988 р.	вперше з часів реабілітації П. Г. Понеделіна в СРСР у виданні “Военно-исторический журнал” було опубліковано секретний “Приказ Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии № 270 16 августа 1941 г.”, в якому командарм П. Г. Понеделін був необґрунтовано та несправедливо оголошений зрадником Батьківщини [46];
195.	30 травня 1991 р.	рішенням виконавчого комітету Вінницької міської ради народних депутатів “Про перейменування проїзду Свердлова в вулицю Понеделіна” від 30.05.1991 р. № 178 [50], проїзд Свердлова у м. Вінниця перейменовано на вулицю Понеделіна. Під час декомунізації в Україні, у 2016 році вулиця Понеделіна свою назву зберегла [49];
196.	26 січня 1996 р.	у м. Москві по вул. Орджонікідзе на Донському кладовищі було облаштовано загальну могилу № 3 (поховання незатребуваних прахів), яка вважається місцем поховання генерал-майора П. Г. Понеделіна. Могила й меморіальний комплекс жертвам політичних репресій на її місці облаштовані за ініціативою мера м. Москви Ю. М. Лужкова та мера С.-Петербурга А. А. Собчака [20].

Таким чином, наведені у пропонованій статті факти значно розширюють наші знання про життя та військову службу генерал-майора П. Г. Понеделіна. Представлений матеріал може стати основою для підготовки ґрунтовного монографічного дослідження про одну з найтрагічніших постатей німецько-радянської війни – командувача 12-ї армії П. Г. Понеделіна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Андреев Г., Вакуров И.* Генерал Кирпонос. – К., 1976. – 118 с.
2. *Аптекарь П.* Советско-финские войны. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 384 с.
3. *Аркадьев Г.* Подвиг генерала Понеделина // Волга. Общественно-политическое издание Юрьевецкого района. – 2015. – 21 мая. – С. 7–8.
4. *Бобылёв П. Н.* Репетиция катастрофы (По материалам совещания высшего командного состава Красной Армии в декабре 1940 г. и оперативно-стратегических игр на картах в январе 1941 года) // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 8. – С. 28–35.
5. *Боевое* донесение Военного совета Южного фронта Ставке Верховного командования 27 июля 1941 г. / Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий / сост. В.О. Замлинский. – К.: Изд-во Украина, 1991. – С. 302–303.
6. *Боевое* донесение штаба Южного фронта от 31 июля 1941 г. начальнику штаба Юго-Западного направления о решении на нанесение удара по противнику в направлении Звенигородка / Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1959. – Выпуск 39. – С. 119.
7. *Высший* начальствующий состав Красной Армии [фотографии] // Правда. – 1940. – 9 июня. – С. 5.
8. *Гайда Л.* Дмитро Іванович Фартушняк: дослідник, краєзнавець, учитель / Л. Гайда / Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Випуск VI – Спеціальний випуск з нагоди відзначення 70-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама: “Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам’ять”. Матеріали науково-практичної конференції, яка відбулася 5 серпня 2011 р. у с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області / за заг. ред. О. Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. – С. 104–111.
9. *Гайда Л. А.* Вчителі-краєзнавці, засновники музеї Кіровоградщини (Біографічні нариси). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2004. – 56 с.
10. *Гальдер Ф.* Военный дневник (Июнь 1941 – сентябрь 1942) / Франц Гальдер. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2010. – 704 с.
11. *Генерал* Власов: История предательства: В 2 т.: В 3 кн. / Под ред. А. Н. Артизова, В. С. Христофорова. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – Т. 2: В 2 кн. Кн. 1: Из следственного дела А. А. Власова. – 854 с.
12. *Генерал* Власов: История предательства: В 2 т.: В 3 кн. / Под ред. А. Н. Артизова, В. С. Христофорова. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – Т. 2: В 2 кн. Кн. 2: Из следственного дела А. А. Власова. – 711 с.
13. *Генерал-майор* Понеделин Павел Григорьевич. Личное дело. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации. – Инв. № 1539363.
14. *Григорян А. М., Мильбах В. С., Чернавский А. Н.* Политическре репрессии командно-начальствующего состава 1937–1938. Ленинградский военный округ / А. М. Григорян, В. С. Мильбах, А. Н. Чернавский. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2013. – 422 с.
15. *Даценко В.* Зелена брама: возвращение к легенде / В. Даценко. – Кіровоград: Имекс-ЛТД, 2013. – 460 с.

16. *Державний* реєстр нерухомих пам'яток України. Кіровоградська область. Пам'ятки історії. Новоархангельський район. – Поточний архів Управління культури Кіровоградської обласної державної адміністрації.
17. *Доклад* Первого секретаря ЦК КПСС Н. С. Хрущёва на закрытом заседании XX съезда КПСС 25 февраля 1956 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–166.
18. *Доклад* Понеделина П. Г., генерал-майора, начальника штаба Ленинградского военного округа на совещании высшего командного состава Красной Армии в декабре 1940 года / Русский архив: Великая Отечественная. Т. 12 (1–2). Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. – М.: ТЕРРА, 1993. – С. 321 – 324.
19. *Долматовский Е. А.* Зелёная брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
20. *Материалы* компьютерной базы данных “Жертвы политических репрессий, расстрелянные и захороненные в Москве и Московской области в период с 1918 по 1953 год”. База данных составлена Сахаровским центром по материалам, предоставленным Группой по увековечению памяти жертв политических репрессий под руководством Миндлина М. Б., Государственным архивом Российской Федерации, Центральным архивом ФСБ России, Управлением ФСБ по Москве и Московской области, при финансовой поддержке Американского Агентства международного развития (USAID) и Фонда Джексона (США).
21. *Записка* Р. А. Руденко и И. А. Серова в ЦК КПСС о реабилитации П. Г. Понеделина и Н. К. Кириллова, 2 февраля 1956 г. / Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 1. Март 1953 – февраль 1956. Сост. Артизов А. Н., Сигачёв Ю. В., Хлопов В. Г., Шевчук И. Н. – М.: МФД, 2000. – С. 310–312.
22. *Звягинцов В.* Война на весах Фемиды. Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2006. – 768 с.
23. *Зимняя* война 1939–1940 гг. Исследования, документы, комментарии. К 70-летию советско-финляндской войны / В. С. Христофоров, А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Ю. Л. Дьяков и др.; отв. редакторы А. Н. Сахаров, В. С. Христофоров, Т. Вихавайнен. – М.: ИКЦ “Академкнига”, 2009. – 816 с.
24. *Игнатов В. Д.* Палачи и казни в истории России и СССР / В. Д. Игнатов. – М.: Вече, 2014. – 416 с.
25. *Информация* штаба 12-й армии от 21 июля 1941 г. командующему войсками Южного фронта о выходе противника в тыл 6-й и 12-й армий / Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1958. – Выпуск 38. – С. 244.
26. *Історія* міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К., 1972. – 816 с
27. *Ковальчук Н. С.* Окружение огневое: Подвиг и трагедия героев Зелёной Браны. – Тернополь: “Видавництво Астон”, 2010. – 288 с.
28. *Командный* и начальствующий состав Красной Армии в 1940–1941 гг.: Структура и кадры центрального аппарата НКО СССР, военных округов и общевойсковых армий. Документы и материалы / Под ред. В. Н. Кузеленкова. – М.; СПб.: Летний сад, 2005. – 272 с.
29. *Краснознамённый* Киевский: История Краснознамённого Киевского военного округа 1919–1979 (Г. И. Серебряков, Б. Н. Буйских, А. А. Вовк и др.) – 2-е изд. испр. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 418 с.
30. *Кузнецов И.* Горькая правда войны // Наука и жизнь. – 1988. – № 8. – С. 78–82.
31. *Лискин Ю. А.* Тайники Великой Отечественной. Командарм Понеделин и другие. – М.: Изд-во “Спутник+”, 2010. – 512 с.

32. **Начальнику** Генерального штаба Красной Армии. Главкомандующему войсками Юго-Западного направления. Оперсводка № 048 к 22:00 24.07.41. Штаб ЮЗФ – Бровары / Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий / сост. В. О. Замлинский. – К.: Изд-во Украина, 1991. – С. 222–223.
33. **Начальнику** Генерального штаба РККА. Оперсводка № 050 к 22:00 25.07.41. Штаб ЮЗФ – Бровары / Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий / сост. В. О. Замлинский. – К.: Изд-во Украина, 1991. – С. 224–225.
34. **Нуждин О. И.** Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.): [монография]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 328 с.
35. **Обзорная** справка по архивно-следственному делу № П-404817 по обвинению Лебедева Андрея Григорьевича, 1906 г. р. / Следственное дело № 23 706 по обвинению Морского-Державца Фомы Матвеевича. Том 2. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. П-5907. – Оп. 2р. – Од. зб. 8029. – Арк. 202.
36. **Очиров У. Б.** К вопросу о влиянии репрессий высшего командного состава Красной Армии на поражение советских войск на начальном этапе Великой Отечественной войны / Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. 1953 – 2013: 60 лет без Сталина. Осмысление прошлого советского государства. Материалы VIII Международной научной конференции. – Краснодар : Экоинвест, 2013. – С. 250–265.
37. **Письмо** Н. А Кузнецова к Д. И. Фартушняку от 10 ноября 1979 г. – Народний музей с. Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області. – Фонд 12 армія. – 5 арк.
38. **Письмо** Н. М. Понеделиной от 12 августа 1975 г. Д. И. Фартушняку. – Народний музей с. Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області. – Фонд 12 армія. – 2 арк.
39. **Понеделин** Павел Григорьевич / Велика Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2005. – С. 176–177.
40. **Понеделин** Павел Григорьевич / *Великая* Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Редколлегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин (зам. гл. ред.), В. И. Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – С. 574.
41. **Понеделин** Павел Григорьевич / Ковальский М. И. По следам погибших армий. – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2014. – С. 206–213.
42. **Понеделин** Павел Григорьевич / Рунов В. А. 1914. Парадный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. – М.: Яуза : Эксмо, 2010. – С. 400–402.
43. **Понеделин** Павел Григорьевич / Рунов В. А. Удар по Украине. Вермахт против Красной Армии. – М.: Вече, 2011. – С. 364–365.
44. **Понеделин** Павел Григорьевич, генерал-майор. – ЦАМО РФ. – Учётная карточка офицера.
45. **Постановление** Совета Народных Комиссаров СССР “О присвоении воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии” / Правда. – 1940. – 9 июня. – С. 1.
46. **Приказ** Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии № 270 16 августа 1941 г. // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 9. – С. 26–28.
47. **Протокол** допроса Лебедева Андрея Григорьевича от 24 июня 1937 года / Следственное дело № 23 706 по обвинению Морского-Державца Фомы Матвеевича. Том 1. – ДАКО. – Ф. П-5907. – Оп. 2р. – Од. зб. 8029. – Арк. 15.
48. **Решин Л. Е., Степанов В. С.** Судьбы генеральские... // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С. 24–32.

49. **Рішення** Виконавчого комітету Вінницької міської ради від 24. 06. 2016 р. № 333 “Перелік назв вулиць, проспектів, бульварів, проїздів, площ м. Вінниці”. – Поточний архів Вінницької міської ради.
50. **Рішення** Виконавчого комітету Вінницької міської ради народних депутатів від 30. 05. 1991 р. № 178 “Про перейменування проїзду Свердлова в вулицю Понеділіна”. – Поточний архів Вінницької міської ради.
51. **Сборник** лиц награждённых орденом Красного Знамени и почётным революционным оружием. – М.: Государственное военное издательство, 1926. – 304 с.
52. **Симонов К.** Уроки истории и долг писателя // Наука и жизнь. – 1987. – № 6. – С. 42–51.
53. **Следственное** дело № 23 706 по обвинению Морского-Державца Фомы Матвеевича. Том 2. – ДАКО. – Ф. П-5907. – Оп. 2р. – Од. зб. 8029. – 212 арк.
54. **Сообщение** Ставки ВГК № 30 126 командующим войсками фронтов, военных округов и отдельными армиями о переходе группы генералов на сторону противника / Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. – М.: ТЕРРА, 1999. – Т. 16 (5–3). – С. 150.
55. **Список** высшего начальствующего состава, привлекаемого на оперативно-стратегическую игру, с распределением по ролям. Западная сторона. [Утвержден Народным комиссаром обороны СССР Маршалом Советского Союза С. Тимошенко] / Русский архив: Великая Отечественная. Т. 12 (1–2). Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. – М.: ТЕРРА, 1993. – С. 395–396.
56. **Список** участников Военного совещания / Русский архив: Великая Отечественная. Т. 12 (1–2). Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. – М.: ТЕРРА, 1993. – С. 373–381.
57. **Список** участников двухсторонней оперативно-стратегической игры на картах. Западная сторона. [Утверждён Народным комиссаром обороны СССР Маршалом Советского Союза С. Тимошенко 8 января 1941 года] / Русский архив: Великая Отечественная. Т. 12 (1–2). Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. – М.: ТЕРРА, 1993. – С. 402–403.
58. **Справка** Военной коллегии Верховного Суда СССР (№ 1н-02638/50) о посмертной реабилитации Понеділіна Павла Григорьевича. – Фонди народного музею с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області.
59. **Так** ли это было? // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 11. – С. 62–70.
60. **Указ** Президиума Верховного Совета СССР “Об установлении воинских званий высшего командного состава Красной Армии”. Москва, Кремль, 7 мая 1940 года // Правда. – 1940. – 8 мая. – С. 1.
61. **Указ** Президиума Верховного Совета СССР о награждении орденами и медалями СССР начальствующего и рядового состава Красной Армии. Москва, Кремль, 26 января 1940 г. // Красная Звезда. – 1940. – 27 января. – С. 2.
62. **Указ** Президиума Верховного Совета СССР о награждении орденами и медалями СССР начальствующего и рядового состава Красной Армии. Москва, Кремль, 26 января 1940 г. // Правда. – 1940. – 27 января. – С. 2; Известия. – 1940. – 27 января. – С. 1; Красная Звезда. – 1940. – 27 января. – С. 2.
63. **Указ** Президиума Верховного Совета СССР от 12 января 1950 года “О применении смертной казни к изменникам Родины, шпионам, подрывникам-диверсантам” / Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.). – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – С. 397.
64. **Указ** Президиума Верховного Совета СССР от 26 мая 1947 года “Об отмене смертной казни” / Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета

- СССР (1938–июль 1956 гг.). – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – С. 397.
65. “*У Підвисокому, у Зеленій Брамі...*”. Документальний фільм (автори сценарію М. Вепринський, А. Карась, режисер М. Саченко, оператори Ф. Забігайло, М. Терещенко, редактор Т. Унгурян, звукооператор В. Антоненко, директор фільму С. Колодний). – Українська орденна “Знак Пошани” студія хронікально-документальних фільмів, 1987 рік.
66. **Чорний О. В.** Факт захоплення в полон командарма П. Г. Понеделина в радянській та сучасній історіографії / Південь України у вітчизняній історії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22–22 листопада 2012 р.): Збірник наукових праць / ред. кол. : В. С. Дорофєєв (голова), Є. В. Клименко, А. В. Гришин та ін. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 154–159.
67. **Шаров Я.** Он был верным сыном Родины. О генерал-майоре П. Г. Понеделине // Волга. – 1973. – 28 июня. – С. 4.
68. *7-я Черниговская* (Владимирская) имени “Юго-Сталь” стрелковая Краснознаменная дивизия. История боевой и мирной жизни за 10 лет. Коллективный труд ветеранов и работников дивизии. издание политотдела. – Чернигов: Государственная типография, [без года]. – 106 с. + 3 приложения.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

А. В. Чёрный

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ПАВЕЛ ГРИГОРЬЕВИЧ ПОНЕДЕЛИН: ИСТОРИКО-ХРОНОЛОГИЧЕСКОЕ ДОСЬЕ

Командарм П. Г. Понеделина является одной из самых известных и в то же время малоисследованных фигур в истории Второй мировой войны. В начале советско-немецкой войны 1941 – 1945 гг. он командовал 12-й армией Юго-Западного фронта. 7 августа 1941 г. попал в плен. Находился в немецких лагерях до конца апреля 1945 года, после чего вернулся в СССР, где был арестован по подозрению в государственной измене. До августа 1950 года находился под следствием. 25 августа 1950 года расстрелян по приговору Военной коллегии Верховного суда СССР. Реабилитированный решением той же коллегии в феврале 1956 года. Несмотря на это, он остается неизвестным. В имеющихся биографических справках командарма историки оперируют лишь некоторыми фактами из его жизни и военной службы. Публикация впервые подает наиболее полную фактографическую информацию по истории жизни и военной службы командарма П. Г. Понеделина. Автор, обработав доступные источники, собрал около 200 фактов, которые в историко-хронологической перспективе воспроизводят жизнь, военную службу и реабилитацию генерала П. Г. Понеделина.

Ключевые слова: П. Г. Понеделина, армия, генерал-майор, командарм, плен, реабилитация.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Чёрный Александр Васильевич – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

O. V. Chorny

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**MAJOR-GENERAL PAVLO GRIGOROVICH PONIEDELIN:
HISTORICAL-CHRONOLOGICAL DOSIER**

Commander P. G. Ponedelin is one of the most well-known and at the same time scarcely explored figures in the history of the Second World War. At the beginning of the Soviet-German war of 1941–1945, he commanded the 12th Army of the Southwest Front. On August 7, 1941, he was captured as a prisoner. He was in German camps by the end of April 1945, after which he returned to the USSR, where he was arrested on suspicion of treason. Until August 1950 he was under investigation. August 25, 1950, was executed on the verdict of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR. He was rehabilitated by the decision of the same collegium in February 1956. Despite this, his figure remains unknown. In existing biographical notes about the commander, historians operate only some facts about his life and military service. The publication for the first time provides the most complete factual information on the history of life and military service of the commander P.G. Ponedelin. The author, having worked out the available sources, collected about 200 facts that in the historical-chronological perspective reproduce the life, military service and rehabilitation of General P. G. Ponedelin.

Key words: *P.G. Ponedelin, army, major-general, commander, capture, rehabilitation.*

REFERENCES

1. **Andreyev G., Vakurov I.** General Kirponos. – К., 1976. – 118 s.
2. **Aptekar' P.** Sovetsko-finskiye voyny. – М.: Eksmo, Yauza, 2004. – 384 s.
3. **Arkad'yev G.** Podvig generala Ponedelina // Volga. Obshchestvenno-politicheskoye izdaniye Yur'yevetskogo rayona. – 2015. – 21 maya. – S. 7–8.
4. **Bobylov P. N.** Repetitsiya katastrofy (Po materialam soveshchaniya vysshogo komandnogo sostava Krasnoy Armii v dekabre 1940 g. i operativno strategicheskikh igr na kartakh v yanvare 1941 goda) // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 1993. – № 8. – S. 28–35.
5. **Boyevoye** doneseniye Voyennogo soveta Yuzhnogo fronta Stavke Verkhovnogo komandovaniya 27 iyulya 1941 g. / Leto 1941. Ukraina: dokumenty i materialy. Khronika sobytiy / sost. V. O. Zamlinskiy. – К.: Izd-vo Ukraina, 1991. – S. 302–303.
6. **Boyevoye** doneseniye shtaba Yuzhnogo fronta ot 31 iyulya 1941 g. nachal'niku shtaba Yugo-Zapadnogo napravleniya o reshenii na naneseniye udara po protivniku v napravlenii Zvenigorodka / Cbornik boyevykh dokumentov Velikoy Otechestvennoy voyny. – М.: Voenizdat MO SSSR, 1959. – Vypusk 39. – S. 119.
7. **Vyshshiy** nachal'stvuyushchiy sostav Krasnoy Armii [fotografii] // Pravda. – 1940. – 9 iyunya. – S. 5.
8. **Gayda L.** Dmitro Ivanovich Fartushnyak: doslidnik, kraêznavets', uchitel' / L. Gayda / Kraêznavchiy visnik Kirovogradshchini. Vipusk VI – Spetsial'niy vipusk z nagodi vidznachennya 70-richchya tragichnikh podiy v urochishchi Zelena Brama: “Zelena Brama: geroizm – tragediya – pam'yat”. Materiali naukovopraktichnoi konferentsii, yaka vidbulasya 5 serpnya 2011 r. u s. Pidvisoke Novoarkhangel's'kogo rayonu Kirovograds'koi

- oblasti / za zag. red. O. Babenka. – Kirovograd: Tsentral'no-Ukrains'ke vidavnistvo, 2011. – S. 104–111.
9. **Gayda L. A.** Vchiteli-kraeznavtsi, zasnovniki muzei Kirovogradshchini (Biografichni narisi). – Kirovograd: Tsentral'no-Ukrains'ke vidavnistvo, 2004. – 56 s.
  10. **Gal'der F.** Voyennyi dnevnik (Iyun' 1941 – sentyabr' 1942) / Frants Gal'der. – M.: AST: Astrel'; Vladimir: VKT, 2010. – 704 s.
  11. **General Vlasov: Istoriya predatel'stva: V 2 t.: V 3 kn.** / Pod red. A. N. Artizova, V. S. Khristoforova. – M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2015. – T. 2 : V 2 kn. Kn. 1: Iz sledstvennogo dela A. A. Vlasova. – 854 s.
  12. **General Vlasov: Istoriya predatel'stva: V 2 t.: V 3 kn.** / Pod red. A. N. Artizova, V. S. Khristoforova. – M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2015. – T. 2 : V 2 kn. Kn. 2: Iz sledstvennogo dela A. A. Vlasova. – 711 s.
  13. **General-mayor Ponedelin Pavel Grigor'yevich. Lichnoye delo.** – Tsentral'nyy arkhiv Ministerstva oborony Rossiyskoy Federatsii. – Inv. № 1539363.
  14. **Grigoryan A. M., Mil'bakh V. S., Chernavskiy A. N.** Politicheskire repressii komandno-nachal'stvuyushchego sostava 1937–1938. Leningradskiy voyennyi okrug / A. M. Grigoryan, V. S. Mil'bakh, A. N. Chernavskiy. – SPb.: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo un-ta, 2013. – 422 s.
  15. **Datsenko V.** Zelenaya brama: vozvrashcheniye k legende / V. Datsenko. – Kirovograd: Imeks-LTD, 2013. – 460 s.
  16. **Derzhavniy reestr nerukhomikh pam'yatok Ukraïni. Kirovograds'ka oblast'. Pam'yatki istorii.** Novoarkhangel's'kiy rayon. – Potochniy arkhiv Upravlinnya kul'turi Kirovograds'kof' oblasnoi derzhavnoi administratsii.
  17. **Doklad** Pervogo sekretarya TSK KPSS N. S. Khrushchova na zakrytom zasedanii XX s"yezda KPSS 25 fevralya 1956 g. // Izvestiya TSK KPSS. – 1989. – № 3. – S. 128–166.
  18. **Doklad** Ponedelina P. G., general-mayora, nachal'nika shtaba Leningradskogo voyennogo okruga na soveshchanii vysshego komandnogo sostava Krasnoy Armii v dekabre 1940 goda / Russkiy arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. T. 12 (1–2). Nakanune voyny. Materialy soveshchaniya vysshego rukovodyashchego sostava RKKA 23–31 dekabrya 1940 g. – M.: TERRA, 1993. – S. 321–324.
  19. **Dolmatovskiy Ye. A.** Zelonaya brama: Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M.: Politizdat, 1983. – 303 s.
  20. **Materialy** komp'yuternoy bazy dannykh “Zhertvy politicheskikh repressiy, rasstrelyannyye i zakhoronennyye v Moskve i Moskovskoy oblasti v period s 1918 po 1953 god”. Baza dannykh sostavlena Sakharovskim tsentrom po materialam, predostavlenным Gruppy po uvekovecheniyu pamyati zhertv politicheskikh repressiy pod rukovodstvom Mindlina M. B., Gosudarstvennym arkhivom Rossiyskoy Federatsii, Tsentral'nyim arkhivom FSB Rossii, Upravleniyem FSB po Moskve i Moskovskoy oblasti, pri finansovoy podderzhke Amerikanskogo Agenstva mezhdunarodnogo razvitiya (USAID) i Fonda Dzheksona (SSHA).
  21. **Zapiska R. A. Rudenko i I. A. Serova v TSK KPSS o reabilitatsii P. G. Ponedelina i N. K. Kirillova, 2 fevralya 1956 g.** / Reabilitatsiya: kak eto bylo. Dokumenty Preziliuma TSK KPSS i drugiye materialy. V 3-kh tomakh. Tom 1. Mart 1953 – fevral' 1956. Sost. Artizov A. N., Sigachov Yu. V., Khlopov V. G., Shevchuk I. N. – M.: MFD, 2000. – S. 310–312.
  22. **Zvyagintsov V.** Voyna na vesakh Femidy. Voyna 1941–1945 gg. v materialakh sledstvenno-sudebnykh del. – M.: TERRA – Knizhnyy klub, 2006. – 768 s.
  23. **Zimnyaya** voyna 1939–1940 gg. Issledovaniya, dokumenty, kommentarii. K 70-letiyu sovsotsko-finlyandskoy voyny / V. S. Khristoforov, A. N. Sakharov, T. Vikhavaynen,

- Yu. L. D'yakov i dr.; otv. redaktory A. N. Sakharov, V. S. Khristoforov, T. Vikhavaynen. – M.: IKTS “Akademkniga”, 2009. – 816 s.
24. **Ignatov V. D.** Palachi i kazni v istorii Rossii i SSSR / V. D. Ignatov. – M.: Veche, 2014. – 416 s.
25. **Informatsiya** shtaba 12-y armii ot 21 iyulya 1941 g. komanduyushchemu voyskami Yuzhnogo fronta o vykhode protivnika v tyl 6-y i 12-y armiy / Cbornik boyevykh dokumentov Velikoy Otechestvennoy voyny. – M.: Voenizdat MO SSSR, 1958. – Vypusk 38. – S. 244.
26. **Ístoríya** míst í síl URSSR. Kírovograds'ka oblast'. – K., 1972. – 816 s.
27. **Koval'chuk N. S.** Okruzheniye ognevoye: Podvig i tragediya geroyev Zelonoy Bramy. – Ternopol': “Vidavnistvo Aston”, 2010. – 288 s.
28. **Komandnyy** i nachal'stvuyushchiy sostav Krasnoy Armii v 1940–1941 gg.: Struktura i kadry tsentral'nogo apparata NKO SSSR, voyennykh okrugov i obshchevoyskovykh armiy. Dokumenty i materialy / Pod red. V. N. Kuzelenkova. – M.; SPb.: Letniy sad, 2005. – 272 s.
29. **Krasnoznamonnyy** Kiyevskiy: Istoriya Krasnoznamonnogo Kiyevskogo voyennogo okругu 1919–1979 (G. I. Serebryakov, B. N. Buyskikh, A. A. Vovk i dr.) – 2-ye izd. ispr. i dop. – K.: Politizdat Ukrainy, 1979. – 418 s.
30. **Kuznetsov I.** Gor'kaya pravda voyny // Nauka i zhizn'. – 1988. – № 8. – S. 78–82.
31. **Liskin Yu. A.** Tayniki Velikoy Otechestvennoy. Komandarm Ponedelin i drugiye. – M.: Izd-vo “Sputnik+”, 2010. – 512 s.
32. **Nachal'niku** General'nogo shtaba Krasnoy Armii. Glavnokomanduyushchemu voyskami Yugo-Zapadnogo napravleniya. Opersvodka № 048 k 22:00 24.07.41. Shtab YUZF – Brovary / Leto 1941. Ukraina: dokumenty i materialy. Khronika sobytíy / sost. V. O. Zamlinskiy. – K.: Izd-vo Ukraina, 1991. – S. 222–223.
33. **Nachal'niku** General'nogo shtaba RKKKA. Opersvodka № 050 k 22:00 25.07.41. Shtab YUZF – Brovary / Leto 1941. Ukraina: dokumenty i materialy. Khronika sobytíy / sost. V. O. Zamlinskiy. – K.: Izd-vo Ukraina, 1991. – S. 224–225.
34. **Nuzhdin O. I.** Bitva pod Uman'yu: tragediya 6-y i 12-y armiy (25 iyulya – 7 avgusta 1941 g.): [monografiya]. – Yekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2011. – 328 s.
35. **Obzornaya** spravka po arkhivno-sledstvennomu delu № P-404817 po obvineniyu Lebedeva Andreyu Grigor'yevicha, 1906 g. r. / Sledstvennoye delo № 23 706 po obvineniyu Morskogo-Derzhavtsa Fomy Matveyevicha. Tom 2. – Derzhavniy arkhív Kírovograds'koí' oblastí (dalí – DAKO). – F. P-5907. – Op. 2r. – Od. zb. 8029. – Ark. 202.
36. **Ochirov U. B.** K voprosu o vliyanií repressiy vysshego komandnogo sostava Krasnoy Armii na porazheniye sovetskikh voysk na nachal'nom etape Velikoy Otechestvennoy voyny / Problemy istorii massovykh politicheskikh repressiy v SSSR. 1953–2013: 60 let bez Stalina. Osmysleniye proshlogo sovetskogo gosudarstva. Materialy VIII Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. – Krasnodar : Ekoinvest, 2013. – S. 250–265.
37. **Pis'mo N. A** Kuznetsova k D. I. Fartushnyaku ot 10 noyabrya 1979 g. – Narodniy muzey s. Pídvysokogo Novoarkhangel's'kogo rayonu Kírovograds'koí' oblastí. – Fond 12 armíya. – 5 ark.
38. **Pis'mo N. M.** Ponedelinoy ot 12 avgusta 1975 g. D. I. Fartushnyaku. – Narodniy muzey s. Pídvysokogo Novoarkhangel's'kogo rayonu Kírovograds'koí' oblastí. – Fond 12 armíya. – 2 ark.
39. **Ponedelin Pavel Grigor'yevich** / Velika Otechestvennaya. Komandarmy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.; Zhukovskiy: Kuchkovo pole, 2005. – S. 176–177.
40. **Ponedelin Pavel Grigor'yevich** / Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945: entsiklopediya / Gl. red. M. M. Kozlov. Redkolllegiya: Yu. Ya. Barabash, P. A. Zhilin (zam. gl. red.), V. I. Kanatov (otv. sekretar') i dr. – M.: Sov. Entsiklopediya, 1985. – S. 574.

41. *Ponedelin Pavel Grigor'yevich* / Koval'skiy M. I. Po sledam pogibshikh armiy. – Kirovograd: Tsentral'no-Ukrainskoye izdatel'stvo, 2014. – S. 206–213.
42. *Ponedelin Pavel Grigor'yevich* / Runov V. A. 1914. Paradnyy parad Gitlera. Pravda ob Umanskom poboishche. – M.: Yauza: Eksmo, 2010. – S. 400–402.
43. *Ponedelin Pavel Grigor'yevich* / Runov V. A. Udar po Ukraine. Vermakht protiv Krasnoy Armii. – M.: Veche, 2011. – S. 364–365.
44. *Ponedelin Pavel Grigor'yevich*, general-mayor. – TSAMO RF. – Uchotnaya kartochka ofitsera.
45. *Postanovleniye* Soveta Narodnykh Komissarov SSSR “O prisvoenii voinskiykh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii” / Pravda. – 1940. – 9 iyunya. – S. 1.
46. *Prikaz* Stavki Verkhovnogo Glavnogo Komandovaniya Krasnoy Armii № 270 16 avgusta 1941 g. // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 1988. – № 9. – S. 26–28.
47. *Protokol* doprosa Lebedeva Andrey Grigor'yevicha ot 24 iyunya 1937 goda / Sledstvennoye delo № 23 706 po obvineniyu Morskogo-Derzhavtsa Fomy Matveyevicha. Tom 1. – DAKO. – F. P-5907. – Op. 2r. – Od. zb. 8029. – Ark. 15.
48. *Reshin L. Ye., Stepanov V. S.* Sud'by general'skiye... // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 1992. – № 10. – S. 24–32.
49. *Rishennya* vykonavchoho komitetu Vinnyts'koyi mis'koyi rady vid 24.06.2016 r. № 333 “Perelik nazv vulyts', prospektiv, bul'variv, proyizdiv, ploshch m. Vinnytsi”. – Potochnyy arkhiv Vinnyts'koyi mis'koyi rady.
50. *Rishennya* vykonavchoho komitetu Vinnyts'koyi mis'koyi rady narodnykh deputatov vid 30.05.1991 r. № 178 “Pro pereymenuvannya proyizdu Sverdlova v vulytsyu Ponyedyelina”. – Potochnyy arkhiv Vinnyts'koyi mis'koyi rady.
51. *Sbornik* lits nagrzhdonnykh ordenom Krasnogo Znameni i pochotnym revolyutsionnym oruzhiem. – M.: Gosudarstvennoye voyennoye izdatel'stvo, 1926. – 304 s.
52. *Simonov K.* Uroki istorii i dolg pisatelya // Nauka i zhizn'. – 1987. – № 6. – S. 42–51.
53. *Sledstvennoye delo* № 23 706 po obvineniyu Morskogo-Derzhavtsa Fomy Matveyevicha. Tom 2. – DAKO. – F. P-5907. – Op. 2r. – Od. zb. 8029. – 212 ark.
54. *Soobshcheniye* Stavki VGK № 30 126 komanduyushchim voyskami frontov, voyennykh okrugov i otel'nymi armiyami o perekhode gruppy generalov na storonu protivnika / Russkiy arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. Stavka VGK: Dokumenty i materialy. 1943 god. – M.: TERRA, 1999. – T. 16 (5 – 3). – S. 150.
55. *Spisok* vysshego nachal'stvuyushchego sostava, privlekayemogo na operativno-strategicheskuyu igru, s raspredeleniyem po rolyam. Zapadnaya storona. [Utverzhden Narodnym komissarom oborony SSSR Marshalom Sovetskogo Soyuza S. Timoshenko] / Russkiy arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. T. 12 (1–2). Nakanune voyny. Materialy soveshchaniya vysshego rukovodyashchego sostava RKKA 23–31 dekabrya 1940 g. – M.: TERRA, 1993. – S. 395–396.
56. *Spisok* uchastnikov Voyennogo soveshchaniya / Russkiy arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. T. 12 (1–2). Nakanune voyny. Materialy soveshchaniya vysshego rukovodyashchego sostava RKKA 23–31 dekabrya 1940 g. – M.: TERRA, 1993. – S. 373–381.
57. *Spisok* uchastnikov dvukhstoronney operativno-strategicheskoy igry na kartakh. Zapadnaya storona. [Utverzhdon Narodnym komissarom oborony SSSR Marshalom Sovetskogo Soyuza S. Timoshenko 8 yanvarya 1941 goda] / Russkiy arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. T. 12 (1–2). Nakanune voyny. Materialy soveshchaniya vysshego rukovodyashchego sostava RKKA 23–31 dekabrya 1940 g. – M.: TERRA, 1993. – S. 402–403.
58. *Spravka* Voyennoy kollegii Verkhovnogo Suda SSSR (№ 1n-02638/50) o posmertnoy reabilitatsii Ponedelina Pavla Grigor'yevicha. – Fondi narodnogo muzeyu s. Pidvisoke Novoarkhangel's'kogo rayonu Kirovograds'koï oblasti.
59. *Tak li eto bylo?* // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 1988. – № 11. – S. 62–70.

60. *Ukaz* Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR “Ob ustanovlenii voinskih zvanii vysshego komandnogo sostava Krasnoy Armii”. Moskva, Kreml', 7 maya 1940 goda // Pravda. – 1940. – 8 maya. – S. 1.
61. *Ukaz* Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR o nagrazhdenii ordenami i medalyami SSSR nachal'stvuyushchego i ryadovogo sostava Krasnoy Armii. Moskva, Kreml', 26 yanvaryaya 1940 g. // Krasnaya Zvezda. – 1940. – 27 yanvaryaya. – S. 2.
62. *Ukaz* Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR o nagrazhdenii ordenami i medalyami SSSR nachal'stvuyushchego i ryadovogo sostava Krasnoy Armii. Moskva, Kreml', 26 yanvaryaya 1940 g. // Pravda. – 1940. – 27 yanvaryaya. – S. 2; Izvestiya. – 1940. – 27 yanvaryaya. – S. 1; Krasnaya Zvezda. – 1940. – 27 yanvaryaya. – S. 2.
63. *Ukaz* Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 12 yanvaryaya 1950 goda “O primenenii smertnoy kazni k izmennikam Rodiny, shpionam, podryvnikam-diversantam” / Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938 – iyul' 1956 gg.). – M.: Gosudarstvennoye izdatel'stvo yuridicheskoy literatury, 1956. – S. 397.
64. *Ukaz* Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 26 maya 1947 goda “Ob otmene smertnoy kazni” / Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938 – iyul' 1956 gg.). – M.: Gosudarstvennoye izdatel'stvo yuridicheskoy literatury, 1956. – S. 397.
65. “*U Pídivisokomu*, u Zeleniy Bramí...”. Dokumental'niy fil'm (avtori stsenariyu M. Veprins'kiy, A. Karas', rezhiser M. Sachenko, operatori F. Zabígaylo, M. Tereshchenko, redaktor T. Unguryan, zvukooperator V. Antonenko, direktor fil'mu S. Kolodniy). – Ukraíns'ka ordena “Znak Poshani” studíya khronikal'no-dokumental'nikh fil'mív, 1987 rík.
66. *Chorniy O. V.* Fakt zakhoplennya v polon komandarma P. G. Ponédêlína v radyans'kíy ta suchasniy ístoríografíi / Pívdén' Ukraíni u víтчiznyaniy ístoríi: materialí Mízhnarodnoí naukovo-praktichnoí konferentsíi (Odesa, 22–22 listopada 2012 r.): Zbírnik naukovikh prats' / red. kol.: V. S. Dorofêv (golova), Ê. V. Klimenko, A. V. Grishin ta ín. – Odesa: Astroprint, 2012. – S. 154–159.
67. *Sharov Ya.* On byl vernym synom Rodiny. O general-mayore P. G. Ponedeline // Volga. – 1973. – 28 iyunya. – S. 4.
68. *7-ya Chernigovskaya* (Vladimirskaya) imeni “Yugo-Stal” strelkovaya Krasnoznamonnaya diviziya. Istoriya boyevoy i mirnoy zhizni za 10 let. Kollektivnyy trud veteranov i rabotnikov divizii. izdaniye politotdela. – Chernigov : Gosudarstvennaya tipografiya, [bez goda]. – 106 s. + 3 prilozheniya.

ABOUT THE AUTHOR

Chorniy Oleksandr Vasylovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94(477. 65) “1941”]: 355. 083

О. В. Чорний*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***В. В. Даценко***Історик-краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України***КОМАНДАРМИ, КОМКОРИ ТА КОМДИВИ ЗЕЛЕНОЇ БРАМИ**

Влітку 1941 року на Кіровоградщині в лісовому урочищі Зелена Брама потрапили в оточення 6-а й 12-а армії Південно-Західного фронту, котрі фактично були повністю знищені. Це був перший великий котел на території України на початковому етапі радянсько-німецької війни 1941–1945 років. У складі обох армій всього в оточення потрапили 4 стрілецькі та 3 механізовані корпуси, 9 стрілецьких дивізій, 3 моторизовані дивізії, 9 танкових дивізій, 5 гірськострілецькі дивізії та 1 дивізія військ НКВС. Більшість солдатів і офіцерів з вище названих військових з'єднань або загинули, або потрапили в полон. Пропоноване дослідження присвячене вищому командному складу 6-ї та 12-ї армій, для яких урочище Зелена Брама стало останньою твердинею – без фортечних мурів і ровів. Автори простежили долі командувачів арміями, корпусами й дивізіями. На кожного офіцера у дослідженні представлені узагальнені дані щодо їхньої подальшої долі після того як 1 серпня 1941 року обидві армії оточили німецькі війська та розпочали їхнє планомірне знищення. Стосовно деяких офіцерів інформація публікується вперше. В основі публікації лежать документальні публікації 1990-х – 2000-х років, матеріали з Народного музею села Підвисокого Новоархангельського району, які раніше не публікувалися, а також дані з невідомих спогадів Б. І. Арушаняна.

Ключові слова: *Зелена Брама, комдив, комкор, командарм, дивізія, корпус, армія, оточення, полон.*

Уманський котел – одна з найтрагічніших сторінок початкового етапу німецько-радянської війни. Це одна з найменш відомих битв літа 1941 року, наслідком якої стало знищення 6-ї і 12-ї радянських армій в урочищі Зелена Брама на Кіровоградщині. У радянський час ця трагедія замовчувалася або ж старанно маскувалася під тимчасові труднощі та невдачі Червоної армії червня–вересня 1941 року. Наголошуючи на героїчній обороні Києва та Одеси у 1941 році, придворні радянські історики через 20 років після трагедії писали: “...и только на Юге после неблагоприятного исхода Киевской оборонительной операции Юго-Западного фронта возникла непосредственная угроза глубокого прорыва немецко-фашистских войск на харьковском направлении” [47, с. 206]. У 1965 році в СРСР під 20 роковини закінчення війни істориками з інституту марксизму-ленінізму підготували т. зв. коротку історію Великої Вітчизняної війни СРСР 1941–1945 рр. [9], яка на десятки років стала настільною не лише для істориків, а й пересічних громадян Радянського Союзу. Щодо трагедії у Зеленій Брамі у згаданому виданні було сказано наступне: “6-я и 12-я армии с тяжёлыми арьергардными боями отходили на восток и юго-восток. В ходе этих боёв

силами 1-й танкової групи врага совместно с войсками 17-й немецкой армии удалось перехватить 2 августа коммуникации основных сил 6-й и 12-й армий и окружить их в районе Умани. Остальные соединения этих армий с боями отступили в район южнее Первомайска. Окружённые войска вели героическую борьбу до 7 августа, а отдельные отряды до 13 августа. Часть войск с упорными боями прорвалась из окружения, многие воины стали партизанами, но тысячи верных сынов Родины пали смертью храбрых. Многих бойцов и командиров постигла тяжёлая участь фашистского плена” [9, с. 89]. Як бачимо, зміст наведеної цитати в кращих традиціях радянської пропаганди відображав погляд правлячої партії на порушену проблему. Ніякої конкретики, ніяких імен, ніяких цифр. Завіса таємничості продовжували прикривати тему оточених 6-ї й 12-ї армій до початку 80-х років минулого століття, до появи в СРСР нині широко відомої документальної повісті Є. А. Долматовського, присвяченої подіям кінця липня – початку серпня 1941 року в урочищі Зелена Брама [23; 24; 25; 26; 27; 28; 29].

Кінець 1980-х – початок 1990-х років в історії дослідження загибелі 6-ї й 12-ї армій у Зеленій Брамі позначилися значним проривом. Скажімо у “Военно-историческом журнале” з’явився ряд публікацій, автори яких не лише торкалися трагічних подій літа 1941 року під Уманню, Києвом чи Одесою, а й знайомили читачів з долями представників вищого армійського, корпусного та дивізійного командування, які загинули, потрапили в полон або зникли безвісти в районі Зеленої Брами [2; 3; 4; 103; 104; 129]. Знаковими для ознайомлення радянського суспільства із замовчуваною правдою про Уманський котел стали матеріали К. М. Симонова, які він підготував ще у середині 1960-х років, але опубліковані вони були лише наприкінці 1980-х років у журналі “Наука и жизнь” [114].

Згадані вище публікації обумовили неабиякий інтерес дослідників до теми оборонних боїв 1941 року та загибелі в Уманському котлі 6-ї й 12-ї армій. Як наслідок, друга половина 1990-х – 2000-і роки знаменувалися появою у науковому просторі публікацій О. О. Ліскіна [59; 60], Ю. О. Ліскіна [61], В. О. Рунова [105; 106], О. С. Сміслова [115; 116], О. І. Нуждіна [69], В. В. Даценка [19]. Згадані дослідження значно розширили та наповнили проблему фактами, іменами, судженнями, аргументами та висновками. У той же час ще багато аспектів теми залишаються маловідомими, не дослідженими. З-поміж маловідомих сторінок окресленої проблеми залишаються дані щодо командування армій, корпусів, дивізій, полків та бригад, які потрапили в оточення в Зеленій Брамі. У відомих публікаціях чітко не простежуються й акценти щодо подальшої долі військових з’єднань, котрі потрапили в оточення.

Пропонованою публікацією ми спробуємо зробити власний внесок у дослідження загибелі 6-ї й 12-ї армій у Зеленій Брамі наприкінці липня – на початку серпня 1941 року. Джерелами для підготовки дослідження стали: документальне видання “Сборник боевых документов Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.” [112; 113], підготовлене у 1950-х роках і розсекречене лише на початку 1990-х років [67, с. 17]; статистично-довідкові військово-історичні видання Військової академії Генерального штабу та Військової академії імені М. В. Фрунзе [8; 53], які тривалий час використовувалися лише для внутрішнього користування у згаданій академії під час підготовки вищого командного складу ЗС СРСР; матеріали документального видання “Лето 1941. Украина. Документы,

матеріали, хроніка подій” [58]; документи з Центрального архіву міністерства оборони РФ [15; 21; 22; 30–37; 44; 45; 50; 51; 63; 88–99; 110; 119; 120; 122–127; 134; 137]. Корисними для підготовки статті стали фундаментальні енциклопедичні видання “*Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: Действующая армия*” [10], “*Великая Отечественная. Командармы*”, “*Великая Отечественная. Комкоры*” (в двох томах), “*Великая Отечественная. Комдивы*” (в п’яти томах), а також двохтомна збірка матеріалів “*Пишу исключительно по памяти... Командиры Красной Армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны*” [83]. Також ми не залишили поза увагою дослідницькі здобутки О. О. Ліскіна [59; 60], Ю. О. Ліскіна [61], В. О. Рунова [105; 106], О. С. Сміслова [115; 116], Є. Ф. Дрига [38], О. І. Нуждіна [69], В. В. Даценка [19].

Перш ніж перейти до викладу узагальнених даних про командирів армій, корпусів та дивізій, що потрапили в оточення, вважаємо за доцільне подати матеріал про бойовий склад 6-ї й 12-ї армій. За матеріалами видання “*Боевой состав Советской Армии. Часть I (июнь–декабрь 1941 г.)*” [8], підготовленого у 1963 році Військовою академією Генерального штабу ЗС СРСР (знову ж таки для службового користування), можна простежити бойовий склад 6-ї й 12-ї армій, які наприкінці липня 1941 року були оточені силами 1-ї танкової армії (нім. – *1. Panzerarmee*) генерал-полковника Е. фон Клейста (нім. – *Paul Ludwig Ewald von Kleist*) та 49-го гірського корпусу (нім. – *XXXIX. Gebirgskorps*) генерала гірських військ Людвіга Кюблера (нім. – *Ludwig Kübler*). Проте, дослідження О. І. Нуждіна [69] їх дещо корегують у частині приналежності тієї чи іншої дивізії до того чи іншого корпусу. Оскільки хронологія трагічних подій в Зеленій Брамі визначається в межах 25 липня – 7-13 серпня 1941 року, ми, говорячи про бойовий склад армій, будемо, все ж, опиратися на офіційну статистику щодо бойового складу Південного фронту на 1 серпня 1941 року, враховуючи уточнення О. І. Нуждіна. Також зауважимо, що 25 серпня 1941 р. в наслідок оперативної ситуації, що склалася у смузі оборони Південно-Західного фронту, 6-а й 12-а армії рішенням Ставки Верховного командування були підпорядковані командуванню Південного фронту.

На 1 серпня 1941 року в складі 6-ї армії значилися: 37-й стрілецький корпус (80-а, 139-а, 141-а, 173-я та 189-а стрілецькі дивізії) [69, с. 291]; 49-й стрілецький корпус (140-а, 190-а, 197-а стрілецькі дивізії та 507-й корпусний артилерійський полк) [69, с. 296]; 2-й механізований корпус (11-а та 16-а танкові дивізії, 15-а мотострілецька дивізія та 6-й мотоциклетний полк) [69, с. 299]; 16-й механізований корпус (15-а, 39-а, 44-а танкові дивізії, 240-а моторизована дивізія, 19-й мотоциклетний полк) [69, с. 302]. Також у розпорядженні командарма І. М. Музиченка були 8-а танкова дивізія [69, с. 305], 213-а моторизована дивізія [69, с. 306], 211-а повітрянодесантна бригада [69, с. 306], 3-я протитанкова артилерійська бригада [69, с. 306], 9-й окремий інженерний полк [69, с. 307], 44-й окремий полк зв’язку [69, с. 307], шпиталі. Авіаційних частин у складі 6-ї армії не було [8, с. 33].

На 1 серпня 1941 року в складі 12-ї армії значилися: 8-й стрілецький корпус (44-а та 192-а гірськострілецькі дивізії) [69, с. 311]; 13-й стрілецький корпус (44-а та 60-а гірськострілецькі дивізії, 283-й корпусний артилерійський полк) [69, с. 314]; 24-й механізований корпус (58-а гірськострілецька дивізія, 99-а стрілецька

дивізія, 45-а та 49-а танкові дивізії, 216-а моторизована дивізія) [69, с. 316]. Також у розпорядженні командарма П. Г. Понеделіна були 10-а дивізія військ НКВС з охорони залізничних споруд [69, с. 320], 2-а протитанкова артилерійська бригада [69, с. 322], 233-й корпусний артилерійський полк [69, с. 313], 28-й окремий зенітний артилерійський дивізіон [69, с. 313], 24-й окремий батальйон зв'язку [69, с. 313], 351-й окремий батальйон зв'язку [69, с. 320], 46-й окремий полк зв'язку [69, с. 321], 92-й, 93-й та 97-й прикордонні полки [69, с. 321]. Авіаційних частин у складі 12-ї армії не було, вся армійська авіація 1 липня 1941 року наказом командувача Південно-Західного фронту була підпорядкована командуванню 26-ї армії того ж фронту [83, с. 183].

Також у межах окресленої проблеми потрібно відзначити причетність до трагічних подій в Уманському котлі 96-ї гірськострілецької, 169-ї та 223-ї стрілецьких дивізій, які за наказом командування Південно-Західного напрямку та Південного фронту намагалися допомогти арміям І. М. Музиченка й П. Г. Понеделіна вирватися з оточення.

29 липня 1941 року розпорядженням штабу Південного фронту 6-а й 12-а армії були зведені в єдину бойову групу т. зв. "групу Понеделіна" [69, с. 67]. Цей крок був обумовлений необхідністю координації дій командувачів та штабів оточених армій. Командувачем групи був призначений генерал-майор П. Г. Понеделін. Група представляла собою залишки дивізій і корпусів, які за чисельністю живої сили, зброї та бойової техніки не перевищували й 30 % від штатної потреби. При цьому штатні номери бригад, полків, дивізій та корпусів були збережені. В цілому П. Г. Понеделіну та штабові об'єднаної групи були підпорядковані залишки 4 стрілецьких корпусів (8 стрілецьких та 5 гірськострілецьких дивізій), 3 механізованих корпусів (9 танкових, 3 моторизовані та 1 мотострілецька дивізія), а також артилерійські, зенітні та інженерні частини.

Після того як 1 серпня 1941 року кільце довкола групи Понеделіна замкнулося, залишки 6-ї й 12-ї армій в безрезультатних спробах намагалися вирватися з оточення. Більшість оточенців або загинули, або потрапили в полон. За німецькими даними у полон в Уманському котлі потрапило 103 тисячі командирів та червоноармійців. За оцінками дослідників ця цифра значно завищена. У той же час достовірна цифра полонених в Уманському котлі не встановлена й досі, але не викликає сумнівів і те, що їхня кількість може сягати кількох десятків тисяч чоловік. У полон потрапили, навіть, представники армійського, корпусного, дивізійного та полкового командування. Лише незначній частині бійців і командирів 6-ї й 12-ї армій вдалося вирватися з оточення. Більшості з них, після виходу з оточення, довелося пройти перевірку в спеціальних фільтраційних таборах НКВС, і лише після того як колишні оточенці (яких в СРСР називали "спецконтингент") проходили фільтрацію, їх направляли в бойові частини.

Оточення й полон зіграли свою роль не лише в житті окремо взятих бійців і командирів, а й в історії обох армій та підпорядкованих їм корпусів і дивізій. Інформацію про подальшу долю 6-ї і 12-ї армій та їхнього бойового складу, а також дані щодо дивізій, які намагалися деблокувати їх подаємо у таблиці:

№ з/п	Назва формування	Доля після 01.08.1941 року
АРМІЇ		
1.	6-а армія	Розформована 10.08.1941 р. [10, с. 100]
2.	12-а армія	Розформована 10.08.1941 р. [10, с. 110]
КОРПУСИ		
1.	8-й стрілецький корпус	Розформований 05.08.1941 р. [10, с. 416]
2.	13-й стрілецький корпус	Розформований 16.08.1941 р. [53, с. 12]
3.	37-й стрілецький корпус	Розформований 01.09.1941 р. [53, с. 21]
4.	49-й стрілецький корпус	Розформований 01.09.1941 р. [53, с. 23]
5.	2-й механізований корпус	Розформований 10.08.1941 р. [53, с. 62]
6.	16-й механізований корпус	Розформований 06.08.1941 р. [10, с. 425]
7.	24-й механізований корпус	Розформований 06.08.1941 р. [10, с. 425]
ДИВІЗІЇ		
1.	15-а мотострілецька дивізія	06.08.1941 р. переформована в 15-у стрілецьку дивізію [52, с. 335]
2.	44-а гірськострілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 467].
3.	58-а гірськострілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 467]
4.	60-а гірськострілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 468]
5.	72-а гірськострілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 468]
6.	80-а стрілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 441]
7.	96-а гірськострілецька дивізія	09.09.1941 р. переформована в 96-у стрілецьку дивізію [10, с. 468], 24.01.1942 р. переформована в 14-у гвардійську стрілецьку дивізію [10, с. 443].
8.	99-а стрілецька дивізія	18.04.1943 р. переформована у 88-у гвардійську стрілецьку дивізію [10, с. 444].
9.	139-а стрілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 448].
10.	141-а стрілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 448].
11.	169-а стрілецька дивізія	Воювала до кінця війни без переформувань.
12.	173-я стрілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 451].
13.	189-а стрілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 452].
14.	190-а стрілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 452].
15.	192-а гірськострілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 468].
16.	197-а стрілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 453].
17.	223-я стрілецька дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 454].
18.	213-а моторизована дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 475].
19.	216-а моторизована дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 475]
20.	240-а моторизована дивізія	06.08.1941 р. переформована в 240-у стрілецьку дивізію [10, с. 475].
21.	8-а танкова дивізія	Розформована 20.09.1941 р. [10, с. 473].
22.	10-а танкова дивізія	Розформована 28.09.1941 р. [10, с. 473].
23.	11-а танкова дивізія	Розформована 27.08.1941 р. [10, с. 473].
24.	15-а танкова дивізія	Розформована 14.08.1941 р. [10, с. 473].
25.	16-а танкова дивізія	Розформована 20.08.1941 р. [10, с. 473].
26.	39-а танкова дивізія	Розформована 19.09.1941 р. [10, с. 474].
27.	44-а танкова дивізія	Розформована 21.08.1941 р. [10, с. 474].

28.	45-а танкова дивізія	Розформована 30.09.1941 р. [10, с. 474].
29.	49-а танкова дивізія	Розформована 17.09.1941 р. [10, с. 474].
30.	10-а дивізія військ НКВС	Розформована 08.09.1941 р. [10, с. 518].

Наведені в таблиці дані засвідчують, що обидві армії були розформовані, а відповідно увійшли в історію німецько-радянської війни як 6-а й 12-а армії першого формування. Також впродовж серпня–вересня 1941 року в лавах РСЧА були розформовані і 7 корпусів (4 стрілецьких та 3 механізовані), які на момент оточення складали вище названі армії. З 27 дивізій, які були перемелені в Зеленій Брамі, розформування (фактично ліквідація) не торкнулося лише трьох – 15-ї мотострілецької, 99-ї стрілецької та 240-ї моторизованої. 15-а мотострілецька та 240-а моторизована дивізії зі збереженням номерів 06.08.1941 року були лише переформовані в стрілецькі.

Збереження вище названих з'єднань можна пояснити наступним чином. 15-а мотострілецька (стрілецька) дивізія в РСЧА вважалася легендарною з огляду на бойові та трудові заслуги 1920-х – 1930-х років [20]. Перед війною, дивізія мала офіційну назву “15-я мотострелковая Сивашская ордена Ленина, дважды Краснознаменная, ордена Трудового Красного Знамени дивизия”¹, тобто була удостоєна почесного найменування “Сиваська” (13.11.1920 р.), ордена Леніна (10.01.1936 р.), двох орденів “Красное Знамя” (13.11.1920, 29.02.1928) та ордена “Трудовое Красное Знамя” (05.05.1921). Подібні речі для важкого 1941 року були очевидно священними.

99-а стрілецька дивізія в роки німецько-радянської війни стала першим військовим формуванням в РСЧА, яке було удостоєне ордена “Красное Знамя” (22.07.1941 р.) [134, с. 1]. 23.06.1941 р. дивізія контратакувала противника в районі Перемишля, в результаті чого правобережна (радянська) частина міста була відбита радянськими військами, а відповідно на окресленій ділянці фронту було відновлено державний кордон. Це була перша перемога, яка тиражувалася в пресі СРСР. Виходячи з цього, “99-я стрелковая Краснознаменная дивизия” не була розформована.

240-а мотострілецька (стрілецька) дивізія, на нашу думку, не була розформована з огляду на те, що її командир полковник І. В. Горбенко разом із залишками з'єднання вирвався з оточення. Це можна розглядати як аргумент, оскільки командири двох інших моторизованих дивізій з групи Понеделіна (213-ї та 216-ї) з оточення не вийшли, а відповідно й залишки дивізії проривалися із Зеленої Брами як могли. Скажімо командир 216-ї моторизованої дивізії полковник В. М. Осьмінський пораненим потрапив у полон, а командир 213-ї моторизованої дивізії загинув ще 16 липня 1941 року. На момент прийняття

¹ Українською мовою офіційна назва дивізії перекладається “15-а мотострілецька Сиваська ордена Леніна, двічі Червонопрапорна, ордена Трудового Червоного Прапора”. У тексті дослідження ми свідомо навели назву з'єднання російською мовою аби показати, що незалежно від того, що дивізія дислокувалася в межах УРСР й комплектувалася вихідцями з УРСР, офіційною мовою в РСЧА була російська. Подаючи тут і далі офіційні повні назви формувань російською мовою, ми намагаємося не ввести в оману читача з приводу того, що в Червоній армії використовувалася українська мова.

рішення щодо цих формувань доля їхнього командування й штабів для НКО СРСР були не відомими.

Серед трьох дивізій – 96-ї гірськострілецької, 169-ї та 223-ї стрілецьких, які мали деблокувати війська з групи Понеделіна, розформована була лише остання. 223-я стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора технічних військ Ф. Г. Філіппова за завданням командування Південно-Західного напрямку мала ударом з району Кіровограда прорвати кільце оточення з зовні [69, с. 97]. На початку серпня 1941 року частини дивізії з ходу вступили в бій з 14-ю танковою дивізією Вермахту в районі Новомиргорода. Не витримавши організованого удару, 223-я стрілецька дивізія відступила без наказу в район Кіровограда й далі на схід від нього. Місцями відступ нагадував панічний відхід. Командир дивізії не зміг цьому запобігти, не зміг впоратися з неконтрольованим відступом. Залишки дивізії були розбиті в районі Нового Стародуба (нині село Петрівського району Кіровоградської області) й Петрового (нині районний центр у Кіровоградській області) [19, с. 39]. Вище описана ситуація обумовила розформування дивізії (ліквідацію її управління). В історію німецько-радянської війни це військове з'єднання увійшло під назвою 223-я стрілецька дивізія першого формування.

Трагедію оточених армій варто розглянути і через призму життєвих історій представників армійського, корпусного та дивізійного командування. Перш ніж перейти до коротких довідок на кожного командира, спробуємо показати трагедію командного складу у цифрах. Отож, нагадаємо, що в оточення у Зеленій Брамі потрапили 2 армії у складі 7 корпусів, що об'єднували 27 дивізій. Фінал боїв в оточенні для червоноармійців і командирів був різним – смерть, полон, вихід з оточення.

В оточенні загинули 2 командири корпусів та 4 командири дивізій. У полон потрапили 2 командувачі арміями, 5 командирів корпусів, 12 командирів дивізій. З оточення вирвалися 1 командир корпусу та 6 командирів дивізій, безвісти зник 1 командир дивізії (полковник П. С. Фотченков), на окупованій території залишився 1 командир дивізії (комбриг О. С. Чичканов).

Серед командирів корпусів та дивізій у котлі в урочищі Зелена Брама загинуло 4 генерали та рівних їм за військовим званням (генерал-майори В. І. Чистяков, М. Н. Белов, С. В. Верзін, комбриг С. П. Зибін) та 2 полковники (Б. О. Сорокін, С. Д. Губін).

З-поміж командирів корпусів та дивізій з оточення вийшло 2 генералів та рівних їм за військовим званням (генерал-лейтенант Ю. В. Новосельський, комбриг М. Д. Соломатін) та 5 полковників (І. В. Горбенко, Г. І. Кузьмін, В. Ю. Полозков, М. В. Старков, І. С. Могилянцев). Серед згаданих 5 полковників до кінця війни живим лишився лише І. В. Горбенко.

Серед командирів армій, корпусів та дивізій в урочищі Зелена Брама в полон потрапило 13 генералів та рівних їм за військовим званням (генерал-лейтенант І. М. Музиченко, генерал-майори П. Г. Понеделін, М. Г. Снегов, М. К. Кириллов, І. О. Корнілов, С. Я. Огурцов, С. Я. Ткаченко, М. Г. Прошкін, М. Б. Саліхов, В. І. Прохоров, Я. І. Тонконогов, П. І. Абрамідзе, комдив

О. Д. Соколов) та 8 полковників (І. А. Ласкін, П. П. Опякін, М. Л. Логінов, Г. О. Зверев, В. М. Осьмінський, М. І. Миндро, В. П. Кримов, К. Ф. Швецов).

Серед згаданих генералів та рівних їм за званням у полоні загинули 4 (генерал-майори М. Г. Прошкін, В. І. Прохоров, С. Я. Ткаченко, комдив О. Д. Соколов); втік з полону генерал-майор С. Я. Огурцов, який загинув у 1942 році; перейшов на службу до противника генерал-майор М. Б. Саліхов; повернулися в СРСР після війни 7 генералів (генерал-лейтенант І. М. Музиченко, генерал-майори П. Г. Понеделін, М. Г. Снегов, М. К. Кириллов, І. О. Корнілов, Я. І. Тонконогов, П. І. Абрамідзе). Серед тих, хто повернувся в СРСР, були арештовані та після тривалого слідства розстріляні генерали П. Г. Понеделін та М. К. Кириллов. Серед вище названих полковників у полоні загинули 3 (В. М. Осьмінський, М. І. Миндро, В. П. Кримов), втікли з полону 3 (І. А. Ласкін, П. П. Опякін, Г. О. Зверев), повернувся з полону 1 (М. Л. Логінов), доля полковника К. Ф. Швецова не встановлена. Серед тих кому вдалося втекти з полону, І. А. Ласкін був арештований у 1943 році, тривалий час був під слідством та був засуджений до позбавлення волі строком на 10 років, Г. О. Зверев повторно потрапив у полон і перейшов на службу до Російської визвольної армії за що після війни був засуджений до смертної кари.

Серед вищих офіцерів армійських та корпусних штабів загинули 2 генерал-майори (Г. І. Федоров, В. В. Владіміров), вийшли з оточення 6 генералів та рівним їм за званням (генерал-майори Б. І. Арушанян, О. Г. Полікарпов, М. В. Гавриленко, М. К. Ноздрунов, комбриги М. П. Іванов, Д. І. Гудков), з них до кінця війни загинув 1 (генерал-майор М. К. Ноздрунов).

Таким чином, війну, полон та репресії в СРСР після війни пережили лише 8 представників армійського й корпусного командування з 6-ї та 12-ї армій першого формування (І. М. Музиченко, Б. І. Арушанян, М. П. Іванов, Н. В. Гавриленко, Ю. В. Новосельський, М. Г. Снегов, І. О. Корнілов, О. Г. Полікарпов) та 8 командирів дивізій – М. Д. Соломатін, П. І. Абрамідзе, Я. І. Тонконогов, І. А. Ласкін, П. П. Опякін, М. Л. Логінов, І. В. Горбенко, О. С. Чичканов, Д. І. Гудков². Детальніше долі представників армійського та корпусного командування, а також командирів дивізій після трагедії у Зеленій Брамі ми подаємо у таблиці.

№ з/п	Прізвище, ім'я, по-батькові, військове звання, посада ³	Подальша доля
6-а АРМІЯ		
1.	<i>Музиченко Іван Миколайович,</i>	Потрапив у полон 06.08.1941 р. під час прориву із оточення в районі села Сухий Ташлик [69, с. 243]. Став першим радянським командармом, який в роки радянсько-

² Гудков Дмитро Іванович у 1941 році служив начальником штабу 44-ї гірськострілецької дивізії.

³ Військові звання та посади в таблиці наведені станом на початок серпня 1941 року.

	<p>генерал-лейтенант, (04.06.1941 р.) [70, с. 1],</p> <p>командувач 6-ї армії (з 26.07.1940 р.) [12, с. 475]</p>	<p>німецької війни потрапив у полон. Перебував у Володимир-Волинському, Хаммельбурзькому, Хоенштейнському та Мосбурзькому таборах для військовополонених [65, с. 157]. Табірний номер 6527 [122, арк. 8]. У СРСР у роки війни деякий час вважався зниклим безвісти [21, арк. 1 зв.; 34, арк. 50]. Звільнений з полону американськими військами 29.04.1945 р. [122, арк. 8]. 26.05.1945 р. повернувся в СРСР. У травні–червні 1945 р. проходив спецперевірку в органах Головного управління контррозвідки “СМЕРШ” [103, с. 24–25]. 31.12.1945 р. був відновлений у лавах РСЧА [103, с. 27] (з лютого 1946 р. Червона армія). Жив у Москві. Помер 08.12.1970 р. [64, с. 474; 65, с. 157]. Похований у Москві. Спогадів про війну не написав. У с. Підвисоке жодного разу не приїздив.</p>
2.	<p>Іванов Микола Петрович,</p> <p>комбриг (15.06.1938 р.) [83, с. 147],</p> <p>начальник штабу 6-ї армії (з 25.05.1940 р.) [12, с. 475]</p>	<p>На початку серпня 1941 р. вирвався з оточення. На танку БТ вийшов у районі м. Сміли у смузі оборони 116-ї сд 38-ї А [19, с. 247]. 09.12.1941 р. присвоєно звання генерал-майора [43, с. 235]. До кінця війни почергово служив начальником штабу 9-ї А, 18-ї А, 56-ї А, 11-ї ГВА, заступником командувача 39-ї А. У лютому–квітні 1945 р. в. о. командира 5-го гвск 39-ї А [43, с. 236–237]. Брав участь у радянсько-японській війні 1945 р. Після війни працював у Вищій військовій академії імені К. Є. Ворошилова. Доцент (1947 р.), кандидат військових наук (1951 р.). В 1959 р. вийшов у відставку. Помер 11.06.1975 р. Похований у Москві [43, с. 235]. Спогадів про участь у війні не написав.</p>
3.	<p>Федоров Георгій Іванович,</p> <p>генерал-майор артилерії (04.06.1941 р.) [77, с. 1],</p> <p>начальник артилерії 6-ї армії (?)</p>	<p>05.08.1941 р. під час боїв в оточенні отримав поранення й був госпіталізований. 07.08.1941 р. його спробували винести з оточення, але це зробити не вдалося і генерала залишили в районі с. Копенкувате (нині Новоархангельського району Кіровоградської області) [69, с. 220]. За даними німецьких джерел 08.08.1941 р. Г. І. Федоров був взятий у полон за 1,5 км на південь в с. Копенкувате під час прочісування території егерями XXXIX-го гірського корпусу [69, с. 220]. За припущенням О. І. Нуддіна генерал помер в полоні 08.08.1941 р. [69, с. 220]. Місце поховання невідоме.</p> <p>У СРСР у роки війни та тривалий час у післявоєнний час вважався зниклим безвісти [96, арк. 101; 34, арк. 52; 21, арк. 1 зв; 22, арк. 62]. У 1963 році вперше було опубліковано, що генерал-майор артилерії Г. І. Федоров загинув 04.08.1941 р. [12, с. 587]. У 1994 році в науковій військово-історичній літературі з'явилася нова дата загибелі генерала – 05.08.1941 р. [4, с. 3].</p>

37-й стрілецький корпус		
4.	<p>Зибін Семен Петрович,</p> <p>комбриг (26.11.1935 р.) [42, арк. 3],</p> <p>командир 37-го стрілецького корпусу (з 13.03.1941 р.) [53, с. 21]</p>	<p>Загинув в оточенні 05.08.1941 р. під час артобстрілу на південній околиці лісового масиву Зелена Брама [69, с. 153]. У жовтні 1941 р., за відсутності інформації про комбрига, ГУК НКО СРСР виключило С. П. Зибіна зі списків особового складу РСЧА, як такого, що зник безвісти [42, арк. 1]. У 1987 р. могила комбрига була знайдена, а його останки перепоховані в братській могилі № 393 в с. Копенкувате Новоархангельського району Кіровоградської області [41, с. 225].</p>
5.	<p>Прохоров Василь Іванович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [75, с. 1],</p> <p>командир 80-ї стрілецької дивізії (з 15.02.1940 р.) [100, с. 120]</p>	<p>07.08.1941 р. під час прориву до переправ через Ятрань поблизу сіл Покотилове і Лебединка захоплений у полон на узліссі Москалевого лісу [69, с. 178–179; 69, с. 181]. Намагаючись уникнути полону, спробував застрелитися, вистреливши собі в груди [19, с. 183]. Деякий час перебував у таборі для військовополонених у Голованівську. Утримувався в Хаммельбурзькому концентраційному таборі, потім був відправлений у Нюрнберзьку в'язницю, а потім в табір Флоссенбург [100, с. 120]. Помер восени 1943 р. [100, с. 120]. За іншими даними був забитий до смерті після того як убив наглядача табору (капо) [19, с. 183–184]. У СРСР у роки війни [33, арк. 166; 36, арк. 33; 97, арк. 37] і тривалий час після її закінчення вважався зниклим безвісти [30, арк. 55]. Вперше інформація про те, що В. І. Прохоров загинув у полоні восени 1943 року була опублікована в СРСР у 1963 році [12, с. 580]. Могили В. І. Прохорова немає. Символічна могила генерала облаштована в смт. Васильсурську Воротинського району Нижегородської області Російської Федерації.</p>
6.	<p>Логінов Микола Логінович,</p> <p>полковник (17.02.1936 р.) [83, с. 170],</p> <p>командир 139-ї стрілецької дивізії (з 22.03.1939 р.) [53, с. 168]</p>	<p>Потрапив у полон 08.08.1941 р. під час прориву з оточення [62, с. 615]. Перебував у таборі для військовополонених у Замості, у в'язниці Святий Хрест (Польща), в таборі Хаммельбург, в Нюрнберзькій в'язниці, в офіцерському таборі в фортеці Вюрцбург неподалік Вайсенбурга [62, с. 615]. 29.04.1945 р. звільнений американськими військами й відправлений в м. Мангейм (Німеччина) на збірний пункт радянських репатріантів. У червні 1945 р. через контрольно збірні пункти Риза-Валау і Ковель повернувся в СРСР. Проходив спецперевірку в особливому відділ 12-ї стрілецької дивізії Південно-Уральського військового округу. В липні 1946 р. був звільнений з-під варті “за отсутствием состава преступления” і включений в резерв округу. 11.09.1946 р.</p>

		звільнений в запас [62, с. 615]. Проживав у м. Краснодар. Подальша доля невідома.
7.	<p>Тонконогов Яків Іванович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [75, с. 1],</p> <p>командир 141-ї стрілецької дивізії (з 16.08.1939 р.) [53, с. 170]</p>	<p>Потрапив у полон 09.08.1941 р. в районі с. Ємилівка (Голованівського району Кіровоградської області) [19, с. 242]. До 01.05.1945 р. перебував у таборах для військовополонених у Замості, Хаммельбурзі, у Нюрнберзькій тюрмі, у таборах у Флоссенбурзі та Дахау [131, с. 662]. В травні 1945 р. повернувся в СРСР. У травні–грудні 1945 р. проходив спецперевірку в органах Головного управління контррозвідки “СМЕРШ” [103, с. 26–27]. 31.12.1945 р. відновлений у лавах РСЧА. У 1947–1949 р. служив начальником військової кафедри Саратовського економічного інституту (м. Саратов, РФ) [131, с. 662]. 10.02.1949 р. звільнений у запас [131, с. 662]. Проживав у Києві. Відомо, що у вересні 1966 р та у травні 1975 р. приїздив на місце боїв, зустрічався з жителями сіл Підвисоке та Покотилове. Помер 15.05.1985 р. Похований на Лук’янівському військовому кладовищі у Києві [131, с. 660]. Написав спогади про участь у війні та перебування у полоні, які й досі не опубліковані.</p>
8.	<p>Верзін Сергій Володимирович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [72, с. 1],</p> <p>командир 173-ї стрілецької дивізії (з 16.07.1940 р.) [53, с. 188]</p>	<p>Після того як 173-я стрілецька дивізія не змогла прорвати кільце оточення, а більшість її бійців і командирів загинули генерал-майор С. В. Верзін застрелився 09.08.1941 р. у лісовому масиві Зелена Брама [11, с. 449; 12, с. 557]. У СРСР в офіційних документах генерал-майор С. В. Верзін тривалий час вважався зниклим безвісти [34, арк. 52; 35, арк. 35]. Вперше інформація про те, що С. В. Верзін покінчив життя самогубством була опублікована в СРСР у 1963 році [12, с. 557]. Останки генерала не знайдені до сьогоднішнього дня, хоча його символічна могила (братська могила № 386) була влаштована в с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області у 1992 році [135, арк. 3]. Пошуки місця загибелі комдива тривають.</p>
9.	<p>Чичканов Олександр Семенович,</p> <p>комбриг (26.04.1940 р.) [142, с. 949],</p> <p>командир 189-ї стрілецької дивізії (з 14.03.1941 р.) [53, с. 197]</p>	<p>189-а стрілецька дивізія в тяжких боях в оточенні була практично знищена. Лише незначній частині її бійців і офіцерів вдалося вирватися з кільця невеликими групами. Комбриг О. С. Чичканов залишився на окупованій території [19, с. 293]. 17.03.1944 р. він був арештований органами контррозвідки “СМЕРШ” [142, с. 951]. 21.03.1944 р. засуджений до 10 років ув’язнення за ст. 193, ч. 17, п. “а” КК СРСР. Наказом ГУК НКО СРСР від 30.10.1946 р. звільнений з лав Червоної Армії по ст. 44, п. “в”. Постановою Ради міністрів СРСР від 15.08.1953 р. реабілітований і звільнений з в’язниці. Наказом міністра оборони СРСР від 28.08.1953 р. відновлений в лавах ЗС СРСР і зарахований в розпорядження ГУК МО СРСР. Наказом міністра оборони СРСР від 29.09.1953 р. О. С. Чичканову було присвоєно звання полковника і</p>

		звільнено в запас [142, с. 951]. Проживав у Москві. Помер після 1966 року. Спогадів про війну не написав. Військову форму не носив.
49-й стрілецький корпус		
10.	<p style="text-align: center;">Корнілов Іван Олексійович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [73, с. 1],</p> <p>командир 49-го стрілецького корпусу (14.03.1941 – 24.07.1941 р.) [53, с. 23; 69, с. 242]</p>	<p>24.07.1941 р. генерал І. О. Корнілов командувачем армії був відсторонений від командування корпусом [69, с. 242]. Перебував у розпорядженні командарма. Потрапив у полон 10.08.1941 р. в районі с. Небелівка (нині – Новоархангельський район Кіровоградської області) після того як отримав легке поранення в праву ногу [69, с. 218]. Лікувався в госпіталях в Умані та Бресті. До квітня 1945 р. почергово перебував у таборах для військовополонених в Замості, Хаммельбурзі, Нюрнбергу, у фортеці Вайсенбург [54, с. 284]. Полонений генерал-майор І. О. Корнілов мав табірний номер 5129 [122, арк. 35]. У СРСР у роки війни генерал-майор І. О. Корнілов вважався зниклим безвісти [36, арк. 33; 97, арк. 37]. 29.04.1945 р. звільнений американськими військами. 26.05.1945 р. повернувся в СРСР. У травні–грудні 1945 р. проходив спец перевірку в органах Головного управління “СМЕРШ” [103, с. 25–27]. 31.12.1945 р. був відновлений в лавах РСЧА. У 1947–1950 рр. працював начальником військової кафедри Куйбишевського планового інституту (нині Самарський державний економічний університет, м. Самара, РФ), а в 1950–1953 рр. – начальником військової кафедри Ростовського державного університету [54, с. 285]. Помер 17.06.1953 р. Похований у Ростові-на-Дону на території Братського кладовища [54, с. 284]. Спогадів про війну не написав.</p>
11.	<p style="text-align: center;">Зверев Григорій Олександрович,</p> <p>полковник (1939 р.) [40, с. 1042],</p> <p>командир 190-ї стрілецької дивізії (з 14.03.1941 р.) [53, с. 197]</p>	<p>11.09.1941 р. потрапив у полон в районі с. Підвисоке й був відправлений у табір для військовополонених у с. Покотилове (нині – Новоархангельський район Кіровоградської області) [40, с. 1043], потім був переведений до Уманського табору, а потім до табору у Вінниці, де назвався рядовим Григорієм Шевченком [40, с. 1043]. За одними даними був відпущений з табору, за іншими втік. 06.09.1941 р. перейшов лінію фронту в смузі оборони Брянського фронту. До 18.09.1941 р. проходив спецперевірку в особливому відділі фронту, після чого був відправлений у розпорядження ГУК НКО СРСР з рекомендацією не використовувати більше в районі бойових дій. У грудні 1942 р. повернувся на фронт. 07.03.1943 р. був призначений командиром 350-ї стрілецької дивізії, особовий склад якої особливо відзначився під час звільнення Харкова у лютому 1943 року. Одночасно полковник Г. О. Зверев у березні 1943 р. став комендантом Харкова. Під час німецького контрнаступу під Харковом, 350-а стрілецька дивізія потрапила в оточення, а полковник Г. О. Зверев був</p>

		захоплений в полон 22.03.1943 р. [40, с. 1044]. З квітня 1943 р. в СРСР вважався зниклим безвісти. У березні–липні 1943 р. перебував у таборах для військовополонених. У липні 1943 р. вступив у лави Російської визвольної армії [14, с. 626]. 27.02.1945 р. отримав чин генерал-майора РВА [40, с. 1042]. Командував 2-ю дивізією Збройних сил Комітету звільнення народів Росії. У ніч з 10 на 11.05.1945 р. спробував застрелитися, тоді ж був захоплений у полон радянськими військами та вивезений до Москви, де пройшов повний курс лікування. До середини 1946 р. перебував під слідством. 01.08.1946 р. Військова колегія ВС СРСР засудила Г. О. Зверева до смертної кари. 01.08.1946 р. був повішений у внутрішньому дворі Бутирської тюрми [14, с. 626], після чого кремований у крематорії Донського монастиря. Прах похований в безіменному рові монастиря. Не реабілітований.
12.	<p>Губін Степан Дмитрович,</p> <p>полковник (1940 р.) [17, с. 741],</p> <p>командир 197-ї стрілецької дивізії (з 14.03.1941 р.) [53, с. 201]</p>	Залишки 197-ї стрілецької дивізії намагалися вирватися з оточення ударом на північ від с. Підвисоке. 06.08.1941 р. полковник С. Д. Губін загинув на північній околиці с. Підвисоке [17, с. 742]. 05.04.1942 р. дружина полковника С. Д. Губіна отримала повідомлення з відділу кадрів Південно-Західного фронту про героїчну загибель чоловіка. У повідомленні місце його поховання вказане не було [19, с. 155–156]. Символічна могила (братська могила № 386) полковника С. Д. Губіна була облаштована у с. Підвисоке у 1992 році [135, арк. 4].
13.	<p>Огурцов Сергій Якович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [74, с. 1],</p> <p>командир 10-ї танкової дивізії (з 22.06.1940 р.) [53, с. 402],</p> <p>командир 49-го стрілецького корпусу (з 25.07.1941 р.) [69, с. 242, 255]</p>	На початку серпня 1941 р. намагався організувати вихід залишків 49-го стрілецького корпусу. 09.08.1941 р. в районі с. Підвисоке потрапив у полон [69, с. 255]. Перебував у таборі для військовополонених у м. Хелм. Утік з полону під час етапування потягом в табір Хаммельбург в квітні 1942 р. [80, с. 620]. На території Польщі приєднався до партизанського загону Мішки Отамана (Умери Ахмолли Адаманова) за іншими даними – до загону Василя Манжевадзе [19, с. 179]. З часом створив і очолив кінний партизанський загін імені Г. І. Котовського, який діяв на території Польщі. Загинув у бою 28.10.1942 р. в районі м. Томашів Люблінського воєводства (Польська Республіка), був похований в лісі неподалік с. Зельоне (<i>Zielone</i>) [19, с. 180]. Тривалий час могила була невідомою. Польські пошуковці відшукали її у 1984 році [19, с. 180]. Останки генерала після спільної радянсько-польської експертизи були перепоховані в братській могилі № 8 (VIII-A-8) на кладовищі радянських воїнів в м. Замостя (<i>Zamosc</i>) Люблінського воєводства [19, с. 181].

2-й механізований корпус		
14.	<p style="text-align: center;">Новосельський Юрій Володимирович,</p> <p>генерал-лейтенант (04.06.1940 р.) [70, с. 1],</p> <p>командир 2-го механізованого корпусу (з 04.06.1940 р.) [53, с. 62]</p>	<p>З 03.08.1941 р. перебував в оточенні, з якого вийшов переодягненим у цивільний одяг. Виходячи з оточення, закопав нагороди і документи в районі с. Чистопілля (нині – Вільшанський район Кіровоградської області). 10.08.1941 р. з невеликою групою бійців вийшов у розташування радянських військ [68, с. 1004]. До вересня 1941 р. перебував у розпорядженні Військової ради Південного фронту. У вересні–жовтня 1941 р. був прикомандирований до Вищої академії Генерального штабу РСЧА імені К. Є. Ворошилова, до початку 1942 р. перебував у групі Маршала СРСР К. Є. Ворошилова [68, с. 1004]. У 1942–1945 рр. почергово командував 146-ю стрілецькою дивізією, 97-м стрілецьким корпусом, 7-м гвардійським стрілецьким корпусом, був заступником командувача 10-ї гвардійської армії, командував 55-м стрілецьким корпусом. Війну закінчив у званні генерал-лейтенанта. 28.07.1950 р. вийшов у відставку [68, с. 1004]. Проживав у Москві. Помер 10.12.1975 р. [68, с. 1003]. Спогадів про війну не написав.</p>
15.	<p style="text-align: center;">Полікарпов Олександр Георгійович,</p> <p>генерал-майор танкових військ (04.06.1940 р.) [78, с. 1],</p> <p>заступник командира корпусу (з 08.10.1940 р.) [38, с. 98]</p>	<p>Вийшов з оточення у серпні 1941 р. У серпні 1941 р. був начальником АБТВ резервної армії Південного фронту. 03.09.1941 р. наказом заступника НКО № 143620с призначений начальником Котласького аеросанного (танкового, самохідної артилерії) училища. З лютого 1946 р. перебував у розпорядженні командувача БТ і МВ РСЧА. З 28.05.1946 р. служив на різній командній роботі в Прибалтійському ВО та Білоруському ВО. 12.01.1955 р. звільнений у запас. Проживав у м. Гродно (Республіка Білорусь). Помер 10.11.1961 р. Похований у місті Гродно. Спогадів про війну не написав.</p>
16.	<p style="text-align: center;">Кузьмін Григорій Іванович,</p> <p>полковник (грудень 1939 р.) [56, с. 604],</p> <p>командир 11-ї танкової дивізії (з 01.03.1941 р.) [53, с. 402]</p>	<p>Прорвався з оточення разом із залишками дивізії. У серпні 1941 р. дивізія у зв'язку з великими втратами була переформована в 132-у танкову бригаду. В складі 38-ї армії бригада брала участь в оборонних боях на Донбасі, а потім в складі 37-ї армії брала участь у Ростовській та Барвенково-Лозовській наступальних операціях [56, с. 605]. 09.11.1941 р. Г. І. Кузьміну присвоєно звання генерал-майора танкових військ [56, с. 603]. У квітні 1942 р. він був призначений командиром 21-го танкового корпусу Південно-Західного фронту, який брав участь у Харківській битві у травні 1942 р. Тривалий час вважалося, що генерал І. Г. Кузьмін пропав безвісти. Лише у 1986 р. вдалося встановити, що він загинув 28.05.1942 р. під Харковом [56, с. 603]. Місце поховання невідоме.</p>
17.	<p style="text-align: center;">Миндро Михайло</p>	<p>16-а танкова дивізія в оточенні під Уманню була практично знищена. Її залишки проривалися з кільця в</p>

	<p>Іванович,</p> <p>полковник (05.03.1940 р.) [66, с. 612],</p> <p>командир 16-ї танкової дивізії (з 04.06.1940 р.) [53, с. 402]</p>	<p>районі с. Легедзине (нині – Тальнівського району Черкаської області). За однією із версій полковник М. І. Миндро загинув у с. Легедзине 03.08.1941 р. під час спроби вирватися з оточення [38, с. 699]. За іншою версією – він отримав поранення й був захоплений у полон 07.08.1941 р. і в той же день розстріляний. У СРСР в офіційних документах НКО тривалий час вважався зниклим безвісти [37, арк. 219; 89, арк. 57]. Значиться похованим у братській могилі с. Павлівка-І Тальнівського району Черкаської області [66, с. 614].</p>
18.	<p>Белов Микола Никанорович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [71, с. 1],</p> <p>командир 15-ї мотострілецької дивізії (з 11.03.1941 р.) [53, с. 335]</p>	<p>Перебуваючи в оточенні, 04.08.1941 р. отримав поранення, але від евакуації на літаку відмовився [7, с. 21]. В ніч з 08.08. на 09.08.1941 р. командував однією із груп, яка проривалася із Зеленої Брами. Загинув 09.08.1941 р. під час артилерійського обстрілу оточених в районі с. Підвисоке [12, с. 554]. За однією з версій генерал загинув від розриву снаряда, який розірвався поряд з ним. У СРСР в офіційних документах НКО з жовтня 1941 року генерал-майор М. Н. Белов вважався таким, що загинув в бою у с. Підвисоке [31, арк. 2; 91, арк. 107]. Вперше в СРСР інформація про те, що генерал-майор М. Н. Белов загинував 09.08.1941 р. була оприлюднена в 1963 році [12, с. 554]. Місце поховання генерала невідоме, оскільки не було що ховати. Символічна могила генерала М. Н. Белова була облаштована у с. Підвисоке у 1992 році (братська могила № 386) [135, арк. 3].</p>
19.	<p>Ласкін Іван Андрійович,</p> <p>полковник (з квітня 1938 р.) [108, с. 60],</p> <p>в. о. командира 15-ї мотострілецької дивізії (з 09.08.1941 р.) [57, с. 573]</p>	<p>Після загибелі генерала М. Н. Белова полковник І. А. Ласкін, котрий був начальником штабу дивізії, очолив залишки дивізії [57, с. 573]. 25.08.1941 р. під час спроби переправитися через Дніпро, був захоплений у полон. Після допиту був відправлений у с. Триліси (Олександрівського району Кіровоградської області). Під час етапування втік з полону [57, с. 574]. 08.09.1941 р. в районі с. Добинівка Кременчуцького району Полтавської області перейшов лінію фронту в смузі оборони 14-ї кавалерійської дивізії переодягненим, без зброї і документів [57, с. 574]. Після фільтрації був призначений начальником штабу 172-ї стрілецької дивізії 51-ї армії. Брав участь у боях за Севастополь. У серпні 1942 р. був призначений начальником штабу Південно-Східного фронту, а з вересня – начальником штабу 64-ї армії. Учасник Сталінградської битви. Особисто приймав капітуляцію генерал-фельдмаршала Ф. Паулюса. Протягом 1943 р. служив на штабних посадах армійського та фронтового рівнів. 18.12.1943 р. арештований органами НКВС і перебував під слідством. Обвинувачувався у тому, що приховав факт перебування у полоні. 02.12.1946 р. був звільнений з лав Червоної Армії, а 02.09.1952 р. Військовою колегією ВС СРСР був засуджений до</p>

		<p>10 років виправно-трудовах таборів без обмеження в правах. Але в силу Наказу ПВР СРСР “Про амністію в зв’язку з Перемогою над Німеччиною” від 07.07.1945 р. вирок було скорочено на половину, а І. А. Ласкін звільнений в залі суду. Постановою Ради міністрів СРСР від 02.10.1952 р. І. А. Ласкін, як засуджений, був позбавлений військового звання “генерал-лейтенант”. Після смерті Й. В. Сталіна, постановою Ради міністрів СРСР від 29.05.1953 р. вирок від 02.09.1952 р. був відмінений, а справа припинена. 19.06.1953 р. отримав довідку про повну реабілітацію. Постановою Ради міністрів СРСР від 13.08.1953 р. була відмінена постанова про позбавлення військового звання “генерал-лейтенант”, тоді ж І. А. Ласкін був відновлений в лавах Червоної Армії. 30. 11. 1965 р. вийшов у відставку [57, с. 574–575; 19, с. 131–135]. Проживав у Мінську (Республіка Білорусь). Помер 01.07.1988 р. Похований у Мінську на Північному кладовищі [19, с. 135]. Події в Зеленій Брамі фрагментарно описав у спогадах “<i>На пути к перелому</i>”. Рукопис спогадів під назвою “<i>Размышления о прожитом и пережитом</i>”, у яких також згадуються події у Зеленій Брамі й досі залишається не опублікованим [19, с. 135].</p>
16-й механізований корпус		
20.	<p style="text-align: center;">Соколов Олександр Дмитрович,</p> <p style="text-align: center;">комдив (09.08.1940 р.) [118, с. 251],</p> <p style="text-align: center;">командир 16-го механізованого корпусу (з 11.03.1941 р.) [53, с. 65]</p>	<p>Під час прориву з оточення в бою у районі с. Вільшанка (нині – Новоархангельський район Кіровоградської області) 05.08.1941 р. отримав тяжке поранення в живіт і був захоплений в полон [19, с. 169]. Поранений комдив був вивезений до Новоукраїнки, де його прооперували в німецькому госпіталі. 17.08.1941 р. О. Д. Соколов помер [118, с. 253]. Німці поховали комдива поряд з будинком Новоукраїнського ветеринарного технікуму. В СРСР в офіційних документах НКО СРСР тривалий час вважався зниклим безвісти [99, арк. 192; 15, арк. 63]. У 1942 р. сім’я комдива отримала повідомлення, що він пропав безвісти. 15.12.1952 р. офіцерами ГУК Червоної армії було встановлено, що комдив Соколов помер 17.08.1941 р. в німецькому госпіталі під час перебування в полоні [95, арк. 246 зв.]. У 1954 р. останки О. Д. Соколова було перепоховано в центрі Новоукраїнки поряд з Храмом Олександра Невського. У 1956 р на могилі було встановлено пам’ятник комдиву О. Д. Соколову (<i>архітектор А. Л. Губенко</i>) [120].</p>
21.	<p style="text-align: center;">Ноздрунов Михайло Кузьмович,</p> <p style="text-align: center;">генерал-майор (04.06.1940 р.) [74, с. 1],</p>	<p>В серпні 1941 р. вийшов з оточення. У 1941–1944 рр. працював на викладацькій роботі у Військовій академії бронетанкових та механізованих військ РСЧА імені Й. В. Сталіна – служив начальником кафедри вищих з’єднань та заступником начальника академії. З 01.01.1945 р. був стажером 2-ї гвардійської танкової армії 1-го Білоруського фронту [38, с. 730]. Брав участь в битві</p>

	начальник штабу 16-го механізованого корпусу (з липня 1941 р.) [38, с. 730]	за Берлін. 19.04.1945 р. помер від ран отриманих під час боїв під Берліном [12, с. 576]. Похований на Новодівочому кладовищі у Москві [2, с. 3; 38, с. 730]. 15.05.1945 р. нагороджений Орденом “ <i>Отечественной войны</i> ” 1-го ступеню (посмертно).
22.	Полозков Василь Юдович, полковник (05.11.1938 р.) [38, с. 698], командир 15-ї танкової дивізії (з 11.03.1941 р.) [53, с. 402]	Організував удар дивізії у напрямку Первомайська. 04.08.1941 р. під час прориву значна частина дивізії загинула. 28.09.1941 р. В. Ю. Полозков з групою командирів перейшов лінію фронту і вийшов у розташування радянських військ [84, с. 627]. Брав участь у битві за Москву на посаді заступника командира 49-ї армії по АБТ військах. З березня 1942 р. командував 195-ю танковою бригадою. З липня 1942 р. був заступником командувача 4-ї (по танкових військах) Волховського фронту, а з грудня – начальник автомобільного управління штабу фронту. З травня 1943 р. служив на посаді заступника командира 2-го гвардійського танкового корпусу Західного фронту. 24.12.1943 р. призначений командиром 18-го танкового корпусу 5-ї гвардійської танкової армії, в лютому корпус увійшов до складу 6-ї танкової армії. Брав участь у Корсунь-Шевченківській, Кіровоградській, Умансько-Ботошанській та Ясько-Кишинівській наступальних операціях [84, с. 627–628]. 27.08.1944 р. помер від ран, отриманих у боях в районі м. Бельці. Похований у м. Бельці (Республіка Молдова) [12, с. 580].
23.	Кримов Василь Петрович, полковник (08.04.1941 р.) [55, с. 600], командир 44-ї танкової дивізії (з 11.03.1941 р.) [55, с. 601]	Починаючи з 04.08.1941 р. 44-а танкова дивізія безуспішно намагалася вирватися з оточення в напрямку на Первомайськ. У ніч з 05.08. на 06.08.1941 р. полковник В. П. Кримов отримав тяжке поранення й був захоплений в полон 06.08.1941 р. неподалік с. Шепилове (нині – Голованівський район Кіровоградської області) [55, с. 601]. Помер 09.08.1941 р. у таборі для військовополонених у Голованівську [55, с. 601]. Місце поховання не відоме.
24.	Горбенко Іван Васильович, полковник (04.11.1939 р.) [16, с. 26], командир	З 17.07. по 30.07.1941 р. дивізія діяла в напівоточенні. На початку серпня 1941 р. полковник І. В. Горбенко разом із залишками дивізії вирвався з оточення та наздогнав радянські війська в районі Фастова [16, с. 28]. 03.08.1941 р. включений в резерв при КУКС Південно-Західного фронту. В подальшому проходив службу в Тамбовському кавалерійському училищі імені 1-ї кінної армії. З серпня 1944 р. і до кінця війни командував 67-ю механізованою бригадою 8-го механізованого корпусу [16,

	240-ї мотострілецької дивізії (з 11.03.1941 р.) [53, с. 339]	с. 28]. 19.06.1946 р. звільнений в запас [16, с. 28]. Працював на партійній та господарській роботі в смт Ногайськ (нині – м. Приморськ в Запорізькій області, Україна) та в м. Осипенко (нині – м. Бердянськ в Запорізькій області). Помер у травні 1967 р. Похований у Москві [16, с. 27]. Спогадів про війну не написав.
25.	Фотченков Петро Семенович, полковник (10.08.1938 р.) [138, с. 655], командир 8-ї танкової дивізії (з 11.07.1940 р.) [53, с. 401]	До 1946 р. в офіційних документах НКО СРСР вважалося, що полковник П. С. Фотченков потрапив у полон на початку серпня 1941 р. [93, арк. 235]. У деяких дослідженнях, навіть, зазначається, що він помер у концтаборі 28.02.1944 р. [138, с. 657]. Офіційних документів, які б підтверджували, що полковник П. С. Фотченков потрапив у полон немає. Дані про захоплення полковника П. С. Фотченкова у полон були відмінені наказом ГУК НКО № 0675 від 16.03.1946 р. [92, арк. 292]. За однією з версій він загинув у районі с. Підвисоке під час першої спроби вивезти з оточення штаб 6-ї армії [69, с. 184]. Місце поховання невідоме. Серед тих, хто цікавиться історією оточених 6-ї та 12-ї армій, побутує версія, що полковник П. С. Фотченков утопився разом із танком у Синюсі під час прориву.
26.	Осьмінський Василь Михайлович, полковник (16.06.1940 р.) [82, с. 47], командир 213-ї мотострілецької дивізії (з 11.03.1941 р.) [53, с. 338]	Наприкінці липня 1941 р. 213-а мотострілецька дивізія фактично була знищена. В ніч з 05.08. на 06.08.1941 р. полковник В. М. Осьмінський був захоплений в полон у районі с. Копенкувате (нині Новоархангельський район Кіровоградської області) [19, с. 189]. Перебував у таборі для військовополонених у м. Вінниця [19, с. 189]. За свідченнями очевидців помер 24.08.1941 р. [82, с. 48]. Ця дата смерті комдива В. М. Осьмінського вважається офіційною. Також відома версія, що полковник В. М. Осьмінський помер від голоду в таборі для військовополонених у Замості в грудні 1941 р. [124, арк. 94 зв.–95]. Місце поховання невідоме.
27.	Старков Микола Васильович, полковник (17.02.1938 р.) [128, с. 649], командир 39-ї танкової дивізії (з 11.03.1941 р.) [53, с. 405]	Вийшов з оточення в середині серпня 1941 р. 19.09.1941 р. [10, с. 474] 39-а танкова дивізія як бойова одиниця була розформована, оскільки загинула в Уманському котлі. Наприкінці серпня – на початку жовтня 1941 р. проходив фільтрацію в органах НКВС. 22.10.1941 р. був направлений на фронт, служив офіцером з особливих доручень при командувачу військами Західного фронту. 04.12.1941 р. був призначений в.о.командира 17-ї танкової бригади в складі 16-ї армії. Учасник битви за Москву. Загинув у бою 12.12.1941 р. в районі с. Трухоловка (нині частина селища Снегірі Істринський район Московська область, РФ). Похований 11.12.1941 р. на кладовищі в с. Таліци (нині міська округа Істра Московська область РФ) [128, с. 650].

12-а АРМІЯ		
1.	<p>Понеделін Павло Григорович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [74, с. 1],</p> <p>командарм (11.03.1941 р.) [12, с. 480]</p>	<p>Під час прориву з оточення 07.08.1941 р. був захоплений у полон солдатами 297-ї німецької піхотної дивізії в районі висоти 185,5 в урочищі Жидівчик, неподалік Новоархангельська [69, с. 201]. 16.08.1941 р. наказом Ставки Верховного головнокомандування Червоної Армії був оголошений зрадником. 13.10.1941 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР заочно був засуджений до смертної кари. Тоді ж були засуджені до ув'язнення його батько – Г. В. Понеделін та дружина – Н. М. Понеделіна [103, с. 28]. До квітня 1945 р. П. Г. Понеделін був у полоні. У різний час перебував у Рівненській в'язниці, в таборах для військовополонених у Володимирі-Волинському, Хаммельбурзі, Хоенштайні, Вайсенбурзі та Мосбурзі [86, с. 177]. Полонений генерал-майор П. Г. Понеделін мав табірний номер 6528 [122, арк. 23]. Звільнений американськими військами 29.04.1945 р. 26.05.1945 р. повернувся в СРСР [103, с. 24]. У травні–грудні 1945 р. проходив спецперевірку в органах Головного управління контррозвідки “СМЕРШ” у Москві. 31.12.1945 р. був арештований [61, с. 362]. У 1946–1950 рр. перебував під слідством з утриманням під вартою у Лефортівській, а згодом у Суханівській тюрмі. 25.08.1950 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР засуджений до смертної кари. Розстріляний 25.08.1945 р. [86, с. 177] і кремований у крематорії Донського монастиря з утилізацією праху в безіменному рові на території монастиря (могила незатребуваних прахів). Реабілітований 29.02.1956 р. [129, с. 67–68]. Наказом Міністра оборони СРСР № 0214 від 09.05.1945 р. виключений зі складу офіцерів Червоної Армії у зв'язку зі смертю. Умовна могила генерал-майора П. Г. Понеделіна облаштована на території Донського монастиря у 1996 р.</p>
2.	<p>Арушанян Баграт Ісаакович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [71, с. 1],</p> <p>начальник штабу 12-ї армії (з 17.07.1940 р.) [52, с. 105]</p>	<p>Вийшов з оточення на початку вересня 1941 р. в районі с. Озера (нині – Світловодський район Кіровоградська область) [5, с. 53]. 13.10.1941 р. наказом командувача фронту Маршала СРСР С. К. Тимошенка був призначений начальником тилу і заступником командувача військами Південно-Західного фронту [5, с. 53]. 3 листопада 1941 р. в. о. начальника штабу 56-ї армії. В червні 1942 р. був арештований органами НКВС (з приводу перебування в оточенні влітку 1941 р.) і до липня 1943 р. перебував під слідством [5, с. 53]. У липні 1943 р. без суду був звільнений і направлений на навчання за скороченою програмою до Вищої військової академії імені К. Є. Ворошилова [5, с. 53]. У грудні 1943 р. призначений на посаду заступника командувача 4-ї ударної армії. З 10.08. по 23.08.1944 р. командував 14-м стрілецьким корпусом [5, с. 53]. 23.08.1944 р. був призначений</p>

		командиром 11-го гвардійського стрілецького корпусу, яким командував до кінця війни [5, с. 53]. Після війни працював викладачем у Вищій військовій академії імені К. Є. Ворошилова. У вересні 1951 р. вийшов у відставку. Помер 19.10.1994 р. Похований у Москві [5, с. 52]. У другій половині 1980-х років активно переписувався з Д. І. Фартушняком – директором Народного музею с. Підвисоке. Написав невеликі спогади “ <i>Боевые действия 12-й армии в начальный период войны</i> ”, які були опубліковані у “ <i>Военно-историческом журнале</i> ” у 1973 р. Серед дослідників подій літа 1941 р. в Зеленій Брамі побутує інформація, що генерал Б. І. Арушанян написав спогади про війну вірменською мовою, але вони й досі не опубліковані.
3.	<p>Гавриленко Микола Васильович,</p> <p>генерал-майор артилерії (04.06.1940 р.) [76, с. 1],</p> <p>начальник артилерії 12-ї армії (з січня 1940 р.) [83, с. 184]</p>	У вересні 1941 р. вийшов з оточення. 24.12.1941 р. був призначений начальником артилерії Південно-Західного фронту [83, с. 184]. На цій посаді служив до липня 1942 р., після чого отримав призначення на посаду генерал-інспектора артилерії Головного управління артилерії РСЧА [83, с. 184]. У червні–листопаді 1943 р. командував артилерією Брянського фронту [83, с. 184]. 07.06.1943 р. присвоєно звання генерал-лейтенанта артилерії з жовтня 1943 року – командував артилерією Прибалтійського, 2-го Прибалтійського фронту [83, с. 184]. Учасник Курської битви. З жовтня 1943 року – командував артилерією Прибалтійського, 2-го Прибалтійського фронту [83, с. 184]. У листопаді 1943 р. отримав призначення на посаду командувача артилерією Сибірського військового округу [83, с. 184]. З жовтня 1945 р. – командував артилерією Західносибірського військового округу, а в червні 1948 р. був переведений на посаду командувача артилерією Одеського військового округу [83, с. 184]. У листопаді 1953 року закінчив Вищі академічні курси та був призначений заступником з оперативно-тактичної підготовки начальника Військової артилерійської командної академії. Наказом міністром оборони СРСР № 01264 від 27.03.1956 р. [83, с. 185]. Помер у 1975 р. Спогадів про війну не написав.
4.	<p>Владіміров Ваніфатій Володимирович,</p> <p>генерал-майор артилерії (04.06.1940 р.) [76, с. 1],</p> <p>заступник командувача</p>	Очолив одну із груп солдатів і офіцерів під час прориву в ніч з 06.08. на 07.08.1941 р. [69, с. 198]. За іншими даними проривався з оточення в ніч з 06.08. на 07.08.1941 р. разом зі штабом 12-ї армії. Загинув 07.08.1941 р. в районі с. Левківка (нині – Новоархангельський район Кіровоградської області) [69, с. 198]. Місце поховання невідоме. 12.07.1942 р. ГУК НКО СРСР виключило В. В. Владімірова зі списків особового складу РСЧА, як такого, що зник безвісти [44, арк. 126 зв.; 98, арк. 249; 127, арк. 2; 126, арк. 208]. Умовна могила облаштована на Хімкінському кладовищі в Москві, разом з могилою його

	артилерії 12-ї армії (липень 1941 р.) [?]	дружини Лідії Олексіївни Владімірової (1905–1974). На надмогильному камені разом із фото Л. О. Владімірової та В. В. Владімірова міститься напис “ <i>Лидия Алексеевна Владимирова. Жена погибшего на фронтах Отечественной войны генерал-майора артиллерии Владимирова В. В. (1898–1941)</i> ”
8-й стрілецький корпус		
5.	Снегов Михайло Георгійович, генерал-майор (04.06.1940 р.) [75, с.], командир 8-го стрілецького корпусу (з 08.08.1940 р.) [53, с. 10]	У ніч з 06.08. на 07.08.1941 р. під час спроби прорватися з оточення отримав поранення [117, с. 526; 31, арк. 2;]. За даними Ю. О. Ліскіна М. Г. Снегов був захоплений в полон вранці 06.08.1941 р. в районі с. Копенкувате [61, с. 103–104]. За німецькими документами комкор-8 потрапив у полон 08.08.1941 р. в районі с. Підвисокого [69, с. 261], що є більш імовірним. Перебував у таборах для військовополонених у Вінниці, Замості, Хаммельбурзі, у фортеці Летцен, у Хоенштайні, у фортеці Вюрцбург, в Мосбурзі [117, с. 526]. Полонений генерал-майор М. Г. Снегов мав табірний номер 5725 [122, арк. 31]. Звільнений з полону 29.04.1941 р. американськими військами. 26.05.1945 р. повернувся в СРСР. У червні–грудні 1945 р. проходив спецперевірку в органах Головного управління “СМЕРШ”. 31.12.1945 р. був відновлений в лавах РСЧА [103, с. 24–27]. У 1952–1959 рр. служив начальником військової кафедри Харківського інституту інженерів комунального будівництва [117, с. 526]. Помер 25.04.1960 р. похований у Харкові на 2-му міському кладовищі. Спогадів про участь у війні не написав.
6.	Богданов Михайло Васильович, комбриг (05.11.1939 р.) [14, с. 601], начальник артилерії 8-го стрілецького корпусу (з січня 1940 р.) [14, с. 601]	Під час прориву з оточення 10.08.1941 р. потрапив у полон [14, с. 601]. До жовтня 1941 р. перебував у таборах для військовополонених в Звенигородці, Білій Церкві, Хелмі. У жовтня 1941 р. був переведений в табір в Замостя, а в квітня 1942 р. – в табір в Хаммельбурзі, де погодився працювати в т. зв. “військово-історичному кабінеті” над створенням “ <i>Історії поразення Красної Армії в кампанії 1941–1942 гг.</i> ” [19, с. 288]. 18.11.1942 р. виявив бажання працювати у військово-будівельній організації “ТОДТ” [14, с. 601]. У грудні 1942 р. був призначений начальником навчальної частини Вищої російсько-німецької школи спеціалістів неподалік м. Борисов (Білорусія), а влітку 1943 р. отримав посаду заступника начальника управління “Волга” організації ТОДТ. 15.07.1943 р., перебуваючи на території БРСР, пішов на зближення з керівником партизанського руху в районі Мінськ-Борисов майором держбезпеки І. Г. Пастуховим, який запропонував М. В. Богданову співпрацю. Йому було запропоновано встановити контакт з А. А. Власовим, вступити в РВА і ліквідувати або дискредитувати очільника РВА [19, с. 289]. М. В. Богданов дав підписку

		<p>про співпрацю й отримав оперативний псевдонім “Гвоздь” [14, с. 600]. Через І. Г. Пастухова підтримував зв’язок з органами держбезпеки до червня 1944 р. Для фізичного знищення А. А. Власова отримав отруту, але використати її не зміг. У листопаді 1943 р. вступив в РВА, а 14.11.1944 р. отримав чин генерал-майора РВА з правом носіння німецьких знаків розрізнення [14, с. 601]. У цей же час в СРСР в офіційних документах М. В. Богданов вважався зниклим безвісти [125, арк. 33; 90, арк. 354 зв.]. 10.05.1945 р. був затриманий контррозвідкою “СМЕРШ” 2-го Українського фронту. 18.05.1945 р. арештований [14, с. 601]. Перебував під слідством до квітня 1950 р. У 1945 – 1946 рр. проходив підслідним у справі А. А. Власова і його соратників. У 1946 р. разом з іншими очільниками РВА засуджений не був. 19.04.1950 р. Військова колегія ВС СРСР засудила М. В. Богданова до смертної кари, як зрадника. Розстріляний того ж дня [14, с. 601]. Не реабілітований.</p>
7.	<p>Абрамідзе Павло Івліанович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [71, с. 1],</p> <p>командир 72-ї гірськострілецької дивізії (з 08.08.1940 р.) [53, с. 134]</p>	<p>Під час прориву з оточення потрапив у полон 08.08.1941 р. в районі с. Підвисоке переодягненим у комбінезон рядового танкіста [69, с. 209]. До 29.04.1945 р. перебував у таборах для військовополонених у Замості, Хаммельбурзі, Нюрнберзькій тюрмі, у фортеці Вайсенбург, в Мосбурзі. Полонений генерал-майор П. І. Абрамідзе мав табірний номер 5728 [122, арк. 17]. В СРСР вважався зниклим безвісти. 29.04.1945 р. звільнений американськими військами. 26.05.1945 р. повернувся в СРСР. У червні–грудні 1945 р. проходив спецперевірку в органах Головного управління контррозвідки “СМЕРШ”. 31.12.1945 р. відновлений в лавах РСЧА [103, с. 24–27]. У 1947–1949 рр. служив начальником військової кафедри Тбіліського інституту фізичної культури, у 1949–1956 рр. – начальником військової кафедри Тбіліського державного університету [83, с. 251]. 09.08.1956 р. звільнений в запас [83, с. 251]. Помер 03.04.1989 р. Похований в Тбілісі [83, с. 252]. Спогадів про участь у війні не написав.</p>
8.	<p>Привалов Петро Фролович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [75, с. 1],</p> <p>командир 192-ї гірськострілецької дивізії (з 16.08.1939 р.)</p>	<p>1 серпня 1941 р. в районі Умані отримав поранення й був евакуйований літаком на лікування. Лікувався у військовому шпиталі у Краснодарі до 20 жовтня 1941 року. Після одужання 3 листопада 1941 року отримав призначення на посаду заступника командувача 4-ї армії Волховського фронту. У квітні 1942 року направлений на навчання за скороченою програмою до Вищої військової академії імені К. Є. Ворошилова. В листопаді 1942 р. був призначений командиром 15-го стрілецького корпусу [87, с. 110]. Учасник Сталінградської битви. 22.12.1942 р. під час поїздки на КП 267-ї стрілецької дивізії в районі с. Кантемирівки (нині Острогоський район Воронежської області) потрапив у засаду противника. Штабна машина П. Ф. Привалова була</p>

	[87, с. 109]	<p>обстріляна, він отримав поранення й був захоплений у полон [87, с. 110]. Перебуваючи у Київській в'язниці, у березні 1943 р. добровільно погодився служити противнику та отримав призначення на службу в особливу кавалерійську дивізію СС. При першій ліпшій нагоді у липні 1943 р. спробував утекти, за що був арештований і відправлений у в'язницю до Берліна, де перебував до квітня 1945 р. [87, с. 110]. У травні 1945 р. повернувся до СРСР. У травні–грудні проходив спецперевірку в органах Головного управління контррозвідки “СМЕРШ”. 31.12.1945 р. був арештований [103, с. 30–31] і перебував під слідством до листопада 1951 р. 27.11.1951 р. Військова колегія ВС СРСР засудила П. Ф. Привалова до смертної кари з конфіскацією майна. 31.12.1951 р. розстріляний [87, с. 110]. Кремований у крематорії Московського Донського монастиря з утилізацією праху в безіменному рові на території монастиря (могила незатребуваних прахів). Реабілітований Постановою Пленуму ВР СРСР від 18.03.1968 р. Наказом Міністра оборони СРСР від 15.08.1968 р. виключений зі складу офіцерів Червоної Армії у зв'язку зі смертю [87, с. 110]. Умовна могила генерал-майора П. Ф. Привалова була облаштована на території Донського монастиря у 1996 р.</p>
13-й стрілецький корпус		
9.	<p><i>Кириллов Микола Кузьмович,</i></p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [73, с. 1],</p> <p>командир 13-го стрілецького корпусу (з 13.02.1938 р.) [53, с. 12]</p>	<p>Під час прориву з оточення 07.08.1941 р. разом із командармом П. Г. Понеділіним був захоплений у полон солдатами 297-ї німецької піхотної дивізії в районі висоти 185,5 в урочищі Жидівчик, неподалік Новоархангельська [69, с. 201]. 16.08.1941 р. наказом Ставки Верховного головнокомандування Червоної Армії був оголошений зрадником. 13.10.1941 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР заочно був засуджений до смертної кари. Тоді ж були засуджені до ув'язнення його дружина й діти [103, с. 31]. До квітня 1945 р. М. К. Кириллов був у полоні. У різний час перебував у Рівненській в'язниці, в таборах для військовополонених у Володимирі-Волинському, Хаммельбурзі, Хоенштайні, Вайсенбурзі та Мосбурзі [19, с. 217]. Полонений генерал-майор М. К. Кириллов мав табірний номер 6526 [50; 122, арк.14]. Звільнений американськими військами 29.04.1945 р. 26.05.1945 р. повернувся в СРСР. У травні–грудні 1945 р. проходив спецперевірку в органах Головного управління контррозвідки “СМЕРШ” у Москві [103, с. 24–27]. 31.12.1945 р. був арештований. У 1946–1950 рр. перебував під слідством з утриманням під вартою у Лефортівській, а згодом у Суханівській тюрмі. 25.08.1950 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР засуджений до смертної кари [49, с. 262–263]. Розстріляний 25.08.1945 р. і кремований у крематорії Донського монастиря з утилізацією праху в безіменному рові на території</p>

		<p>монастиря (могила незатребуваних прахів). Реабілітований 29.02.1956 р. [49, с. 263]. Наказом Міністра оборони СРСР № 0213 від 09.05.1945 р. виключений зі складу офіцерів Червоної Армії у зв'язку зі смертю. Умовна могила генерал-майора М. К. Кириллова облаштована на території Донського монастиря у 1996 р.</p>
10.	<p>Ткаченко Семен Якимович, генерал-майор (04.06.1940 р.) [75, с. 1], командир 44-ї гірськострілецької дивізії (з 09.01.1940 р.) [53, с. 122]</p>	<p>03.08.1941 р. під час бою в районі Новоархангельська отримав поранення в голову й руку, але продовжував командував дивізією [69, с. 219]. 08.08.1941 р. потрапив у полон в лісовому урочищі Зелена Брама в районі с. Підвисоке [69, с. 314]. Ймовірно, що на момент захоплення в полон був переодягненим, оскільки не був зафіксований противником як радянський генерал. Перебував у таборі для радянських військовополонених у м. Гайсин (Вінницька область), з якого був відпущений додому як українець [69, с. 219]. 30.08.1941 р. був повторно затриманий німцями біля с. Узин (нині Білоцерківський район Київська область) за спробу перейти лінію фронту [69, с. 220]. Перебував у таборі для військовополонених у Житомирі, Володимир-Волинській в'язниці, у таборах у Хаммельбурзі, Флессенбурзі, в Нюрнберзькій в'язниці, в таборі Заксенхаузен [130, с. 643]. У СРСР в офіційних документах НКО СРСР деякий час вважався зниклим безвісти [34, арк. 54]. Розстріляний 03.02.1945 р. за спробу підняти повстання в таборі Заксенхаузен [130, с. 644]. Могили генерала С. Я. Ткаченка на території меморіального музею концтабору Заксенхаузен немає.</p>
11.	<p>Гудков Дмитро Іванович, комбриг (26.11.1935 р.) (25.04.1940 р.) [18, с. 744 – 745], начальник штабу 44-ї гірськострілецької дивізії (з 05.04.1941 р.) [18, с. 745]</p>	<p>Вийшов з оточення. В серпні–вересні 1941 р. командував особливою групою Резервної армії Південного фронту. 30.09.1941 р. призначений командиром 261-ї стрілецької дивізії [18, с. 745]. 07.10.1941 р. присвоєно звання “генерал-майор” [18, с. 744]. У грудні 1941 р. був відсторонений від командування дивізією за допущені прорахунки в управлінні частинами та за великі втрати серед особового складу та матеріальної частини. 26.12.1941 р. призначений командиром 263-го стрілецького полку 51-ї стрілецької дивізії, з лютого 1942 р. служив заступником командира цієї дивізії. 13.03.1942 р. переведений у розпорядження військової ради Північнокавказького військового округу. 09.06.1942 р. був призначений начальником Красноградського піхотного училища. На початку серпня 1942 р. переведений на посаду начальника відділу укомплектування Сталінградського фронту. З 15.01.1943 р. командував 37-ю запасною стрілецькою бригадою Приволзького військового округу. З травня 1943 р. працював викладачем загальної тактики Військової академії імені М. В. Фрунзе. У червні 1944 р. повернувся</p>

		<p>на фронт. У складі 1-го Білоруського фронту служив заступником командира 247-ї стрілецької дивізії. У серпні 1944 р. за великі втрати особового складу дивізії був відсторонений від служби і арештований. 08.10.1944 р. військовим трибуналом 2-го Білоруського фронту засуджений до 7 років виправно-трудоих таборів з відтермінуванням вироку до закінчення війни. 3 05.11.1944 р. командував 321-м стрілецьким полком 15-ї Сивашської мотострілецької дивізії. В лютому 1945 р. відсторонений від командування полком у зв'язку з хворобою. На фронт більше не повернувся. 24.03.1948 р. звільнений в запас. Помер 22.11.1960 р. похований у м. Солнечногорськ (Московська область РФ) [18, с. 744–746]. Спогадів про війну не написав.</p>
<p>12.</p>	<p>Саліхов Маркіс Бікмулович</p> <p>генерал-майор (04.06.1941 р.) [75, с. 1],</p> <p>командир 60-ї гірськострілецької дивізії (24.04.1940 – 15.07.1941 рр.) [53, с. 129; 105, с. 342]</p>	<p>Ще коли дивізія перебувала в складі 18-ї армії, М. Б. Саліхов у липні 1941 р. був арештований і перебував під слідством. Обвинувачувався в тому, що під час боїв у районі Хотина не виконував належним чином обов'язки командира дивізії, що привело до значних втрат серед особового складу формування. 21.07.1941 р. військовим трибуналом Південного фронту був засуджений до 10 років ув'язнення з відтермінуванням строку до кінця воєнних дій з відправкою на фронт та пониженням у військовому званні до полковника [104, с. 374–375]. Наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. продовжував воювати в складі 60-ї гірськострілецької дивізії. 25.08.1941 р. був захоплений німцями в полон у районі Дніпропетровська [110, карточка 837, 838]. До червня 1942 року перебував у таборах для військовополонених (офлаг XI А, офлаг XIII Д), мав табірний номер 7590 [110, карточка 837, 838]. У СРСР до середини 1943 р. вважався зниклим безвісти. З травня 1942 р. працював старшим викладачем у Варшавській розвідшколі [109, с. 294–295]. З листопада 1943 р. одночасно працював викладачем у філіалі Варшавської розвідшколи на ст. Нойкурен, згодом – викладачем агентурної розвідки в школі резидентів-радистів в Нидерзеї. 21.06.1943 р. М. Б. Саліхов Верховною колегією ВС СРСР був заочно засуджений до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна [110, арк. 837 зв.]. Після війни розшукувався органами держбезпеки СРСР як державний злочинець. Розшук було припинено в січні 1955 р. Тривалий час у колах військових та істориків вважалося, що його подальша доля невідома [109, с. 295]. У 2000-х роках стало відомо з достовірних джерел, що після війни М. Б. Саліхов деякий час проживав під чужим іменем у м. Мюнхен (тоді ФРН). Помер у Стамбулі в серпні 1958 р. під іменем Мірходжа Ерелі. Про його смерть повідомляла турецька преса. Деякими</p>

		дослідниками відзначається, що М. Б. Саліхов написав невеликі спогади про війну, які нині зберігаються в архіві Гуверського університету в США.
13.	<p>Сорокін Борис Олексійович,</p> <p>полковник (20.03.1938 р.) [45, арк. 25 зв.],</p> <p>в. о. командира 60-ї гірськострілецької дивізії (з 15.07.1941 р.) [105, с. 342]</p>	<p>Дивізія до урочища Зелена Брама відходила з боями. 31.07.1941 р. за 5 км на північний захід від м. Тальне (нині Черкаська область) бійці дивізії в бою знищили німецький полк. На момент утворення Уманського котла, дивізія утримувала позиції на південно-західній околиці с. Свердликове (нині Новоархангельський район Кіровоградської області). Останні бойові донесення зі штабу дивізії надходили 02.08.1941 р. Це був останній день, коли в оперативних зведеннях 12-ї армії згадувалася 60-а стрілецька дивізія. У роки війни і післявоєнний час полковник Б. О. Сорокін в офіційних документах вважався зниклим безвісти в котлі під Уманню [45, арк. 25 зв.; 88, арк. 23]. Після війни вдалося встановити, що він загинув у бою 08.08.1941 р. у с. Розсохуватець (нині Новоархангельський район Кіровоградська область). Місце поховання невідоме. Символічна могила (братська могила № 386) полковника Б. О. Сорокіна була облаштована в с. Підвисоке у 1992 році [135, арк. 8].</p>
14.	<p>Могилянцев Іван Сергійович,</p> <p>полковник (травень 1939 р.) [61, с. 188],</p> <p>командир 10-ї дивізії НКВС з охорони залізничних об'єктів (з осені 1939 р.) [61, с. 189]</p>	<p>Із залишків дивізії полковник І. С. Могилянцев в ніч з 05 на 06.08.1941 р. сформував загін, на чолі якого проривався у напрямку с. Перегонівка (нині Голованівський район) для з'єднання з військами 18-ї армії. 08.08.1941 р. у бою в районі с. Вербове (нині Голованівський район Кіровоградської області) отримав поранення [61, с. 189]. Деякий час полковника І. С. Могилянцева переховували і лікували жителі згаданого села. Після одужання полковник пішов наздоганяти радянську армію. У грудні 1941 р. перейшов лінію фронту поблизу м. Краматорськ [69, с. 219]. Після фільтрації, в органах НКВС більше не служив, був понижений у військовому званні і направлений на фронт. Відомо, що служив заступником командира 112-ї стрілецької дивізії в складі 60-ї армії [61, с. 189]. У 1943 р. брав участь у Курській битві, битві за Дніпро, звільненні Києва у листопаді 1943 р. та обороні міста наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. У листопаді–грудні 1943 р. командував 248-ю окремою курсантською стрілецькою бригадою. У січні 1944 р. був призначений заступником командира 280-ї стрілецької дивізії. 14.04.1944 р. ув бою поблизу м. Монастирська (нині Тернопільська область) отримав тяжке поранення, а 15.04.1944 р. помер. Похований у братській могилі в м. Городенка Івано-Франківської області [61, с. 190].</p>

24-й механізований корпус		
15.	<p style="text-align: center;">Чистяков Володимирович Іванович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [76, с. 1],</p> <p>командир 24-го механізованого корпусу (з 11.03.1941 р.) [53, с. 66]</p>	<p>З оточення не вийшов. За однією з версій загинув 06.08.1941 р. під час прориву в районі м. Первомайська (нині місто в Миколаївській області) й був там же похований [51, арк. 94 зв.–95]. Могила не збереглася.</p> <p>За іншою версією під час прориву генерал-майор В. І. Чистяков помер від серцевого нападу в районі с. Копенкувате (нині Новоархангельський район Кіровоградська область) [69, с. 207]. Ця версія є офіційною та значиться в документах НКО СРСР [31, арк. 2; 91, арк.109]. Могила генерал-майора В. І. Чистякова не знайдена.</p>
16.	<p style="text-align: center;">Прошкін Микола Гнатович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [75, с. 1],</p> <p>командир 58-ї гірськострілецької дивізії (з 29.07.1940 р.) [53, с. 128]</p>	<p>Під час прориву з оточення був захоплений у полон увечері 04.08.1941 р. солдатами 1-ї гірськострілецької дивізії ХХХХІХ-го гірськострілецького корпусу в районі населених пунктів Тишківка (нині Добровеличківський район Кіровоградська область) – Тернівка (нині Новоархангельський район Кіровоградська область) [69, с.316]. Деякий час вважався зниклим безвісти. Перебував у таборі для військовополонених у м. Замостя (Польща), де помер від тифу і виснаження у січні 1942 р. [101, с. 124]. За іншими даними помер там же у грудні 1941 р. [51, арк. 94 зв.–95]. Місце поховання невідоме.</p>
17.	<p style="text-align: center;">Опакін Павло Прокопович,</p> <p>полковник (1940 р.) [81, с. 1044],</p> <p>командир 99-ї стрілецької дивізії (з 02.07.1941 р.) [81, с. 1044]</p>	<p>Під час прориву ворожого кільця оточення 07.08.1941 р. потрапив у полон в районі с. Левківка (нині Новоархангельський район Кіровоградської області) [69, с. 317]. 12.08.1941 р. утік з полону, 19.08.1941 р. перейшов лінію фронту в районі м. Золотоноша (нині Черкаська область) у смузі оборони 26-ї армії Південно-Західного фронту [81, с. 1044]. Був відправлений у штаб фронту, а 26.08.1941 р. арештований і відправлений у в'язницю у м. Прилуки [81, с. 1044]. 02.09.1941 р. був відправлений у Москву, де утримувався у внутрішній в'язниці при особливому відділі НКВС СРСР. 12.10.1941 р. був відправлений у м. Енгельс (Саратовська область, РФ), де перебував під слідством органів НКВС. 19.03.1942 р. без суду був звільнений і направлений у розпорядження ГУК НКО СРСР. 20.04.1942 р. був відправлений на фронт, а 10.10.1942 р. – призначений командиром 194-ї стрілецької дивізії, якою командував до кінця війни. 13.09.1944 р. присвоєно звання генерал-майор. Звільнений у запас у</p>

		квітні 1955 р. [81, с. 1044–1045]. Помер 19.07.1966 р. Похований у Москві [81, с. 1043]. Спогадів про участь у війні не написав.
18.	<p>Соломатін Михайло Дмитрович,</p> <p>комбриг (28.11.1935 р.) [38, с. 709],</p> <p>командир 45-ї танкової дивізії (з 11.03.1941 р.) [53, с. 405]</p>	<p>На початку серпня 1941 р. разом з частинами дивізії вирвався з оточення під Уманню. 12.08.1941 р. присвоєно звання “генерал-майор танкових військ” [121, с. 644]. В середині серпня 1941 р. разом з частинами дивізії потрапив в оточення в районі Дніпропетровська, з якого вийшов 28.08.1941 р. переодягненим в цивільний одяг, без документів і зброї. До листопада 1941 р. перебував у розпорядженні командувача БТ і МВ РСЧА. У листопаді–грудні 1941 р. командував 145-ю танковою бригадою, брав участь у битві за Москву, був поранений. У грудні 1941 – квітні 1942 р. служив начальником автобронетанкового навчального центру в м. Горький (нині місто Нижній Новгород, РФ). З квітня 1942 р. – командував 8-м танковим корпусом, а з вересня 1942 р. – до лютого 1944 р. очолював 1-й механізований корпус. 18.01.1943 р. присвоєно звання “генерал-лейтенант танкових військ”. У лютому–серпні 1944 р. служив на посаді заступника командувача БТ і МВ РСЧА, а в серпні–вересні 1944 р командував 5-ю гвардійською танковою армією. З вересня 1944 р. і до кінця війни служив на посаді начальника штабу управління командувача БТ і МВ РСЧА. Учасник радянсько-японської війни 1945 р. після війни служив на різних командних посадах в Збройних силах СРСР, у 1951–1955 рр. працював викладачем у Військовій академії імені М. В. Фрунзе. У січні 1955 р. звільнився у запас. Помер 22.10.1986 р. Похований у Москві [121, с. 645–646]. Спогадів про участь у війні не написав.</p>
19.	<p>Швецов Костянтин Федорович,</p> <p>полковник (05.05.1939 р.) [143, с. 664],</p> <p>командир 49-ї танкової дивізії (з 11.03.1941 р.) [53, с. 406]</p>	<p>Тривалий час вважалося, що полковник К. Ф. Швецов пропав безвісти в Уманському котлі після 10.08.1941 р. [143, с. 665]. Російський дослідник О. І. Нуждін у 2000-х роках встановив, що полковник К. Ф. Швецов під час прориву з оточення був захоплений у полон 04.08.1941 р. в районі населених пунктів Тернівка (нині Новоархангельський район Кіровоградської області) – Тишківка (нині Добровеличківський район Кіровоградської області) [69, с. 280, 319]. На перших допитах тримався гідно. Подальша доля не встановлена. Ймовірно загинув у якомусь із таборів для військовополонених.</p>
20.	<p>Саркісян Ашот Саркісович,</p> <p>полковник (11.12.1938 р.) [111, с. 58],</p>	<p>В оточення під Уманню не потрапив, оскільки загинув 16.07.1941 р. [111, с. 58] під час боїв в районі залізничної станції Монастирище (с. Сатанівка Монастирищенський район Черкаська область) [19, с. 141]. Місце поховання невідоме.</p>

	командир 216-ї мотострілецької дивізії (з 11.03.1941 р.) [53, с. 338]	
Формування підпорядковані командуванню Південно-Західного напрямку		
1.	<p style="text-align: center;">Філіппов Федір Григорович</p> <p>генерал-майор технічних військ (04.06.1940 р.) [79, с. 1]</p> <p>командир 223-ї стрілецької дивізії (з 10.07.1941 р.) [136, с. 778]</p>	<p>У липні 1941 р. сформував 223-ю стрілецьку дивізію в Харкові і за розпорядженням командування Південно-Західного напрямку відправився з нею на Південний фронт. Головним завданням дивізії було прорвати ззовні кільце оточення довкола групи Понделіна. 02.08.1941 р. в районі Новомиргорода дивізія була атакована 14-ю танковою дивізією противника. Не витримавши удару, частини дивізії відступили до Кіровограда [69, с. 227]. Після цього Ф. Г. Філіппов був відданий під суд “за невыполнение боевого приказа и отход дивизии без приказа” [136, с. 778]. Вироком Військового трибуналу Південного фронту був засуджений до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах з відтермінуванням покарання до закінчення війни [69, с. 227]. У вересні 1941 р. був призначений командиром 756-го стрілецького полку 150-ї стрілецької дивізії, що діяла в складі 9-ї армії Південного фронту. Відзначився під час Донбаської оборонної операції 1941 року. З 26.10.1941 р. по 07.05.1942 р. в. о. командира 51-ї стрілецької дивізії (9-а армія Південного фронту). Відзначився в боях в районі Ростова [137, арк. 28]. 27.05.1942 р. був призначений заступником по тилу командира 18-ї армії [136, с. 778]. 06.09.1942 р. наказом Військової ради армії був відсторонений від виконання обов’язків заступника командувача 18-ї армії та направлений у розпорядження Військової ради Закавказького фронту. З жовтня 1942 р. – на службі в штабні 58-й армії, з грудня 1942 р. – в штабі Північної групи Закавказького фронту, з січня 1943 р. – в штабі Північно-Кавказького фронту (опікувався організаційною роботою додаткових пунктів управління військами). З лютого 1943 р. – в. о. начальника відділу бойової підготовки Управління формування та укомплектування військ Північно-Кавказького фронту. У грудні 1943 – квітні 1944 рр. перебував у розпорядженні ГУК НКО СРСР. З квітня 1944 р. служив на викладацькій та адміністративній роботі у Військовій академії тилу та забезпечення РСЧА імені В. М. Молотова. 12.05.1950 р. вийшов у відставку за станом здоров’я [136, с. 778–779]. Помер 11.07.1963 р. Похований у м. Калінін [136, с. 777] (нині – м. Твер Тверської області Російської Федерації).</p>

18-а АРМІЯ		
1.	<p>Турунов Іван Євдокимович,</p> <p>генерал-майор (04.06.1940 р.) [76, с. 1],</p> <p>командир 169-ї стрілецької дивізії (з 10.01.1940 р.) [53, с. 185]</p>	<p>169-а стрілецька дивізія в перші місяці війни діяла складі 55-го стрілецького корпусу 18-ї армії. В Уманський котел не потрапила. Генерал-майор І. Є. Турунов силами дивізії не лише стримував противника, що рвався до переправ на Південному Бузі, а й намагався з району м. Первомайськ прорватися до “групи Понеделіна”. 03.08.1941 р., перебуваючи на командному пункті дивізії в приміщенні Первомайської міської лікарні № 2, отримав тяжке поранення під час мінометного обстрілу противника [19, с. 160]. Того ж дня літаком був евакуйований до Харкова. Помер 04.08.1941 р. у військовому шпиталі № 408. Похований у Харкові на території міського Лисогорського кладовища [91, арк. 108]. Наказом ГУК НКО СРСР № 090 від 06.10.1941 р. виключений зі списків особового складу РСЧА, як такий, що помер від ран [91, арк. 108]. Указом Президії ВР СРСР від 05.11.1942 р. генерал-майор І. Є. Турунов нагороджений орденом “Красное Знамя” (посмертно) [132, с. 691]. У м. Первомайськ біля міської лікарні № 2 генералу встановлено пам’ятний знак.</p>
2.	<p>Шепетов Іван Михайлович,</p> <p>полковник (28.11.1940 р.) [144, с. 1010],</p> <p>командир 96-ї гірськострілецької дивізії (з 22.03.1941 р.) [53, с. 146]</p>	<p>96-а гірськострілецька дивізія в перші місяці війни діяла в складі 17-го стрілецького корпусу 18-ї армії. В Уманський котел не потрапила. Полковник І. М. Шепетов силами дивізії 29.07–03.08.1941 р. стримував просування ХХХХІХ-го німецького гірськострілецького корпусу в районі Голованівська, а також намагався з’єднатися з оточеннями з “групи Понеделіна” [19, с. 44]. Після захоплення противником Первомайська, сам виходив з напівоточення. В районі Миколаєва потрапив в оточення, прорвав німецьке кільце в районі станції Грейгово, чим врятував ряд частин 18-ї та 9-ї армій [144, с. 1010]. 12.10.1941 р. полковнику І. М. Шепетову присвоєно військове звання “генерал-майор” [144, с. 1009]. Указом Президії ВР СРСР від 09.11.1941 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [144, с. 1010]. У жовтні–листопаді 1941 р. брав участь в оборонних боях в районі Ростова. У 1942 р. брав участь у Барвенко-Лозівській наступальній операції. У травні 1942 р. під час боїв за Харків потрапив у полон [144, с. 1010]. Перебував у таборах для військовополонених у Летцені (Східна Прусія) та Хаммельбурзі (Баварія). У грудні 1942 р. переведений до Нюрнберзької в’язниці, а звідти – в табір Флоссенбург. За спробу втечі з Флоссенбурзького табору був страчений 05.01.1943 р. [144, с. 1010]. Місце поховання невідоме.</p>

Таким чином, фактично вперше поданий комплексний аналіз бойового та життєвого шляху командного складу 6-ї та 12-ї армій після подій серпня 1941 року. Представлений у статті матеріал спонукає до подальших досліджень. Перспективними на наш погляд є пошук, систематизація та узагальнення матеріалів про командування полків, бригад, інженерних батальйонів, медичний персонал та політпрацівників. Відкритим також залишається питання прямих та непрямих втрат особового складу, а також кількості полонених. Автори статті добре розуміють, що долі простих червоноармійців, які своїм героїзмом і мужністю затримали просування ворога, дозволили здійснити евакуаційні заходи та зірвали плани Генерального штабу Вермахта щодо захоплення Києва та Одеси, мають бути пріоритетним напрямком досліджень. На жаль, більшість із них залишилися безіменними героями в численних братських могилах на околицях Зеленої Брами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Абрамидзе** Павел Івлианович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. III. – С. 19–20.
2. **Андреев С. Д.** Отдали жизнь за Родину. Список генералов, адмиралов, корпусных и дивизионных комиссаров Советской Армии и Военно-Морского Флота, погибших, умерших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 9 мая 1945) // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 9. – С. 2–5.
3. **Андреев С. Д.** Отдали жизнь за Родину. Список генералов, адмиралов, корпусных и дивизионных комиссаров Советской Армии и Военно-Морского Флота, погибших, умерших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 9 мая 1945) // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 11. – С. 2–5.
4. **Андреев С. Д.** Отдали жизнь за Родину. Список генералов, адмиралов, корпусных и дивизионных комиссаров Советской Армии и Военно-Морского Флота, погибших, умерших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 9 мая 1945) // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 2. – С. 2–5.
5. **Арушанян** Баград Исаакович / Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2006. – Т. 1. – С. 52–53.
6. **Баграмян И. Х.** Герои Зеленой Брами / Роман-газета. – 1983. – № 2 (960). – С. 70–71.
7. **Белов** Николай Никанорович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 19–21.
8. **Боевой** состав Советской Армии. Часть I (июнь–декабрь 1941 года) / Отв. ред. полк. А. Н. Грылев. – М.: Типография Военной академии ГШ, 1963. – 84 с. + 4 приложения.
9. **Великая** Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. Краткая история. – М.: Военное издательство МО СССР, 1965. – 624 с.
10. **Великая** Отечественная война 1941–1945 гг.: Действующая армия. – М.: Amini Fortitudo, Кучково поле, 2005. – 664 с.
11. **Верзин** Сергей Владимирович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. III. – С. 447–449.
12. **Военные** кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Справочно-статистические материалы) / Под общей редакцией генерала армии А. П. Белобородова. – М.: Военное издательство МО СССР, 1963. – 624 с.
13. **Волкогонов Д. А.** Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. – В 2-х книгах. – Кн. II. Ч. 1. – М.: Изд-во АПН, 1989. – 432 с.

14. **Генерал** Власов : История предательства : В 2 т. : В 3 кн. / Под ред. А. Н. Артизова, В. С. Христофорова. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – Т. 2 : В 2 кн. Кн. 2 : Из следственного дела А. А. Власова. – 711 с.
15. **Главное** управление формирования и укомплектования Красной армии. Центральное бюро по персональному учёту потерь личного состава действующей армии. Донесение заместителю начальника ГУ формирования и укомплектования войск Красной армии генерал-майору тов. Белякову Г. Я. От 05 октября 1942 г. – Центральный архив Министерства обороны РФ (ЦАМО РФ). – Ф. 58. – Оп. 818883. – Ед. хр. 50. – Л. 63–64.
16. **Горбенко** Иван Васильевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 26–28.
17. **Губин** Степан Дмитриевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. III. – С. 741–742.
18. **Гудков** Дмитрий Иванович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. III. – С. 744–746.
19. **Даценко В. В.** Зеленая брама: возвращение к легенде / В. Даценко. – Кировоград: Имекс-ЛТД, 2013. – 460 с.
20. **Джанджгава В. Н.** Немерянные версты : записки комдива. – М.: ДОСААФ, 1979. – 272 с.
21. **Докладная** записка замначальника Главного управления формирования и укомплектования войск Красной армии генерал-майора Белякова заместителю народного комиссара обороны Румянцеву от 21.05.1942 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11459. – Ед. хр. 20. – Л. 1 – 2 об.
22. **Докладная** записка начальника 6-го отдела Управления кадров артиллерии Вооружённых сил подполковника Демьяненко начальнику 4-го отдела Управления по персональному учёту потерь офицерского состава ГУК ВС, 2 апреля 1947 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 744826. – Ед. хр. 121. – Л. 57–65.
23. **Долматовский Е. А.** Было: Записки поэта. – М.: Советский писатель, 1982. – 800 с.
24. **Долматовский Е. А.** Зеленая брама // Роман-газета. – 1983 – № 2. – С. 1–70.
25. **Долматовский Е. А.** Зеленая брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны // Октябрь. – 1981. – № 7. – 98–180.
26. **Долматовский Е. А.** Зелёная брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1989. – 315 с.
27. **Долматовский Е. А.** Зелёная брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
28. **Долматовский Е. А.** Зелёная брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1985. – 328 с.
29. **Долматовский Е. А.** Новые страницы “Зеленой Браммы” // Октябрь. – 1982. – № 6. – С. 136–172.
30. **Донесение** № 014994 начальника отдела кадров Группы Советских оккупационных войск в Германии подполковника Кирова от 30 июля 1947 г. начальнику Управления по персональному учёту потерь офицерского состава Главного управления кадров Вооружённых сил СССР. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 594259. – Ед. хр. 36. – Л. 1–100.
31. **Донесение** № 27729 от 16 сентября 1941 г. начальника отдела кадров войсковой части № 1080 (12-я армия) начальнику 8-го отделения Главного управления кадров о потерях начсостава по части Южного фронта за время с 22. 6. 1941 г. По 5. 9. 1941 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 32. – Л. 1–12.
32. **Донесение** замначальника 2-го отдела ГУК НКО СССР подполковника Маторина начальнику 5 отдела УСУ ГУК НКО подполковнику Кудинову от 9 июня 1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 689. – Л. 30.

33. *Донесение* замначальника 6-го управления ГУК НКО СССР генерал-майора Свиридова заместителю начальника Главного управления формирования и укомплектования войск Красной армии генерал-майору Белякову от 17 июля 1942 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Ед. хр. 642. – Л. 165–166.
34. *Донесение* начальника 6-го отдела ГУК НКО СССР начальнику Центрального бюро по персональному учёту потерь личного состава действующей армии, 30 июля 1942 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11459. – Ед. хр. 20. – Л. 49–55.
35. *Донесение* Отдела кадров Сталинградского фронта № ОКФ/00459 от 14.08.1942 г. начальнику 6-го отдела Главного управления кадров НКО СССР. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Ед. хр. 50. – Л. 32–35.
36. *Донесение* отдела кадров Юго-Западного фронта № ОК2/01944 от 11 мая 1942 г. начальнику 6-го отдела ГУК НКО СССР, г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11459. – Ед. хр. 20. – Л. 32–45 зв.
37. *Донесения* начальника Управления кадров бронетанковых и механизированных войск Красной армии № 3085м от 09.10.1944 г. начальнику 5 отдела УСУ ГУК НКО. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11459. – Ед. хр. 239. – Л. 219.
38. *Дриг Е.* Механизированные корпуса РККА в бою: История автобронетанковых войск Красной Армии в 1940–1941 годах. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2005. – 830 с.
39. “*Это* моя ошибка, а не преступление”: по материалам архивно-следственного дела генерал-лейтенанта И. А. Ласкина // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 5. – С. 20–25.
40. *Зверев* Григорий Александрович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. III. – С. 1042–1044.
41. *Зыбин* Семен Петрович / Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2006. – Т. 1. – С. 224–225.
42. *Зыбин* Семен Петрович. Данные Главного управления кадров Министерства обороны СССР. – Народний музей с. Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області. – Ф. 6-а армія. – 4 арк.
43. *Иванов* Николай Петрович / Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2006. – Т. 1. – С. 235–237.
44. *Именной* список безвозвратных потерь начальствующего и рядового состава управления 12-й армии с 22.06.1941 по 15.07.1942 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Ед. хр. 88. – Л. 124 – 130.
45. *Именной* список безвозвратных потерь личного состава. Донесения послевоенного периода. 10.09.1946. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 744825. – Ед. хр. 50. – Л. 1–26.
46. *Иринчеев Б.* Оболганная победа Сталина. Штурм Линии Маннергейма. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 480 с.
47. *История* Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. В 6 т. Том 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 – ноябрь 1942 гг.). – М.: Военное издательство МО СССР, 1961. – 688 с.
48. *Карасик М. Ю., Карасик Ю. М.* Советские генералы в плену. 1941–1945. – Братислава, 2013. – Т. 1. – 568 с.
49. *Кириллов* Николай Кузьмич / Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2006. – Т. 1. – С. 262–263.
50. *Кириллов* Николай, генерал-майор. Карточка военнопленного. – ЦАМО РФ. – Карточка военнопленных офицеров. – Ящик № 121. – Карточка № 138.
51. *Книга* погибших товарищей в фашистском плену. 1941–1945 год. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 594260. – Ед. хр. 46. – Л. 94–121.

52. **Командный** и начальствующий состав Красной Армии в 1940–1941 гг. : Структура и кадры центрального аппарата НКО СССР, военных округов и общевойсковых армий. Документы и материалы. – М.; СПб.: Летний сад, 2005. – 272 с.
53. **Командование** корпусного и дивизионного звена советских вооружённых сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (Приложение к книге “Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.” – М.: Издание Военной академии имени М. В. Фрунзе, 1964. – 572 с.
54. **Корнилов** Иван Алексеевич / Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2006. – Т. 1. – С. 284–285.
55. **Крымов** Василий Петрович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 600–601.
56. **Кузьмин** Григорий Иванович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 603–605.
57. **Ласкин** Иван Андреевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2015. – Т. IV. – С. 573–575.
58. **Лето 1941.** Украина: документы и материалы. Хроника событий / сост. В. О. Замлинский. – К.: Изд-во Украина, 1991. – 509 с.
59. **Лускин А. А.** Расстрелянные генералы. Приказ № 270. К 60-летию начала Великой Отечественной войны // Совершенно секретно. – 2001. – № 3. – С. 28–29.
60. **Лускін О.** Розстріляні генерали. Довге відлуння трагедії Зеленої Брами // Кіровоградська правда. – 2001. – 30 жовтня. – С. 4.
61. **Лускин Ю.А.** Тайники Великой Отечественной. Командарм Понеделин и другие. – М.: Изд-во “Спутник+”, 2010. – 511 с.
62. **Логинов** Николай Логинович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2015. – Т. IV. – С. 614–615.
63. **Материалы**, собранные Кировоградским областным военным комиссариатом по вопросу выяснения судьбы генерал-лейтенанта Соколова Александра. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11459. – Ед. хр. 193. – Л. 403–406.
64. **Музыченко** Иван Николаевич / Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Редколлегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин (зам. гл. ред.), В. И. Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 474.
65. **Музыченко** Иван Николаевич / Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. – М., Жуковский: Кучково поле, 2005. – С. 157.
66. **Мындро** Михаил Иванович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 612–614.
67. **Невзоров Б. И.** Битве за Москву – 70 лет : как её освещали в эти годы / Вестник МГИМО-Университета. – 2012. – № 1. – С. 9–22.
68. **Новосельский** Юрий Владимирович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2015. – Т. IV. – С. 1002–1005.
69. **Нуждин О. И.** Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.): [монография]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 328 с.
70. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04.06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 5 июня. – С. 1.
71. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04.06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 6 июня. – С. 1.
72. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04.06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 7 июня. – С. 1.
73. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04.06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 8 июня. – С. 1.

74. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04.06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 9 июня. – С. 1.
75. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04.06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 10 июня. – С. 1.
76. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04. 06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 11 июня. – С. 1.
77. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04.06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 12 июня. – С. 1.
78. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04.06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 13 июня. – С. 1.
79. **О присвоении** воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии. Постановление СНК Союза ССР от 04.06.1940 г. // Красная звезда. – 1940. – 14 июня. – С. 1.
80. **Огурцов** Сергей Яковлевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 619–620.
81. **Опякин** Павел Прокофьевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2015. – Т. IV. – С. 1043–1045.
82. **Осьминский** Василий Михайлович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 47–48.
83. **Пишу** исключительно по памяти... Командиры Красной Армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны: В 2 т. / Сост., авт. предисл., коммент. и биогр. очерков С. Л. Чекунов. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. – Том 2. – 608 с.
84. **Полозков** Василий Иудович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 626–628.
85. **Понеделин** Павел Григорьевич / Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Редколлегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин (зам. гл. ред.), В. И. Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 574.
86. **Понеделин** Павел Григорьевич / Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. – М., Жуковский: Кучково поле, 2005. – С. 176–177.
87. **Привалов** Петр Фролович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 109–110.
88. **Приказ** Главного управления кадров вооружённых сил СССР № 0292 от 17 февраля 1947 года, г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 563784. – Ед. хр. 5. – Л. 23–26 об.
89. **Приказ** Главного управления кадров НКО СССР № 03641 от 31 октября 1944 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 264. – Л. 57–59.
90. **Приказ** Главного управления кадров НКО СССР № 03362 от 30 сентября 1944 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 258. – Л. 350–356 об.
91. **Приказ** Главного управления кадров НКО СССР № 090 от 6 октября 1941 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 2. – Л. 107–114.
92. **Приказ** Главного управления кадров НКО СССР по личному составу армии № 0675 от 16 марта 1946 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 563783. – Ед. хр. 5. – Л. 292.
93. **Приказ** Главного управления кадров НКО СССР по личному составу армии № 03915 от 11 декабря 1944 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 269. – Л. 234–236.
94. **Приказ** Главного управления кадров НКО СССР по личному составу армии № 0619 от 28 февраля 1944 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 216. – Л. 30–43.
95. **Приказ** Главного управления кадров Советской Армии, 10 октября 1952 г. № 01485, г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 595608. – Ед. хр. 8. – Л. 244–246 об.

96. **Приказ** Главного управления формирования и комплектования войск Красной армии № 0266/пр от 28 мая 1942 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 56. – Оп. 12220. – Ед. хр. 21. – Л. 100–101.
97. **Приказ** Главного управления формирования и комплектования войск Красной армии № 0561 от 20 июля 1942 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 56. – Оп. 12220. – Ед. хр. 43. – Л. 36–37.
98. **Приказ** Главного управления формирования и укомплектования войск Красной Армии № 0527/пр., 12 июля 1942 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 56. – Оп. 12220. – Ед. хр. 240. – Л. 249.
99. **Приказ** Главного управления формирования и укомплектования войск Красной Армии № 0870, 5 октября 1942 г., г. Москва. – ЦАМО РФ. – Ф. 56. – Оп. 12220. – Ед. хр. 58. – Л. 191–192.
100. **Прохоров** Василий Иванович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 119–120.
101. **Прошкин** Николай Игнатьевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 122–124.
102. **Пушкин** Ефим Григорьевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 632–633.
103. **Решин Л. Е., Степанов В. С.** Судьбы генеральские... // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С. 24–32.
104. **Решин Л. Е., Степанов В. С.** Судьбы генеральские... // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 8. – С. 20–27.
105. **Рунов В.** 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 416 с.
106. **Рунов В. А.** Удар по Украине. Вермахт против Красной Армии. – М.: Вече, 2011. – 384 с.
107. **Савинов Ю. А.** “Итак, я стал кадровым красным офицером”. Воспоминания генерал-лейтенанта И. А. Ласкина об учёбе в 5-й Киевской военной школе в 1920–1923 гг. // Исторический архив. – 2012. – № 1. – С. 115–125.
108. **Савинов Ю. А.** Тернистый путь генерала И. А. Ласкина // Военно-исторический журнал. – 2012. – № 3. – С. 59–63.
109. **Салихов** Маркис Бикмулович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 293–295.
110. **Салихов** Маркис Бикмулович, генерал-майор. Карточка военнопленного. – ЦАМО РФ. – Карточка военнопленных офицеров. – Ящик № 214. – Карточка 837, 838.
111. **Саркисян** Ашот Саркисович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 58–59.
112. **Сборник** боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1958. – Выпуск 38. – 316 с.
113. **Сборник** боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1959. – Выпуск 39. – 308 с.
114. **Симонов К.** Уроки правды // Наука и жизнь. – 1988. – № 4. – С. 16–25.
115. **Смыслов О. С.** Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях. – М.: Вече, 2014. – 448 с.
116. **Смыслов О. С.** Сталинские генералы в плену. – М.: Вече, 2014. – 384 с.
117. **Снегов** Михаил Георгиевич / Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2006. – Т. 1. – С. 525–526.
118. **Соколов** Александр Дмитриевич / Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2006. – Т. 2. – С. 251–253.
119. **Соколов** Александр Дмитриевич. Приказ Главного управления кадров Советской Армии, 10.12.1952 № 01485, г. Москва (Приказ об отмене исключения из списков). – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 595608. – Ед. хр. 8. – 2 л.

120. **Соколов** Александр Дмитриевич. Учётная карточка воинского захоронения. – Картотека Новоукраїнського районного військового комісаріату. – 2 арк.
121. **Соломатин** Михаил Дмитриевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 644–646.
122. **Сообщение** об эвакуации 25 генералов РККА из Мосбурга в Париж (воздухом) 03.05.1945 в 15:00. – Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р-9526. – Оп. 6. – Ед. хр. 1156. – Л. 7 об. – 71.
123. **Список** безвозвратных потерь начальствующего состава по Южному фронту от 20.08 по 01.09.1941 года. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 31. – Л. 163–168.
124. **Список** генералов и офицерского состава, погибших в фашистском плену с 1941 по 1945 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 594260. – Ед. хр. 46. – Л. 94 об. – 121.
125. **Список** офицерского состава артиллерии, разыскиваемого родственниками продолжительное время и не имеющего перемещения по службе в течение года и более [09.08.1944 г.]. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Ед. хр. 522. – Л. 31–34.
126. **Список** старшего и высшего начсостава артиллерии пропавшего без вести. 26 июня 1942 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Ед. хр. 1104. – Л. 208.
127. **Список** старшего и начальствующего состава артиллерии пропавшего без вести. [24.04.1942 г.]. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Ед. хр. 644. – Л. 1–2 зв.
128. **Старков** Николай Васильевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 649–650.
129. **Так** ли это было? // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 11. – С. 62–70.
130. **Ткаченко** Семен Акимович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 642–644.
131. **Тонконогов** Яков Иванович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 660–662.
132. **Турунов** Иван Евдокимович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 689–691.
133. **Тюленев И. В.** Через три войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1960. – 256 с.
134. **Указ** Президиума Верховного Совета СССР о награждении орденом “Красное Знамя” 99-й стрелковой дивизии. Москва, Кремль. 22 июля 1941 года // Красная звезда. – 1941. – 23 июля. – С. 1.
135. **Учётная** карточка воинского захоронения. Братская могила (могила 386) с. Подвысокое Новоархангельского района Кировоградской области. – ЦАМО РФ. – Картотека воинских захоронений. – Карточка на 9 листах.
136. **Филиппов** Федор Григорьевич / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 777 – 779.
137. **Филиппов** Федор Григорьевич. Наградной лист. 3 июня 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686044. – Ед. хр. 1534. – Л. 28–28 об.
138. **Фотченков** Петр Семенович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 655–657.
139. **Хизенко И. А.** Ожившие страницы. – М.: Воениздат, 1963. – 104 с.
140. **Хрущёв Н.С.** Воспоминания. Избранные фрагменты. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.
141. **Чистяков** Владимир Иванович / Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2006. – Т. 2. – С. 259–260.
142. **Чичканов** Александр Семенович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 949–951.
143. **Швецов** Константин Федорович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 664–665.
144. **Шепетов** Иван Михайлович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 1009–1010.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Чорний Олександр Васильович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна);

Даценко Василь Всеволодович – історик-краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України, (м. Кропивницький, Україна).

А. В. Чёрный

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

В. В. Даценко

Історик-краєвед, член Національного союзу краєведів України

КОМАНДАРМЫ, КОМКОРЫ И КОМДИВЫ ЗЕЛЁНОЙ БРАМЫ

Летом 1941 года на Кировоградщине в лесном урочище Зеленая Брама попали в окружение 6-я и 12-я армии Юго-Западного фронта, которые фактически были полностью уничтожены. Это был первый большой котел на территории Украины в начальный период советско-немецкой войны 1941–1945 годов. В составе обеих армий всего в окружение попали 4 стрелковых и 3 механизированных корпуса, 9 стрелковых дивизий, 3 моторизованные дивизии, 8 танковых дивизий, 5 горнострелковые дивизии и 1 дивизия войск НКВД. Большинство солдат и офицеров из вышеперечисленных военных соединений или погибли, или попали в плен. Предлагаемое исследование посвящено высшему командному составу 6-й и 12-й армий, для которых урочище Зеленая Брама стало последней крепостью – без крепостных стен и рвов. Авторы проследили судьбы командующих армиями, корпусами и дивизиями. На каждого офицера в исследовании предоставлены обобщенные данные по их дальнейшей судьбе после того, как 1 августа 1941 года обе армии окружили немецкие войска и начали их планомерное уничтожение. По некоторым офицерам информация публикуется впервые. В основе исследования лежат документальные публикации 1990-х – 2000-х годов, материалы из Народного музея села Подвысокого Новоархангельского района, которые ранее не публиковались, а также данные из неизвестных воспоминаний Б. И. Арушаняна.

Ключевые слова: Зелёная Брама, комдив, комкор, командарм, дивизия, корпус, армия, окружение, плен.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Чёрный Александр Васильевич – доцент кафедры истории Украины Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна);

Даценко Василий Всеволодович – історик-краєвед, член Національного союзу краєведів України, г. Кропивницький (г. Кропивницький, Україна).

O. V. Chorny

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

V. V. Datsenko

Searcher of local historian, a member of the National Union of Local History of Ukraine

**ARMY COMMANDERS, COMMANDERS AND Division Commanders
of ZELENA BRAMA**

In the summer of 1941, in the Kirovograd region in the forest tract Zelena Brama, the 6th and 12th Armies of the Southwest Front entered into the surrounding, and in fact were completely destroyed. It was the first large kettle on the territory of Ukraine at the initial stage of the Soviet-German war of 1941 - 1945. In the structure of both armies, 4 infantry and 3 mechanized corps, 9 infantry divisions, 3 infantry divisions, 8 armored divisions, 5 mountain rifle divisions and 1 division of the NKVD troops entered the surrounding area. Most of the soldiers and officers from the above-named military units either died or were captured. The proposed study is devoted to the highest command structure of the 6th and 12th Army, for which Zelena Brama became the last stronghold - without fortress walls and ditches. The authors traced the fate of commanders to armies, corps and divisions. For each officer in the study, summarized data on their subsequent fate is presented after August 1, 1941, both armies surrounded the German troops and began their systematic destruction. About some officers, the information is published for the first time. The basis of the publication is the documentary publications of the 1990's and 2000's, materials from the National's Museum of the village of Pidvysoke, Novoarkhangelsk district, which had not been published before, as well as data from the unknown memoirs of B.I. Arushanyan.

Key words: *Zelena Brama, division commander, corps commander, army commander, surrounding, captive.*

REFERENCES

1. **Abramidze Pavel Ivlianovich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. III. – S. 19 – 20.
2. **Andreyev S. D.** Otdali zhizn' za Rodinu. Spisok generalov, admiralov, korpusnykh i divizionnykh komissarov Sovetskoj Armii i Voyenno-Morskogo Flota, pogibshikh, umershikh i propavshikh bez vesti v period Velikoj Otechestvennoy voyny (22 iyunya 1941 – 9 maya 1945) // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 1993. – № 9. – S. 2 – 5.
3. **Andreyev S. D.** Otdali zhizn' za Rodinu. Spisok generalov, admiralov, korpusnykh i divizionnykh komissarov Sovetskoj Armii i Voyenno-Morskogo Flota, pogibshikh, umershikh i propavshikh bez vesti v period Velikoj Otechestvennoy voyny (22 iyunya 1941 – 9 maya 1945) // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 1993. – № 11. – S. 2 – 5.
4. **Andreyev S. D.** Otdali zhizn' za Rodinu. Spisok generalov, admiralov, korpusnykh i divizionnykh komissarov Sovetskoj Armii i Voyenno-Morskogo Flota, pogibshikh, umershikh i propavshikh bez vesti v period Velikoj Otechestvennoy voyny (22 iyunya 1941 – 9 maya 1945) // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 1994. – № 2. – S. 2 – 5.
5. **Arushanyan Bagrad Isaakovich** / Velikaya Otechestvennaya. Komkory. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2006. – T. 1. – S. 52 – 53.
6. **Bagramyan I. Kh.** Geroi Zelenoy Bramy / Roman-gazeta. – 1983. – № 2 (960). – S. 70 – 71.
7. **Belov Nikolay Nikanorovich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 19 – 21.
8. **Boyevoj** sostav Sovetskoj Armii. Chast' I (iyun' – dekabr' 1941 goda) / Otv. red. polk. A. N. Grylev. – M.: Tipografiya Voennoy akademii GSH, 1963. – 84 s. + 4 prilozheniya.

9. *Velikaya* Otechestvennaya voyna Sovetskogo Soyuzha 1941 – 1945 gg. Kratkaya istoriya. – M.: Voennoye izdatel'stvo MO SSSR, 1965. – 624 s.
10. *Velikaya* Otechestvennaya voyna 1941 – 1945 gg.: Deystvuyushchaya armiya. – M.: Amini Fortitudo, Kuchkovo pole, 2005. – 664 s.
11. *Verzin* Sergey Vladimirovich / *Velikaya* Otechestvennaya. Komdivy. Voennoy biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. III. – S. 447 – 449.
12. *Voyennyye* kadry sovetskogo gosudarstva v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941 – 1945 gg. (Spravochno-statisticheskiye materialy) / Pod obshchey redaktsiyey generala armii A. P. Beloborodova. – M.: Voennoye izdatel'stvo MO SSSR, 1963. – 624 s.
13. *Volkogonov D. A.* Triumf i tragediya. Politicheskiy portret I. V. Stalina. – V 2-kh knigakh. – Kn. II. Ch. 1. – M.: Izd-vo APN, 1989. – 432 s.
14. *General* Vlasov: Istoriya predatel'stva: V 2 t.: V 3 kn. / Pod red. A. N. Artizova, V. S. Khristoforova. – M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2015. – T. 2: V 2 kn. Kn. 2: Iz sledstvennogo dela A. A. Vlasova. – 711 s.
15. *Glavnoye* upravleniye formirovaniya i ukomplektovaniya Krasnoy armii. Tsentral'noye byuro po personal'nomu uchotu poter' lichnogo sostava deystvuyushchey armii. Doneseniye zasestitelyu nachal'nika GU formirovaniya i ukomplektovaniya voysk Krasnoy armii general-mayoru tov. Belyakovu G. Ya. Ot 05 oktyabrya 1942 g. – Tsentral'nyy arkhiv Ministerstva oborony RF (TSAMO RF). – F. 58. – Op. 818883. – Yed. khr. 50. – L. 63 – 64.
16. *Gorbenko Ivan Vasil'yevich* / *Velikaya* Otechestvennaya. Komdivy. Voennoy biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 26 – 28.
17. *Gubin Stepan Dmitriyevich* / *Velikaya* Otechestvennaya. Komdivy. Voennoy biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. III. – S. 741 – 742.
18. *Gudkov Dmitriy Ivanovich* / *Velikaya* Otechestvennaya. Komdivy. Voennoy biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. III. – S. 744 – 746.
19. *Datsenko V. V.* Zelenaya brama : vozvrashcheniye k legende / V. Datsenko. – Kirovograd: Imeks-LTD, 2013. – 460 s.
20. *Dzhandzhgava V. N.* Nemeryannyye versty: zapiski komdiva. – M.: DOSAAF, 1979. – 272 s.
21. *Dokladnaya* zapiska zamnachal'nika Glavnogo upravleniya formirovaniya i ukomplektovaniya voysk Krasnoy armii general-mayora Belyakova zamestitelyu narodnogo komissara oborony Rummyantsevu ot 21.05.1942 g. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11459. – Yed. khr. 20. – L. 1 – 2 ob.
22. *Dokladnaya* zapiska nachal'nika 6-go otdela Upravleniya kadrov artillerii Vooruzhonnykh sil podpolkovnika Dem'yanenko nachal'niku 4-go otdela Upravleniya po personal'nomu uchetu poter' ofiterskogo sostava GUK VS, 2 aprelya 1947 g. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 744826. – Yed. khr. 121. – L. 57 – 65.
23. *Dolmatovskiy Ye. A.* Bylo: Zapiski poeta. – M.: Sovetskiy pisatel', 1982. – 800 s.
24. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelenaya brama // Roman-gazeta. – 1983 – № 2. – S. 1 – 70.
25. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelenaya brama. Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny // Oktyabr'. – 1981. – № 7. – S. 98 – 180.
26. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama: Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M.: Politizdat, 1989. – 315 s.
27. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama: Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M.: Politizdat, 1983. – 303 s.
28. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama: Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M.: Politizdat, 1985. – 328 s.
29. *Dolmatovskiy Ye. A.* Novyye stranitsy “Zelenoy Bramy” // Oktyabr'. – 1982. – № 6. – S. 136 – 172.
30. *Doneseniye* № 014994 nachal'nika otdela kadrov Gruppy Sovetskikh okkupatsionnykh voysk v Germanii podpolkovnika Kirova ot 30 iyulya 1947 g. nachal'niku Upravleniya po

- personal'nomu uchotu poter' ofiterskogo sostava Glavnogo upravleniya kadrov Vooruzhonnykh sil SSSR. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 594259. – Yed. khr. 36. – L. 1 – 100.
31. *Doneseniye* № 27729 ot 16 sentyabrya 1941 g. nachal'nika otdela kadrov voyskovoy chasti № 1080 (12-ya armiya) nachal'niku 8-go otdeleniya Glavnogo upravleniya kadrov o poteryakh nachsostava po chasti Yuzhnogo fronta za vremya s 22.6.1941 g. po 5.9.1941 g. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11458. – Yed. khr. 32. – L. 1 – 12.
32. *Doneseniye* zamnachal'nika 2-go otdela GUK NKO SSSR podpolkovnika Matorina nachal'niku 5 otdela USU GUK NKO podpolkovniku Kudinovu ot 9 iyunya 1944 g. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11458. – Yed. khr. 689. – L. 30.
33. *Doneseniye* zamnachal'nika 6-go upravleniya GUK NKO SSSR general-mayora Sviridova zamestitelyu nachal'nika Glavnogo upravleniya formirovaniya i ukomplektovaniya voysk Krasnoy armii general-mayoru Belyakovu ot 17 iyulya 1942 g. – TSAMO RF. – F. 58. – Op. 818883. – Yed. khr. 642. – L. 165 – 166.
34. *Doneseniye* nachal'nika 6-go otdela GUK NKO SSSR nachal'niku Tsentral'nogo byuro po personal'nomu uchotu poter' lichnogo sostava deystvuyushchey armii, 30 iyulya 1942 g. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11459. – Yed. khr. 20. – L. 49 – 55.
35. *Doneseniye* Otdela kadrov Stalingradskogo fronta № OKF/00459 ot 14.08.1942 g. nachal'niku 6-go otdela Glavnogo upravleniya kadrov NKO SSSR. – TSAMO RF. – F. 58. – Op. 818883. – Yed. khr. 50. – L. 32 – 35.
36. *Doneseniye* otdela kadrov Yugo-Zapadnogo fronta № OK2/01944 ot 11 maya 1942 g. nachal'niku 6-go otdela GUK NKO SSSR, g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11459. – Yed. khr. 20. – L. 32 – 45 zv.
37. *Doneseniya* nachal'nika Upravleniya kadrov bronetankovykh i mekhanizirovannykh voysk Krasnoy armii № 3085m ot 09.10.1944 g. nachal'niku 5 otdela USU GUK NKO. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11459. – Yed. khr. 239. – L. 219.
38. *Drig Ye.* Mekhanizirovannye korpusa RKKA v boyu: Istoriya avtobronetankovykh voysk Krasnoy Armii v 1940 – 1941 godakh. – M.: AST: AST MOSKVA: Tranzitkniga, 2005. – 830 s.
39. “*Eto moya oshibka, a ne prestupleniye*”: po materialam arkhivno-sledstvennogo dela general-leytenanta I. A. Laskina // *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. – 2009. – № 5. – S. 20 – 25.
40. *Zverev Grigoriy Aleksandrovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. *Voyennyi biograficheskiy slovar'*. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T.III. – S. 1042 – 1044.
41. *Zybin Semen Petrovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komkory. *Voyennyi biograficheskiy slovar'*. – M.: Kuchkovo pole, 2006. – T. 1. – S. 224 – 225.
42. *Zybin Semen Petrovich*. Dannyye Glavnogo upravleniya kadrov Ministerstva oborony SSSR. – Narodniy muzey s. Pídvysokogo Novoarkhangel'skogo rayonu Kírovograds'koí oblastí. – F. 6-a armiya. – 4 ark.
43. *Ivanov Nikolay Petrovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komkory. *Voyennyi biograficheskiy slovar'*. – M.: Kuchkovo pole, 2006. – T. 1. – S. 235 – 237.
44. *Imennoy* spisok bezvozvratnykh poter' nachal'stvuyushchego i ryadovogo sostava upravleniya 12-y armii s 22.06.1941 po 15.07.1942 g. – TSAMO RF. – F. 58. – Op. 818883. – Yed. khr. 88. – L. 124 – 130.
45. *Imennoy* spisok bezvozvratnykh poter' lichnogo sostava. Doneseniya poslevoyennogo perioda. 10.09.1946. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 744825. – Yed. khr. 50. – L. 1 – 26.
46. *Irincheyev B.* Obolgannaya pobeda Stalina. Shturm Linii Mannergeyma. – M.: Yauza: Eksmo, 2010. – 480 s.
47. *Istoriya* Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuza 1941 – 1945 gg. V 6 t. Tom 2. Otrazheniye sovetским народом verolomnogo napadeniya fashistskoy Germanii na SSSR. Sozdaniye usloviy dlya korennoy pereloma v voyne (iyun' 1941 – noyabr' 1942 gg.). – M.: *Voyennoye izdatel'stvo MO SSSR*, 1961. – 688 s.

48. *Karasik M. Yu., Karasik Yu. M.* Sovetskiye generaly v plenu. 1941 – 1945. – Bratislava, 2013. – Т. 1. – 568 s.
49. *Kirillov Nikolay Kuz'mich* / Velikaya Otechestvennaya. Komkory. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2006. – Т. 1. – S. 262 – 263.
50. *Kirillov Nikolay*, general-mayor. Kartochka voyennoplennogo. – TSAMO RF. – Kartoteka voyennoplennykh ofitserov. – Yashchik № 121. – Kartochka № 138.
51. *Kniga* pogibshikh tovarishchey v fashistskom plenu. 1941 – 1945 god. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 594260. – Yed. khr. 46. – L. 94 – 121.
52. *Komandnyy* i nachal'stvuyushchiy sostav Krasnoy Armii v 1940 – 1941 gg.: Struktura i kadry tsentral'nogo apparata NKO SSSR, voyennykh okrugov i obshchevoyskovykh armiy. Dokumenty i materialy. – M.; SPb.: Letniy sad, 2005. – 272 s.
53. *Komandovaniye* korpusnogo i divizionnogo zvena sovetskiikh vooruzhonnykh sil perioda Velikoy Otechestvennoy voyny 1941 – 1945 gg. (Prilozheniye k knige “Voyennyye kadry Sovetskogo gosudarstva v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941 – 1945 gg.” – M.: Izdaniye Voennoy akademii imeni M. V. Frunze, 1964. – 572 s.
54. *Kornilov Ivan Alekseyevich* / Velikaya Otechestvennaya. Komkory. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2006. – Т. 1. – S. 284 – 285.
55. *Krymov Vasiliy Petrovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – Т. 1. – S. 600 – 601.
56. *Kuz'min Grigoriy Ivanovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – Т. 1. – S. 603 – 605.
57. *Laskin Ivan Andreyevich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2015. – Т. IV. – S. 573 – 575.
58. *Leto 1941*. Ukraina: dokumenty i materialy. Khronika sobytii / sost. V. O. Zamlinskiy. – K.: Izd-vo Ukraina, 1991. – 509 s.
59. *Liskin A. A.* Rasstrelyannyye generaly. Prikaz № 270. K 60-letiyu nachala Velikoy Otechestvennoy voyny // Sovershenno sekretno. – 2001. – № 3. – S. 28 – 29.
60. *Liskin O.* Rozstrilyani generalii. Dovge vidlunnya tragedii Zelenoi Brami // Kirovogradsk'ka pravda. – 2001. – 30 zhovtnya. – S. 4.
61. *Liskin Yu. A.* Tayniki Velikoy Otechestvennoy. Komandarm Ponedelin i drugiye. – M.: Izd-vo “Sputnik+”, 2010. – 511 s.
62. *Loginov Nikolay Loginovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2015. – Т. IV. – S. 614 – 615.
63. *Materialy*, sobrannyye Kirovogradskim oblastnym voyennym komissariatom po voprosu vyyasneniya sud'by general-leytenanta Sokolova Aleksandra. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11459. – Yed. khr. 193. – L. 403 – 406.
64. *Muzychenko Ivan Nikolayevich* / Velikaya Otechestvennaya voyna 1941 – 1945: entsiklopediya / Gl. red. M. M. Kozlov. Redkolllegiya: Yu. Ya. Barabash, P. A. Zhilin (zam. gl. red.), V. I. Kanatov (otv. sekretar') i dr. – M.: Sov. entsiklopediya, 1985. – S. 474.
65. *Muzychenko Ivan Nikolayevich* / Velikaya Otechestvennaya. Komandarmy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M., Zhukovskiy: Kuchkovo pole, 2005. – S. 157.
66. *Myndro Mikhail Ivanovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – Т. 1. – S. 612 – 614.
67. *Nevzorov B. I.* Bitve za Moskvu – 70 let : kak yeyo osveshchali v eti gody / Vestnik MGIMO-Universiteta. – 2012. – № 1. – S. 9 – 22.
68. *Novosel'skiy Yuriy Vladimirovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2015. – Т. IV. – S. 1002 – 1005.
69. *Nuzhdin O. I.* Bitva pod Uman'yu: tragediya 6-y i 12-y armiy (25 iyulya – 7 avgusta 1941 g.): [monografiya]. – Yekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2011. – 328 s.

70. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 5 iyunya. – S. 1.
71. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 6 iyunya. – S. 1.
72. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 7 iyunya. – S. 1.
73. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 8 iyunya. – S. 1.
74. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 9 iyunya. – S. 1.
75. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 10 iyunya. – S. 1.
76. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 11 iyunya. – S. 1.
77. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 12 iyunya. – S. 1.
78. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 13 iyunya. – S. 1.
79. **O prisvoyenii** voinskikh zvanii vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii. Postanovleniye SNK Soyuzo SSR ot 04.06.1940 g. // Krasnaya zvezda. – 1940. – 14 iyunya. – S. 1.
80. **Ogurtsov Sergey Yakovlevich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 619 – 620.
81. **Opyakin Pavel Prokof'yevich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2015. – T. IV. – S. 1043 – 1045.
82. **Os'minskiy Vasilii Mikhaylovich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 47 – 48.
83. **Pishu** isklyuchitel'no po pamyati... Komandiry Krasnoy Armii o katastrofe pervykh dney Velikoy Otechestvennoy voyny : V 2 t. / Sost., avt. predisl., komment. i biogr. ocherkov S. L. Chekunov. – M.: Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke, 2017. – Tom 2. – 608 s.
84. **Polozkov Vasilii Iudovich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 626 – 628.
85. **Ponedelin Pavel Grigor'yevich** / Velikaya Otechestvennaya voyna 1941 – 1945: entsiklopediya / Gl. red. M. M. Kozlov. Redkolllegiya: Yu. Ya. Barabash, P. A. Zhilin (zam. gl. red.), V. I. Kanatov (otv. sekretar') i dr. – M.: Sov. entsiklopediya, 1985. – S. 574.
86. **Ponedelin Pavel Grigor'yevich** / Velikaya Otechestvennaya. Komandarmy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M., Zhukovskiy: Kuchkovo pole, 2005. – S. 176 – 177.
87. **Privalov Petr Frolovich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 109 – 110.
88. **Prikaz** Glavnogo upravleniya kadrov vooruzhonnykh sil SSSR № 0292 ot 17 fevralya 1947 goda, g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 563784. – Yed. khr. 5. – L. 23 – 26 ob.
89. **Prikaz** Glavnogo upravleniya kadrov NKO SSSR № 03641 ot 31 oktyabrya 1944 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11458. – Yed. khr. 264. – L. 57 – 59.
90. **Prikaz** Glavnogo upravleniya kadrov NKO SSSR № 03362 ot 30 sentyabrya 1944 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11458. – Yed. khr. 258. – L. 350 – 356 ob.

91. **Prikaz** Glavnogo upravleniya kadrov NKO SSSR № 090 ot 6 oktyabrya 1941 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11458. – Yed. khr. 2. – L. 107 – 114.
92. **Prikaz** Glavnogo upravleniya kadrov NKO SSSR po lichnomu sostav armii № 0675 ot 16 marta 1946 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 563783. – Yed. khr. 5. – L. 292.
93. **Prikaz** Glavnogo upravleniya kadrov NKO SSSR po lichnomu sostavu armii № 03915 ot 11 dekabrya 1944 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11458. – Yed. khr. 269. – L. 234 – 236.
94. **Prikaz** Glavnogo upravleniya kadrov NKO SSSR po lichnomu sostavu armii № 0619 ot 28 fevralya 1944 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11458. – Yed. khr. 216. – L. 30 – 43.
95. **Prikaz** Glavnogo upravleniya kadrov Sovetskoj Armii, 10 oktyabrya 1952 g. № 01485, g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 595608. – Yed. khr. 8. – L. 244 – 246 ob.
96. **Prikaz** Glavnogo upravleniya formirovaniya i komplektovaniya voysk Krasnoy armii № 0266/pr ot 28 maya 1942 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 56. – Op. 12220. – Yed. khr. 21. – L. 100 – 101.
97. **Prikaz** Glavnogo upravleniya formirovaniya i komplektovaniya voysk Krasnoy armii № 0561 ot 20 iyulya 1942 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 56. – Op. 12220. – Yed. khr. 43. – L. 36 – 37.
98. **Prikaz** Glavnogo upravleniya formirovaniya i ukomplektovaniya voysk Krasnoy Armii № 0527/pr., 12 iyulya 1942 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 56. – Op. 12220. – Yed. khr. 240. – L. 249.
99. **Prikaz** Glavnogo upravleniya formirovaniya i ukomplektovaniya voysk Krasnoy Armii № 0870, 5 oktyabrya 1942 g., g. Moskva. – TSAMO RF. – F. 56. – Op. 12220. – Yed. khr. 58. – L. 191 – 192.
100. **Prokhorov Vasiliy Ivanovich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 119 – 120.
101. **Proshkin Nikolay Ignat'yevich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 122 – 124.
102. **Pushkin Yefim Grigor'yevich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 632 – 633.
103. **Reshin L. Ye., Stepanov V. S.** Sud'by general'skiye... // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 1992. – № 10. – S. 24 – 32.
104. **Reshin L. Ye., Stepanov V. S.** Sud'by general'skiye... // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 1993. – № 8. – S. 20 – 27.
105. **Runov V.** 1941. Pobednyy parad Gitlera. Pravda ob Umanskom poboishche. – M.: Yauza: Eksmo, 2010. – 416 s.
106. **Runov V. A.** Udar po Ukraine. Vermakht protiv Krasnoy Armii. – M.: Veche, 2011. – 384 s.
107. **Savinov Yu. A.** “Itak, ya stal kadrovym krasnym ofitserom”. Vospominaniya general-leytenta I. A. Laskina ob uchobe v 5-y Kiyevskoy voyennoy shkole v 1920 – 1923 gg. // Istoricheskiy arkhiv. – 2012. – № 1. – S. 115 – 125.
108. **Savinov Yu. A.** Ternisty put' generala I. A. Laskina // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. – 2012. – № 3. – S. 59 – 63.
109. **Salikhov Markis Bikmulovich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 293 – 295.
110. **Salikhov Markis Bikmulovich**, general-mayor. Kartochka voyennoplennogo. – TSAMO RF. – Kartoteka voyennoplennykh ofitserov. – Yashchik № 214. – Kartochka 837, 838.
111. **Sarkisyan Ashot Sarkisovich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 58 – 59.

112. *Cbornik* boyevykh dokumentov Velikoy Otechestvennoy voyny. – M.: Voenizdat MO SSSR, 1958. – Vypusk 38. – 316 s.
113. *Cbornik* boyevykh dokumentov Velikoy Otechestvennoy voyny. – M.: Voenizdat MO SSSR, 1959. – Vypusk 39. – 308 s.
114. *Simonov K.* Uroki pravdy // Nauka i zhizn'. – 1988. – № 4. – S. 16 – 25.
115. *Smyslov O. S.* Plen. Zhizn' i smert' v nemetskiikh lageryakh. – M.: Veche, 2014. – 448 s.
116. *Smyslov O. S.* Stalinskiye generaly v plenu. – M.: Veche, 2014. – 384 s.
117. *Snegov Mikhail Georgiyevich* / Velikaya Otechestvennaya. Komkory. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2006. – T. 1. – S. 525 – 526.
118. *Sokolov Aleksandr Dmitriyevich* / Velikaya Otechestvennaya. Komkory. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2006. – T. 2. – S. 251 – 253.
119. *Sokolov Aleksandr Dmitriyevich.* Prikaz Glavnogo upravleniya kadrov Sovetskoj Armii, 10.12.1952 № 01485, g. Moskva (Prikaz ob otmene isklyucheniya iz spiskov). – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 595608. – Yed. khr. 8. – 2 l.
120. *Sokolov Aleksandr Dmitriyevich.* Uchotnaya kartochka voinskogo zakhroneniya. – Kartoteka Novoukrais'nkogo rayonnogo viys'kovogo komisariatu. – 2 ark.
121. *Solomatin Mikhail Dmitriyevich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 644 – 646.
122. *Soobshcheniye* ob evakuatsii 25 generalov RKKA iz Mosburga v Parizh (ozdukhom) 03.05.1945 v 15:00. – Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoj Federatsii (GARF). – F. R-9526. – Op. 6. – Yed. khr. 1156. – L. 7 ob. – 71.
123. *Spisok* bezvozvratnykh poter' nachal'chtvuyushchego sostava po Yuzhnomu frontu ot 20.08. po 01.09.1941 goda. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11458. – Yed. khr. 31. – L. 163 – 168.
124. *Spisok* generalov i ofiterskogo sostava, pogibshikh v fashistskom plenu s 1941 po 1945 g. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 594260. – Yed. khr. 46. – L. 94 ob. – 121.
125. *Spisok* ofiterskogo sostava artillerii, razyskivayemogo rodstvennikami prodolzhitel'noye vremya i ne imeyushchego peremeshcheniya po sluzhbe v techeniye goda i boleye [09.08.1944 g.]. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 11458. – Yed. khr. 522. – L. 31 – 34.
126. *Spisok* starshego i vysshego nachsostava artillerii propavshego bez vesti. 26 iyunya 1942 g. – TSAMO RF. – F. 58. – Op. 818883. – Yed. khr. 1104. – L. 208.
127. *Spisok* starshego i nachal'stvuyushchego sostava artillerii propavshego bez vesti. [24.04.1942 g.]. – TSAMO RF. – F. 58. – Op. 818883. – Yed. khr. 644. – L. 1 – 2 zv.
128. *Starkov Nikolay Vasil'yevich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 649 – 650.
129. *Tak li eto bylo?* // Voenno-istoricheskiy zhurnal. – 1988. – № 11. – S. 62 – 70.
130. *Tkachenko Semen Akimovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 642 – 644.
131. *Tonkonogov Yakov Ivanovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 660 – 662.
132. *Turunov Ivan Yevdokimovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 689 – 691.
133. *Tyulenev I. V.* Cherez tri voyny. – M.: Voenizdat MO SSSR, 1960. – 256 s.
134. *Ukaz* Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR o nagrazhdenii ordenom “Krasnoye Znamya” 99-y strelkovoy divizii. Moskva, Kreml'. 22 iyulya 1941 goda // Krasnaya zvezda. – 1941. – 23 iyulya. – S. 1.
135. *Uchotnaya* kartochka voinskogo zakhroneniya. Bratskaya mogila (mogila 386) s. Podvysokoye Novoarkhangel'skogo rayona Kirovogradskoy oblasti. – TSAMO RF. – Kartoteka voinskikh zakhroneniy. – Kartochka na 9 listakh.
136. *Filippov Fedor Grigor'yevich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 777 – 779.

137. *Filippov Fedor Grigor'yevich*. Nagradnoy list. 3 iyunya 1943 g. – TSAMO RF. – F. 33. – Op. 686044. – Yed. khr. 1534. – L. 28 – 28 ob.
138. *Fotchenkov Petr Semenovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 655 – 657.
139. *Khizenko I. A.* Ozhivshiye stranitsy. – M.: Voenizdat, 1963. – 104 s.
140. *Khrushchov N. S.* Vospominaniya. Izbrannyye fragmenty. – M.: Vagrius, 1997. – 512 s.
141. *Chistyakov Vladimir Ivanovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komkory. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2006. – T. 2. – S. 259 – 260.
142. *Chichkanov Aleksandr Semenovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 949 – 951.
143. *Shvetsov Konstantin Fedorovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 664 – 665.
144. *Shepetov Ivan Mikhaylovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M.: Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 1009 – 1010.

ABOUT THE AUTHOR

Chornyi Oleksandr Vasylovych – associate professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

Datsenko Vasyl Vsevolodovych – Searcher of local historian, a member of the National Union of Local History of Ukraine (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 929:94 (47+57) “1943”

В. Г. Прохоров*Орнитологическая биостанция д. Курдюковки Калужской области
Российской Федерации***ГЕНЕРАЛ ПРОХОРОВ ВАСИЛИЙ ИВАНОВИЧ:
ВОЕННАЯ СЛУЖБА И ГИБЕЛЬ КОМДИВА
80-й СТРЕЛКОВОЙ ДИВИЗИИ**

В окружении в Зеленой Бреме погибло не одно военное соединение. Трагедия, развернувшаяся летом 1941 года на Кировоградщине, за несколько недель перемолола 6-ю и 12-ю армии Юго-Западного фронта. Тысячи солдат и офицеров погибли, пропали без вести, попали в плен. В лесном урочище Зеленая Брами попал в плен и командир 80-й стрелковой дивизии генерал-майор В. И. Прохоров. Именно ему и посвящено предлагаемое исследование. На основе архивных материалов, данных поисковых экспедиций и свидетельств очевидцев, которые служили и находились в плену с В. И. Прохоровым, автор воссоздал основные даты жизни, военной службы и пребывания в плену командира 80-й стрелковой дивизии. Исследователь сообщает обстоятельства, при которых генерал В. И. Прохоров попал в плен, в каких лагерях на территории Рейха он содержался, а также представляет подробности гибели генерала в лагере Флоссенбург в октябре 1943 года.

Ключевые слова: *В. И. Прохоров, генерал, дивизия, окружение, плен, концлагерь.*

К сожалению, преданное служение своей отчизне не являлось в Советском Союзе, подвигом. Однако, представленные отдельные факты жизни и гибели в 1943 году командира 80-ой стрелковой дивизии генерал-майора Прохорова Василия Ивановича, совершенно по-другому показывают, что короткая жизнь кадрового военного человека без ярких подвигов по своей сути есть жизненный путь героя. Само время того периода в жизни страны требовало от людей военных особого склада мышления. В подобных условиях любой компромиссный поступок мог привести военного человека в стан предателей. Лишь четкое понимание ситуации в предвоенное время и в первые недели войны определяло единственные, хотя часто и смертельно роковые действия – это называлось общим понятием: “Защита своей Родины”. Цена этому была жизнь.

От своего дедушки Василия Михайловича Прохорова, я довольно давно узнал о том, что у него был двоюродный брат Прохоров Василий Иванович. Еще много лет назад, в свои детские годы, я увидел книгу И. А. Хизенко “*Ожившие страницы*”, на обложке которой была надпись: “*Нашим Прохоровым от Прохоровых. г. Киев. 1963 г. Это первая весточка о папе*”. В настоящее время этот экземпляр книги является семейной реликвией в моем архиве. Мне удалось собрать многие факты о своем двоюродном дедушке, генерал-майоре Василии Ивановиче Прохорове. В связи с этим хочу выразить особую благодарность Елецкому Виктору Ивановичу за присланные материалы о генерале В. И. Прохорове. Также я очень благодарен ветеранам 80-й стрелковой дивизии –

А. В. Пикинскому, А. Н. Коржу и С. А. Коржову, генералу Я. И. Тонконогову Я.И. (командиру 141-й стрелковой дивизии 37-го стрелкового корпуса) и генералу Н. Ф. Михайлову (непосредственному свидетелю гибели В. И. Прохорова). Благодаря воспоминаниям этих людей мне удалось восстановить интересные факты жизни и трагические обстоятельства гибели генерала В. И. Прохорова, о чем теперь мне хочется поведать широкому кругу исследователей проблем Второй мировой войны и, особенно, исследователям трагедии, которая постигла солдат и офицеров 6-й и 12-й армий в т. н. “Уманском котле”.

Прохоров Василий Иванович родился 12 февраля 1900 года в слободе Хмелевка Васильсурского уезда Нижегородской губернии в крестьянской семье [8, с. 119]. Окончил 3 класса сельской школы. В 12 лет остался круглым сиротой и пошел работать на лесопильный завод в г. Васильсурске. 15 мая 1919 года добровольно вступил в РККА и был зачислен в 49-й Приволжский запасной полк. В августе 1919 года поступил на Нижегородские пехотные курсы, которые окончил в апреле 1920 года [8, с. 119], после чего был направлен на Восточный фронт.

На фронте В. И. Прохоров был зачислен в 5-ю армию с назначением на должность командира взвода в 312-й Сибирский стрелковый полк 104-й бригады 35-й стрелковой дивизии. Командиром взвода и помощником командира роты этого полка воевал против войск адмирала А. В. Колчака. В апреле 1921 г. В. И. Прохоров был назначен командиром взвода бригадной школы. После её расформирования в мае 1921 г. был переведён командиром роты в 311-й Сибирский стрелковый полк той же дивизии. Участвовал в Монгольской операции, в боях против частей генерала Р. Ф. Унгерна фон Штернберга [8, с. 119].

После установления советской власти в России, Украине и Белоруссии В. И. Прохоров решил связать свою судьбу со службой в армии. Для этого он решил учиться. С октября 1921 г. проходил обучение в Высшей военной школе в г. Омск. По ее расформированию в декабре 1922 г. в составе старшего отделения был переведён в Высшую объединённую военную школу в город Смоленск. Через месяц и эта школа была расформирована, а В. И. Прохоров зачислен в распоряжение командования 480-го стрелкового полка. В марте 1923 г. он был командирован на курсы “Выстрел”, которые окончил в августе следующего года [8, с. 120].

Во второй половине 20-х – первой половине 30-х годов В. И. Прохоров прошёл типичный путь советского офицера – от командира пулеметной роты до помощника командира полка по строевой части. С мая 1934 г. по сентябрь 1937 г. Василий Иванович проходил обучение в Военной академии РККА имени М. В. Фрунзе. 27 сентября 1937 года ему было присвоено звание полковника. После окончания Академии полковник В. И. Прохоров до конца марта 1939 года проходил службу при Генеральном штабе РККА.

28 марта 1939 г. полковник В. И. Прохоров получил назначение на должность помощника командира 7-й стрелковой дивизии (г. Чернигов). В сентябре 1939 г. он вступил в командование 135-й стрелковой дивизией. На этой должности 4 ноября 1939 г. В. И. Прохорову было присвоено звание комбрига. 15 февраля 1940 г. комбриг Прохоров принял командование 80-й стрелковой дивизией [8, с. 120]. В это время дивизия сражалась на Карельском перешейке в составе 19-го стрелкового корпуса 7-й армии в ходе советско-финляндской войны. Дивизия под командованием комбрига В. И. Прохорова

особенно отличилась во время прорыва линии Маннергейма (11–20 февраля 1940 г. на р. Перонйоки; 21 – 28 февраля 1940 г. в боях по преодолению укрепрайона Хейкурила – Котилла-Оя; 01 – 05 марта 1940 г. в боях у ст. Хейниоки, Туоккола и Тааветти ; 10 – 13 марта 1940 г. в боях на рубеже Иля – Носкуа).

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 21 марта 1940 г. за успешное выполнение заданий командования, героизм и мужество, проявленные в боях комбриг В. И. Прохоров был награжден Орденом “Красное Знамя” [8, с. 120]. Постановлением СНК СССР от 4 июня 1940 года № 945 “О присвоении воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии” В. И. Прохорову было пожаловано звание генерал-майора [7, с. 3]

18 июня 1941 г. 80-я стрелковая дивизия выступила из района г. Проскурова и ночными маршами двинулась на “учения” к западной границе. К утру 22 июня 1941 г. дивизия достигла Тернополя. Расположившись на окраинах города, а также в окружающих его населенных пунктах, дивизия получила задание охранять штаб Юго-Западного фронта. 1 июля 1941 г. 80-я стрелковая дивизия (в составе 37-го стрелкового корпуса 6-й армии Юго-Западного фронта) вступила в бой с наступающими немецкими войсками, заняв оборону в районе сел Вишневец, Раковец, в 30 км севернее Тернополя. Принимая участие в Киевской оборонительной операции, почти ежедневно 80-я дивизия вела упорные кровопролитные оборонительные бои с хорошо технически оснащенным противником, часто атакуя противника и планомерно отступая [4, с. 131 – 132].

8 июля 1941 г. 80-я стрелковая дивизия отражала атаки танков и пехоты, обороняя Староконстантинов, неоднократно переходя в контратаки [4, с. 131 – 132; 11 с. 31 – 33, 39 – 42, 100 – 101]. 12 июля 1941 г. бойцы дивизии выбили немцев из с. Носовка на Житомирщине. Во второй половине июля 1941 года части дивизии с боями отходили на восток. Особенно тяжело бойцам соединения пришлось драться с врагом в полуокружении в районе Оратова и Осычной. Не менее кровопролитными были арьергардные бои в районе Краснополки, Ивангорода, на Уманском шоссе. В конце июля части дивизии вместе с другими соединениями 6-й и 12-й армий были окружены в урочище Зеленая Брама.

Участник тех боев С. А. Коржов вспоминал: *“Дивизия дралась храбро... И в этом немалая заслуга командира дивизии генерала Прохорова. Он личной отвагой и мужеством воодушевлял всех, дни и ночи проводил в полках, и мне, в то время коменданту штаба дивизии, нелегко бывало его найти. Чаще всего можно было встретить в боевых порядках пехоты. Навсегда запомнилось его суровое, озабоченное лицо, боль в глазах – дивизия несла большие потери... Он как-то умел оказываться там, где жарче всего. И выходил невредимым – видимо и в самом деле “смелого пуля боится”* [5, с. 4].

В составе 6-й армии 80-я стрелковая дивизия генерала В. И. Прохорова была наиболее боеспособной до последних дней и погибла в атаках прорыва 2–7 августа 1941 г. в районе урочища Зеленая Брама, сел Подвысокое и Копенковатое на Кировоградщине. Историк А. В. Исаев отмечает, что утром 2 августа И. Н. Музыченко) *“бросает наиболее боеспособное соединение армии, 80-ю стрелковую дивизию, в направлении Покотилово (населенный пункт*

примерно в 10 км южнее Подвысокого)... 3 августа 80-я стрелковая дивизия из района Копенковатое пыталась пробиться к переправам через Ятрань у Покотилово и Лебединки. Поскольку 4-й горно-стрелковой дивизии корпуса Кюблера в то же время ставилась задача наступления на Подвысокое, бой 3 августа принял форму встречного сражения... Встречный бой продолжался и в ночь с 3 на 4 августа, и днем 4 августа. 80-я стрелковая дивизия наступала из района Копенковатое с задачей захватить переправу у Покотилово – Лебединка. В 17.00 4 августа к 80-й дивизии присоединились 173-я и 189-я стрелковые дивизии... 4 августа взятие деревни Копенковатое не удалось, в то же время 18 вражеских атак были отбиты” [2, с. 421 – 422].

Боевым приказом № 0084 штаба 6 от 5 августа 1941 года 80-й дивизии предписывалось и дальше пробиваться к переправам на юг [1, л. 19 – 20]. Выполняя поставленную задачу, дивизия понесла очень большие потери. Армейское командование приняло решение выходить из окружения небольшими группами. Группа, которую вел генерал В. И. Прохоров [4, с. 132], вынуждена была защищаться от атакующего противника, и в неравном бою была практически уничтожена. В. И. Прохоров был окружен вражескими солдатами и захвачен в плен. Об этом в воспоминаниях участника тех событий, дивизионного артиллериста-зенитчика А. В. Пикинского сказано следующее: *“В попытке вырваться из окружения в ночь на 6 августа полки дивизии были переподчинены командующим направлениям прорыва. В связи с этим управление дивизии, оставшееся без подчиненных ему войск, вышло из Копеньковатого во главе с Прохоровым, Гмырей и Прейсом в составе колонны управления численностью до трехсот человек. Вышла эта группа уже после выхода всей основной колонны прорыва на Первомайск и правее ее пути... Группа попала под обстрел и приняла свой последний бой на опушке Москалева леса... Тяжело раненный в этом бою комиссар Прейс покончил с собой, раненые командир дивизии генерал Прохоров и начальник штаба полковник Гмыря были захвачены немцами в плен. К 15 часам 6 августа группа прекратила свое существование” [6].*

По другим данным, утром 7 августа 1941 г. группа во главе с генералом Прохоровым пошла на прорыв. Однако танк, в котором находился генерал, был подбит. Василий Иванович выскочил из танка, отстреливаясь, но тут же был ранен и захвачен в плен.

На мой взгляд, следует придерживаться фактов, изложенных А. В. Пикинским, которые подтверждаются данными в письмах-воспоминаниях А. Н. Коржа, И. А. Хизенко, Л. К. Лаптева, Б. И. Водовоза, К. Л. Севастьянова, Л. В. Пешкова и других. А. В. Пикинский, подводя итог тем последним событиям, пишет: *“Группа Прохорова–Прейса” не имела своей задачей прорываться из окружения с боем и до “Москалева леса” шла, в основном, открыто и только после обнаружения вынужденно провела свой первый и последний бой на свекольном поле у юго-западной опушки этого, а не собственно Голованевского, леса, в котором Прейс погиб, Прохоров был пленен, а группа прекратила свое существование, как боевое образование, уже к 15-ти часам 6-го августа” [6].*

Итак, генерал Прохоров Василий Иванович после ожесточенного боя, в котором получил ранение, *“вместе со многими ранеными и уже безоружными”* попал в плен. Бой шел в 3–4 км юго-восточнее села Краснополье, жители которого слышали его, а потом подобрали и похоронили около 80-и красноармейцев, убитых в этом бою на свекольном поле.

По некоторым данным раненный генерал Прохоров попал в Уманский лагерь. А. Н. Корж в своих воспоминаниях написал: *“По рассказам сослуживцев, оставшихся на оккупированной территории и бежавших из плена, я узнал, что он (генерал Прохоров В. И., прим. автора) был ранен и попал в плен, был в Уманском лагере”* [4]. При этом сам А. Н. Корж признается в том, что за абсолютную точность фактов поручиться не может, ссылаясь на давность событий и слабость памяти в связи с возрастом [4]. К тому же генерал-майор Я. И. Тонконогов указывал, что в Умани, в Уманской яме, никто из генералов не был” [9].

По воспоминаниям лейтенанта запаса С. А. Коржова, коменданта штаба 80-й стрелковой дивизии, когда они с группой вооружённых красноармейцев проникли в Голованевский лагерь военнопленных, чтобы вывести своих однополчан [10, с. 3], то генерала Прохорова *“в лагере не оказалось”*, а полковник Гмыря (начштаба дивизии) *“находился в таком тяжелом состоянии, что унести его было невозможно”*. Это означает, что генерал Прохоров в Голованевском лагере не был.

Мне удалось установить, что сначала генерал-майор В. И. Прохоров попал в Ровенскую тюрьму, затем его отправили в Германию в офицерский лагерь для военнопленных Хаммельбург. Генерал-майор Я. И. Тонконогов вспоминал, что *“в плену встретились в Хаммельбурге. Прохоров был с первой группой генералов: с Е. А. Егоровым, С. А. Ткаченко Познакомили меня с подпольем...”* [9]. В конце 1942 года генерал Прохоров был переведен в концлагерь Флоссенбург. Там генерал стал одним из руководителей сопротивления.

Есть интересные свидетельства очевидцев, которые находились в лагере с генералом В. И. Прохоровым. Это бежавший из Ровенского лагеря старший сержант Тимофей Дмитриевич Емец и ростовчанин Фомин, который был в лагерях Хаммельбург и Флоссенбург.

Когда раненного генерала В. И. Прохорова привезли в Ровно, то Т. Д. Емец с товарищами решили спрятать генерала. Ночью они переодели его в одежду умершего солдата и перенесли в свой барак на нары. В это время из Берлина прилетела комиссия и стали искать генерала В. И. Прохорова. Собрали и допрашивали всех пленных высокого роста, но это оказалось напрасным, поскольку *“все они одинаково заросшие, грязные, оборванные, исхудалые”* [5, с. 4]. Затем по лагерному радио стали объявлять – *“кто выдаст генерала Прохорова, то получит 1000 марок и освобождение”* [5, с. 4]. Затем фашисты по радио стали вызывать самого генерала, чтобы сдался добровольно. Это было парадоксально: генерал Прохоров в плену, а ему предлагают сдаться. Однако на восьмые сутки по приметам, передаваемым по радио, генерала В. И. Прохорова опознал и выдал *“некто Морган, из бывших одесских немцев-колонистов”* [5, с. 4]. Генерала избили и отправили в карцер. Его всеми правдами и неправдами пытались склонить к сотрудничеству. С этой целью, как утверждал Т. Д. Емец, *“по поручению вроде бы самого Гитлера в Ровно приезжал некий важный*

фашистский чин” [5, с. 4]. После очередной неудачной попытки завербовать генерала В. И. Прохорова, он избитый и без сознания оказался на мостовой общего лагеря. Ночью *“друзья Прохорова комсомольцы Емец и Абрамов”* унесли бесчувственное тело генерала в барак, а на мостовую положили труп другого пленного. Снова В. И. Прохорова прятали, переносили полуживого генерала из барака в барак. К сожалению, *“в одну из ночей эту операцию заметили вахманы, открыли стрельбу”*. В результате был убит Абрамов, а Т. Д. Емец с В. И. Прохоровым смогли скрыться в бараке. Вскоре генерала все же обнаружили и увезли. Со слов Фомина, бежавшего из лагеря Флоссенбург, *“фашисты создали непокоренному генералу кошмарные условия. Его избивали, гоняли на каменоломни, бросали в сырой карцер, силясь во что бы то ни стало сломить его”* [5, с. 4]. Генерал Прохоров был обречен, *“его морят голодом, доводят до истощения, до туберкулеза”* [5, с. 4].

Василий Иванович Прохоров погиб в концлагере Флоссенбург осенью 1943 года. Бытует мнение, что генерал-майор В. И. Прохоров был попросту забит охранниками в октябре 1943 года. Но, скорее всего, следует придерживаться фактов, изложенных в воспоминаниях генерал-майора Я. И. Тонконогова, со слов генерала Н. Ф. Михайлова, который был свидетелем гибели Василия Ивановича: *“Во Флоссенбурге Прохоров ударил капо¹ и убил. Охранники пошли и избili его до полусмерти. Затем, истощенный, он был отправлен в ревер, где ему сделали смертельный укол. Оттуда – отправили в крематорий”* [9]. Это действительно произошло в октябре 1943 года.

За годы войны в плен к фашистам попали 83 советских генерала, из них в концлагерях погибли – 22. Среди погибших навеки остался и генерал-майор Прохоров Василий Иванович, командир 80-ой стрелковой дивизии. Генерал В. И. Прохоров погиб как солдат, до последнего дня оставшись верным Родине и военной присяге.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Боевой* приказ командующего войсками 6-й армии № 0084 на выход войск из окружения 5 августа 1941 г. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). – Ф. 228. – Оп. 2990сс. – Ед. хр. 53. – Л. 19 – 21.
2. *Исаев А. В.* От Дубно до Ростова / А. В. Исаев. – М. : ООО “Издательство АСТ” : ООО “Транзиткнига”, 2004. – 710 с.
3. *История* 80-й стрелковой ордена Ленина дивизии (ОПП 80-й ордена Ленина сд, под редакцией полкового комиссара С. Ш. Прейса, 1941 г.) / Рукопись. – Архив семьи генерала Прохорова.
4. *Корж А. Н.* Воспоминания (Рукопись, г. Жданов, 16 августа 1985 г.). – Личный архив Виктора Ивановича Елецкого, г. Запорожье.
5. *Коржов С. А.* Стойкость / С. Коржов // Правда Украины. – 1973. – 15 августа. – С. 4.
6. *Пикинский А. В.* Группа Прохорова–Прейса–Гмыри (воспоминания А. В. Пикинского, командира взвода 141-го отдельного зенитно-артиллерийского

---

¹ *Капо* – это привилегированный заключённый в концлагерях фашистской Германии, работавший на администрацию и следящий за повседневной жизнью простых заключенных. Капо выполнял функции надзирателя.

- дивизиона 80-й стрелковой дивизии) / Рукопись. – Личный архив Виктора Ивановича Елецкого, г. Запорожье.
7. **Постановление** СНК СССР от 4 июня 1940 года № 945 “О присвоении воинских званий высшему начальствующему составу Красной Армии” (о присвоении В. И. Прохорову звания генерал-майора) // Правда. – 1940. – 10 июня. – С. 3.
  8. **Прохоров Василий Иванович** / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М. : Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 119 – 120.
  9. **Тонконогов Я. И.** Воспоминания о генерале В. И. Прохорове (записанные В. И. Елецким 02.04.1983 г.) / Рукопись. – Личный архив Виктора Ивановича Елецкого, г. Запорожье.
  10. **Хизенко И.** Генерал из Хмелевки / И. Хизенко // Горьковская правда. – 1970. – 2 октября. – С. 3.
  11. **Хизенко И. А.** Ожившие страницы / И. А. Хизенко. – М. : Воениздат, 1963. – 345 с.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Прохоров Виталий Геннадьевич – биолог-эколог, ведущий специалист орнитологической биостанции д. Курдюковки Калужской области Российской Федерации.

В. Г. Прохоров

Орнітологічна біостанція с. Курдюковки Калузької області Російської Федерації

ГЕНЕРАЛ ПРОХОРОВ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ: ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ТА ОБСТАВИНИ СМЕРТІ КОМДИВА 80-ї ДИВІЗІЇ

В оточенні в Зеленій Брамі загинуло не одне військово з'єднання. Трагедія, що розгорнулася влітку 1941 року на Кіровоградщині за кілька тижнів перемолола 6-у й 12-у армії Південно-Західного фронту. Тисячі солдатів і офіцерів загинули, зникли безвісти, потрапили в полон. У лісовому урочищі Зелена Брама потрапив у полон і командир 80-ї стрілецької дивізії генерал-майор В. І. Прохоров. Саме цій постаті і присвячене пропоноване дослідження. На основі архівних матеріалів, даних пошукових експедицій та свідчень очевидців, які служили та перебували в полоні з В. І. Прохоровим, автор відтворив основні віхи життя, військової служби та перебування у полоні командира 80-ї стрілецької дивізії. Дослідник повідомляє обставини за яких генерал В. І. Прохоров потрапив у полон, в яких таборах на території Рейху він утримувався, а також описує обставини за яких генерал загинув у таборі Флоссенбург в жовтні 1943 року.

Ключові слова: В. І. Прохоров, генерал, дивізія, оточення, полон, концтабір.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Прохоров Виталій Геннадійович – біолог-еколог, провідний фахівець орнітологічної біостанції с. Курдюковки, Калузької області Російської Федерації.

V. G. Prohorov

Ornithological Biostation Kurdyukovka Village, Kaluga Region, Russian Federation

GENERAL PROHOROV VASYLII IVANOVYCH: FATE AND DEATH OF THE COMMANDER OF THE 80th RIFLE DIVISION

In Zelena Brama not one military isolated unit was destroyed. In summer 1941 in Kirovograd region during several weeks the tragedy reduced the 6th and 12th Army of the Southwest Front. Thousands of soldiers and officers died, missed in action, were captured. In the forest area Zelena Brama was captured the commander of the 80th Rifle Division Major General V. I. Prohorov. This study deals with him. On the basis of archival materials, data from search expeditions and testimonies of eyewitnesses who served and were captured with V. I. Prohorov, the author recreated the main parts of life, military service and capture of commander of the 80th Rifle Division. The researcher informs about the circumstances in which General V. I. Prohorov was captured, in which camps he was held on the territory of the Reich, and also describes the circumstances of death of the general in the camp in Flossenburg in October 1943.

Key words: *V. I. Prohorov, general, division, isolation, captivity, concentration camp.*

REFERENCES

1. *Boyevoy* приказ komanduyushchego voyskami 6-y armii № 0084 na vykhod voysk iz okruzheniya 5 avgusta 1941 g. – Tsentral'nyy arkhiv Ministerstva oborony Rossiyskoy Federatsii (TSAMO RF). – F. 228. – Op. 2990ss. – Yed. khr. 53. – L. 19-21.
2. *Isayev A. V.* Ot Dubno do Rostova / A. V. Isayev. – M. : OOO “Izdatel'stvo AST” : OOO “Tranzitkniga”, 2004. – 710 s.
3. *Istoriya* 80-y strelkovoy ordena Lenina divizii (OPP 80-y ordena Lenina sd, pod redaktsiyey polkovogo komissara S. SH. Preysa, 1941 g.) / Rukopis'. – Arkhiv sem'i generala Prokhorova.
4. *Korzh A. N.* Vospominaniya (Rukopis', g. Zhdanov, 16 avgusta 1985 g.). – Lichnyy arkhiv Viktora Ivanovicha Yeletskogo, g. Zaporozh'ye.
5. *Korzhov S. A.* Stoykost' / S. Korzhov // Pravda Ukrainy. – 1973. – 15 avgusta. – S. 4.
6. *Pikinskiy A. V.* Gruppa Prokhorova–Preysa–Gmyri (vospominaniya A. V. Pikinskogo, komandira vzvoda 141-go otdel'nogo zenitno-artilleriyskogo divizionu 80-y strelkovoy divizii) / Rukopis'. – Lichnyy arkhiv Viktora Ivanovicha Yeletskogo, g. Zaporozh'ye.
7. *Postanovleniye* SNK SSSR ot 4 iyunya 1940 goda № 945 “O prisvoyenii voinskikh zvaniy vysshemu nachal'stvuyushchemu sostavu Krasnoy Armii” (o prisvoyenii V. I. Prokhorovu zvaniya general-mayora) // Pravda. – 1940. – 10 iyunya. – S. 3.
8. *Prokhorov Vasiliy Ivanovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M. : Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 119 – 120.
9. *Tonkonogov YA. I.* Vospominaniya o generale V. I. Prokhorove (zapisannyye V. I. Yeletskim 02.04.1983 g.) / Rukopis'. – Lichnyy arkhiv Viktora Ivanovicha Yeletskogo, g. Zaporozh'ye.
10. *Khizenko I.* General iz Khmelevki / I. Khizenko // Gor'kovskaya pravda. – 1970. – 2 oktyabrya. – S. 3.
11. *Khizenko I. A.* Ozhivshiye stranitsy / I. A. Khizenko. – M. : Voenizdat, 1963. – 345 s.

ABOUT THE AUTHOR

Prokhorov Vitaliy Hennadiyovich – biologist-ecologist, leading specialist of Ornithological Biostation Kurdyukovka Village, Kaluga Region, Russian Federation.

УДК 929:94 (100) “1945” – 054.65 Ткаченко

В. В. Ленченков

*Администратор сайта по истории
44-й стрелковой Киевской Краснознаменной дивизии*

ЖИЗНЬ И ВОЕННАЯ СЛУЖБА ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА С. А. ТКАЧЕНКО

Летом 1941 года в Уманском котле немецкими войсками были окружены 6-я и 12-я советские армии. В ловушку попали более 20 стрелковых, мотострелковых, танковых и механизированных дивизий. Тысячи солдат и офицеров погибли в котле, десятки тысяч попали в плен. Не смогла вырваться из окружения и 44-я стрелковая дивизия генерал-майора С. А. Ткаченко. Часть ее бойцов полегла в котле, часть – попала в плен, и лишь незначительной части солдат и офицеров удалось вырваться из окружения. Не удалось избежать плена и командиру дивизии – генералу С. А. Ткаченко. Он прошел ряд лагерей для военнопленных и погиб в концлагере Заксенхаузен. Автор исследования на основе архивных источников, опубликованных документов и свидетельств очевидцев воспроизвел основные вехи жизни и военной службы С. А. Ткаченко. В статье исследователь особое внимание уделил обстоятельствам, при которых генерал попал в плен. Также автор представил подробности пребывания С. А. Ткаченко в плену и обстоятельства его гибели 3 февраля 1945 года.

Ключевые слова: *С. А. Ткаченко, генерал-майор, окружение, прорыв, дивизия, плен, концлагерь.*

Семен Акимович Ткаченко родился 24 мая 1898 года в слободе Плахтеевка села Таромское Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. В настоящее время село Таромское вместе со всеми своими историческими частями-слободами, входит в границы города Днепропетровска. Село Таромское (Таромське, или Тарамське) – это старинное казацкое поселение, упоминание о котором в “Описі України” Г. Боплана относится к 1190 году. Но слободой Таромское становится в 1704 году, а с 1764 года объявляется государственной военной слободой. Жили здесь запорожские казаки. И в истории слободы Таромское, среди казацких семей упоминаются Ткаченки (Оводи), так, что с большой долей вероятности можно предположить, что С. А. Ткаченко относился именно к этому казацкому роду [18].

Во всех автобиографиях С. А. Ткаченко указывал, что семья была бедной, поэтому ему пришлось работать с малых лет, и не только на своей земле, но и батрачить на более состоятельных хозяев; было не до учебы. И, видимо, по этой причине, в поисках лучшей доли, семья Ткаченко снялась со своего обжитого места и подалась в Сибирь. Ведь именно в этот период (во время столыпинской реформы) сотни тысяч крестьян переселились на восток, в том числе и с Украины. Так в 1913 году семья Ткаченко оказалась в деревне Николаевка Кротовской волости Ишимского уезда Тобольской губернии.

12 февраля 1917 года, 18-летний Семен Ткаченко был призван в армию и зачислен рядовым в 36-й Сибирский резервный пехотный полк (г. Омск). В июле

1917 года с маршевой ротой он убыл на Юго-Западный фронт, где в составе 413-го пехотного Порховского полка 104-й бригады принимал участие в боях на просторах Волынской губернии. При том же 413-м полку в декабре 1917 года он прошел обучение на двухнедельных гранатометных курсах.

15 (28) января 1918 года, принятым декретом СНК РСФСР о создании новой Рабоче-крестьянской Красной армии, части бывшей Российской императорской армии фактически были распущены. В апреле 1918 года Семён Ткаченко был демобилизован и вернулся домой. Работал пастухом, батрачил в соседней деревне Мало-Скарედновское Кротовской волости в большом хозяйстве зажиточного крестьянина Винокурова. Но Гражданская война добралась до Кротовки, и в июле 1919 года Семён Ткаченко был мобилизован в армию Колчака и направлен служить в отдельную саперную роту (г. Омск). Позднее, в составе этой роты он был отправлен на фронт.

В августе 1919 года Ткаченко получил краткосрочный отпуск с выездом на родину, и обратно в свою часть он уже не вернулся [39, с. 642]¹. В сентябре 1919 года при подходе частей 51-й стрелковой дивизии Красной армии к станции Гольшманово Омской железной дороги, С. А. Ткаченко добровольно вступил в 452-й стрелковый полк 51-й стрелковой дивизии и, как опытный солдат, был назначен помощником командира взвода. В составе полка воевал на Восточном фронте против войск адмирала А. В. Колчака: под Тюменью, Тобольском, участвовал в Петропавловской операции (1919 г.).

В июле 1920 года в составе 51-й дивизии был переброшен на Южный фронт, где участвовал в боевых действиях против войск адмирала П. Н. Врангеля. В конце августа 1920 года, в период сражения за Каховский плацдарм, комвзвода Ткаченко отличился в боях Серагозской операции, за что был награжден первым своим орденом Красного Знамени (№2503; Приказ РВСР № 201 от 12. 06. 1921). В августе-ноябре 1920 года участвовал в Перекопско-Чонгарской операции, штурмовал Турецкий вал на Перекопе и Ишуньские позиции. В боях за Перекоп был ранен. За проявленную храбрость в боях под Юшунью Ткаченко вторично был представлен к ордену Красного Знамени, за что, как написано в книге “Пятьдесят первая Перекопская дивизия. История боевой и мирной жизни за 5 лет. 1919-1924”, “сильно осерчал”: *“Какой герой! Надо было Врангеля дупить – я и хаживал на “лупку”. И еще пойду, если позовет пролетарская власть”* [38, с. 290].

В ноябре 1920 года после боев под Юшунью Ткаченко был назначен командиром 2-й роты 452-го стрелкового полка, а за проявленную храбрость, в том же 1920 году он был награжден именованным наганом (№3 787). В том же году С. А. Ткаченко вступил в члены ВКП(б).

После окончания Гражданской войны части 51-й Перекопской дивизии были передислоцированы в район Одессы. Ткаченко был направлен учиться на Одесские пехотные командные курсы, которые окончил в 1921 году. В том же году в Тирасполе, где дислоцировался 452-й Бутырский стрелковый полк 51-й Перекопской стрелковой дивизии, Ткаченко вновь отличился, но теперь уже в

---

¹ В протоколе допроса после своего пленения, С. А. Ткаченко указывает, что в 1919 г он был взят в плен частями 51-й стрелковой дивизии Красной армии, а уже затем вступил в Красную Армию.

борьбе с местными повстанческими отрядами, за что был награжден вторым орденом Красного Знамени (№2 717; Приказ РВСР № 783 от 13 ноября 1926 г.).

В апреле 1922 года С. А. Ткаченко командует 6-й ротой 452-го Бутырского полка 151-й бригады 51-й Перекопской Краснознаменной стрелковой дивизии. В 1923 году, после сворачивания бригад в полки, Ткаченко назначается командиром 4-й роты 151-го стрелкового полка (бывший 452-й). Но Красная Армия сокращалась, решался вопрос, кого оставлять в армии, а кого отправлять трудиться в народное хозяйство. И тут вспомнилось, что комроты Ткаченко не знает грамоты, а умеет только расписываться. И, несмотря на то, что он очень хотел остаться служить, что он *“краснознаменец”*, что *“за свою службу в РККА не имел взысканий, а наоборот, много благодарностей и много ценных подарков”*, все же он был уволен в запас.

Уже на следующий год С. А. Ткаченко *“ликвидировал неграмотность”* и вновь вступил в Красную Армию, в свою родную 51-ю Перекопскую дивизию, где был назначен командиром взвода в один из полков. С сентября 1924 по август 1926 года С. А. Ткаченко прошел обучение в Объединенной Киевской школе подготовки командиров им. С. С. Каменева. По окончании учебы он вернулся в дивизию и был назначен помощником командира, а затем и командиром роты *“одногодичников”* в 153-м стрелковом полку (бывший 453-й полк), который в то время дислоцировался в Одессе. В апреле 1927 года за личные показатели в стрельбе был награжден нагрудным знаком *“Отличный стрелок”*.

В 1928 году С. А. Ткаченко – командир и военком 4-й роты 153-го стрелкового Краснознаменного Замоскворецкого полка 51-й стрелковой Перекопской дивизии. В семейном архиве хранится документ этого периода, в котором дается следующая характеристика его работы: *“Благодаря его правильной партийной установке и политической обработке красноармейских масс наша ячейка ВКП(б) имела непрерывное пополнение своих рядов и считалась по количеству и качеству лучшей в полку, и за год его работы рота заняла первое место в полку по политической работе и по другим дисциплинам”* [25].

1 апреля 1929 года С. А. Ткаченко был назначен командиром 1-го батальона 153-го стрелкового Замоскворецкого Краснознаменного полка. В этом же году его обвинили в троцкизме и арестовали. Однако в ходе следствия была установлена его невиновность, он восстановлен в армии и 25 ноября 1929 года назначен командиром батальона в 137-й стрелковый Киевский полк 46-й стрелковой дивизии Украинского военного округа.

С 10 апреля 1930 года С. А. Ткаченко – слушатель подготовительного курса Военной Академии РККА им. М. В. Фрунзе, а с августа 1930 года зачислен слушателем основного факультета Военной академии, которую окончил 4 мая 1934 года.

По окончании обучения в академии Ткаченко назначен помощником по строевой части командира 79-го стрелкового полка 27-й стрелковой Омской Краснознаменной дивизии им. Итальянского пролетариата Белорусского военного округа (г. Лепель), а с сентября 1935 года он исполнял должность командира и комиссара этого полка. С 16 декабря 1935 г. С. А. Ткаченко служил в должности командира и военного комиссара 79-го стрелкового полка.

17 февраля 1936 года ему присваивается воинское звание “майор”, а 13 января 1937 года майор С. А. Ткаченко был освобожден от занимаемой должности командира и военкома 79-го стрелкового полка и зачислен в распоряжение Управления по начсоставу РККА.

Зная особенности кадровых пертурбаций в Красной Армии тех лет, можно предположить, что данное отстранение от должности и перевод в распоряжение Управления по начсоставу РККА было предвестницей скорого ареста. А причиной этого, по-видимому, стал конфликт между новым командиром полка и некоторыми командирами подразделений. На такую версию наталкивает письмо, написанное С. А. Ткаченко Народному комиссару обороны маршалу К. Е. Ворошилову: *“Я много и упорно работал над собой и шаг за шагом овладевал теоретическими знаниями, культурными навыками. Но работы в этой области предстоит еще много. В 1934 г. по окончании военной академии был направлен на должность пом. командира 79 стр. полка по строевой части. Полк в то время хотя и был на хорошем счету, но все это было внешне. Познакомившись ближе с полком, я увидел целый ряд беспорядков, с которыми не мог мириться:*

- 1. Неисполнение приказаний командирами рот.*
- 2. Странные меры взысканий к бойцам со стороны командиров, как-то бег от палаток к уборной и др.*
- 3. Компанейская работа: сильный подъем перед приездом инспекции и резкое понижение после её отъезда.*
- 4. Халатное отношение к имуществу, в результате чего имелись недостатки такового (коек, котелков, простыней и пр.). В значительном количестве все это пришлось отбирать или удерживать их стоимость с отдельных лиц, что многим командирам не понравилось.*

По назначению меня командиром полка мне пришлось резко ставить вопрос о дисциплине в полку. В ответ на это, ряд командиров (Харасов, Белоглазов, Заречин, Соколов, Карташов) подали рапорта о переводе и увольнении из РККА.

При данной обстановке требовалось крепкое партийное и политическое руководство, а секретарь парторганизации работал слабо и помполит не пользовался достаточным авторитетом в полку и не только не обеспечивал боевую и политическую подготовку полка, а тормозил в ее работе. Были случаи отмены моих приказаний, переброска начсостава без моего ведома с одной роты на другую, сверхштата увеличивал количество людей. Подобные действия помполита мешали нашей согласованной работе, единства в нашей работе не было. Неоднократно об этом я докладывал начподиву и комдиву.

Моя требовательность не пришлась по нраву некоторым командирам. Стали искать всякие способы, чтобы подорвать мой авторитет в полку. Все средства были хороши чтобы “угробить меня”, так говорил майор Козлов, который получил от меня ряд взысканий за пьянство и безобразное поведение.

Он, майор Козлов, сгруппировал группу недовольных командиров (Гудовщикова, Богоутдинова, Волкова, Петрова), дает последнему задание, чтобы он также писал жалобу и во что бы то ни стало скомпрометировать

меня. Он послал ряд грязных писем в подив, комкору и Комвойсками тов. Уборевичу...” [9].

В феврале-марте 1937 года дело Ткаченко решается положительно, ареста не последовало, и 19 марта он назначается помощником командира по строевой части 53-го стрелкового полка 18-й стрелковой Ярославской Краснознаменной дивизии Ленинградского военного округа (г. Петрозаводск). 16 августа 1938 года ему присваивается очередное воинское звание “полковник”. После этого в военной биографии Семена Акимовича фиксируется ряд назначений. 19 июня 1938 года Ткаченко назначается помощником командира 31-й стрелковой Сталинградской дивизии Закавказского военного округа (г. Астрахань). 19 августа 1939 года он назначается командиром 28-й горнострелковой Горской Краснознаменной дивизии им. В. М. Азина.

В начале января 1940 года полковник Ткаченко был вызван в Наркомат обороны, где ему объявлено новое назначение на должность командира 44-й стрелковой Киевской Краснознаменной дивизии. Приказ НКО №048 вышел 8 января 1940 года.

44-я стрелковая дивизия, принимавшая участие в советско-финской войне, в первых числах января была разбита финнами на дороге Раате недалеко от финского поселка Суомуссалми. Потери дивизии были огромны. Так, в “Книге памяти” советско-финской войны указано, что только в период с 1 по 6 января в 44-й дивизии: погибло около 1,5 тыс. человек, свыше 1,5 тыс. человек получили ранения и более 2,5 тыс. человек пропало без вести, а всего с учетом больных и обмороженных выбыло из строя около 6 тысяч человек [15, с. 34 – 35]. При выходе из окружения на финской территории было оставлено почти все вооружение, военная техника и имущество.

11 января 1940 года, по приговору Военного трибунала 9-й армии, перед строем дивизии были расстреляны: командир дивизии комбриг А. И. Виноградов, начальник штаба дивизии и начальник политотдела. В журнале боевых действий дивизии со всей эмоциональностью того времени была сделана запись: *“Изменников, предателей Родины, бандитов, которые довели дивизию до временного поражения Виноградова, Волкова, Пахоменко – расстреляли”* [8, л. 47]. Однако репрессии коснулись не только командования дивизии, но и бойцов и командиров низшего звена. В период с 11 по 29 января было проведено еще 17 судебных заседаний, в ходе которых к расстрелу были приговорены 1 воентехник и 8 красноармейцев. К лишению свободы сроком на 10 лет – семь красноармейцев и один командир взвода [14].

Вот в таких условиях полковник Ткаченко вступил в командование дивизией, вот на таком фоне восстанавливалась ее боеспособность. По сути, дивизию пришлось формировать и укомплектовывать заново. В дивизию С. А. Ткаченко он прибыл 13 января 1940 года. Это было сложное время, как для Семена Акимовича, так и для бойцов и командиров 44-й дивизии. Один из бывших командиров впоследствии вспоминал, что С. А. Ткаченко в этот период побеседовал буквально с каждым командиром, лично расставляя командиров по должностям в подразделения: *“При прибытии ген-ла Ткаченко С. А. в дивизию в январе 1940 г. началась жизнь дивизии. Я тоже был на исповеди у генерала.*

Спрашивал, где я был во время гибели дивизии... Хочу добавить, что все командиры, солдаты любили генерала Ткаченко” [28].

В дивизии начались интенсивные занятия по освоению новой техники, обучению особенностям боя в местных условиях, бойцы и командиры учились ходить и воевать на лыжах, учились жить в лесу, спать в снегу, осваивали хитрости и тактические приемы финнов. А потом начались рейды на финскую территорию, причем глубина этих рейдов достигала 30 км, а продолжительность – до 7–10 дней. Не все, конечно, получалось, но финские командиры с некоторым удивлением отметили: *“Исходя из того, что русские начали активно действовать патрулями, был сделан вывод, что 44-я дивизия, имевшая с 01 по 07. 01 в ходе сражения на Раате такие большие потери, была пополнена до такой степени, что уже в начале февраля могла снова начать боевые действия” [42, s. 269].*

13 марта 1940 года закончилась советско-финская война, и в апреле 1940 года 44-я дивизия убыла обратно в Киевский военный округ. Разместилась она в Игнатпольских лагерях недалеко от Коростеня, а один полк дивизии – в Белокоровичах. 29 апреля 1940 года полковнику Ткаченко было присвоено воинское звание “комбриг”, а в июне 1940 года – “генерал-майор” (Постановление №945 от 04. 06. 40 г).

В конце июня 1940 года дивизия участвовала в походе Красной армии в Бесарабию, а в марте 1941 года была передислоцирована в район Болехово, Долина Станиславской области (ныне Ивано-Франковская обл.), в Карпаты, где начала выполнять задачу по прикрытию государственной границы с Венгрией. В апреле-мае 1941 года она была переведена на штат горно-стрелковой дивизии.

С началом гитлеровской агрессии против СССР, 44-я горно-стрелковая Киевская Краснознаменная дивизия прикрывала назначенный участок советско-венгерской границы в составе 13-го стрелкового корпуса 12-й армии Юго-Западного фронта. С 27 июня дивизия начала организованный отход на восток, ибо обстановка для войск 12-й армии, вследствие прорыва противника в полосе 6-й и 5-й армии Юго-Западного фронта сложилась настолько неблагоприятно, что войска армии вынуждены были отходить практически на пределе своих возможностей.

3 июля из-за спешки в ходе быстрого отвода войск, и при плохом взаимодействии между частями различной подчиненности, были взорваны мосты в Станиславе (ныне Ивано-Франковск) еще до отвода всех войск за реку Быстрица. В результате этого штаб и большая часть 146-го горно-стрелкового Богунского полка оказались отрезанными от дивизии. Оставшись на западном берегу реки Быстрица, Богунцы двинулась к переправе в район Езуполь, чтобы там форсировать Днестр и догнать, ушедшую вперед дивизию. Но 4 июля, в ходе переправы, полк попал под удар 101-й немецкой легко-пехотной дивизии и был рассеян в районе Монастериска, Бучач. По факту потери полка в 44-й дивизии проводилось разбирательство, велось следствие органами НКВД и военной прокуратурой. Было установлено, что штаб дивизии работал неудовлетворительно, имел место случай потери связи с полком, а соответственно, было потеряно управление этим полком со стороны командования дивизии. По итогам разбирательства 5 июля от должности были

отстранены начальник штаба и начальник связи дивизии. Командир же дивизии генерал-майор Ткаченко Военным Советом 12-й армии был предупрежден о неполном служебном соответствии.

Отход дивизии проходил очень тяжело. Днем занимали оборону, прикрывая отходившие части армии, а с темнотой снимались и всю ночь в максимальном темпе двигались на восток. С рассветом опять занимали оборону на рубежах и готовились к бою. Отдыха не было, еды не было. Ни людям, ни лошадям. Падали от усталости лошади, в орудия впрягались люди. А после боя 7 июля у Гусятина, когда фронт на участке 44-й дивизии был прорван, и бойцы оказались в окружении, пришлось в течение нескольких дней двигаться по тылам противника. Но 10 июля дивизия организовано вышла к фронту армии в районе Винницы.

Все это было отражено в боевой характеристике генерала Ткаченко, составленной 24 июля 1941 года командиром 13-го стрелкового корпуса генерал-майором Н. К. Кирилловым: *“За период боевых действий проявил следующие боевые качества: с самого начала не сумел организовать управление частями, вследствие чего до сих пор не разыскан 146 горнострелковый полк. Система управления строилась совершенно не правильно. Сейчас дело выправляется. Спокоен и хладнокровен в боевой обстановке. Временами это спокойствие переходит в неповоротливость, которая отражается на частях. В тяжелой обстановке не теряется. Иногда бывает слишком демократичен во взаимоотношениях со своими подчиненными. Дисциплинирован, но недостаточно исполнителен. Штаб работает не четко. Сам Ткаченко мало работает со штабом и мало с него требует... С командованием дивизией в боевой обстановке в основном справляется... Должности командира дивизии соответствует”* [39, с. 643].

22 июля 1941 года у местечка Липовец 44-я горно-стрелковая дивизия прикрывала отход 12-й армии. Ослабленная месячным непрерывным отступлением, уже далеко не той численности, с которой дивизия начала войну, практически не имея противотанковых средств, она вступила в бой со Словацкой моторизованной бригадой, имевшей на вооружении 43 танка, и нанесла ей серьезные потери. Для Словацкой бригады это был фактически первый бой на советской земле, и, в принципе, последний. В результате понесенных потерь, вследствие ослабления морального духа личного состава, бригада была выведена из боя, переформирована, и в дальнейшем воевала уже в виде другого войскового соединения. В письмах и воспоминаниях ветеранов 44-я горно-стрелковой дивизии, встречаются сведения, что за этот бой дивизия и её командир были представлены к награждению орденом Ленина, однако никаких документальных подтверждений этому пока не найдено.

Вплоть до 29 июля 44-я дивизия находилась в тяжелых непрерывных боях. 29 июля дивизия выводится в резерв 12-й армии. Но уже 30 июля, поскольку немецкие войска в этот день заняли село Новоархангельск и блокировали намеченный маршрут отвода войск 12-й армии, 44-й горно-стрелковой дивизии ставится задача взять село Новоархангельск, создать плацдарм на левом берегу реки Синюхи и удерживать его до подхода главных сил. Бой за село Новоархангельск 44-я дивизия генерала Ткаченко начала утром 31 июля. А в 17.00 1 августа, совместно с группой генерала В. В. Владимирова и

пограничниками, село Нерубайка и Новоархангельск были взяты, на левом берегу реки Синюха был создан плацдарм, так необходимый для выхода войск группы Понеделина из окружения.

Однако и немцы прекрасно понимали значение села Новоархангельск и имевшегося там моста. В тот же день подошедшие свежие немецкие части выбили 44-ю дивизию из села. В течение ночи Новоархангельск трижды переходил из рук в руки, но в конечном итоге село осталось за немцами, а мост через Синюху был уничтожен. Для продолжения атаки на Новоархангельск, в ночь с 1 на 2 августа 44-я горно-стрелковая дивизия переправилась через реку Синюха в районе Марьяновка, Левковка, и с утра 2 августа при поддержке 5 танков вновь начала атаки на село, но теперь уже с южного и юго-восточного направления. Штаб 44-й дивизии был развернут в с. Владимировка. Бой за Новоархангельск длился еще два дня, но взять село дивизии так и не удалось.

Исследователь Уманской трагедии О. И. Нуждин в своей книге “Уманский котел. Трагедия 6-й и 12-й армий” пишет: *“К исходу дня (3 августа, – прим.автора) в результате немецких атак, обстрелов и бомбардировок управление частями 44-й дивизии оказалось нарушенным, а штаб соединения – разгромленным. Генерал С. А. Ткаченко от близкого разрыва потерял сознание и несколько часов оставался без помощи. Придя в себя, генерал объединил вокруг себя несколько командиров и бойцов, среди которых оказался начальник артиллерии полковник К. Н. Самборский, и повел их на восток. Многие из них переоделись в гражданскую одежду, закопали свои документы, в том числе и партийные билеты в землю. В последующем группа раздробилась...”* [22, с. 168 – 169].

К сожалению, ссылка на источник этих сведений, указанная О. И. Нуждиным, относится только к информации о полковнике К. Н. Самборском, а вот что касается генерала С. А. Ткаченко, пришлось немного поднапрячься, чтобы найти, где об этом говорится, хотя, как оказалось, источник был хорошо известен. Действительно, 4 сентября в ходе допроса С. А. Ткаченко в штабе 454-й охранной дивизии был составлен отчет, в котором с его слов было записано: *“03.08. у Ново-Архангельска был ранен, остался в бессознательном состоянии на поле боя, рану перевязал, и шел через Умань на Белую Церковь...”* [24, л. 22, 23].

Однако при изучении событий 4 августа и последующих дней, нашлись многочисленные свидетельства, опровергающие эти показания С. А. Ткаченко. Эти свидетельства исходят от нескольких людей, и на первый взгляд могут быть признаны достоверными. Но вернемся к изложению хронологии событий.

3 августа немецкое командование сделало вывод, что русские атаки с плацдарма выдохлись, и 4 августа немцы сами нанесли удар по советским войскам на восточном берегу реки Синюха. Наступление началось в 9.00. Немцы начали наступление одновременно с севера, востока и юга, пытаясь разрезать плацдарм на части. На участке 44-й дивизии сильно растянутая по фронту оборона не смогла сдержать натиск немецких танков, и остатки 44-й войск стали быстро откатываться к реке Синюха. Бывший адъютант командира дивизии Н. П. Устинов вспоминал: *“Артиллеристы выпустили последние снаряды, и пехота осталась только со стрелковым оружием против немецких танков, которые нечем было остановить. Ни гранат, ни бутылок с зажигательной*

смесью. Танки начали безнаказанно давить пехоту, на почти равнинной местности. ...В штабе решался вопрос куда отступить, на восток к Днепру, или на запад, в Подвысокое к армии...” [3].

Выжившие в том бою укрылись под левым берегом реки Синюха, куда не доставал огонь немецкого оружия. Танки к берегу подойти не могли из-за прорытого вдоль реки противотанкового рва, немецкая пехота без танков к воде подойти не рискнула. Так и сидели до темноты: в воде под берегом уцелевшие бойцы и командиры дивизии, а за рвом – немецкие танки, пулеметы и автоматчики. С наступлением темноты немцы от берега немного отошли, выставив сторожевые посты с пулеметами. Вот с этого момента бойцы и командиры дивизии начали самостоятельно решать, как им выбираться из этого положения. Кто-то попытался уйти через нивы на восток и юго-восток, кто-то переправился через Синюху внутрь кольца окружения. Бывший адъютант комдива 44-й дивизии Н. П. Устинов вспоминал: *“После переправы через Синюху построились остатки полков, и командиры доложили о численности. В строю было не многим более 300 человек”* [3].

Другой ветеран 44-й дивизии, В. И. Бойко, служивший в 12-м отдельном батальоне связи, вспоминал: *“За Синюхой меня ждал радист Мас. Он помог мне выбраться из воды и мы по ручью, что впадал в реку, стали пробираться в направлении Подвысокого. Над головой одна за другой пролетали трассирующие очереди пулемётов, вспыхивали ракеты. Через некоторое время я услышал голос командира 44-й дивизии генерал-майора Ткаченко. Он собрал остатки личного состава дивизии и отдал приказ занимать оборону”* [2].

Есть и другие свидетельства бывших бойцов дивизии, которые видели генерала Ткаченко в Подвысоком вплоть до 6 августа. И все это время рядом с ним находился его адъютант, оставивший бесценные свидетельства о происходившем с генералом Ткаченко.

Итак, в ночь на 5 августа командир дивизии С. А. Ткаченко собрал переправившихся на правый берег Синюхи бойцов и командиров 44-й горно-стрелковой дивизии, и организовал оборону в районе деревни Владимировка. К 6 августа эта группа, под натиском наступавших немецких частей, отошла к Подвысокому, заняв оборону на его восточной окраине. Н. П. Устинов вспоминал: *“Восточную окраину Подвысокого обороняли все, без различия званий и должностей. Рядом со мной, после вражеской пулеметной очереди, вздрогнув, замер начальник политотдела дивизии батальонный комиссар (фамилии не могу вспомнить). Отполз в сторону, раненый в ногу, зам. комдива полковник Дубровский...”* [30].

Вечером 6 августа генерал Ткаченко в составе группы командиров перешел в Подвысокое. Не известно, был ли генерал Ткаченко на совещании у командующего, которое состоялось вечером 6 августа в Подвысоком, участвовал ли он в последней попытке прорыва в ночь с 6 на 7 августа, но следующее событие, высвеченное собранными свидетельствами, касается ночи с 6 на 7, либо с 7 на 8 августа. В эту ночь группа командиров, в составе которой был генерал Ткаченко, скрывалась в лесном массиве “Зеленая брама”. И, по словам его адъютанта Н. П. Устинова, именно при обстреле лесного массива

С. А. Ткаченко и был ранен: *“Генерал Ткаченко был ранен в голову и плечо, уже в Зеленой броне...”* [30].

В другом своем письме, жене генерала, Н. П. Устинов рассказывал, как он расстался со своим командиром: *“Тогда поступил приказ группами и в одиночку пробиваться на восток. Точно не помню 5 или 6-го августа Семён Акимович был ранен осколками снаряда в голову и правую руку. Я его перевязал, так как медсанбата и врачей уже не было. В этот же день я передел его из генеральской формы в гражданскую и таким путем пытался выйти с ним из окружения. Семён Акимович, несмотря на то, что был ранен, все же находил силы, чтобы идти. С нами был и полковник Самборский. Но в тот же день вечером мы находились в одном лесу. Уже было темно, по опушке шли немецкие танки и обстреливали из пушек и пулеметов лес. Мы залегли, но в это время мимо нас пробежала группа бойцов. Семен Акимович встал и пошёл за ними, думая, что это мы побежали, а мы этого в темноте не заметили, остались вдвоем с Самборским. Ходили по лесу, искали, но так его и не нашли...”* [31]. Таким образом, можно предположить, что С. А. Ткаченко был пленен в урочище “Зеленая брама”, либо где-то неподалеку от нее, 7 или 8 августа.

Следующее свидетельство в хронологии принадлежит начальнику отдела химических войск 12-й армии полковнику И. Ф. Карташову, который был пленен в ночь с 7 на 8 августа недалеко от села Подвысокого, а 8 августа имел встречу с генералом Ткаченко. В своей объяснительной по обстоятельствам пленения полковник Карташов написал: *“Утром с рассветом (8 августа, – прим.автора) меня с этой группой (пленных красноармейцев, – прим.автора) отправили на окраину одной деревни (название не помню) провели примерно 12 – 15 км., где находились наши военноплен. до 500 чел. В этом числе я встретил командира 44 сд генерал майора Ткаченко, он был с перевязанной головой и в брезентовом плаще (чтобы не опознали кр-цы). ...Мы друг с другом не разговаривали, а только обменивались взглядами. Они мне передали, что они объявили себя также кр-цами. Я в этом полевом лагере пробыл до 12 августа...”* [23]. По всей видимости, речь здесь идет о сборном лагере военнопленных в селе Копенковатое или Перегоновка, хотя, конечно, с точностью утверждать этого нельзя.

Что же произошло дальше? В 1944 году, в письме жене генерала Ткаченко, Н. П. Устинов написал: *“О его судьбе я знаю следующее: раненым он попал в плен к немцам, бежал, подлечился в одном селе. Пытался идти через фронт, но снова его немцы поймали и одна сволочь, бывший боец 44-й дивизии его выдал, сказал, что он генерал-майор, командир дивизии. Немцы его содержали в Житомире в лагерях военнопленных. Куда его повезли дальше, не знаю* [31].

Поскольку Н. П. Устинов в сентябре 1941 года имел еще одну встречу с С. А. Ткаченко (последнюю), и об этом здесь будет еще сказано, мы вполне можем предположить, что Н. П. Устинов сведения эти получил непосредственно от Ткаченко. С другой стороны, во время допроса 4 сентября 1941 г. С. А. Ткаченко показал, что в местечко Узин под г. Белая Церковь, он пришел 15 августа [24, л. 22, 23]. Таким образом, если принять, что приведенные выше сведения достоверны, С. А. Ткаченко понадобилась всего неделя, чтобы, вырвавшись из плена (8 августа, или немного позже), оправиться от ранения и дойти до местечка Узин. Исходя из этого, автор считает наиболее вероятным, что

С. А. Ткаченко либо сразу же удалось бежать из плена, либо он был отдан на руки местной жительницы, которая “признала в нем своего раненого мужа”.

Со слов С. А. Ткаченко, он с 15 августа работал на мельнице в Узинском колхозе. Но 2 сентября он был схвачен патрулем полевой жандармерии полевой комендатуры № 198 города Белая Церковь, которая подчинялась начальнику тыла 6-й немецкой армии. Вместе с С. А. Ткаченко было захвачено еще несколько красноармейцев, видимо, работавших там же. Всех задержанных доставили в Дулаг № 170 (г. Белая Церковь), где С. А. Ткаченко был первый раз допрошен [7, с. 332].

4 сентября 1941 г. генерал Ткаченко был передан в штаб 454-й охранной дивизии, где его несколько раз допросили в отделении Іс (разведки и контрразведки) штаба дивизии. Затем, по требованию командования 6-й немецкой армии, генерал Ткаченко был передан в штаб этой армии и там вновь был допрошен. После этого его перевезли в Дулаг № 201 (г. Житомир) с пометкой на сопроводительной записке, что командование армии больше не нуждается в допросе данного пленного и коменданту лагеря предоставляется полная свобода в отношении того, как поступить с пленным генералом.

В Дулаге № 201 С. А. Ткаченко не допрашивали, зато это вновь несколько раз сделали офицеры отделения Іс 454-й охранной дивизии. Все эти допросы сводились к установлению факта его появления 15 августа в Узине, работы в Узинском колхозе, а также обстоятельств его ареста при помощи местных полицейских. По всей видимости, немцы поверили, что С. А. Ткаченко находился в Узине с 15 августа, и что пока он работал в колхозе, “в присутствии других красноармейцев никаких высказываний не делал” [7, с. 333].

До нас дошло свидетельство только одного человека, который не только видел, но и беседовал с С. А. Ткаченко в Житомирском лагере военнопленных (Шталаг №358). И этим человеком был его адъютант - Устинов Николай Павлович². Об этом он рассказал в письме Е. А. Долматовскому, которое было написано в 1983 г. после выхода его документальной повести-легенды “Зелёная брама”, и эта история заслуживает того, чтобы привести ее здесь, хотя бы частично. Итак, в своем письме Н. П. Устинов повествует, как после безуспешной попытки перейти линию фронта, он пробирался по немецким тылам в городок Малин Житомирской области. И путь его прошел через один лесной хутор, где он повстречался с отпущенными из Житомирского лагеря “фольксдойче”. Н. П. Устинов рассказывал: “После ужина завязался разговор, из которого я узнал, что тройка из Житомирского лагеря военнопленных, немцы их отпустили и дали соответствующие документы. Они рассказывали, что в лагере, кроме красноармейцев, много разных командиров, и даже видели генерала, по фамилии Ткаченко...”

...До Житомира доехал быстро. Несколько дней крутился возле лагеря, размещенного в казармах бывшего военного городка. (Чуть ли ни 20 лет в них размещалась 44-я стр. дивизия.) Наблюдал, куда и как водят пленных на работы, как ведет себя охрана. Обратил внимание, в городе бывает много жителей из окрестных сел, ищут своих родных. Люди обычно скапливаются на поворотах

---

² Стационарный лагерь *Stalag-358* был сформирован в Житомире 15 сентября 1941 г., а временный лагерь *Dulag-201* был перебазирован под Харьков.

улиц, и когда колонна поворачивает, то один конвоир проходит вперед, а второй еще за углом, в это время люди бросают в колонну хлеб, картошку и др. продукты, выкрикивают фамилии своих родственников. Появляется второй конвоир, и, размахивая прикладом, отгоняет людей в сторону. Прикинул, если иметь свежую гражданскую одежду, пару булок хлеба и рассчитать попасть в крайний ряд колонны между двумя конвоирами, то, сдернув с себя грязный плащик и держа в руках булки хлеба, можно изобразить местного жителя и отделаться ударом приклада по шее. А дальше есть "папир".

Правдами-неправдами достал для генерала гражданскую одежду, хлеб, и вечером, пристроившись к колонне пленных возвращавшихся с работы, очутился в лагере.

Ночь на грязном, голом, цементном полу, показалась вечностью. Окна выбиты, сквозняк, люди жмутся друг к другу, во сне стонут, выкрикивают, а на мне все начинает шевелиться (на свежего полезли вши). В голову лезут тревожные мысли, сомнения, а если не выберемся отсюда, не по себе, жутко.

Днем разыскал генерала. Изменился Семен Акимович. Появились большие черные усы, на голове кавалерийская фуражка, на плечи накинута длинная шинель. Он удивленно посмотрел и сожалеющее протянул: "И ты, Николай, в плену". Когда же узнал, что я пришел его спасать, повлажнели глаза у генерала. Я изложил свой план. Генерал долго молчал, видно взвешивал все за и против, а потом уж сказал: "Нет, мне отсюда не уйти, я под особым надзором, охрана лагеря знает меня в лицо, на работы не выпускают, часто проверяют, а тебе нужно немедленно уходить, ты заметил, как охранник внимательно смотрел, когда ты подошел ко мне. Потянут на допрос, считай конец, замордуют. Уходи, если пробьешься к нашим, исполни мою единственную просьбу, напиши письмо Сталину, передай, что генерал Ткаченко, попавший раненым в плен, никогда, до самой смерти, не изменит Родине, не позарится на посулы фашистов, жил и умрет коммунистом... Весной 1943 г. с партизанского аэродрома ... выполнил просьбу генерала, вместе с другими партизанскими письмами ушло и мое письмо на имя Сталина" [30].

В конце сентября – первых числах октября 1941 года С. А. Ткаченко из Житомирского лагеря военнопленных был этапирован в офицерский лагерь Oflag XI A (Офлаг-ХІ А), который располагался в бывшем военном городке по улице Ковельской украинского местечка Владимир-Волыньский. Прибыл генерал Ткаченко в Офлаг ХІ А 4 октября 1941 года. По прибытии в лагерь ему был присвоен регистрационный номер № 2107.

Этим же этапом, но из Шепетовки, прибыл еще один плененный командир дивизии – генерал-майор Куликов Константин Ефимович. Он попал в плен 15 сентября 1941 г. под Оржицей. Во Владимир-Волыньском офицерском лагере Куликов получил регистрационный № 2108.

Генералы С. А. Ткаченко и К. Е. Куликов были первыми советскими генералами, которые прошли через этот офицерский лагерь военнопленных. Немного позднее здесь будут содержаться: командующий 6-й армией генерал-лейтенант И. Н. Музыченко, командующий 12-й армией генерал-майор П. Г. Понеделин, командир 13-го стрелкового корпуса генерал-майор

Н. К. Кириллов, начальник штаба 37-й армии генерал-майор К. Л. Добросердов и другие генералы.

Для многих пленных советских офицеров Владимир-Волынский лагерь военнопленных был последним пунктом на пути между Уманью и лагерями в Германии. Через этот лагерь пришлось пройти и большинству командиров 44-й горно-стрелковой дивизии, однако автору известен только один человек, оставивший упоминание о своей встрече с генералом С. А. Ткаченко.

В. И. Бойко писал: *“В конце сентября 1941 года здесь я встретил своего командира 44 гсд генерал-майора Ткаченко. Он был в длинной кавалерийской шинели, тощий, как и все военнопленные. С окружения вышел. В плен попал около Днепра. Говорили, что его выдал немцам его же собственный шофер”* [27].

А 16 октября 1941 года, т.е. спустя 12 дней, генералы С. А. Ткаченко и К. Е. Куликов были отправлены в Германию, в офицерский лагерь военнопленных Oflag XIII D (Офлаг XIII Д).

Лагерь Офлаг XIII D располагался на территории полигона вблизи городка Хаммельбург в Нижней Франкии севернее Вюрцбурга. Вся территория лагеря была разделена на 9 блоков, 3 блока составляли советский сектор лагеря. Сектор для пленных командиров Красной армии начал действовать с лета 1941 года. Первые эшелоны с советскими пленными прибыли в лагерь, предположительно, 20 июля 1941 года, а уже 10 августа 1941 года в советском секторе лагеря числилось 4 753, а на 1 декабря того же года – 5 140 офицеров [16, с. 19].

В сентябре 1941 года в лагере содержалось 7 советских генералов: Х. Н. Алавердов, И. А. Благовещенский, Ф. И. Трухин, И. С. Никитин, Е. А. Егоров, Е. С. Зыбин, Д. Е. Закутный.

20–22 октября 1941 года в лагерь Офлаг XIII Д прибыли генерал-майоры С. А. Ткаченко и К. Е. Куликов [12]. А до конца октября 1941 года в лагере уже было 12 генералов³

С самого начала заполнения советского сектора, немцы проводили политику разделения военнопленных по национальному признаку. Делалось это, чтобы внедрить в сознание пленных, что советский народ не един, чтобы породить недоверие между пленными разной национальности, сформировать враждебное отношение друг к другу. Так, пленных украинцев и белорусов размещали во втором блоке, а русских и все остальные национальности — в первом. Второй блок назывался украинским, Первый – русским. С. Н. Сверчков в своих мемуарах писал: *“Это было совершенно непонятно, вопрос национальности был в Советском Союзе настолько на заднем плане, так редко приходилось сталкиваться с этим, что наши офицеры растерялись. Этот приказ на такое разделение был подобен тому, что нам предложили бы разделиться на голубоглазых, сероглазых и кареглазых. Долго одни перебежали в русскую группу, другие – в украинскую. Многие действительно не знали, как определять себя, другие комбинировали, что выгоднее. Наконец, с помощью немцев русские были водворены в 1-й блок, украинцы и белорусы во 2-й. Так как*

---

³ Кроме С. А. Ткаченко и К. Е. Куликова в октябре в лагерь прибыли генерал-майор М.И.Потапов и генерал-майор В.И.Прохоров.

2-й блок состоял из каменных зданий, а 1-й из деревянных барачных, мы поняли, что русским быть не так выгодно” [10].

Оказавшись в плену, командиры Красной Армии выпадали из сферы воздействия советской пропаганды, оставались без пристального внимания политработников и органов НКВД. В офицерском лагере появилось свободное время и наступал период осмысления происходящего со страной, с Красной Армией и лично с ними. Теперь они могли слушать, обсуждать услышанное и высказывать свое мнение. Примеров тому в мемуарах и документах можно найти много. Например, 2 сентября 1941 года штаб 2-й Румынской горно-стрелковой бригады доводил до своих подчиненных частей “выводы о состоянии войск и руководства русскими соединениями, окруженными и уничтоженными в районе Умани”. В разделе “Причины поражения русских, по заявлениям офицеров 6 и 12 армий” отмечалось:

“У всех офицеров существует ярко выраженная боязнь органов НКВД. Слежка и непрерывные наблюдения за офицерами очень сильно мешают их деятельности. Командир 8-го корпуса заявил: “Первые же дни, проведенные в плену, сделали из нас других людей. Я и мои товарищи впервые смогли поговорить искренне...”. [37, л. 296]⁴.

Яркое описание лагерных дискуссий дал в своих воспоминаниях полковник В. А. Новобранец. Описывал он Владимир-Волынский офицерский лагерь, но разве этого не было и в других лагерях? Итак, слово В. А. Новобранцу: *“...Только в фашистском плену мы, граждане Советского Союза и многие члены партии, получили точную и правдивую информацию о нашей жизни. Мы поражались, удивлялись, возмущались, но нельзя было не верить фактам, которые сообщали очень уважаемые и авторитетные люди.*

Были среди нас и такие, которые считали, что факты беззакония, нарушения ленинских принципов не могли пройти мимо Сталина. Он знает о них. А если знает и не поправляет, значит, делается с его согласия.

– Нет, не может быть! – кричали этим скептикам другие. – Его обманывают!

– А если он не видит и не знает, что творится в стране, значит он лопух! Значит, такой человек не имеет право занимать первый и самый ответственный пост в государстве! – парировали те, которые открыто обвиняли Сталина.

Особенно активным критиком сталинской политики был некий полковник Кулик. Но он критиковал Сталина с других позиций. Лежа на верхних нарах, он во всеуслышанье говорил:

– Мы создали строй хуже царского. Коммунистические идеалы для нашей крестьянской страны оказались нежизненными. Крестьяне не могут жить без частной собственности. Работать в колхозах они не будут!..

... Я спросил Семеса, что это за человек, откуда?

---

⁴ Командир 8-го стрелкового корпуса 12-й армии Южного фронта генерал-майор Снегов Михаил Григорьевич был пленен 07.08.1941 г. с. Копенковатое (по другим данным 8.08.1941 г. с. Подвысокое).

– Э-э, он не такой дурак как кажется! -- ответил Семес. – Это полковой комиссар, член Военного совета армии.

– Вот это да! Так чего же он хочет?

– А черт его знает. Говорит – переменялись взгляды...” [21, с. 277, 278].

И в генеральском бараке лагеря в Хаммельбурге кипели страсти, искали виновных в случившейся трагедии, анализировали свои ошибки и ошибки вышестоящего командования. Да и не только это. Обсуждали и будущее России, поскольку в 1941 году далеко не у всех была убежденность, что советское государство выстоит в этой войне. Отголоски этих разговоров и обсуждений мы находим в показаниях и протоколах допросов тех, кому посчастливилось вырваться из плена, и оказаться за линией фронта, и тех, кто вернулся (или кого насильно вернули) в СССР после войны. Так, например, бывший генерал-майор Закутный в августе 1945 года на допросе в ГУКР “СМЕРШ” показывал, что в таких разговорах участвовали многие генералы, и что наиболее резко обвиняли руководство страны в поражениях Красной Армии генералы Никитин и Ткаченко, а последний к тому же, называл себя “украинским националистом” [5, с. 171].

Однако постепенно в бараке, где содержались высшие советские офицеры, оформились две непримиримые группы, которые начали борьбу за влияние на всю массу советских военнопленных. Ядром одной группы стали генералы Трухин, Благовещенский и бывший прокурор 100-й стрелковой дивизии военюрист Мальцев. Ядром второй группы стали генералы Никитин, Ткаченко и Алавердов.

В сентябре 1941 года с разрешения немцев в лагере была создана “Русская трудовая народная партия” (РТНП). Инициатором создания РТНП был бывший прокурор 100-й стрелковой дивизии военюрист С. А. Мальцев. В октябре 1941 года эту партию возглавил Ф. И. Трухин, который в том же месяце был назначен старшим над военнопленными Хаммельбургского лагеря. Трухин лично разработал положение о работе военного отдела “партии”, в котором изложил указания о формах и методах вербовки военнопленных в формирования для борьбы против Красной Армии и о порядке их формирования.

В лагере начинают издаваться газеты “Клич” (для русских) и “Нова доба” (для украинцев), в которых Трухин помещал военные обзоры, “возводилась клевета на Красную Армию и ее командование, восхвалял немцев и предвещал их скорую победу над Советским Союзом”. Также Трухин разработал программу лекций и бесед, которые проводились членами РТНП. Например, был проведен целый цикл бесед по книге Альбрехта “В подвалах ГПУ”, изданной в Берлине в 1941 году [6, с. 238]. Конечно, немецкое командование всячески поддерживало инициативу руководства РТНП по “просвещению” советских военнопленных.

Пытаясь пресечь активность Трухина и его сподвижников, генерал И. С. Никитин собрал генералов и потребовал от Трухина прекратить заниматься антисоветской агитацией среди военнопленных офицеров. Между ними произошел крупный спор. На этом совещании, кроме генерала Никитина и Трухина, присутствовали генералы Х. Н. Алавердов, С. А. Ткаченко, Е. А. Егоров, К. Е. Куликов, Е. С. Зыбин. Генерала Никитина активно поддерживали генералы Ткаченко и Алавердов. Однако Трухин не прекратил своей деятельности. Тогда генерал Никитин вторично собрал генералов. На этом собрании он запретил

называть Трухина генералом и сказал, что *“Трухин изменник и предатель Родины и не достоин быть советским генералом. Впредь никто не должен с ним не только разговаривать, но и здороваться”*. Трухину был объявлен бойкот, а на дверях его комнаты ночью генерал С. А. Ткаченко и майор Н. Ф. Панасенко написали *“Смерть изменнику Родины”*, в результате чего Трухин боялся выходить из комнаты после захода солнца [26, с. 138].

Следует отметить, что результатом деятельности группы генерала Никитина стало произошедшее в сентябре-октябре 1941 года объединение существовавших и разрозненных ячеек сопротивления в единую подпольную антифашистскую организацию, во главе которой встал сам генерал-майор Никитин. Видимо, в конце октября – начале ноября 1941 г. в состав бюро подпольной организации был введен и С. А. Ткаченко.

Генералу Ткаченко было поручено организовать выпуск и распространение листовок. Эта работа была связана с большим риском, поскольку в лагере к тому времени уже действовала разветвленная сеть осведомителей гестапо. Эту задачу удалось решить с помощью французских военнопленных, через которых достали необходимые для этого письменные принадлежности – карандаш и бумагу.

В начале декабря 1941 года генералы Трухин, Зыбин и Благовещенский составили и подписали обращение к германскому военному командованию, предлагая свои услуги в борьбе против советской власти⁵. Кроме того, они предложили немцам приступить к формированию из числа советских военнопленных *“добровольческих”* отрядов для борьбы с воинскими частями Красной Армии и партизанами, выразили готовность возглавить эти отряды и, не дожидаясь ответа на свое обращение, приступили к вербовке военнопленных офицеров в *“добровольческие”* батальоны.

Данное обращение было предложено подписать и всем остальным генералам, находившимся в лагере. 12 марта 1946 года в ходе допроса в ГУКР *“СМЕРШ”* бывший генерал-майор Е. С. Зыбин так описывал происходившее: *“Обращение к германскому командованию было составлено нами (Благовещенским и Зыбиным, - прим.автора) с санкции и при прямом участии немецкого капитана ЗИФЕРСА – начальника отделения германской разведки Абвер при Хаммельбургском лагере.*

ЗИФЕРС вызвал меня и БЛАГОВЕЩЕНСКОГО, откорректировал обращение и предложил БЛАГОВЕЩЕНСКОМУ собрать пленных генералов Красной Армии, содержащихся в лагере, зачитать им проект обращения и провести соответствующую работу с тем, чтобы они также подписали этот документ...

...БЛАГОВЕЩЕНСКИЙ в тот же день собрал генералов в одну комнату и, прочитав текст обращения, предложил им подписать его.

---

⁵ В конце ноября 1941 г. Трухин был вызван из лагеря в Берлин, поэтому работу по подготовке обращения завершали Зыбин и Благовещенский. При подписании данного обращения за Трухина расписался Благовещенский. Кроме них обращение также подписал генерал-майор Егоров.

Однако бывшие тогда в Хаммельбурге генералы — НИКИТИН, АЛАВЕРДОВ, ТКАЧЕНКО, ПРОХОРОВ и СОТЕНСКИЙ заявили, что они не намерены обсуждать это предательское обращение, и от подписи отказались.

После этого БЛАГОВЕЩЕНСКИЙ разговаривал с каждым генералом в отдельности, но никто из них подписать обращение не согласился...

...ВОПРОС: Что стало с генералами, отказавшимися от подписания обращения к германскому командованию?

ОТВЕТ: Генералы НИКИТИН, ТКАЧЕНКО, ПРОХОРОВ, АЛАВЕРДОВ и СОТЕНСКИЙ после отказа их от подписи обращения к германскому командованию в разное время были отправлены в концлагеря, где подвергались избиениям и издевательствам со стороны немцев, в результате чего некоторые из них умерли, а некоторые были расстреляны” [6, с. 239].

Таким образом, можно сказать, что уже в начале декабря 1941 года, устроив данную провокацию против советских генералов в лагере Хаммельбург, немецкое командование четко очертило среди них круг “неблагонадежных”, что, по сути, и определило их дальнейшую судьбу.

В конце декабря 1941 года через французских военнопленных подпольщики узнали о поражении немецких войск под Москвой. Надо было распространить эту весть в советском секторе и одновременно разоблачить те сводки, которые немцы размещали на огромной доске в центре лагеря. Генерал Ткаченко и майор Панасенко написали листовку и повесили ее рядом с немецкой сводкой. “В течение нескольких часов администрация лагеря не замечала листовки. Гестаповцы, проходившие мимо доски, посмеивались: читайте, русские свиньи, как вас бьют на фронте. А мы читали в листовке о действительном положении на фронте, о лживости немецкой информации и призывы бороться с фашистскими предателями. Но когда возле сводок собралась большая толпа военнопленных, чего раньше не бывало, гестаповцы заподозрили неладное. Один из них, знавший русский язык, подошел к доске и прочел листовку. По команде солдаты и полицаи стали разгонять и избивать пленных. Несколько человек было брошено в карцер” [17, с. 28].

Новость о разгроме немцев под Москвой быстро разлетелась по всему лагерю, содержание листовки передавалось пленными из уст в уста, но и немцы узнали о существовании в лагере подпольной организации. Машина гестапо заработала на полную мощность. Была усилена охрана, введены ограничения на перемещение между блоками. Начались вызовы в гестапо, где людей избивали, требовали выдать информацию о подпольной организации. На допросе в гестапо побывали генералы Алавердов и Ткаченко.

После допроса было решено временно спрятать С. А. Ткаченко, для чего его с помощью заведовавшего инфекционным отделением “ревира” Г. Куклина, “устроили” в инфекционный барак и спрятали среди тифозных и дизентерийных больных. Самому Никитину товарищи посоветовали, перед пленными открыто не выступать, вести себя осторожнее. Но генерал Никитин продолжал свою деятельность, в том числе и заявлял протесты администрации лагеря по поводу издевательства над военнопленными. Такое поведение Никитина вызывало недовольство немцев, и он неоднократно подвергался обыскам. Об этих фактах, уже после войны, давал показания органам НКВД бывший командир кавполка

36-й кавдивизии имени И. В. Сталина Орловский Иван Илларионович, сражавшийся в составе корпуса генерала Никитина: *“В конце декабря 1941 года Никитин был вызван в гестапо и по возвращении мне рассказывал, что его обвиняют в проведении агитации против немцев и угрожают. Прощаясь со своими товарищами по лагерю, Никитин заявил, что он до конца жизни будет предан советской власти и высказал убежденность, что Советский Союз в войне все равно будет победителем”* [35].

4 января 1942 года И. С. Никитин и Х. Н. Алавердов вновь были вызваны в гестапо. Им предъявили обвинение в проведении антифашистской агитации, в организации сопротивления мероприятиям немецкого командования. Утром 5 января 1942 года генералы были отправлены из лагеря в составе партии военнопленных численностью 60–70 человек. Предварительно с них сняли обмундирование, и одели в старую одежду и в колодки [36]. Генералы И. С. Никитин и Х. Н. Алавердов были перевезены в Нюрнбергскую тюрьму гестапо и по данным ГУК МО СССР там расстреляны в апреле 1942 года [39, с. 643; 1, с. 40].

5 сентября 1942 года органами НКВД было возбуждено уголовное дело № 4 560 по обвинению генерал-майора Никитина Ивана Семеновича в измене Родины. Военной коллегией Верховного суда СССР он заочно был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу. Его супруга была помещена в тюрьму города Алма-Ата, а затем выслана на пять лет в Павлодарскую область. И только в 1954 году, на следующий год после смерти Сталина, генерал Никитин был реабилитирован, а его семье назначили пенсию.

23 октября 1942 года Военной коллегией Верховного суда СССР генерал-майор Алавердов Христофор Николаевич был обвинен в измене Родине, осужден по ст. 58-1, п. “б”, и приговорен к высшей мере наказания – расстрелу. 22 декабря 1956 года определением Военной коллегией Верховного суда СССР он был также реабилитирован “за отсутствием состава преступления” [1, с. 40].

У изучающего материалы, свидетельства и воспоминания узников лагеря Хаммельбург, может создаться впечатление, что после ареста генерала Никитина, подпольной организацией в советском секторе лагеря руководил генерал-майор Тхор Григорий Илларионович. Однако это не совсем так, поскольку генерал Тхор из Берлинской тюрьмы на Принцальберштрассе-5 был доставлен в лагерь только 7 июня 1942 года. Об этом свидетельствует запись в его пересыльной карте [11]. Один из основателей подпольной организации в советском секторе лагеря Хаммельбург майор Николай Филимонович Панасенко последовательность вхождения генералов в состав подпольного комитета обозначил так: *«В первый комитет вошли генералы И. С. Никитин и Х. Н. Алавердов, я (Н. Ф. Панасенко – прим. автора), немного позже генерал С. А. Ткаченко, капитаны А. К. Ужинский и А. Н. Поносков. Летом 1942 г, когда прибыл (в мае) [так в документе, прим.автора] генерал Г. И. Тхор – он вошел в состав комитета, и в середине лета 1942 г. привезли генерала Н. Ф. Михайлова. Он тоже вошел в состав комитета, потом Д. М. Карбышев. Вот последовательность включения в состав комитета генералов”* [33]. Таким образом, получается, что с 5 января по начало июня 1942 года в состав подпольного комитета входили генерал-майор Ткаченко, майор Панасенко,

капитаны Поносов и Ужинский. Возглавлял комитет в этот период, по всей видимости, генерал Ткаченко, как старший по званию, и имевший очень большой авторитет в лагере среди соратников по борьбе и военнопленных.

Летом 1942 года подпольный комитет начал подготовку к массовому побегу. Были разработаны маршруты, изготовлены копии с мелкомасштабной карты, подготовлен запас продуктов, припасены ножницы для резки проволоки забора ограждения. Сформировано было три группы и, соответственно, намечено три маршрута движения: первая группа генерала Г. И. Тхора должна была идти через Чехословакию и Польшу в район Пинских болот; вторая группа – С. А. Ткаченко – в Югославию; третья группа – майора Н. Ф. Панасенко – в Швейцарию. Но в намеченный день бежать не удалось. А затем в ходе обыска в “ревире” были обнаружены запасы продовольствия и ножницы. Гестапо начало очередную волну террора. Впоследствии, выжившие подпольщики, указывали, что предателем оказался комбриг Дворкин [32]. На это также может указывать, и дошедшее до нас свидетельство, что *“по словам пленных генералов, они его бойкотировали, и даже выселили из своей комнаты, барака”* [29].

Осенью 1942 года начались аресты. В середине ноября был арестован генерал Тхор. 18 декабря 1942 года генерал Н. Ф. Михайлов, а также еще несколько генералов и 22 офицера. Генерал-майор С. А. Ткаченко был арестован гестапо 10 февраля 1943 года. В этот же день было арестовано еще 18 человек, в том числе генералы П. Г. Новиков, Т. Я. Новиков, В. И. Прохоров, С. В. Вишневицкий [32]. 11 февраля 1943 года они были доставлены в Нюрнбергскую тюрьму гестапо. Николай Тимофеевич Копелец, один из тех, кто был арестован гестапо в этот день, вспоминал: *“После тщательного обыска и жестокого, до потери сознания, избияния нас загнали в тесную камеру. Здесь на стене нами была обнаружена надпись: “Генерал Тхор, 18-го декабря 1942 года”. Под этой надписью следовали фамилии тех, кто был арестован и увезен вместе с Н. Ф. Михайловым. Стало ясно, что из Хаммельбурга путь вел в Нюрнбергскую тюрьму гестапо. А дальше?*

Неоднократные допросы, производившиеся по три-четыре раза в сутки и сопровождавшиеся зверскими пытками, издевательствами и избияниями с требованиями подписать показания о том, что мы состояли в подпольной организации и готовили вооруженный побег, вели агитацию, как среди военнопленных, так и среди немецких солдат, саботировали сами и подготавливали других к саботажу мероприятий немецкого командования, что наш руководитель Тхор, что им все это давно известно и что Тхор во всем признался, были безрезультатными” [40, с. 181 – 182]. Затем арестованным было предъявлено обвинение в организации побега и в большевистской пропаганде. Также было объявлено, что они лишены статуса военнопленного. Теперь они преступники и враги Германского рейха. Февральской ночью 1943 года арестованных вывели из камер, заковали попарно в кандалы и препроводили в каторжный концлагерь Флоссенбург. Так С. А. Ткаченко стал заключенным № 3 068.

В карте арестованного (Häftlingskarte), которую завели по прибытии С. А. Ткаченко в концлагерь Флоссенбург, записано, что он прибыл из тюрьмы гестапо Нюрнберг-Фюрт 25 февраля 1943 г.⁶ [41].

О С. А. Ткаченко в период нахождения его в лагере Флоссенбург известно очень мало, в основном это общие фразы о тех издевательствах, которые пришлось испытать всем советским военнопленным, помещенным в этот лагерь. Однако известно, что в лагере также действовала подпольная интернациональная организация, и что С. А. Ткаченко входил в состав этой организации, а также, что он участвовал в подготовке восстания. Один из активных участников подполья лагерей Хаммельбург и Флоссенбург Н. Ф. Панасенко писал: *“Тяжелые непосильные работы на каменоломне (12 часов в день), голод, избиения, травля собаками, виселицы, расстрелы, люди не выдерживали и шли на проволоку, чтобы эсэсовцы убили с вышки, вешались на своих ремнях, сходили с ума, заживо падали мертвыми. Несмотря на эти жуткие условия Семен Акимович всегда оставался бодрым и честным человеком.*

Летом 1943 года Семен Акимович был направлен в рабочую отдельную команду (800 человек) и был куда-то направлен на работу. Место рабочей команды я не помню...” [32].

Об участии генерала Ткаченко в подпольной организации лагеря Флоссенбург упоминает и генерал-майор Я. И. Тонконогов: *“В плену встретились в Хаммельбурге, Прохоров В. И. был с первой группой генералов: Егоровым, Ткаченко С. А. Познакомили меня с подпольем...”* [4].

В штрафном лагере Флоссенбург С. А. Ткаченко находился 7 месяцев и 10 дней. 5 октября 1943 года, в составе партии советских офицеров, он был этапирован в концлагерь Заксенхаузен. Вначале С. А. Ткаченко был доставлен во внешний лагерь Бад Сааров, а 26 октября 1943 года он был переведен в, так называемый “общий лагерь” концлагеря Заксенхаузен. При регистрации заключенному Семену Ткаченко был присвоен № 72 153 [13].

Советское подполье в концлагере Заксенхаузен зародилось в 1942 году, а оформилось в конце 1942 – начале 1943 года с прибытием в лагерь и вовлечением в сопротивление генерал-майора Зотова Александра Семеновича, который и возглавил подпольный комитет. Постепенно движение сопротивления разрасталось, вовлекая в свою орбиту все большее число людей. Устанавливались связи с интернациональными группами сопротивления, прежде всего с немецкими коммунистами, польскими, чешскими, французскими и др.

Одним из проявлений установившихся связей с интернационалом узников стало усиление продовольственной помощи. Советским заключенным продуктами помогали немцы, французы, чехи, поляки, но больше всего норвежцы и датчане, получавшие посылки из дома чаще и больше других. В результате смертность от истощения среди советских заключенных лагеря понемногу

---

⁶ В другой карте (карте выдачи имущества, оформленной в лагерь Флоссенбург), стоит отметка, что Ткаченко С.А. доставлен в лагерь 23. 02. 1943 г. (Источник: *Effektenkarte des Konzentrationslagers Flossenbürg Doc. No. 11027187#2 (1.1.8.3/ TILG-TOMR/00059278/0002) in conformity with the ITS Archives*)

уменьшилась. В свою очередь это позволило усилить деятельность подпольной организации.

В первой половине 1943 года у заключенных лагеря начали возникать замыслы об освобождении из плена путем вооруженного восстания. Для подготовки к восстанию нужны были боевые командиры, которых в лагере явно не хватало. И именно в этот период и прибыли в “общий лагерь” генералы Ткаченко, майоры Козловский, Пирогов и другие.

Руководитель подпольного комитета лагеря А. С. Зотов вспоминал: *“Генерал-майор Ткаченко быстро наладил связи с советскими и иностранными товарищами, работавшими на сортировке обуви... С помощью электрика Ивана Мальшева они установили еще один тайный радиоприемник. На заводе снаряжения генерал-майор Ткаченко объединил под своим руководством активных подпольщиков: политрука Михаила Яицкого и его друзей Николая Коченко, Алексея Куйбышева, Николая Николаева и других, занимавшихся тайным вредительством.*

Немалые силы активных борцов неожиданно были выявлены Семеном Акимовичем в “Арбайтскригсгефангенлагере”... Впоследствии, когда вопрос о подготовке вооруженного восстания встал на практическую почву, именно эти храбрецы одними из первых создали крепкие военные подразделения в различных командах” [19, с. 36 – 37].

Разработанный план восстания предусматривал: нарушение внутренней и внешней связи в лагере; внезапный захват складов с оружием и боеприпасами, орудия и танки, находившиеся на складах и в ремонтных мастерских; нападение на опорные пункты – комендатуру, военный городок, радиостанцию, центральную браму, внутрилагерную тюрьму и вышки охраны. Предполагалось также, что если советская армия будет достаточно близко, заключенных-шоферов переодеть в эсэсовскую форму и направить на бронемашинах к линии фронта за помощью.

Однако возрастающая сила подпольной организации, победы Красной Армии и годы лишений в плену породили различия во мнениях о моменте начала восстания в лагере. С “опробитыми” предложениями, как назвал их А. С. Зотов, выступил С. А. Ткаченко. В частности, он настаивал *“на более открытых формах пропаганды. Он считал, что презрение к эсэсовцам должно не таиться в душе, а выливаться наружу; в этом он видел один из лучших методов дальнейшего сплочения заключенных. Говоря о восстании, он считал, что численное превосходство повстанцев, вооруженных хотя бы камнями, в любое время обеспечит успех в бою с эсэсовцами, если действовать по принципу: смелость города берет. В случае успеха повстанцы, по его мнению, могли бы идти на соединение с узниками других концлагерей и вместе с ними пробиваться навстречу Советской Армии даже в том случае, если бы она находилась на расстоянии 300 – 400 километров” [19, с. 47].*

Подпольный комитет же, во главе с А. С. Зотовым, считал это неправильным. А. С. Зотов настаивал, чтобы правила конспирации соблюдались неукоснительно, ибо только при такой конспирации можно избежать провала, и только так можно сохранить организацию в условиях действующей широко разветвленной шпионской сети гестапо. Также подпольный комитет считал, что

восстание может быть успешным только при условии захвата оружия, а начало выступления должно быть приурочено к моменту, когда советские войска приблизятся к Берлину. Однако С. А. Ткаченко не согласился с мнением подпольного комитета. Он мало заботился о конспирации. После вечерней поверки и в воскресные дни, когда узники имели несколько больше свободного времени, чем обычно, возле него зачастую толпились люди. Конечно, среди них могли быть и предатели [19, с. 47 – 48].

Наверное, нельзя сказать, что между А. С. Зотовым и С. А. Ткаченко возник конфликт, но подпольным комитетом было принято решение, что если с Зотовым что-то случится, во главе советского подполья должен будет встать генерал И. М. Скугарев, даже, несмотря на его тяжелую болезнь – у него была открытая форма туберкулеза.

Участник подполья концлагеря Заксенхаузен В. Я. Шамин вспоминал: *“Мне не раз приходилось слышать, как Зотов сетовал на пылкий характер генерала Ткаченко. Он считал его чистым, глубоко преданным Родине, но недопустимо темпераментным в данной обстановке человеком. Может быть, поэтому в одной из бесед Зотов сказал мне:*

– В случае гибели меня заменит Скугарев. Он очень болен, но все же дал согласие...” [19, с. 100].

В ночь на 2 февраля 1945 года из бараков “общего лагеря” под предлогом эвакуации были изъяты более сотни заключенных и выведены на “Апельплац”, освещенный прожекторами со всех сторон. К ним также присоединили 50–60 человек из “Арбайтскригсгефангенлагере”. Когда заключенные поняли, что их ждет, они бросились на охрану. Эсесовцы открыли огонь. Все отобранные для уничтожения узники были убиты.

Так погиб генерал-майор Семен Акимович Ткаченко.

Эту ночь в лагере узники называли “варфоломеевской”. После этого побоища из лагеря было выслано в концлагерь Маутхаузен для уничтожения еще 450 узников. Среди 110 советских заключенных был и генерал-лейтенант инженерных войск Д. М. Карбышев [19, с. 57].

О гибели генерал-майора Ткаченко в немецком плену жена генерала узнала только в середине 50-х годов прошлого столетия из писем его товарищей по плену. До этого времени для семьи он был пропавшим без вести. В настоящее время имя генерала Ткаченко носит переулок в посёлке Таромское Новокодакского района города Днепра. В народном музее села Подвысокое Кировоградской области есть небольшой стенд, посвященный С. А. Ткаченко, также его фотография имеется в музее Щорса в г. Клинцы Брянской области и в Мемориальном музее концлагеря Заксенхаузен.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Алавердов Христофор Николаевич* / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2014. – Т. III. – С. 38 – 40.
2. *Воспоминания* В. И. Бойко. – Архив Народного музея села Подвысокое.
3. *Воспоминания* Н. П. Устинова. – Архив семьи Ткаченко.
4. *Воспоминания* Тонконогова Я. И. – Режим доступа : <http://www.sdivizia-141.narod.ru/>

5. **Генерал** Власов : История предательства : В 2 т. : В 3 кн. / Под ред. А. Н. Артизова, В. С. Христофорова. – М. : Политическая энциклопедия, 2015. – Т. 2 : В 2 кн. Кн. 1 : Из следственного дела А. А. Власова. – 854 с.
6. **Генерал** Власов : История предательства : В 2 т. : В 3 кн. / Под ред. А. Н. Артизова, В. С. Христофорова. – М. : Политическая энциклопедия, 2015. – Т. 2 : В 2 кн. Кн. 2 : Из следственного дела А. А. Власова. – 711 с.
7. **Датнер Ш.** Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во второй мировой войне. – М. : Иностранная литература, 1963. – 506 с.
8. **Журнал** боевых действий 44-й сд. – Российский Государственный военный архив (далее – РГВА) – Ф.34980. – Оп. 10. – Ед. хр. 656. – Л. 47.
9. **Из письма** комполка Ткаченко Наркому обороны Ворошилову. 1937 г. – Архив семьи Ткаченко.
10. **История** плена С. Н. Сверчкова / Живой журнал Игоря Петрова. – Режим доступа : <http://labas.livejournal.com/1053568.html>
11. **Картотека** военнопленных офицеров. – ЦАМО – Ящик № 224. – Карта 605.
12. **Картотека** военнопленных офицеров. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ). – Ящик № 22. – Карта 1890.
13. **Квитанционная** книжка для сдачи имущества. – РГВА – Ф. 1367. – Оп. 1. – Ед. хр. 228. – В 1. 090.
14. **Киселев О. Н.** Динамика потерь личного состава Красной Армии в ходе сражения за Суомуссалми. – Режим дотупа : http://www.istor-44gsd.ru/Html/Artikel/art_21-DinPoteri.php/
15. **Книга** памяти советско-финляндской войны. – М. : Патриот, 2004. – Т. 7. – 716 с.
16. **Книга** памяти умерших советских военнопленных. Кладбище Хаммельбург. Бавария. – Кассель, 2002. – 152 с.
17. **Масленников Н.** Смерть победившие. – Ставрополь : Ставропольское книжное издательство, 1974. – 192 с.
18. **Міляєва В. Ф.**, Головіна М. М. Сторінки історії Таромського: Від козацького займища - до житлового масиву міста Дніпропетровська: Історико-краєзнавчий нарис. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2005.
19. **Незримый** фронт. Воспоминания бывших узников концлагеря “Заксенхаузен”. Сборник. – М. : Военное издательство МО СССР, 1961. – 272 с.
20. **Никитин** Иван Семенович / Великая Отечественная: Комкоры. Военнобиографический словарь. – М. ; Жуковский : Кучково поле, 2006. – Т. 2. – С. 73 – 74.
21. **Новобранец В.А.** “Я предупреждал о войне Сталина”. Записки военного разведчика. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 480 с.
22. **Нуждин О. И.** “Уманский котел”. Трагедия 6-й и 12-й армий. – М. : Яуза-каталог, 2016. – 290 с.
23. **Объяснительная** записка об обстоятельствах пленения полковника И. Ф. Карташова. 1945 г. – Режим доступа : сайта: <http://parabellum1941.narod.ru>
24. **Опросный** лист генерал-майора Ткаченко. – РГВА. – Ф. 1387. – Оп. 1. – Ед. хр. 193. – Л. 22, 23.
25. **Отзыв** бывшего секретаря партийной ячейки 4-й роты 153-го стрелкового полка 51-й стрелковой Перекопской дивизии тов. Мухина Н. А., 1931 г. – Архив семьи Ткаченко.
26. **Петров В. Д.** Деятельность советских коммунистов во главе интернационального сопротивления в международном офицерском лагере “Офлаг-ХІІІ-Д” в Хаммельбурге, каторжном концлагере во Флоссенбурге /1941 – 1945 гг/. Диссертация на соискание ст. кандидата ист.наук. – Харьков : Харьковский государственный университет имени А. М. Горького, 1967.

27. *Письмо* В. И. Бойко Е. А. Долматовскому от 22. 11. 1980 г. – Архив Народного музея села Подвысокое.
28. *Письмо* З. П. Ищенко от 13. 03. 1985 г. – Архив семьи Ткаченко.
29. *Письмо* Малаховецкого В. А. от 05. 05. 86 г. – Архив Народного музея села Подвысокое.
30. *Письмо* Н. П. Устинова Е. А. Долматовскому от 25. 03. 1983 г. – Архив Народного музея села Подвысокое.
31. *Письмо* Н. П. Устинова от 12. 04. 1944 г. – Архив семьи Ткаченко.
32. *Письмо* Панасенко Н. Ф. от 09. 11. 1957 г. – Архив семьи Ткаченко.
33. *Письмо* Панасенко Н. Ф. от 19. 12. 1985 г. – Архив семьи Ткаченко.
34. *Письмо* Н.П. Устинова жене С. А. Ткаченко от 12. 04. 1944 г. – Архив семьи Ткаченко.
35. *Показания* Орловского И. И. – Центрального оперативного архива ФСБ РФ. – Дело Р-364.
36. *Показания* Самохвалова А. В. – Центрального оперативного архива ФСБ РФ. – Дело Р-364.
37. *Приказ* 2-й Румынской горно-стрелковой бригады № 21794 от 2. 09. 1941 г. – ЦАМО. – Ф. 500. – Оп. 12480. – Ед. хр. 60. – Л. 296.
38. *Пятьдесят* первая Перекопская дивизия. История боевой и мирной жизни за 5 лет. 1919 – 1924. – М. : Политотдел 51-й стрелковой дивизии, 1925. – 350 с.
39. *Ткаченко* Семен Акимович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М. : Кучково поле, 2014. – Т. V. – С. 642 – 644.
40. *Юркова А. С.* Воспоминания о генерал-майоре Г. И. Тхоре. 1941 – 1942 // Исторический архив. – 1960. – № 4. – С. 178 – 188.
41. *Häftlingskarte* des Konzentrationslagers Sachsenhausen Doc. No. 4378917#1 (1.1.38.6/SACHSEN001/0854) in conformity with the ITS Archives
42. *Karhunen Veikko.* Raatteen tieltä Turjanlinnaan. Er.P 15 ja Er.K Kontula talvisodassa Suomussalmella 1939 – 1940. PORVO-Helsinki. 1974. S. 269

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Ленченков Валерий Владимирович – администратор сайта по истории 44-й дивизии (<http://www.istor-44gsd.ru/>), полковник запаса (г. Воронеж, Российская Федерация).

В. В. Ленченков

*Адміністратор сайту з історії
44-ї стрілецької Київської Червонопрапорної дивізії*

ЖИТТЯ ТА ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА С. Я. ТКАЧЕНКА

Влітку 1941 року в Уманському котлі німецькими військами були оточені 6-а й 12-а радянські армії. У пастку потрапили понад 20 стрілецьких, мотострілецьких, танкових та механізованих дивізій. Тисячі солдатів і офіцерів загинули в котлі, десятки тисяч потрапили в полон. Не змогла вирватися з оточення й 44-а стрілецька дивізія генерал-майора С. Я. Ткаченка. Частина її бійців полягла в котлі, частина – потрапила в полон, і лише незначній частині солдатів і офіцерів вдалося вирватися з оточення. Не вдалося уникнути полону й командир дивізії – генералу С. Я. Ткаченку. Він пройшов ряд таборів для військовополонених і загинув у концтаборі Заксенхаузен. Автор дослідження на основі архівних джерел, опублікованих документів та свідчень очевидців відтворив основні віхи життя й військової служби С. Я. Ткаченка. У статті дослідник

особливу увагу приділив обставинам, за яких генерал потрапив у полон. Також автор представив подробиці перебування С. Я. Ткаченка в полоні та обставини його загибелі 3 лютого 1945 року.

Ключові слова: С. Я. Ткаченко, генерал-майор, оточення, прорив, дивізія, полон, концтабір.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ленченков Валерій Володимирович – адміністратор сайту з історії 44-ї стрілецької Київської Червонопрапорної дивізії (<http://www.istor-44gsd.ru/>), полковник запасу (м. Вороніж, Російська Федерація).

V. V. Lenchenkov

Site administrator of History of 44th Rifle Kyiv Red Banner Division

LIFE AND MILITARY SERVICE OF MAJOR GENERAL S. Ya. TKACHENKO

In summer 1941, the 6th and 12th Soviet Army was completely surrounded by German troops near Uman. Into a trap fell more than 20 rifle, motorized rifle, tank and mechanized divisions. Thousands of soldiers and officers died into a trap, tens of thousands were captured. The 44th Rifle Division of Major General S. Ya. Tkachenko was also into a trap. Part of soldiers was into a trap, another part was captured and only a small amount of the soldiers and officers managed to escape from the entrapment. The division commander General S. Ya. Tkachenko was also captured. He was in several prisoner-of-war camps and died in a concentration camp at Sachsenhausen. The author of the research on the basis of archival sources, published documents and testimonies of eyewitnesses recreated the major parts of life and military service of S. Ya. Tkachenko. In the article, the researcher paid special attention to the circumstances in which the general was captured. Also, the author introduced the details of S. Ya. Tkachenko's capture and circumstances of his death on February 3, 1945.

Key words: S. Ya. Tkachenko, Major General, entrapment, attack, division, captivity, concentration camp.

REFERENCES

1. **Alavardov Khristofor Nikolayevich** / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M. : Kuchkovo pole, 2014. – Т. III. – С. 38 – 40.
2. **Vospominaniya** V. I. Boyko. – Arkhiv Narodnogo muzeya sela Podvysokoye.
3. **Vospominaniya** N. P. Ustinova. – Arkhiv sem'i Tkachenko.
4. **Vospominaniya** Tonkonogova Ya. I. – Rezhim dostupa : <http://www.sdivizia-141.narod.ru/>
5. **General** Vlasov : Istoriya predatel'stva : V 2 t. : V 3 kn. / Pod red. A. N. Artizova, V. S. Khristoforova. – M. : Politicheskaya entsiklopediya, 2015. – Т. 2 : V 2 kn. Kn. 1 : Iz sledstvennogo dela A. A. Vlasova. – 854 s.
6. **General** Vlasov : Istoriya predatel'stva : V 2 t. : V 3 kn. / Pod red. A. N. Artizova, V. S. Khristoforova. – M. : Politicheskaya entsiklopediya, 2015. – Т. 2 : V 2 kn. Kn. 2 : Iz sledstvennogo dela A. A. Vlasova. – 711 s.
7. **Datner Sh.** Prestupleniya nemetsko-fashistskogo Vermakhta v otnoshenii voyennoplennykh vo vtoroy mirovoy voyne. – M. : Inostrannaya literatura, 1963. – 506 s.
8. **Zhurnal** boyevykh deystviy 44-y sd. – Rossiyskiy Gosudarstvennyy voyennyy arkhiv (daleye – RGVA) – F. 34980. – Op. 10. – Yed. khr. 656. – L. 47.
9. **Iz pis'ma** kompalka Tkachenko Narkomu obrony Voroshilovu. 1937 g. – Arkhiv sem'i Tkachenko.

10. *Istoriya* plena S. N. Sverchkova / Zhivoy zhurnal Igorya Petrova. – Rezhim dostupa : <http://labas.livejournal.com/1053568.html/>
11. *Kartoteka* voyennoplennykh ofitserov. – TSAMO – Yashchik № 224. – Karta 605.
12. *Kartoteka* voyennoplennykh ofitserov. – Tsentral'nyy arkhiv Ministerstva oborony Rossiyskoy Federatsii (daleye – TSAMO RF). – Yashchik № 22. – Karta 1890.
13. *Kvitantsionnaya* knizhka dlya sdachi imushchestva. – RGVA – F. 1367. – Op. 1. – Yed. khr. 228. – B l. 090.
14. *Kiselev O. N.* Dinamika poter' lichnogo sostava Krasnoy Armii v khode srazheniya za Suomussalmi. – Rezhim dotupa : http://www.istor-44gsd.ru/Html/Artikel/art_21-DinPoteri.php/
15. *Kniga* pamyati sovetsko-finlyandskoy voyny. – M. : Patriot, 2004. – T. 7. – 716 s.
16. *Kniga* pamyati umershikh sovetskikh voyennoplennykh. Kladbishche Khammel'burg. Bavariya. – Kassel', 2002. – 152 s.
17. *Maslennikov N.* Smert' pobedivshiye. – Stavropol' : Stavropol'skoye knizhnoye izdatel'stvo, 1974. – 192 s.
18. *Milyaeva V. F.*, Golovina M. M. Storinki istorii Taroms'kogo: Vid kozats'kogo zaymishcha - do zhitlovogo masivu mista Dnipropetrovs'ka: Istorigo-kraeznavchiy naris. – D. : ART-PRES, 2005.
19. *Nezrimyy* front. Vospominaniya byvshikh uznikov kontslagerya "Zaksenkhaufen". Sbornik. – M. : Voennoye izdatel'stvo MO SSSR, 1961. – 272 s.
20. *Nikitin Ivan Semenovich* / Velikaya Otechestvennaya: Komkory. Voenobiograficheskiy slovar'. – M. ;Zhukovskiy : Kuchkovo pole, 2006. – T. 2. – S. 73 – 74.
21. *Novobranets V. A.* “Ya preduprezhdal o voyne Stalina”. Zapiski voyennogo razvedchika. – M.: Yauza: Eksmo, 2009. – 480 s.
22. *Nuzhdin O. I.* “Umanskiy kotel”. Tragediya 6-y i 12-y armiy. – M. : Yauza-katalo", 2016. – 290 s.
23. *Ob'yasnitel'naya* zapiska ob obstoyatel'stvakh plneniya polkovnika I. F. Kartashova. 1945 g. – Rezhim dostupa : sayta: <http://parabellum1941.narod.ru>
24. *Oprosnyy* list general-mayora Tkachenko. – RGVA. – F. 1387. – Op. 1. – Yed. khr. 193. – L. 22, 23.
25. *Otzyv* byvshego sekretarya partiynoy yacheyki 4-y roty 153-go strelkovogo polka 51-y strelkovoy Perekopskoy divizii tov. Mukhina N. A., 1931 g. – Arkhiv sem'i Tkachenko.
26. *Petrov V. D.* Deyatel'nost' sovetskikh kommunistov vo glave internatsional'nogo soprotivleniya v mezhdunarodnom ofiterskom lagere “Oflag-XIII-D” v Khammel'burge, katorzhnom kontslagere vo Flossenbyurge /1941 – 1945 gg/. Dissertatsiya na soiskaniye st. kandidata ist.nauk. – Khar'kov : Khar'kovskiy gosudarstvennyy universitet imeni A. M. Gor'kogo, 1967.
27. *Pis'mo* V. I. Boyko Ye. A. Dolmatovskomu ot 22. 11. 1980 g. – Arkhiv Narodnogo muzeya sela Podvysokoye.
28. *Pis'mo* Z. P. Ishchenko ot 13. 03. 1985 g. – Arkhiv sem'i Tkachenko.
29. *Pis'mo* Malakhovetskogo V. A. ot 05. 05. 86 g. – Arkhiv Narodnogo muzeya sela Podvysokoye.
30. *Pis'mo* N. P. Ustinova Ye. A. Dolmatovskomu ot 25. 03. 1983 g. – Arkhiv Narodnogo muzeya sela Podvysokoye.
31. *Pis'mo* N. P. Ustinova ot 12. 04. 1944 g. – Arkhiv sem'i Tkachenko.
32. *Pis'mo* Panasenko N. F. ot 09. 11. 1957 g. – Arkhiv sem'i Tkachenko.
33. *Pis'mo* Panasenko N. F. ot 19. 12. 1985 g. – Arkhiv sem'i Tkachenko.
34. *Pis'mo* N. P. Ustinova zhene S. A. Tkachenko ot 12. 04. 1944 g. – Arkhiv sem'i Tkachenko.
35. *Pokazaniya* Orlovskogo I. I. – Tsentral'nogo operativnogo arkhiva FSB RF. – Delo R-364.
36. *Pokazaniya* Samokhvalova A. V. – Tsentral'nogo operativnogo arkhiva FSB RF. – Delo R-364.

37. *Prikaz* 2-y Rumynskoy gorno-strelkovoy brigady № 21794 ot 2. 09. 1941 g. – TSAMO. – F. 500. – Op. 12480. – Yed. khr. 60. – L. 296.
38. *Pyat'desyat* pervaya Perekopskaya diviziya. Istoriya boyevoy i mirnoy zhizni za 5 let. 1919 – 1924. – M. : Politotdel 51-y strelkovoy divizii, 1925. – 350 s.
39. *Tkachenko Semen Akimovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M. : Kuchkovo pole, 2014. – T. V. – S. 642 – 644.
40. *Yurkova A. S.* Vospominaniya o general-mayore G. I. Tkhore. 1941 – 1942 // Istoricheskiy arkhiv. – 1960. – № 4. – S. 178 – 188.
41. *Häftlingskarte* des Konzentrationslagers Sachsenhausen Doc. No. 4378917.
42. *Karhunen Veikko.* Raatteen tieltä Turjanlinnaan. Er.P 15 ja Er.K Kontula talvisodassa Suomussalmella 1939 – 1940. PORVO-Helsinki. 1974. S. 269

ABOUT THE AUTHOR

Lenchenkov Valeriy Volodymyrovych – Site administrator of History of 44th Rifle Kyiv Red Banner Division (<http://www.istor-44gsd.ru/>), colonel of the reserve (Voronezh, Russian Federation).

УДК 929:94 (477. 65) “1941” – 051 Чвалинський

Є. В. Забіянов

Історик-краєзнавець, м. Одеса

В. Л. Тимошенко

Історик-краєзнавець, м. Кропивницький

АДАМ АНСЕЛЬМОВИЧ ЧВАЛИНСЬКИЙ – ЛІКАР, ЯКИЙ НЕ ЗРАДИВ КЛЯТВУ ГІППОКРАТА

Істориками та краєзнавцями про Кіровоград періоду німецької окупації 1941 – 1944 років підготовлено чимало досліджень. У центрі уваги дослідників і нині перебувають побут міста і містян, стосунки мешканців міста з представниками окупаційної адміністрації, радянський та національний Рух Опору, культурне життя. Разом із тим, поза увагою істориків залишаються питання, пов'язані з медициною та рівнем її організації в окупованому Кіровограді. Автори у пропонованій статті висвітлили долю кіровоградського лікаря Адама Ансельмовича Чвалинського, який у серпні 1941 року залишився на окупованій території та увесь період окупації займався лікарською справою і рятував від смерті радянських військовополонених в одному із концтаборів на території міста. У статті дослідники на основі широкого кола джерел уперше в історико-краєзнавчій літературі представляють біографічні відомості про А. А. Чвалинського та описують його роботу як лікаря в окупованому Кіровограді. Також на основі архівних матеріалів авторам вдалося встановити точну дату смерті А. А. Чвалинського та місце його поховання у Кіровограді, яке не збереглося.

Ключові слова: А. А. Чвалинський, лікар, окупація, військовополонені, лікарська справа.

У всі часи поважали та заслужено цінували тих, хто справою свого життя вибрав піклування про здоров'я людей. Адже саме вони з клятвою Гіппократа в серці нерідко здійснювали чудеса зцілення від різних недуг і хвороб. Імена багатьох лікарів заслужено увійшли в історію. Але є такі імена, про які мало відомо, а з часом і забуто, незважаючи на те, що вони залишили свій слід в долях людей і цілих поколінь.

Своє покликання лікаря виправдовував до кінця своїх днів і Адам Ансельмович Чвалинський. Народився майбутній лікар 9 листопада 1872 року в м. Києві [14, арк. 7]. В юному віці поляк і при цьому спадковий дворянин пережив смерть батька. З часом, як і його старший брат Мар'ян-Карл, Адам вивчав медичні науки в Київському Імператорському університеті Святого Володимира, який закінчив у 1897 році [5, с. 39]. Відомо, що у травні 1900 р. він уже працював в Одеській міській лікарні [12, с. 324].

В Одеському повітовому земстві почав свою службу у серпні 1901 р. Після вступу на посаду запасного лікаря, працював епідеміологом і переніс висипний тиф. На початок 1902 р. очолив Троїцьку лікарняну дільницю [5, с. 7], до якої входили великі придністровські поселення Одеського повіту – Градениці, Троїцьке та Яськи. Але впродовж того ж року А. А. Чвалинський перейшов

працювати у новостворену Зельцьку дільницю [5, с. 6] у складі Зельцької, Баденської, Страсбурзької і частини Мангеймської волостей з місцем проживання в с. Зельц – німецькій колонії на Кучурганському лимані.

У 1903 році Адам Чвалинський був переведений на посаду лікаря в Прибузьку дільницю [5, с. 2] з центром в с. Петрівка. Весною 1904 року працював у науковому відрядженні [5, с. 260]. У жовтні 1904 р. А. А. Чвалинський був переведений до Сичавської дільниці, а в листопаді направлений на Далекий Схід [5, с. 256] для проходження військової служби. Так, доля ненадовго зв'язала лікаря з Красноярським краєм. Там, вдалині від Південної Пальміри, в місцях з суворим кліматом, він приймав хворих в амбулаторії Красноярської міської лікарні [3, с. 38; 14, арк. 32].

Повернувшись у 1906 р., знову очолив Сичавську дільницю [5, с. 38] з лікарнею на 10 ліжок. Проживав у с. Сичавка (нині Олександрівка). Неодноразово входив у різноманітні комісії земських лікарів. Рішенням з'їзду земських лікарів Одеського повіту від 26 січня 1907 р. Адам Ансельмович направлений до спеціальної комісії з розгляду питань, пов'язаних з організацією щеплень від віспи; розподілом по дільницях асигнувань на утримання медичної частини; розгляду каталогів медикаментів, перев'язувальних засобів та інструментів; господарсько-грошовою звітністю лікарень [5, с. 18].

За пропозицією голови Одеської повітової земської управи К. О. Сахарова А. А. Чвалинський був включений до складу комісії з розгляду питання про зміну санітарної організації в Херсонській губернії [5, с. 19]. У 1908 році згідно затвердженого губернськими зборами плану дій щодо профілактики холери, герой нашого дослідження був обраний до складу земської санітарно-виконавчої комісії [6, с. 9]. За пропозицією А. А. Чвалинського з'їзд земських лікарів Одеського повіту направив клопотання до Одеської повітової земської управи аби та звернулася до Херсонської губернської управи з проханням закупити сироватку для щеплення населення від холери і розіслати її по лікарським дільницям [5, с. 30].

У 1911 році А. А. Чвалинський уже працював лікарем у с. Тишківка Єлисаветградського повіту [8, с. 177]. Наступного року очолив лікарню в с. Панчеве того ж повіту [7, с. 176]. У роки Першої Світової війни був мобілізований на військову службу. Служив головним лікарем при штабі одного з корпусів, що діяв на території Галичини.

Після революційних подій 1917–1921 рр. Адам Чвалинський продовжує безперервно займатися справою будівництва охорони здоров'я [13, с. 50], а також активно працює у царині просвітництва. У 1925 році наукове об'єднання лікарів Зінов'євської округи (при Культвідділі союзу “Медсантруд”) звернуло увагу Харківського держвидаву на роботу лікаря А. А. Чвалинського “*Сыпной тиф (эпидемиологический очерк)*”. Герой нашого дослідження у цей час працював у Зінов'євській окрузі та був членом названого вище наукового об'єднання лікарів. Згадана праця стала результатом багаторічних спостережень і у вигляді доповіді була представлена на засіданні міського наукового об'єднання 14 липня 1925 р., де викликала значний науковий інтерес та жвавий обмін думками [14, арк. 103].

З 1926 р. А. А. Чвалинський переїхав на постійне місце проживання в м. Зінов'євськ. В 1927 р. лікарняна секція союзу “Медсантруд” готувалася влаштувати ювілей лікаря Чвалинського, який працював на ниві охорони здоров'я вже 30 років [4, с. 4]. У результаті, на 5-му окружному з'їзді охорони здоров'я вся медично-санітарна організація – члени з'їзду, лікарняна секція разом з іншими членами союзів і науково-медичне товариство святкували ювілей ветерана науково-медичної праці. Окрздоров приніс щирі вітання ювіляру і побажав ще тривалий час плідно працювати на ниві народної охорони здоров'я [14, арк. 100].

В подальшому Адам Ансельмович працював в Зінов'євській центральній робочій поліклініці, потім в 1-й радянській лікарні заводу Червона Зірка. Також паралельно вів педагогічну роботу в Зінов'євській фельдшерсько-акушерській школі, де викладав інфекційні хвороби. Нині – це Кіровоградський медичний коледж імені Є. Й. Мухіна.

Життя лікаря було наповнено перипетіями різноманітних подій. Не обійшли його стороною і голод 1932–1933 рр. [14, арк. 26] і масові репресії Великого терору 1937–1938 рр. 1 червня 1938 р. Адама Чвалинського було арештовано, за те, що він *“восхвалял Польшу, ее фашистський строй и Пилсудского как военного специалиста”*. Але 4 січня 1939 р. Кіровським МВ НКВС його було звільнено з-під варті на підписку про невиїзд. А вже 14 листопада 1939 р. рішенням Кіровоградського облсуду справу було закрито [11, с. 143].

На початку німецько-радянської війни міська лікарня була переобладнана під шпиталь. У її приміщеннях до самої окупації міста німецькими військами у серпні 1941 р., лікували поранених бійців Червоної армії. Після трагічних для РСЧА подій на Кіровоградщині значна кількість офіцерів та солдатів Червоної армії потрапила у табір для військовополонених у Кіровограді. Коли інфекційні хвороби стали масово ширитися серед полонених, німці згадали про лікарню, перетворивши її в лазарет для військовополонених. Окупаційна адміністрація залишила лікарню діючою. Більшість медичного персоналу евакуювалася разом з відступаючими частинами Червоної армії, в лікарні залишилися лише літні працівники або ті, хто проживав на території лікарні та не міг полишити родину. Залишився і 70-річний Адам Чвалинський зі своєю літньою дружиною Антоніною Юліанівною. Його донька – Софія Адамівна разом із 16-річною донькою не покинула батьків, також залишилася разом із ними. Всі вони проживали у трикімнатній квартирі лікарняного будинку.

Німці запропонували Адаму Чвалинському очолити лазарет для військовополонених, а доньці – посаду головного лікаря. І батько, і його донька погодилися, оскільки вважали своїм обов'язком допомагати хворим і пораненим. Про цей період свого життя пізніше лікар Чвалинський згадував: *“Поступающим в госпиталь больным оказать какую либо реальную помощь не представлялось возможным, так как полностью отсутствовали медикаменты и перевязочные материалы, в палатах, где находились больные было страшно холодно, кормили исключительно плохо. Больным давали нечищеную картошку смешанную с подсолнечным жмыхом и другие суррогаты. Этой же дрянью кормили и желудочно-больных. Все это не только не способствовало выздоровлению, а*

наоборот вызывало еще большее обострение. Следовательно, в госпитале все было рассчитано не на оказание помощи больному, а на усугубление его болезни с тем, чтобы добиться наибольшей смертности среди военнопленных. В результате, в госпитале умирало по 40–50 человек ежедневно” [1, арк. 5].

Жахливі умови утримання військовополонених також підтверджують і спогади колишнього в'язня, радянського бійця І. К. Яковлева: *“В лазарете, как обычно, больных вели в амбулаторный корпус, а мертвых полицаи повезли хоронить на больничное кладбище. Нас начали осматривать врачи и сестры, в основном военнопленные. Гражданских уже почти никого не осталось. Были выселены из больничного городка все гражданские жители, в том числе и профессор Чвалинский” [18, с. 25].*

Але незважаючи на тяжкі умови праці, наші лікарі робили неможливе – рятували людські життя. Зі спогадів того ж колишнього в'язня табору для військовополонених І. К. Яковлева відомо, що завідувач інфекційним відділенням А. А. Чвалинський та його донька Софія Адамівна з ризиком для власного життя багато робили для порятунку життів сотень полонених. У цьому плані доцільно навести ще один спогад І. К. Яковлева, який описує свою розмову з внучкою А. А. Чвалинського – Зосоєю: *“Бургомистр вызывал дедушку, обвинял, что его лазарет превратили в пристанище для большевистских агентов, скрывают их под видом больных, вольнонаемные работники лазарета живут среди больных пленных. Лазарет превратили в рассадник партизанской заразы, – жаловалась мне Зося. – Пообещал прислать немецких врачей проверит всех больных, приказал выселить из лазарета всех гражданских лиц. Мы уже подыскиваем квартиру в городе. Дедушка сильно расстроился, мама тоже волнуется и уже не может открыто оказывать вам внимания” [18, с. 13].*

19 травня 1943 р. А. А. Чвалинського за розпорядженням Гебтскомісара було призначено завідувачем інфекційного відділення лікарні св. Анни м. Кіровограда [9, арк. 45]. Розпочавши роботу на новому місці та добре знаючи те, якими можуть бути наслідки антисанітарії, лікар розробив ряд заходів спрямованих на дотримання санітарних норм. 23 липня 1943 р., з огляду на рапорт лікаря Чвалинського при виявленні вошей в інфекційному відділенні, було видано наказ щодо перевірки на вошивість як медичного персоналу, так і сторонніх осіб, що тут проживали [9, арк. 46].

1 серпня 1943 р. А. А. Чвалинський був призначений заступником головного лікаря лікарні св. Анни [10, арк. 83], а на 22 жовтня 1943 р. – став головним лікарем цієї лікарні [15, арк. 45]. Разом із батьком працював рентгенологом і один із його синів – Юліан Адамович, подальша доля якого після війни – невідома [15, арк. 45].

Перебуваючи в непростих умовах, герой нашого дослідження дуже вимогливо ставився до того, щоб медичний персонал при виконання своєї роботи, керувався почуттям обов'язку за життя та здоров'я хворих, не допускав халатного ставлення до обов'язків. Так, за його погодженням, старша сестра інфекційного відділення лікарні була переведена в чергові медсестри [10, арк. 79]. У цей непростий час лікар А. А. Чвалинський продовжував залишатися порядною та інтелігентною людиною, а також патріотом країни, незважаючи на те, що радянська влада принесла йому

чимало горя. У 1937 р. був арештований його старший син – Владислав Чвалинський (художник-постановник театру ім. М. Заньковецької в м. Запоріжжя), якого було звинувачено у причетності до польської розвідки й розстріляно [17, с. 156–157].

Після звільнення Кіровограда Адам Ансельмович Чвалинський входив до комісії з встановлення і розслідування злочинів, здійснених німецькими окупаційними військами та їхніми спільниками в місті Кіровограді у серпні 1941 – січні 1944 рр.

Помер Адам Ансельмович 27 березня 1950 р. у м. Кіровограді. Похований 28 березня на Биківському кладовищі, яке в кінці 1950-х – на початку 1960-х років було знесено радянською владою для забудови нового житлового масиву міста [2, арк. 46].

Історія залишила нам лише фрагментарні відомості про цю незвичайну людину. Але зібравши деякі із них разом, із небуття пам'яті було відроджено ім'я людини – лікаря, який рятував життя інших, навіть, ціною власного.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Акты*, справки о зверстованиях фашистских захватчиков и о нанесенном материальном ущербе Кировоградской области во время войны 1941 – 1945 гг. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-6656. – Оп. 2. – Од. зб. 1 – 169 арк.
2. *Книга* учета захоронений умерших. Различные кладбища г. Кировограда. – ДАКО. – Ф. Р-7684. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – 67 арк.
3. *Краткий* отчет за 25 лет по Красноярской 1-й городской лечебнице для проходящих, 1885 – 1910 гг. / Сост. В. М. Крутовский – Красноярск : Типография М. И. Абалокова, 1910 – 39 [1] с., [3] л. ил., портр., фот.
4. *Окружна* хроніка // Вісті ВУЦВК – 1927. – 17 травня. – С. 4.
5. *Отчет* Одесской уездной земской управы за 1906 год. – Одесса : Славянская типография Е.Хрисогелос, 1907 – 436 с.
6. *Отчет* Одесской уездной земской управы за 1908 год. – Одесса : типография “Русской речи”, 1909 – 702 с. + 1 табл.
7. *Памятная* книжка (адрес-календарь) Херсонской губернии на 1912 год. – Херсон : Типография Херсонского Губернского правления, 1912. – 288 с. разд. паг.
8. *Памятная* книжка Херсонской губернии на 1911 год / Составлена Херсонским Губернаторским Правлением под редакцией Советника Губ. Прав. А. А. Золотарева – Херсон : Типография Херсонского Губернского правления, 1911. – Первая часть – 649 с. + 5 л. карт., план.
9. *Приказы* и выписки с приказов по больнице св. Анны 1941 – 1943 гг. – ДАКО. – Ф. Р-2488. – Оп. 1. – Од. зб. 1 – 62 арк.
10. *Приказы*, выписки с приказов и переписка по личному составу 1941 – 1943 гг. – ДАКО. – Ф. Р-2488. – Оп. 1. – Од. зб. 2 – 101 арк.
11. *Реабілітовані* історією. Кіровоградська область. Книга шоста. – Кіровоград : Лисенко В. Ф., 2013. – 335 с.
12. *Российский* медицинский список, изданный Медицинским департаментом Министерства внутренних дел за 1900 год (по сведениям к 1 мая 1900 г.) – СПб : Типография Министерства внутренних дел, 1900. – 612 с.
13. *Сидоренко П. І., Присяжнюк С. С.* Медична освіта Кіровоградщини : сторінки історії – Кіровоград : “Імекс – ЛТД”, 2008 – 160 с.

14. *Следственное* дело №74436 по обвинению Чвалинского Адама Ансельмовича по ст. 54-10 ч. 2 УК УССР. Начато 1 июня 1938 г., окончено 14 ноября 1939 г. – ДАКО. – Ф. П-5907. – Оп. 1. – Од. зб. П-717 – 212 арк.
15. *Списки* сотрудников и переписка по личному составу больницы 1941 – 1943 гг. – ДАКО. – Ф. Р-2488. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – 63 арк.
16. *Чвалинський* Адам Ансельмович // Реабілітовані історією. Кіровоградська область. Книга шоста.– Кіровоград : Лисенко В. Ф., 2013. – С. 143.
17. *Шевченко В.* Загублений талант // Дзвін. – 2007. – № 2 – С. 156–157.
18. *Яковлев И. К.* Война и плен [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://warplen.chat.ru/part2.htm>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Забіянов Євген Володимирович – історик-краєзнавець (м. Одеса, Україна);

Тимошенко Володимир Леонідович – історик-краєзнавець (м. Кропивницький, Україна).

Е. В. Забіянов

Історик-краєвед, г. Одеса

В. Л. Тимошенко

Історик-краєвед, г. Кропивницький

АДАМ АНСЕЛЬМОВИЧ ЧВАЛИНСКИЙ – ВРАЧ, КОТОРЫЙ НЕ ПРЕДАЛ КЛЯТВУ ГИППОКРАТА

Историками и краеведами о Кировограде периода немецкой оккупации 1941–1944 годов подготовлено немало исследований. В центре внимания исследователей и в настоящее время находятся быт города и горожан, отношения жителей города с представителями оккупационной администрации, советское и национальное Движение Сопротивления, культурная жизнь. Вместе с тем, вне поля зрения историков остаются вопросы, связанные с медициной и уровнем ее организации в оккупированном Кировограде. Авторы в предлагаемой статье осветили судьбу кировоградского врача Адама Ансельмовича Чвалинского, который в августе 1941 года остался на оккупированной территории и весь период оккупации занимался врачебным делом, спасал от смерти советских военнопленных в одном из концлагерей на территории города. В статье исследователи на основе широкого круга источников впервые в историко-краеведческой литературе представляют биографические сведения об А. А. Чвалинском и описывают его работу как врача в оккупированном Кировограде. Также на основе архивных материалов авторам удалось установить точную дату смерти А. А. Чвалинского и место его захоронения в Кировограде, которое не сохранилось.

Ключевые слова: А. А. Чвалинский, врач, оккупация, военнопленные, лечебное дело.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Забіянов Евгений Владимирович – історик-краєвед (г. Одеса, Україна);

Тимошенко Владимир Леонидович – історик-краєвед (г. Кропивницький, Україна).

Ye. V. Zabianov

Historian-local historian

V. L. Timoshenko

Historian-local historian

ADAM ANSELMOVICH CHVALINSKIY – THE DOCTOR WHO DID NOT BRAKE THE HIPPOCRATIC OATH

A lot of research has been prepared by historians and ethnographers about Kirovograd during the period of the German occupation of 1941 – 1944. Also now at the center of the researchers' attention are the towns and villages, the relations of the inhabitants of the city with representatives of the occupation administration, the Soviet and National Resistance Movement, and cultural life. At the same time, historians remain outside the attention of issues related to medicine and the level of its organization in the occupied Kirovograd. The authors of the proposed study touched upon the fate of the Kirovograd doctor Adam Anselmovich Chvalinsky, who remained in the occupied territory in August 1941, and throughout the occupation period he was engaged in medical affairs in the city, including saving from the death of Soviet prisoners of war in one of the concentration camps on the city's territory. In the article, researchers on the basis of a wide range of sources, for the first time in Historian-local historian literature, present biographical information about A. A. Chvalinsky and describe his work as a physician in the occupied Kirovograd. Also, on the basis of archival materials, the authors managed to establish the exact date of death of A. A. Chvalinsky and the place of his burial in Kirovograd, which was not preserved.

Key words: *A. A. Chvalinsky, doctor, occupation, prisoners of war, medical case.*

REFERENCES

1. *Akty*, spravki o zverstvovaniyakh fashistskikh zakhvatchikov i o nanesennom material'nom ushcherbe Kirovogradskoy oblasti vo vremya voyny 1941 – 1945 gg. – Derzhavniy arkhiv Kirovogradskoi' oblasti (dalі – DAKO). – F. R-6656. – Op. 2. – Od. zb. 1 – 169 ark.
2. *Kniga* ucheta zakhroneniya umershikh. Razlichnyye kladbishcha g. Kirovograda. – DAKO. – F. R-7684. – Op. 1. – Od. zb. 2. – 67 ark.
3. *Kratkiy* otchet za 25 let po Krasnoyarskoy 1-y gorodskoy lechebnitse dlya prikhodyashchikh, 1885 – 1910 gg. / Cost. V. M. Krutovskiy – Krasnoyarsk: Tipografiya M. I. Abalokova, 1910 – 39 [1] s., [3] l. il., portr., fot.
4. *Okruzhna* khronika // Vísti VUTSVK – 1927. – 17 travnya. – S. 4.
5. *Otchet* Odesskoy uyezdnoy zemskoy upravly za 1906 god. – Odessa : Slavyanskaya tipografiya Ye. Khrisogelos, 1907 – 436 s.
6. *Otchet* Odesskoy uyezdnoy zemskoy upravly za 1908 god. – Odessa : tipografiya “Russkoy rechi”, 1909 – 702 s. + 1 tabl.
7. *Pamyatnaya* knizhka (adres-kadendar') Khersonskoy gubernii na 1912 god. – Kherson : Tipografiya Khersonskogo Gubernskogo pravleniya, 1912. – 288 s. razd. pag.
8. *Pamyatnaya* knizhka Khersonskoy gubernii na 1911 god / Sostavlena Khersonskim Gubernatorskim Pravleniyem pod redaksiyey Sovetnika Gub. Prav. A. A. Zolotareva. – Kherson : Tipografiya Khersonskogo Gubernskogo pravleniya, 1911. – Pervaya chast' – 649 s. + 5 l kart., plan.
9. *Prikazy* i vypiski s prikazov po bol'nitse sv. Anny 1941 – 1943 gg. – DAKO. – F. R-2488. – Op. 1. – Od. zb. 1 – 62 ark.

10. *Prikazy*, vypiski s prikazov i perepiska po lichnomu sostavu 1941 – 1943 gg. – DAKO. – F. R-2488. – Op. 1. – Od. zb. 2 – 101 ark.
11. *Reabilitovani* istoriïyu. Kirovograds'ka oblast'. Kniga shosta. – Kirovograd : Lisenko V. F., 2013. – 335 s.
12. *Rossiyskiy* meditsinskiy spisok, izdannyy Meditsinskim departamentom Ministerstva vnutrennikh del za 1900 god (po svedeniyam k 1 maya 1900 g.) – SPb : Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del, 1900. – 612 s.
13. *Sidorenko P. Í., Prisyazhnyuk S. S.* Medichna osvita Kirovogradshchini : storínki istoriï – Kirovograd : “Ímeks – LTD”, 2008. – 160 s.
14. *Sledstvennoye* delo № 74436 po obvineniyu Chvalinskogo Adama Ansel'movicha po st. 54-10 ch. 2 UK USSR. Nachato 1 iyunya 1938 g., okoncheno 14 noyabrya 1939 g. – DAKO. – F. P-5907. – Op. 1. – Od. zb. P-717 – 212 ark.
15. *Spiski* sotrudnikov i perepiska po lichnomu sostavu bol'nitsy 1941 – 1943 gg. – DAKO. – F. R-2488. – Op. 1. – Od. zb. 5. – 63 ark.
16. *Chvalins'kiy Adam Ansel'movich* // Reabilitovani istoriïyu. Kirovograds'ka oblast'. Kniga shosta. – Kirovograd : Lisenko V. F., 2013. – S. 143.
17. *Shevchenko V.* Zagubleniy talant // Dzvín. – 2007. – № 2 – S. 156 – 157.
18. *Yakovlev I. K.* Voyna i plen [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: <http://warplen.chat.ru/part2.htm>

ABOUT THE AUTHOR

Zabiyanov Yevgen Volodymyrovich – Historian-local historian (Odessa, Ukraine);

Tymoshenko Volodymyr Leonidovich – Historian-local historian (Kropyvnytskyi, Ukraine).

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.65) “1941”

О. И. Нуждин

Уральский федеральный университет

ПОПЫТКА ПРОРЫВА ТАНКОВОЙ КОЛОННЫ ГЕНЕРАЛА И. Н. МУЗЫЧЕНКО К г. ПЕРВОМАЙСК 6 АВГУСТА 1941 ГОДА

Последние дни боев окруженных в урочище Зеленая Брама 6-й и 12-й армий до сих пор остаются малоисследованной страницей в истории Уманского котла. Причиной этого являются отсутствие соответствующего комплекса источников, а также довольно краткое во времени изучения проблемы. Исследователям нужно еще серьезно поработать и над поиском первоисточников, которые бы позволили детально разобраться в событиях, связанных с попытками прорыва из окружения в районе Зеленой Браммы, и сделать научную реконструкцию боевых действий первых дней августа 1941 года в пределах обозначенных событий. Автор предлагаемой статьи на основе доступных советских и немецких документальных данных, опубликованных и неопубликованных воспоминаний участников событий предложил реконструкцию попытки прорыва из окружения штаба 6-й армии – т. н. танковой колонны генерала И. М. Музыченко на Первомайск 6 августа 1941 года. Исследователь определил количественный состав колонны, попытался составить поименный список тех, кто прорывался, а также судьбу танковой колонны и самых танковых экипажей. В статье впервые представлены обстоятельства и подробности захвата в плен командарма генерала И. М. Музыченко, выхода из окружения начальника штаба армии комбрига Н. П. Иванова, гибели начальника артиллерии 6-й армии генерала Г. И. Федорова.

Ключевые слова: *И. М. Музыченко, танк, окружение, прорыв, штаб, генерал.*

Рейд танковой колонны, в составе которой следовал командующий 6-й армией генерал-лейтенант И. Н. Музыченко, остается весьма интересным и сравнительно малоизученным эпизодом Уманского сражения начала августа 1941 года. О нем содержится немного данных в исследовательской литературе, одним из исключений остается книга “*Оточення вогневе*” [4; 5]. Ее автор М. С. Ковальчук посвятил рейду отдельную главу под названием “*Спеціальна оперативна танкова колонна*”, в которой представил достаточно пространственный рассказ о ее действиях [4, с. 66 – 69, 5, с. 105 – 109].

Источниками по действиям танковой колонны, в первую очередь, являются документы, оставленные непосредственными участниками событий. Среди них хотелось бы отметить воспоминания подполковника В. С. Породенко [8] и боевое донесение начальника штаба 6-й армии комбрига Н. П. Иванова от 10 августа 1941 года [1]. К ним следует добавить донесения немецких XXXXIX и LII корпусов, в которых нашли свое отражение некоторые ключевые события, связанные с рейдом, а также допросы советских

военнопленных, в том числе самого командарма-6 генерала И. Н. Музыченко и начальника оперативного отдела его 6-й армии полковника М. А. Меандрова.

Насколько можно судить, решение о формировании колонны было принято 5 августа, и к вечеру этого дня выделенные механизированные силы сосредоточились на площади перед сельсоветом с. Подвысокое. Кто являлся инициатором такого решения до настоящего времени остается неясным. Подполковник В. С. Породенко в своих воспоминаниях предполагал, что предложение исходило от командира 8-й танковой дивизии полковника П. С. Фотченкова [8, с. 37], что представляется маловероятным. Обычный полковник не мог приказать группе старших по званию и по должности командирам и политработникам сесть в танки и уехать, оставив войска. Такие вопросы всегда решались на более высоком уровне, чем уровень командира дивизии.

Скорее всего, сначала возникла идея о выведении командного, начальствующего и политического состава 6-й армии, а уже потом полковник П. С. Фотченков предложил эвакуировать ее на оставшихся в его распоряжении танках. Автором идеи, по-видимому, следует считать самого генерала И. Н. Музыченко. Подтверждением тому могут служить его собственные слова, данные во время допроса в штабе 101-й легко-пехотной дивизии. Здесь он заявил, что он 6 августа “решился прорваться ранним утром со своим ближним штабом в южном направлении” [13, с. 2].

Во главе колонны поставили командира 8-й танковой дивизии. Себе в помощь полковник П. С. Фотченков взял известных ему танкистов – подполковника В. С. Породенко и майора М. А. Семенюка. На них возлагалась ответственность за вывод высшего командного состава 6-й армии из окружения.

О маршруте выхода из окружения возникли серьезные разногласия. Командарм-6 настаивал на прорыве в южном направлении на Первомайск, тогда как его начальник штаба комбриг Н. П. Иванов – на северо-восток, полагая, что части 26-й армии находятся ближе, чем войска 18-й армии. Как показали дальнейшие события, от своего мнения начштаба так и не отказался.

Маршрут движения для нас, к сожалению, остался неизвестен. Наверняка его знали сам генерал И. Н. Музыченко, его начальник штаба и начальник оперативного отдела, а также полковник П. С. Фотченков. Но они ни в одном доступном нам источнике об этом не упомянули. Действия колонны на начальном этапе ее следования, по-видимому, отражают разработанное направление. В таком случае, оно выглядело так: Подвысокое – Копенковатое – Давыдовка – Емиловка. Где-то в районе южнее с. Емиловка прорывающиеся рассчитывали встретиться с частями 18-й армии. О том, что она уже отступила за Первомайск, в штабе 6-й армии, по-видимому, ничего не знали.

Обеспечение колонны было следующим. Прорыв через боевые порядки немецкой 4-й горно-егерской дивизии осуществляли три боевые группы под общим командованием комдива А. Д. Соколова. С левого фланга следовала колонна грузовиков и тракторов, шумом своих моторов заглушая рев двигателей танков. Огневое прикрытие было возложено на артиллеристов 3-й противотанковой бригады полковника Д. И. Турбина, роты из батальона охраны штаба армии подполковника М. И. Шапкина, взвод работников прокуратуры и сводная рота особого отдела во главе с майором госбезопасности

А. Г. Мокшанцевым. Они действовали совместно вплоть до переправы на р. Ятрань, откуда колонна уже самостоятельно двинулась к с. Емиловка.

Вопрос о количестве танков, выделенных для транспортировки командования 6-й армии, остается спорным. Один из участников событий августа 1941 г. (А. А. Каменцев) называл цифру от 6 до 8 танков Т-26 [2, с. 62]. В свою очередь подполковник В. С. Породенко, принимавший непосредственное участие в прорыве в составе группы П. С. Фотченкова, считал, что в ее составе было 7 – 8 танков БТ и Т-34 (5 – 6 танков БТ-7 и 2 танка Т-34) [8, с. 35 – 36]. Полковник М. А. Меандров, отвечая в плену на вопросы немцев, указывал на наличие в группе прорыва 5 – 7 танков [14, с. 84]. Генерал И. Н. Музыченко, также уже на допросе в плену, сказал, что в составе его группы было всего 4 танка, в чем немцы сразу же усомнились. Сами немцы, основываясь на собственных наблюдениях и показаниях пленных, полагали, что колонна особого назначения состояла из 10 танков.

Вероятно, одной из причин разногласий в оценке количества стало то обстоятельство, что колонна формировалась из разных частей. По словам лейтенанта В. Лутая в нее вошли 6 танков из группы полковника П. С. Фотченкова и 3 танка, состоявших в распоряжении командарма-6 [12]. Исходя из сказанного, можно полагать, что “колонна Специального назначения” насчитывала в своем составе до 10 танков БТ и Т-34.

О количестве и поименном составе “пассажиров” можно утверждать следующее. В танке во главе колонны следовал подполковник В. С. Породенко, следом за ним машины полковника П. С. Фотченкова, майора М. А. Семенюка, командующего генерала И. Н. Музыченко, членов военного совета комиссаров Н. К. Иванова и Л. С. Грищука, начальника штаба комбрига Н. П. Иванова и начальника оперативного отдела полковника М. А. Меандрова. Если брать по одному “пассажиру” в каждом танке, то получится 8 машин (хотя, фраза генерала И. Н. Музыченко, что его бросили члены военного совета Попов и Грищук, удравшие на танке БТ [6, с. 2], позволяет сделать предположение, что они находились в одной машине). Кто находился в оставшихся двух – достоверно не известно. Н. С. Ковальчук полагал, что в одном из них следовал (что вполне логично) начальник БТ и МВ 6-й армии полковник В. Н. Дедов [4, с. 66].

Однако имеется еще один, неожиданный, кандидат на эту вакансию. Им может быть начальник артиллерии армии генерал-майор Г. И. Федоров. В немецких документах его фамилия в связи с прорывом 6 – 7 августа 1941 года упоминается неоднократно. Так, вечером 8 августа в штаб 17-й армии из XXXXIX корпуса поступило сообщение, что “в полутора километрах южнее с. Копенковатое взят в плен начальник артиллерии 6-й армии генерал-майор Федоров” [11]. В свою очередь штаб армии передал в штаб группы, что среди пленных находится генерал Федоров [16]. Потом поступило уточнение, что он погиб. В докладе передового отряда 295-й дивизии сообщается о смерти во время прорыва в ночь на 7 августа какого-то генерала южнее с. Копенковатое, в районе высоты 203,0 [15]. В том случае, если генерал Г. И. Федоров был жив, взять с собой человека в таком звании для командарма-6 также было бы вполне логично.

Вопрос о том, зачем генерал И. Н. Музыченко хотел вывезти часть своего штаба, остается открытым. Можно предположить, что после пересечения линии

фронта, он должен был организовывать взаимодействие с частями 18-й армии по оказанию помощи прорывающимся. Однако в таком случае командарм-6 лишал себя всякой возможности руководить прорывающимися частями во время боя. Его действия можно оправдать только в одном случае, если он действительно считал, что войска 18-й армии находятся на небольшом расстоянии от внешнего кольца окружения, и немецких войск в глубине нет.

Часть штаба армии и политотдела осталась с задачей руководить обороной и поддерживать связь с генералом И. Н. Музыченко и штабом фронта. Предполагалось, что после того как колонна во главе с командующим благополучно осуществит прорыв, оставшиеся должны будут последовать за ней [9, с. 320].

В соответствии с полученными приказами, предназначенные для выхода из окружения части в 20:00 5 августа сконцентрировались в с. Копенковатое и в лесу восточнее от него. Через три часа группы прорыва заняли исходные позиции для атаки. Однако из-за неготовности колонны особого назначения начало атаки пришлось перенести на 02:30 6 августа 1941 года, что сыграло свою отрицательную роль.

Наконец, в 01:30 в Подвысокое прибыл полковник П. С. Фотченков, и колонна начала движение¹. Танковая колонна вышла из села и, набирая скорость, пошла в направлении с. Копенковатое. Стоявшая рядом в Подвысоком колонна грузовых и легковых автомашин также проследовала на Копенковатое, как бы отвлекая на себя внимание противника.

Во время марша в составе “колонны особого назначения” произошел ряд изменений, и количество танков постепенно сократилось. В район с. Сухой Ташлык к 12:00 вышли только 5 из 10 танков. Судьба остальных устанавливается отрывочно.

Достоверно известно, что от общей колонны одним из первых оторвался БТ комбрига Н. П. Иванова и, возможно, генерала Г. И. Федорова. Еще один был подбит между хуторами Шевченко и Слесаренко. В нем двигался полковник М. А. Меандров. Он был вынужден пересест на бронемашину, которую немцы подбили в с. Емиловка. Именно от полковника М. А. Меандрова немцам стало известно, что в составе танковой колонны на прорыв ушло командование 6-й армии во главе с генералом И. Н. Музыченко [15, с. 84].

Оставшиеся танки прошли с. Емиловка, за которым встретили группу красноармейцев под командованием майора В. С. Красных. По воспоминаниям одного из бойцов (Ф. А. Щербины) в колонне к этому времени осталось всего четыре танка Т-34. Увидев танки, красноармейцы “вскочили на ноги и начали махать ..., дескать, не стреляйте, свои. А они в ответ: “Ура!”, – думали, что вышли из окружения на соединение с частями 18-й армии” [7, с. 112]. Случилось это 6 августа 1941 года около 10:00.

Приведенный отрывок важен для понимания двух обстоятельств. Во-первых, после с. Емиловка колонна сократилась до 4 (если прав

---

¹ В своем докладе начальнику Генерального штаба комбриг Н. П. Иванов сообщал, что движение началось в 22.00, а уже к 22.10 его колонна достигла села Копенковатое. Возможно, он имеет в виду начало движения колонны автомашин, тогда как В. С. Породенко – танковой колонны.

Ф. А. Щербина) или 5 (если правы немцы) танков. Куда делись еще две или три машины – не ясно. Во-вторых, генерал И. Н. Музыченко убедился, что никаких советских войск в районе южнее с. Емиловка уже нет, и ему пришлось принимать новое решение.

Командарм-6 приказал отряду майора В. С. Красных уничтожить немецкий заслон и расчистить колонне дорогу на юг. Когда приказ был выполнен, танки быстро ушли вперед, а оставшиеся красноармейцы в количестве 70 – 75 человек оказались предоставленными самим себе. Каким маршрутом следовал генерал И. И. Музыченко дальше – не известно. Но уже через несколько часов, ближе к полудню, колонна достигла высоты 197,0 у с. Сухой Тышлык. Несколькими орудийными выстрелами противнику удалось подбить четыре танка. Один из танков вспыхнул, и находившиеся в нем боеприпасы рвались еще в течение двух часов. Экипажи и пассажиры остальных машин разбежались и попрятались в посевах. Как выяснилось впоследствии, среди подбитых оказался и танк командующего 6-й армией. Если верить немецкому сообщению, одному из танков удалось уйти из-под обстрела.

Известно, что в этом районе располагались части 101-й легко-пехотной дивизии из состава LI корпуса. Получив сведения, что оборона соседнего XXXXIX корпуса прорвана и к расположению штаб-квартиры дивизии приближаются крупные силы русских, немцы бросились организовывать оборону. В состав сил, прикрывавших штаб-квартиру, вошла смешанная рота, которой отвели позиции на высотах к северу от села. 6 августа 1941 года около 21:00 ее солдаты заметили, что кто-то, находящийся в посевах на поле, пускает в небо цветные ракеты – сначала белые, потом зеленые. Так как никаких немецких войск в этом районе не было, решили, что это делают разбежавшиеся русские танкисты.

По приказу Ib дивизии смешанная рота направилась на прочёсывание местности. Около 23:30 солдаты первой роты 403-го строительного батальона под командованием обер-лейтенанта Грэфа обнаружили и взяли в плен генерал-лейтенанта И. Н. Музыченко. Первым наткнулся на генерала фельдфебель Альдус, когда осматривал местность около подбитых танков. Никакого сопротивления командарм-6 не оказал. Пленный немедленно был препровожден в штаб дивизии [13, с. 1]. О судьбе остальных пассажиров, находившихся в танках, ничего не сообщается.

Вторую группу танков из состава колонны особого назначения, составили машины, ведомые полковником П. С. Фотченковым. Место, где произошел их отрыв, установить сложно, но можно предположить, что это произошло где-то в районе переправ через р. Ятрань. Косвенным подтверждением могут служить наблюдения командира 1-й горно-егерской дивизии противника генерала Х. Ланца. Находясь на своем командном пункте в полутора километрах от с. Троянка, 6 августа 1941 г. в 07:00 он наблюдал две большие колонны, в составе которых шли группами танки. Одна из них с четырьмя танками в голове следовала через Наливайку на Емиловку, вторая – по дороге от села Лещевка на Троянку. Первая, видимо, была частью колонны, в которой следовал генерал И. Н. Музыченко, вторая, возможно, подчинялась полковнику П. С. Фотченкову.

Такое предположение дает объяснение расхождению в описаниях действий колонн в районе с. Емиловка. Многие отечественные и все немецкие источники утверждают, что за с. Емиловка развернулся ожесточенный бой, а подполковник В. С. Породенко в своих послевоенных воспоминаниях утверждал, что это село колонна проскочила без столкновений с противником [8, с. 38 – 39]. Видимо, подполковник В. С. Породенко перепутал сёла Емиловка и Троянка.

Разрыв колонны и исчезновение танков с командующим армией сравнительно долго осталось незамеченным для направляющих колонны – полковника П. С. Фотченкова и подполковника В. С. Породенко. Поэтому никаких мер по восстановлению положения своевременно предпринято не было.

Примерно в 10 км к югу от села Троянка (в воспоминаниях – Емиловка, примечание автора) сделали остановку, во время которой в танк В. С. Породенко перебрался бригадный комиссар Л. С. Грищук. От него стало известно, что танк командующего армией исчез. Прорывающиеся предположили, что он подбит. Однако возвращаться к нему никто не стал, и колона пошла дальше на прорыв. В одной из следующих перестрелок был убит помощник начальника оперативного отдела 10-й танковой дивизии майор М. А. Семенюк. Вскоре после его похорон колонна наткнулась на немецкую артиллерийскую батарею. В перестрелке головной танк Т-34 был подбит и подполковник В. С. Породенко пересел в танк П. С. Фотченкова. Поскольку в танке в качестве пассажира уже находился член военного совета дивизионный комиссар Н. К. Попов [8, с. 39 – 40], то высадили заряжающего. Теперь уже танк П. С. Фотченкова стал головным.

В таком порядке двигались недолго. Вскоре на пути возникла еще одна артиллерийская батарея, проскочить мимо которой последний танк “колонны особого назначения” уже не смог. В ходе атаки двигатель головной “тридцатьчетверки” заглох, и бронированная машина тут же попала под фланговый огонь немецких орудий. Из подбитой машины первым выбрался комиссар Н. К. Попов и побежал в обратном направлении. Подполковник В. С. Породенко попытался укрыться в глубине кукурузного поля, но был окружен немцами и взят в плен. Полковник П. С. Фотченков оставался в танке и, видимо, также был пленен [10, с. 657], хотя Е. А. Долматовский после войны утверждал, что никто полковника в плену не видел [3, с. 104].

Из колонны, прорывавшейся в сторону Первомайска, до цели не добрался никто. Все танки были подбиты, а находившиеся в них командиры или погибли, или попали в плен. Однако оставались еще два танка, которые не смогли прорваться за рубеж р. Ятрань. Огнем немецких орудий оказались отсечены машины комбрига Н. П. Иванова и генерала Г. И. Федорова. Насколько можно судить по имеющимся сведениям, они вернулись обратно и укрылись в лесу около с. Копенковатое. Переждав светлое время суток, они с наступлением темноты вновь пошли на прорыв.

К сожалению, достоверно не известно, действовали ли они совместно или же порознь. Косвенные данные (в частности обстоятельство, что немцы сначала опознали погибшего генерала Г. И. Федорова как начальника штаба 6-й армии), позволяют сказать, что первое предположение ближе к истине.

Новая попытка прорыва, по немецким данным, состоялась 6 августа 1941 года между 22:30 и 23:00. Вдоль дороги от с. Подвысокое на запад последовал “большой танк”, а за ним – бронемашина и колонна из многочисленных автомобилей и повозок. Используя эффект неожиданности, танк смог прорваться и вскоре исчез в западном направлении. Пришедшие в себя солдаты 3-го батальона 204-го полка 97-й дивизии открыли ураганный огонь, уничтожив колонну и заставив ее остатки отойти в районе южнее с. Подвысокое. Чуть позже еще одна колонна попыталась прорваться к высоте 203,0 и там была уничтожена [17].

В плен немцы взяли раненого полковника и от него и других красноармейцев узнали, что в прорвавшемся танке находился какой-то генерал. Его еще раз обнаружили в 7 км западнее с. Бабанка, однако ему вновь удалось ускользнуть [18].

Немецкие данные совпадают с рассказом самого комбрига Н. П. Иванова. Минувя полями села Теклиевка, Оксанино, Бабанка, Доброводы, Тальное, 7 августа 1941 г. к 04:00 танк оказался в лесу восточнее Звенигородки. Ночной прорыв мимо позиций 97-й и через тылы 24-й и 125-й немецких дивизий прошел благополучно. День 7 августа комбриг Н. П. Иванов намеревался переждать в лесу, чтобы возобновить движение с наступлением сумерек. Но вскоре танк был обнаружен и обстрелян группой немецких солдат. БТ выскочил из-за деревьев на дорогу и помчался, набирая скорость, а немцы бросились догонять его на автомашине. Однако танк сумел оторваться от погони. Около 17:00 он достиг окраин г. Смела, где попал под обстрел немецкого орудия. После нескольких выстрелов танк был подбит, и его экипаж под огнем стал разбегаться в стороны. Комбриг Н. П. Иванов вместе с командиром танка старшим лейтенантом Корневым продолжили путь к фронту пешком. Им вновь повезло, и 7 августа около 20:00 они пересекли линию фронта в полосе обороны 548-го полка 116-й стрелковой дивизии 38-й армии [1]². Комбриг оказался исключительным везунчиком.

Танк генерала Г. И. Федорова выскочить вслед за танком комбрига Н. П. Иванова не смог и около 01:00 ночи 7 августа 1941 г. попытался вырваться в южном направлении. Но в районе высоты 203,0 путь ему преградили солдаты переброшенного накануне самокатного батальона и 11-го взвода 518-го полка из состава 295-й дивизии. Они уничтожили прорывавшихся, их было около двух рот, и подбили танк. Утром и днем прошла зачистка, в ходе которой 3-я рота 295-го саперного батальона в полях западнее высоты 203,0 взяла 85 пленных, у самой высоты было обнаружено тело погибшего генерала, которого сначала опознали как начальника штаба 6-й армии, а потом – как начальника артиллерии. Его знаки различия срезали и отправили вместе с бумагами в штаб 4-й дивизии [15].

Так бесславно закончился рейд колонны особого назначения. Из ее состава счастье улыбнулось только комбригу Н. П. Иванову, все остальные участники либо погибли, либо оказались в плену, либо остались на оккупированной территории. Не избежал скорбной участи и комдив А. Д. Соколов, который

---

² Даты, предложенные Н. П. Ивановым, все-таки нуждаются в корректировке.

пробивал дорогу танковой колонне на юг. К 17 августа 1941 г. он вместе с группой командиров из пяти человек добрался до с. Новоукраинка. Здесь их обнаружила охрана, и пришлось принять бой. Спутники комдива погибли, а сам он с тяжелым ранением попал в плен.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. **Боевое** донесение начальника штаба 6-й армии Н. Иванова от 10.08.1941 г. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ). – Ф. 251. – Оп. 646. – Ед. хр. 2. – Л. 247 – 250.
2. **Воспоминания А. А.** Каменцева. – Уманский краеведческий музей. – Оп. 13714. – Д. 4820.
3. **Долматовский Е. А.** Зелёная брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М., 1983. – 320 с.
4. **Ковальчук М.** Оточення вогневе: подвиг і трагедія героїв Зеленої Брами : художньо-документальна розповідь про маловідому сторінку початкового періоду Великої Вітчизняної війни / М. Ковальчук. – Тернопіль : Астон, 2006. – 208 с.
5. **Ковальчук Н. С.** Окружение огневое. Подвиг и трагедия героев Зеленой Брами. – Тернопіль: Астон, 2010. – 288 с.
6. **Письмо** А. А. Каменцева от 03.08.1986. – Народного музея с. Подвысокого Новоархангельского района Кировоградской области. Фонд 6-й армии.
7. **Письмо** Ф. А. Щербини. – Уманский краеведческий музей. – Оп. 13714. – Д. 4820.
8. **Породенко В. С.** Записки начальника штаба танковой дивизии. – Москва, 1981 (Рукопись).
9. **Семенов Ю.** Комиссар Госбезопасности. – М.: Воениздат, 1979. – 350 с.
10. **Фотченков** Петр Семенович / Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. – М.: Кучково поле, 2011. – Т. 1. – С. 655 – 657.
11. **Abendmeldung** des XXXXIX. A.K. – NARA, T. 312, Roll 675, Fr. 837.
12. **Aussagen** des Kriegsgefangenen Lt. Lutaj Valentin vom Stab der 6. Armee. – NARA, T. 314, Roll 1201, Fr. 937.
13. **ВА-МА.** RH. 24. 52-223.
14. **ВА-МА.** RH. 24-49-160.
15. **Gefecht - Bericht** der VorausAbteilung 295 für die Teilnahme an der Schlacht von Podwyssokoje in der Zeit vom 6. – 8.8.1941. – NARA, T. 314, Roll 1198, Fr. 307 – 308.
16. **Ис - Morgenmeldung** vom 9.8.41. – NARA, T. 312, Roll 674, Fr. 826.
17. **Lage** und Gefechtbericht (für 6. und 7.8. 41) des III. J.R. 204. – NARA, T. 314, Roll 1198, Fr. 327.
18. **NARA**, T. 315, Roll 1185, Fr. 733, 739.
19. **Steets H.** Gebirgsjäger bei Uman. Die Korpsschlacht des XXXXIX. Gebirgs — Armeekorps bei Podwyssokoje 1941. Die Wehrmacht im Kampf. Band 4. Kurt Vovinkel Verlag. Heidelberg, 1956. – 125 s.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Нуждин Олег Игоревич – доцент кафедры социально-культурного сервиса и туризма Института гуманитарных наук и искусств Уральского федерального университета, кандидат исторических наук, доцент (г. Екатеринбург, Российская Федерация).

О. І. Нуждін

Уральський федеральний університет

СПРОБА ПРОРИВУ ТАНКОВОЇ КОЛОНИ ГЕНЕРАЛА І. М. МУЗИЧЕНКА ДО м. ПЕРВОМАЙСЬКА 6 СЕРПНЯ 1941 РОКУ

Останні дні боїв оточених в урочищі Зелена Брама 6-ї та 12-ї армій й досі залишаються малодослідженою сторінкою в історії Уманського котла. Причиною цього є відсутність відповідного комплексу джерел, а також порівняно не тривале у часі вивчення окресленої проблеми. Дослідникам потрібно ще серйозно попрацювати і над пошуком першоджерел, котрі б дозволили детально розібратися в подіях, пов'язаних зі спробами прориву з оточення в районі Зеленої Брами, і зробити реконструкцію бойових дій перших днів серпня 1941 року в межах визначеної проблеми. Автор пропонованої статті на основі доступних радянських та німецьких документальних даних, опублікованих та неопублікованих спогадів учасників подій запропонував реконструкцію спроби прориву з оточення штабу 6-ї армії – т.зв. танкової колони генерала І. М. Музиченка на Первомайськ 6 серпня 1941 року. Дослідник визначив кількісний склад колони, спробував скласти поіменний список тих, хто проривався та долю танкової колони і самих танкових екіпажів. У статті вперше представлені обставини та подробиці захоплення в полон командарма генерала І. М. Музиченка, виходу з оточення начальника штабу армії комбрига М. П. Іванова, загибелі начальника артилерії 6-ї армії генерала Г. І. Федорова.

Ключові слова: *І. М. Музиченко, танк, оточення, прорив, штаб, генерал.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Нуждін Олег Ігорович – доцент кафедри соціально-культурного сервісу і туризму Інституту гуманітарних наук і мистецтв Уральського федерального університету, кандидат історичних наук, доцент (м. Єкатеринбург, Російська Федерація).

O. I. Nuzhdyn

Ural Federal University

ATTEMPT TO BREAK OUT OF THE TANK COLUMN OF GENERAL I. N. MUZYCHENKO TO PERVOMAYSK ON 6 AUGUST 1941

The last days of fights in the area of the Zelena Brama of 6th and 12th Army still remain the open page of history of the Uman entrapment. The reason for this is the lack of a corresponding set of sources, as well as relatively long-term study of the problem. Researchers need to work hard on finding primary sources that would allow them to understand in detail the events associated with attempts to break out the trap in the area of the Zelena Brama and to reconstruct the battle actions in the first days of August 1941. The author of the proposed article, on the basis of available Soviet and German documentary data, published and unpublished memoirs of the participants of the event, proposed to reconstruct the attempt of the 6th Army headquarter to break out the trap, so called Tank Column of General I. M. Muzychenko to Pervomaisk on August 6, 1941. The researcher determined the quantity of the column, tried to make name list of tank crews. The article presents the circumstances and details of the capture of the commander General I. M. Muzychenko, the exit from the surroundings of the commander of the Army Staff M. P. Ivanov, the death of the head of the artillery of the 6th Army General G. I. Fedorov.

Key words: I. M. Muzychenko, tank, entrapment, breakthrough, headquarter, general.

REFERENCES

1. *Boyevoye* doneseniye nachal'nika shtaba 6-y armii N. Ivanova ot 10. 08. 1941 g. – Tsentral'nyy arkhiv Ministerstva oborony Rossiyskoy Federatsii (daleye – TSAMO RF). – F. 251. – Op. 646. – Yed. khr. 2. – L. 247 – 250.
2. *Vospominaniya* A. A. Kamentseva. – Umanskiy krayevedcheskiy muzey. – Op. 13714. – D. 4820.
3. *Dolmatovskiy Ye. A.* Zelonaya brama. Dokumental'naya legenda ob odnom iz pervykh srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny. – M. , 1983. – 320 s.
4. *Koval'chuk M.* Otochennya vogneve : podvig i tragediya heroiv Zelenoi Brami : khudozhn'o-dokumental'na rozpovid' pro malovidomu storinku pochatkovogo periodu Velikoi Vitchiznyanoi viyni / M. Koval'chuk. – Ternopil' : Aston, 2006. – 208 s.
5. *Koval'chuk N. S.* Okruzheniye ognevoye. Podvig i tragediya geroyev Zelenoy Bramy. – Ternopil' : Aston, 2010. – 288 s.
6. *Pis'mo* A. A. Kamentseva ot 03. 08. 1986. – Narodnogo muzeya s. Podvysokogo Novoarkhangel'skogo rayona Kirovogradskoy oblasti. Fond 6-y armii.
7. *Pis'mo* F. A. Shcherbiny. – Umanskiy krayevedcheskiy muzey. – Op. 13714. – D. 4820.
8. *Porodenko V. S.* Zapiski nachal'nika shtaba tankovoy divizii. – Moskva, 1981 (Rukopis').
9. *Semenov Yu.* Komissar Gosbezopasnosti. – M. : Voenizdat, 1979. – 350 s.
10. *Fotchenkov Petr Semenovich* / Velikaya Otechestvennaya. Komdivy. Voyenny biograficheskiy slovar'. – M. : Kuchkovo pole, 2011. – T. 1. – S. 655 – 657.
11. *Abendmeldung* des XXXXIX. A.K. – NARA, T. 312, Roll 675, Fr. 837.
12. *Aussagen* des Kriegsgefangenen Lt. Lutaj Valentin vom Stab der 6. Armees. – NARA, T. 314, Roll 1201, Fr. 937.
13. *BA-MA*. RH. 24. 52-223.
14. *BA-MA*. RH. 24-49-160.
15. *Gefecht - Bericht* der VorausAbteilung 295 für die Teilnahme an der Schlacht von Podvysokoje in der Zeit vom 6. – 8.8.1941. – NARA, T. 314, Roll 1198, Fr. 307 – 308.
16. *Ic - Morgenmeldung* vom 9.8.41. – NARA, T. 312, Roll 674, Fr. 826.
17. *Lage* und Gefechtbericht (für 6. und 7.8. 41) des III. J.R. 204. – NARA, T. 314, Roll 1198, Fr. 327.
18. *NARA*, T. 315, Roll 1185, Fr. 733, 739.
19. *Steets H.* Gebirgsjäger bei Uman. Die Korpsschlacht des XXXXIX. Gebirgs — Armeekorps bei Podvysokoje 1941. Die Wehrmacht im Kampf. Band 4. Kurt Vovinkel Verlag. Heidelberg, 1956. – 125 s.

ABOUT THE AUTHOR

Nuzdin Oleg Ihorovych – Associate Professor of the Department of Socio-Cultural Service and Tourism of the Institute of Humanities and Arts of the Ural Federal University, Ph.D. in History, Associate Professor (Yekaterinburg, Russian Federation).

УДК 355.432.1

О. Є. Лисенко*Інститут історії України Національної академії наук України,***В. М. Грицюк***Науково-дослідний центр воєнної історії**Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*

УМАНСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941 РОКУ ТА КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 РОКУ: ПЛАНИ, ХІД БОЙОВИХ ДІЙ, НАСЛІДКИ

Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. – найстрашніший військовий конфлікт у Європі, який забрав мільйони життів. Війна у ході якої були апробовані нові тактика та стратегія Генеральних штабів Вермахту та РСЧА. У ході війни чітко простежуються широкомасштабні операції на оточення та знищення великих військових угруповань. Автори у запропонованому дослідженні спробували порівняти дві великі операції – Уманський котел 1941 року та Корсунь-Шевченківський котел 1944 року. Перша – на оточення та ліквідацію 6-ї й 12-ї радянських армій реалізована Вермахтом, друга – на оточення та ліквідацію німецьких з'єднань у Корсунь-Шевченківському виступі, реалізована Червоною армією. Стаття підготовлена на основі архівних та опублікованих документів і є однією з перших спроб порівняльного аналізу згаданих операцій. У межах дослідження автори у цілому відтворюють плани операцій, хід бойових дій та наводять статистику втрат. Стаття може бути корисною науковцям, краєзнавцям та всім, хто цікавиться проблемами військової історії.

Ключові слова: битва, котел, Уманська оборонна операція, Корсунь-Шевченківська наступальна операція, бойові втрати, Друга світова війна.

У роки Другої світової війни під Уманню розгорнулися значні операції на оточення великих угруповань противника. У 1941 році таку операцію здійснили війська Вермахту, а у 1944 році радянські війська спочатку планували здійснити оточення німців та їх союзників зустрічними ударами фронтів на Умань, Христинівку та врешті здійснили задумане під Звенигородкою. Авторами статті робиться спроба порівняти дві операції на оточення, які проводились різними воюючими сторонами (та разом з тим умовно однаковим складом) у різний час (влітку та взимку) на майже одній і тій ж території та з приблизно однаковими наслідками (в обох випадках в оточення потрапило угруповання близько 100 тис. осіб).

До аналізу запропонованої військово-історичної розвідки взято Уманську оборонну операцію 1941 року та Корсунь-Шевченківську наступальну операцію 1944 року. Друга операція досить широко представлена в історіографії, а перша навпаки – має обмаль як історичних джерел, так і наукових студій їй присвячених.

Порівняльний аналіз операцій на оточення сьогодні є актуальним і являє собою не тільки науковий, а й практичний інтерес з огляду на події збройного конфлікту на Сході України. Подібних військово-історичних досліджень у науковій літературі авторами не виявлено.

1941-й рік. Після перших двох тижнів війни, відповідно до уточнених завдань, група армій “Південь” частиною сил продовжувала наступ на київському напрямі, а головними силами здійснювала операцію з метою оточення радянських військ на Правобережжі. Головну роль в операції по оточенню радянських військ на захід від Дніпра відігравали 1-а танкова група і 17-а армія з північного напрямку, а з півдня – 11-а армія.

У середині липня війська Південно-Західному фронту завдали кілька контрударів по 6-й німецькій армії і 1-й танковій групі, але ліквідувати розрив, що утворився між своїми 5-ю і 6-ю арміями, не змогли. З метою створення більш вигідного угруповання військ Ставка наказала до 21 липня відвести війська 6, 12, 18 та 9-ї армій на рубіж Біла Церква – Гайсин – Кам’янка – нижня течія р. Дністер. Одночасно командуючому Південно-Західному фронту наказувалося завдати удару у фланг угрупованню противника, що знаходилось проти 6-ї армії, а командуючому Південному фронту – створити сильну групу фронтових резервів у районі Умані у складі 18-го і 2-го механізованих корпусів (нараховувалося до 900 танків) і двох стрілецьких дивізій з метою організації контрударів по ворогу (Директиви Ставки ВГК Південному фронту б/н від 17.07.41 і Південно-Західному фронту № 00411 від 18.07.41) [19, с. 63, 67].

Для забезпечення відведення військ 6-ї і 12-ї армій на тиллові рубежі 26-а армія в другій половині липня нанесла ряд контрударів з району південніше Києва. Проте командуючий Південного фронту не зміг виконати наказ Ставки про створення фронтового резерву. Механізовані корпуси при зосередженні в районі Умані розтяглися на марші і зазнали великих втрат від авіації противника. Крім того, у зв'язку з проривом противника командування фронту було змушене розгорнути 18-й механізований корпус у стику між 12-ю і 18-ю арміями [18, с. 138–155].

21 липня 2-й механізований корпус завдав контрудар по противнику, що прорвався до Умані, і відкинув його. Однак, у наслідок виходу військ 11-ї німецької армії в район Балти виникла загроза глибокого охоплення військ 6-ї і 12-ї армій з півдня. Тому Ставка затвердила рішення військової ради Південно-Західного напрямку на негайне відведення цих армій на рубіж Тальне – Христинівка та підпорядкування їх командуючому Південному фронту (Директива Ставки ВГК № 00509 від 25.07.1941 р.) [19, с. 81]. Директива 0044/оп Південного фронту про підпорядкування 6-ї і 12-ї армій була ухвалена 25 липня надвечір. Командувач Південного фронту директивою на проведення оборонної операції військ фронту за номером 0027/оп від 27 липня конкретизував завдання. Згаданим документом було визначено питання управління та взаємодії військ, а також уточнено рубежі відходу армій: для 12-ї армії ст. Звенигородка, Соколівочка, викл. Поташ, штаб армії у Новоархангельську; для 6-ї армії – Поташ, Умань, Христинівка, штаб армії в Умані; 2-й мехкорпус виводився з бою, передавався до резерву фронту та зосереджувався в районі Новоархангельск, Підвисоке, Тишківка [27, арк. 111–113]. Отже в рішенні командувача Південним

фронтом проглядається прагнення здійснити маневр та розвернути армії правого крила фронтом на північний-захід для відбиття удару 1-ї танкової групи німців.

До кінця липня 6-а і 12-а армії відійшли на зазначений рубіж, але їх стан в зв'язку з великими втратами, сильною перевтомою особового складу і безупинним тиском противника залишався тяжким. Він ускладнювалося і тим, що управління військами було незадовільним через погану організацію зв'язку.

Під час відходу військ між фронтами утворився розрив. Щоб не дати можливості противнику розвинути удар на стику фронтів, Ставка наказала головнокомандуючому Південно-Західним напрямком відвести армії правого крила Південного фронту на рубіж Шпола – Тернівка – Рибниця і там міцно закріпитися. Одночасно пропонувалося створити сильну групу резервів у районі Черкаси – Кіровоград – Кременчук і підготувати удар у загальному напрямі Черкаси – Вінниця (Директива Ставки ВГК № 00565 від 28.07.1941 р.) [19, с. 86–87]. Однак цю директиву Ставки військам Південного фронту виконати не вдалося. Німецькі ударні угруповання вперто наступали по зустрічних напрямках: Звенигородка – Тальне – Новоархангельськ та Кодима – Балта – Криве Озеро. Врахувавши складність обстановки командувач фронту передав управління всіма військами, над якими нависла загроза оточення, командувачу 12-ї армії [27, арк. 115]. В подальшому ці війська в документах називаються групою генерала Понеделіна.

2 серпня з'єднання 1-ї танкової групи противника вийшли в район Первомайська і відрізали шляхи відходу на схід військам 6-ї, 12-ї та частково 18-ї армій і 2-го механізованого корпусу. У цей же час 17-а німецька армія охопила їх з півдня. Кільце оточення замкнулось. Стійкого фронту оточення ще не було. Можливість прориву радянських військ була високою. Бракувало скоординованого управління, зв'язку, належної розвідки, тверезої оцінки обстановки та прийняття правильних рішень. Особливих труднощів війська зазнавали у матеріально-технічному забезпеченні, передусім у боєприпасах та пальному. Спроби їх доставки авіацією були мало результативними, про що свідчать документи того часу [28, арк. 92–97].

Бої радянських частин в оточенні тривали до 7 серпня [12, с. 22–54]. Були знищені управління двох армій, семи корпусів, перестало існувати 20 радянських дивізій. Близько 103 тис. військовослужбовців потрапило в полон, ворог захопив 300 танків та 800 гармат [13, с. 85]. Трагічною була доля командувачів армій генералів Понеделіна та Музиченка, їм судилося зазнати гіркоту німецького полону, а після звільнення – сталінських таборів. Вихід противника в район Первомайська створив загрозу охоплення інших військ Південного фронту.

1944 рік. Планування і підготовка операцій радянських військ на 1944 р. почалися з листопада 1943 р., тобто у ході завершення попередньої кампанії. Майбутні завдання стали предметом обговорення в Ставці Верховного Головнокомандування. Операції цього періоду війни отримали назву “десяти сталінських ударів”, стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні визначалася головною у зимовій кампанії 1943–1944 рр. та планувалася другою [1]. Координація дій військ покладалася на представників Ставки ВГК: 1-го та 2-го Українських фронтів – Маршала СРСР Г. Жукова; 3-го та 4-го Українських фронтів – Маршала СРСР О. Василевського.

Військово-політичне керівництво III-го рейху також визначилося в зосередженні основних зусиль на південній ділянці фронту. З метою реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 року на Україні були зосереджені найпотужніші угруповання військ: понад 4 млн. військовослужбовців з обох сторін, 45 тис. гармат та мінометів, 4 тис. танків та майже 4 тис. літаків.

Готуючи великі наступальні операції, Ставка вжила заходів до посилення Українських фронтів резервами, бойовою технікою і матеріально-технічними засобами. Наприклад, 1-й Український фронт у листопаді–грудні 1943 р. одержав дві загальновійськові, одну танкову армію і два окремих танкових корпуси. До початку наступу на Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадало 8 км фронту.

На початок операції 1, 2, 3 і 4-й Українські фронти нараховували 2 406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармат та мінометів, 2 037 танків та САУ, 2 600 літаків. У ході операції війська постійно підсилювались: призвано зі звільнених територій 766 334 чол., крім того направлено в частини 60 401 чол. маршового поповнення (63% від усього призову до радянських збройних сил за I-й квартал 1944 року); в цей же час надійшло з промисловості та ремонтно-відновлювальних підприємств 4 655 танків та САУ (74,4 % від усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4 803 гармат та мінометів (49,2 %) [23, с. 623]. Перерозподіл сил та засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів та перегруповань військ з інших напрямів та театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47-а, 61-а, 70-а армії, 2-а, 4-а і 6-а танкові армії (остання сформована в ході операції), 6-а повітряна армія.

Радянським військам протистояла група армій “Південь” (командуючий генерал-фельдмаршал Е. фон Манштейн) і група армій “А” (командуючий генерал-фельдмаршал Е. фон Клейст), всього 93 дивізії, у тому числі 18 танкових і 4 моторизовані, а також 2 моторизовані бригади. Групи армій “Південь” і “А” підтримував 4-й повітряний флот. Німці та їх союзник мали 1 760 тис солдат і офіцерів, 16 800 гармат та мінометів, 2 200 танків та штурмових гармат, 1 460 літаків для дій в Україні. Для поповнення втрат гітлерівське командування було змушене в січні – першій половині квітня підтягти на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву Головного командування й інших країн, не вважаючи поточного поповнення діючих тут військ людьми, бойовою технікою й озброєнням.

Проте, накопичення сил та засобів здійснювалось обома сторонами зі значними труднощами. На кінець 1943 р. радянська економіка поряд із досягнутими успіхами продовжувала переборювати ряд перешкод, які не дозволяли повною мірою забезпечити потреби збройних сил, особливо в боєприпасах та пальному. Не було можливості повністю поповнити величезні втрати в матеріальній частині (літаках, танках, САУ), яких війська зазнали в ході літньо-осінньої компанії 1943 року. Вичерпались моторесурси технічних засобів, особливо автомобільного й тракторного парку. Внаслідок цього бойові можливості оперативних об'єднань, задіяних на південно-західному напрямі, порівняно з літом 1943 р. суттєво знизились: кількість бойових засобів у розрахунку на одну загальновійськову армію зменшилась в людях

на 20 %, в артилерії на 17 %, в танках і САУ – на 72 %. Матеріальне забезпечення фронтів було в 2–3 рази меншим від аналогічних показників у попередніх кампаніях [22, с. 318].

Війська зазнавали серйозних труднощів з комплектуванням особовим складом. Найгірший стан справ спостерігався у стрілецьких з'єднаннях, середня чисельність яких в період бойових дій на Правобережній Україні коливалась у межах від 3,2 до 6,2 тис. чол., що становило 30–60% штатної чисельності [22, с. 541]. Ця проблема ускладнювалась низькими професійно-бойовими якостями значної частини поповнення, мобілізованого зі звільнених від окупації областей та відсутністю достатнього часу на його підготовку в запасних частинах [3; 16]. Навіть дійшло до того, що комуністам доручали стежити в бою за новобранцями, щоб ті вели вогонь у сторону ворога, та не нищили набої [29, арк. 58–64].

Ще більших труднощів зазнавав противник [14, с. 168–190]. Саме цим виправдовувалось рішення радянського військово-політичного керівництва про початок стратегічного наступу на Правобережній Україні, фактично не завершивши підготовки до стратегічної операції. Воно стало несподіваним для ворога, який виключав можливість активних бойових дій без оперативної паузи за складних погодних умов, і не давало йому часу для приведення своїх військ у порядок.

У середній течії Дніпра гітлерівці втрималися в районі Канева. Цей район вклинювався в розташування радянських військ величезним виступом, вершина якого впиралася в Дніпро на ділянці до 40 км у районі Канева [5, с. 13–15]. Командування противника розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши корсунь-шевченківський виступ для організації ударів по флангах військ 1-го і 2-го Українських фронтів.

При плануванні операцій фронтів в рамках стратегічної операції на Правобережній Україні Й. Сталін погодився на проведення операцій з оточення великих ворожих угруповань [4, с. 94]. Вже на кінець жовтня 1943 р. оформився задум щодо можливого оточення ворожих угруповань шляхом з'єднання 1-го та 2-го Українських фронтів в районі станції Христинівка поблизу Умані.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК 1-й Український фронт 24 грудня 1943 р. завдав головного удару на Вінницю, а допоміжні – на Рівне і Христинівку. Пізніше в історіографії ця операція 1-го Українського фронту отримала назву Житомирсько-Бердичівської (24.12.43–14.01.44) [26, с. 251–260].

Тільки впевнившись в успіху дій фронту, Ставка ВГК вирішила розширити межі операції шляхом введення в дію з'єднань 2-го Українського фронту. Згідно з вимогами Ставки ВГК (Директива Ставки ВГК № 30 272 від 29.12.1943) цей фронт мав завдати головного удару на Кіровоград – Первомайськ, а частиною сил на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення ворожих військ у районі Канева, Умані, Сміли [23, с. 632–633]. Січнева операція 2-го Українського фронту в історіографії отримала назву Кіровоградської (05–16.01.44) [7, с. 261–270]. Штучне відокремлення задуманої як єдине ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції, на нашу думку не правильне. Ми пропонуємо назвати цю операцію Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів.

38-ма армія 1-го Українського фронту на 6 січня оволоділа районом Липовець, Ільїнці, Жашків. У оперативному шикуванні ворожих військ утворився розрив 80 км. Станом на 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ї армії і 5-й гвардійський танковий корпус прорвалися в район Звенигородки [11, с. 232–235]. Це дозволило перерізати комунікації з'єднань противника, які оборонялись на Канівському виступі. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. 14 січня вони перебували на відстані 120 км від Умані. У директиві Ставки від 16 січня 1944 р. провина за невиконання завдань фронту покладалась на І. Конєва [20, с. 11].

Рятуючи становище, командування групи армій “Південь” вживало всіх можливих заходів щодо локалізації розриву. Сюди спішним порядком було перекинуто 12 дивізій. 11–14 січня з-під Вінниці та Умані розпочався контрнаступ ворожих військ. Внаслідок удару в районі Тального, Звенигородки противнику вдалося потіснити радянські війська на 40–50 км. Потрапили в оточення 136-а сд, частини 167-ї сд і 6-та мбр із складу 5-го гвардійського танкового корпусу.

Наступальні можливості обох фронтів були вичерпані, ударні угруповання розпорошились, між арміями виникли незайняті військами проміжки, резерви закінчились. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50 % бойового складу: у військах 1-го Українського фронту – 533 танки і САУ із 1 128; 2-го – 212 із 560 [22, с. 482]. За цих умов Ставка дозволила фронтам перейти до оборонних дій та вживала термінових додаткових організаційних заходів щодо всебічного забезпечення військ.

Таким чином, на середину січня основні завдання операції по оточенню німецьких військ в районі Умані залишались невиконаними, ворог продовжував утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського. За цих умов Ставка ВГК директивою № 220006 від 12.01.1944 р. [20, с. 9–10] лише уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання на корсунь-шевченківському виступі (в документі він називається Миронівсько-Звенигородський) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання їх у районі Шполи. У порівнянні з попереднім задумом – оточення ворожого угруповання шляхом зімкнення 1-го та 2-го фронтів у районі Умані, Христинівки – глибина й обсяги завдань обох фронтів значно скорочувались за рахунок переміщення ділянок прориву ближче до Дніпра, що дозволяло оминати танкові заслони противника, полегшувало оточення та розгром з'єднань, що знаходились на Канівському виступі (в документах трапляється і така назва). Проте нова операція на оточення набувала значно скромніших обрисів порівняно з попереднім задумом. Слід зазначити, що й угруповання, і виступ, і сама операція отримали назву Корсунь-Шевченківських вже після її проведення. У джерелах поширені назви “Черкаський котел”, “Миронівсько-Звенигородська операція” та ін.

Задум Корсунь-Шевченківської операції (24.01.44–17.02.44) не був сформований завчасно, а виник вже у ході воєнних дій. Ще одним суттєвим фактором, який впливав на хід і результати операції, став украй стислий термін, що відводився для її підготовки – 5–7 діб. Природно-географічні умови також значно впливали на хід бойових дій, особливо це стосується складних і мінливих

погодних умов і бездоріжжя. В кінці січня в Україну раптово прийшла рання весна.

Командування 1-го і 2-го Українських фронтів вірно обрало напрямом головних ударів та здійснило перегрупування військ, що дозволило прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям наступати назустріч один одному на Звенигородку.

Розпочали наступ війська 2-го Українського фронту. Хоча він був спланований на 25 січня, командувач фронту генерал-полковник І. С. Конєв розпочав бойові дії на добу раніше – 24 січня з метою проведення розвідки боєм. Наступ головних сил 53-ї та 4-ї армій розпочався 25 січня 1944 р. Відповідно до плану 6 січня за підтримки 2-ї повітряної армії з 30-хвилинної артпідготовки розпочався наступ 1-го Українського фронту. Прорив оборони противника здійснювався на 27-кілометровій ділянці фронту між Тинівкою і Ківшуватим: 40-а армія на ділянці Тинівка, Косяківка (ширина 17 км), 27-а армія – на ділянці Косяківка, Ківшувате (10 км).

Після прориву оборони противника війська приступили до виконання нового завдання – оточення угруповання німецьких військ. На цьому етапі операції головна роль була відведена танковим арміям. Зважаючи на брак танків у смузі 2-го Українського фронту для розвитку наступу в коридор прориву був введений 5-й кавалерійський козачий корпус в складі трьох дивізій. Незважаючи на ситуацію, що склалася, передові загони 5-ї гвардійської та 6-ї танкових армій, прорвалися в Звенигородку. 28 січня 1944 р. близько 13-ї години відбулася зустріч танкістів 1-го та 2-го фронтів. У подальшому частини танкових армій були використані для створення зовнішнього фронту оточення. До 3 лютого війська 27-ї армії 1-го Українського фронту, 4-ї гвардійської армії, 52-ї армії та 5-го гвардійського кавалерійського корпусу 2-го Українського фронту створили суцільний внутрішній фронт оточення.

У більшості радянських видань подаються цифри, запропоновані І. Конєвим [6, с. 100], а саме – в кільці опинилося управління 11-го і 42-го німецьких армійських корпусів, 10 дивізій і одна бригада, всього майже 80 тис. солдат і офіцерів, близько 1 600 гармат і мінометів та більш як 230 танків і штурмових гармат. Німці подають інші дані – в котлі перебували 6 дивізій і 1 бригада, близько 54 тис. чол. потрапило в оточення. Загальне керівництво оточеними військами з 30 січня було доручене генералу В. Штеммерману.

Для недопущення деблокування оточеного угруповання командування 1-го та 2-го Українських фронтів вжило термінових заходів щодо створення і зміцнення зовнішнього фронту оточення. На ділянці від Охматова до Звенигородки оборонялися війська 1-го Українського фронту: частина сил 40-ї армії і 6-ї танкової армії. Від Звенигородки до Водяного оборонялася 5-а гвардійська танкова армія разом із 49-м стрілецьким корпусом 53-ї армії 2-го Українського фронту. Усього на зовнішньому фронті оточення на відстані близько 150 кілометрів розташовувались 22 стрілецькі дивізії, до 2 736 гармат і мінометів, 2 танкові армії, що мали 307 танків і САУ.

Німецьке командування не збиралося залишати оточене угруповання сам на сам з радянськими військами. Е. Манштейн сподівався потужними ударами танкових дивізій прорвати фронт оточення і відновити становище. Постачання

оточених військ боєприпасами, продовольством і паливом здійснювалось транспортною авіацією. Стан оточених військ постійно погіршувався. Про це свідчить і той факт, що з 6 лютого в оточених військах було припинено надання відпусток. Виникли труднощі з продовольчим забезпеченням, було зроблено спробу забезпечити харчування за рахунок місцевих жителів. Проте, оточене угруповання не втратило боєздатності. Військам 27-ї армії доводилося відбивати потужні атаки ворога на внутрішньому фронті в районі Стеблева. Поданий радянським командуванням 8 лютого ультиматум про припинення опору німці відхилили.

11 лютого противник зробив чергову, найбільш серйозну спробу прорватися до оточеного угруповання. Після підтягнення до зовнішнього фронту оточення 8 танкових і 6 піхотних дивізій, ворог спробував здійснити прорив у вузькій (14 кілометрів) смужі фронту чотирма танковими (СС “Адольф Гітлер”, 17-а, 1-а, 16-а) і двома піхотними (34-а, 198-а) дивізіями з району Ризино в напрямку на Лисянку [31]. На ділянці прориву радянські стрілецькі полки та частини артилерії не відступили і були знищені на позиціях. У 6-й танковій армії до кінця 11.02.44 р. залишалось 70 танків [24, с. 95]. Оточене угруповання завдало удару на зустріч з району Корсунь–Шевченківський на Стеблів – Шендерівку.

Прорив військ противника викликав занепокоєння Ставки Верховного Головнокомандування. 12 лютого І. В. Сталін поклав керівництво усіма військами на внутрішньому фронті оточення на І. С. Конєва, а командувач 1-го українського фронту М. Ф. Ватутін був відправлений з району проведення операції під Шепетівку. Г. К. Жуков отримав суворе стягнення і директивою Ставки за №220022 був усунутий від загального керівництва операцією та призначений відповідальним за недопущення подальшого прориву німців на зовнішньому фронті [30, арк. 201–202].

До 15 лютого танкові частини генерала Г.-В.Хубе в 3-х кілометрах західніше Лисянки, а війська В. Штеммермана вели бій за села Петрівська Гута та Комарівка. Відстань між деблокуючим та оточеним угрупованням скоротилась до 5–7 км. Прорив з кільця відбувся за складних погодних умов (різке зниження температури та хурделиця) в ніч з 16 на 17 лютого. На ділянці до 4-х км у прорив пішло до 50 тисяч вояків вермахту та СС. Бойовище було жахливим. При прориві загинув і сам В. Штеммерман. Радянські джерела повідомили про повне знищення оточеного угруповання (55 тис. чол. вбитими та 18 тис. полоненими), проте це не відповідає дійсності.

Е. Манштейн повідомляє, що з оточення вирвалось 30–32 тис. чоловік [9, с. 523]. “Манштейну вдалося вивести із котла біля 35 тис. чол., але втрати, особливо артилерії, були величезні. Більшість гармат змушені були кинути на дорогах” – відзначав колишній генерал німецької армії Ф. фон Меллентін [10, с. 334]. Про це пише і К. фон Тіппельськірх “оточені корпуси змушені були кинути всю тяжку зброю, артилерію і більшу кількість спорядження останньою відчайдушною спробою пробитися до своїх військ. Із оточення вийшло лише 30 тис. чол. [25; 8, с. 323]. До кожної з цих цифр можна ставитися по різному. Це питання потребує серйозного дослідження. Сучасний український дослідник Корсунь-Шевченківської операції А. Я. Сало за документованими даними фіксує перебування в базових таборах для “оточенців” під Уманню близько 30 тис. німецьких вояків [17, с. 14].

Втрати радянських військ у сучасних дослідженнях проблеми виглядають так: безповоротні – 24 286 чоловік, санітарні – 55 902 чоловік, всього – 80 188 чоловік [15, с. 102]. Питання про втрати противника до нині залишається відкритим.

Аналізуючи хід двох послідовних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів на оточення ворожого угруповання в районі канівського виступу, слід визнати, що хоча їх результатом стала перемога радянських військ, проте “новий Сталінград” був не зовсім вдалим. Завдання надійної ізоляції ворожого угруповання і подальшого його знищення в операції повністю вирішити не вдалося. Поширена у вітчизняній історіографії версія про успішне та повне завершення ліквідації противника в районі Корсуня-Шевченківського підлягає серйозній корекції. В одному з останніх досліджень Корсунь-Шевченківської битви на основі аналізу та зіставлення джерел обох воюючих сторін аргументовано стверджується про вихід з оточення 25–35 тис. солдатів та офіцерів противника, які під час прориву залишили всю техніку і важке озброєння [17].

У проаналізованих операціях німецькими та радянськими військами застосована така форма їх проведення як оточення та знищення великих угруповань противника. Оточення досягалось способом розвитку наступу двох ударних угруповань на зустрічних напрямках. І в 1941 і в 1944 роках в операціях вирішальну роль відіграли танкові та механізовані з'єднання, вони завершували прорив оборони противника, розвивали наступ в глибину та, рухаючись назустріч один одному, досягали пунктів зустрічі. Піхота, кавалерія та артилерійські з'єднання розвивали успіх, закріплювались на досягнутих рубежах та здійснювали бойові дії по знищенню оточеного угруповання. В уманській операції німці піхотними з'єднаннями прикрились від контрударів 26-ї армії, а танкові дивізії спрямували на завершення оточення та ліквідацію групи генерала Понеделіна. У Корсунь-Шевченківській навпаки, радянське командування сили танкових армій спрямувало на зовнішньому фронті оточення, а загальновійськовій армії та кавалерійський корпус використало для створення внутрішнього кільця.

У 1941 році в оточення потрапили дві радянські армії чисельністю більше 100 тисяч чоловік, у 1944 – два німецькі корпуси – близько 80 тисяч. Радянські війська в умовах повного оточення здійснювали організований супротив з 2 до 7 серпня 1941 р. Німецькі – з 28 січня до 17 лютого 1944 року. Для здійснення деблокування групи В. Штеммермана командування групи армій “Південь” на основі 3-го танкового корпусу створило потужне танкове угруповання для нанесення контрудару та зустрічними ударами вивело значну частину військ з оточення. Червоній армії здійснити контрудар силами 2-го та 18-го мехкорпусів у 1941 році не вдалося. Оточені війська групи Понеделіна здійснювали прорив самостійно.

Корсунь-Шевченківська операція радянських військ 1944 року, як і операція німецьких військ в районі Умані у 1941 році за різних умов та результатів досягли перемоги. Якщо відійти від питання ефективності бойових дій, то правильним буде твердження – спільним в операціях на оточення є те, що перемогу здобула сторона яка володіла ініціативою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Бешанов В. В.** Десять сталинских ударов. – М.: АСТ, Мн. : Харвест, 2005. – 768 с.
2. **Ведомости**, сведения о захоронении воинов Красной Армии, партизан, погибших в Корсунь-Шевченковском районе Киевской области, уходе за братскими могилами. Сведения о захоронении трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территории. – Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 349. – 198 арк.
3. **Гриневич В. А.** Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-німецьких загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук.: 07.00.02 / Інститут історії України АН України. – К., 1994. – 16 с.
4. **Жуков Г. К.** Воспоминания и размышления: В 3 т. – 9-е изд. – М.: АПН, 1988. – Т. 3. – 351 с.
5. **Захаров М. В.** Канны на Днепре // Военный вестник. – 1969. – № 1. – С. 13–15.
6. **Конев И. С.** Записки командующего фронтом. – М.: Воениздат, 1991. – 606 с.
7. **Кром М. Г.** Кіровоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – К.: Україна, 2005. – С. 261–270.
8. **Лисенко О. Е.** Корсунь-Шевченківська битва. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К.: “Книга Пам'яті України”, 2000. – С. 322–323.
9. **Маништейн Э.** Проигранные победы. – М.: Центрполиграф, 2008. – 575 с.
10. **Меллентин Ф. В.** Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне: /Пер. с нем. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – 441 с.
11. **Москаленко К. С.** На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: В 2 кн. – М.: Наука, 1973. – Кн. 2: 1943–1945. – 656 с.
12. **Мощанский И. Б.** Битва за Киев. 7 июля – 26 сентября. – М.: Яуза, БТВ-Книга, Эксмо, 2008. – С. 22–54.
13. **Муковський І. Т., Лисенко О. Є.** Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Пошуково-вид. агентство “Книга пам'яті України”, 1996. – 563 с.
14. **Мюллер-Гиллебранд Б.** Сухопутная армия Германии 1933–1945: В 3 т.: Пер. с нем. – М.: Воениздат, 1976. – Т. 3: Война на два фронта. – 416 с.
15. **Памяти павших.** Великая Отечественная война 1941–1945. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – 496 с.
16. **Рибченко Л. В.** Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
17. **Сало А. Я.** Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2005. – 20 с.
18. **Сборник** боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 38 (11–22 июля 1941 года). – М.: Воениздат, 1958. – 316 с.
19. **Сборник** документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. / Под ред. А. Н. Грылева. – Вып. 1 (июнь–декабрь 1943 года) – М.: Воениздат, 1968. – 508 с.
20. **Сборник** документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – 568 с.
21. **Списки**, сведения о воинах Красной Армии захороненных в селах Корсунь-Шевченковского района Киевской области. Приказ №106 Наркома обороны СССР от 4 апреля 1942 г. об уборке трупов вражеских солдат. Отчет о захоронении немецких солдат. – ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 350. – 130 арк.
22. **Стратегические** решения и вооруженные силы: В 2 т. – М.: Арбизо, 1995. – Т. 1. – 970 с.

23. *Стратегический* очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – 984 с.
24. *Строева А. Т.* Шестая танковая и ее командарм. – К.: Молодь, 2000. – 203 с.
25. *Тинпельскирх К.* История Второй мировой войны: Пер. с нем. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956.
26. *Хруленко І. П.* Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943–1944 років // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – К.: Україна, 2005. – С. 251–260.
27. *Центральный* архив Министерства обороны Российской Федерации (далі ЦАМО РФ). – Ф. 228. – Оп. 701. – Ед. хр. 4. – Л. 111–113.
28. *Оперативный* отдел штаба Юго-Западного направления. Директивы СВГК, запись переговоров командования. – ЦАМО РФ. – Ф. 251. – Оп. 646. – Ед. хр. 4. – 248 л.
29. *ЦАМО РФ.* – Ф. 240. – Оп. 2772. – Ед. хр. 26.
30. *ЦАМО РФ.* – Ф. 132-а. – Оп. 2642. – Ед. хр. 13.
31. *Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia.* — Department of the Army, Washington, DC 1952

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Лисенко Олександр Євгенович – завідувач відділу історії Другої світової війни Інституту історії України Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна).

Грицюк Валерій Миколайович – провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, кандидат історичних наук, доцент (м. Київ, Україна).

А. Е. Лысенко

Институт истории Украины Национальной академии наук Украины

В. М. Грицюк

*Научно-исследовательский центр военной истории
Национального университета обороны Украины им. Ивана Черняховского*

УМАНСКАЯ ОБОРОНИТЕЛЬНАЯ ОПЕРАЦИЯ 1941 ГОДА И КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКОВСКАЯ НАСТУПАТЕЛЬНАЯ ОПЕРАЦИЯ 1944 ГОДА: ПЛАНЫ, ХОД БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ, ПОСЛЕДСТВИЯ

Германо-советская война 1941–1945 гг. – самый страшный военный конфликт в Европе, который унёс миллионы жизней. Война, в ходе которой были апробированы новые тактика и стратегия Генеральных штабов Вермахта и РККА. В ходе войны четко прослеживаются широкомасштабные операции на окружение и уничтожение крупных военных группировок. Авторы в предлагаемом исследовании попытались сравнить две крупные операции – Уманский котел 1941 и Корсунь-Шевченковский котел 1944 года. Первая – на окружение и ликвидацию 6-й и 12-й советских армий реализована Вермахтом, вторая – на окружение и ликвидацию немецких соединений в Корсунь-Шевченковском выступе, реализована Красной армией. Статья подготовлена на основе архивных и опубликованных документов и является одной из первых попыток сравнительного анализа упомянутых операций. В рамках исследования авторы в целом воспроизводят планы операций, ход боевых действий и приводят статистику потерь.

Статья может быть полезна ученым, краоведам и всем, кто интересуется проблемами военной истории.

Ключевые слова: битва, котёл, Уманская оборонительная операция, Корсунь-Шевченковская наступательная операция, боевые потери, Вторая мировая война.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Лысенко Александр Евгеньевич – заведующий отделом истории Второй мировой войны Института истории Украины Национальной академии наук Украины, доктор исторических наук, профессор (г. Киев, Украина);

Грицюк Валерий Николаевич – ведущий научный сотрудник научно-исследовательского центра военной истории Национального университета обороны Украины имени Ивана Черняховского, кандидат исторических наук, доцент (г. Киев, Украина).

O. Y. Lysenko

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

V. M. Hrytsyuk

*Leading Researcher of the Research Center of Military History of the National Defence
University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy*

UMAN DEFENSIVE OPERATION OF 1941 AND THE KORSUN-SHEVCHENKO'S OFFENSIVE OF 1944: PLANS, FIGHTING ACTIONS, IMPLICATIONS

The German-Soviet war of 1941–1945 is the worst military conflict in Europe, which claimed millions of lives. The war, during which the new tactics and strategy of the General Staff of the Wehrmacht and the Red Army was tested. In the course of the war, large-scale operations on the surroundings and the destruction of large military groups are clearly traced. The authors of the proposed study tried to compare two major operations – Uman pocket 1941 and Korsun-Shevchenko's pocket of 1944. The first operation was realized by the Wehrmacht in order to surround and liquidate 6 and 12 Soviet armies. The second was characterized by the encirclement and liquidation of the German units in Korsun-Shevchenko's ledge by the Red Army. The article is prepared on the basis of archival and published documents and is one of the first attempts of a comparative analysis of the mentioned operations. In the course of the study, the authors as a whole reproduce the plans of operations, the course of combat operations and produce statistics of losses. The article may be useful to scholars, regional scientists and anyone interested in the problems of military history.

Key words: battle, pocket, Uman defensive operation, the Korsun-Shevchenko's offensive, fighting losses, World War.

REFERENCES

1. **Beshanov V. V.** Desyat' stalinskikh udarov. – M.: AST, Mn.: Kharvest, 2005. – 768 s.
2. **Vedomosti**, svedeniya o zakhoroneniі voinov Krasnoy Armii, partizan, pogibshikh v Korsun'-Shevchenkovskom rayone Kiyevskoy oblasti, ukhode za bratskimi mogilami. Svedeniya o zakhoroneniі trupov vrazheskikh soldat i ofitserov i o privedeniі v sanitarnoye sostoyaniye territorii. – Tsentral'niy derzhavniy arkhiv gromads'kikh ob'ednan' Ukraїni (TSDAGOU). – F. 166. – Op. 3. – Od. zb. 349. – 198 ark.

3. **Hrynevych V. A.** Natsional'ni problemy v Chervoniy Armiyi v period vyzvolennya Ukrainy vid nimets'ko-nimets'kykh zaharbnikov (hruden' 1942 – zhovten' 1944 rr.): Avtoref. dys. ... kand. istor. nauk.: 07.00.02 / Instytut istoriyi Ukrainy AN Ukrainy. – K., 1994. – 16 s.
4. **Zhukov G. K.** Vospominaniya i razmyshleniya: V 3 t. – 9-ye izd. – M.: APN, 1988. – T. 3. – 351 s.
5. **Zakharov M. V.** Kanny na Dnepre // Voyenny vestnik. – 1969. – № 1. – S. 13–15.
6. **Konev I. S.** Zapiski komanduyushchego frontom. – M.: Voenizdat, 1991. – 606 s.
7. **Krom M. H.** Kirovohrads'ka nastupal'na operatsiya 1944 roku // Ukraina v polum'yi viyny. 1941–1945. – K.: Ukraina, 2005. – S. 261–270.
8. **Lysenko O. E.** Korsun'-Shevchenkivs'ka bitva. Bezsmertya. Knyha Pam'yati Ukrainy 1941–1945. – K.: “Knyha Pam'yati Ukrainy”, 2000. – S. 322–323.
9. **Manshteyn E.** Proigrannyye pobedy. – M.: Tsentrpoligraf, 2008. – 575 s.
10. **Mellentini F. V.** Tankovyye srazheniya 1939–1945 gg: boyevoye primeneniye tankov vo Vtoroy mirovoy voyne: /Per. s nem. – M.: AST; SPb.: Poligon, 2005. – 441 s.
11. **Moskalenko K. S.** Na yugo-zapadnom napravlenii. Vospominaniya komandarma: V 2 kn. – M.: Nauka, 1973. – Kn. 2: 1943–1945. – 656 s.
12. **Moshchanskiy I. B.** Bitva za Kiyev. 7 iyulya – 26 sentyabrya. – M.: Yauza, BTV-Kniga, Eksmo, 2008. – S. 22–54.
13. **Mukovskyy I. T., Lysenko O. Ye.** Zvytyaha i zhertovnist': Ukrainytsi na frontakh Druhoyi svitovoyi viyny. – K.: Poshukovo-vyd. ahent-stvo “Knyha pam'yati Ukrainy”, 1996. – 563 s.
14. **Myuller-Gillebrand B.** Sukhoputnaya armiya Germanii 1933–1945: V 3 t.: Per. s nem. – M.: Voenizdat, 1976. – T. 3: Voyna na dva fronta. – 416 s.
15. **Pamyati** pavshikh. Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945. – M.: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 1995. – 496 s.
16. **Rybchenko L. V.** Radyans'ki viys'kovi mobilizatsiyi 1943 roku na terytoriyi Livoberezhnoyi Ukrainy: avtoref. dys. na zdotuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / KNU im. Tarasa Shevchenka. – K., 2010. – 16 s.
17. **Salo A. Ya.** Zastosuvannya viys'k (syl) v operatsiyi na otochennya (za dosvidom Korsun'-Shevchenkivs'koyi operatsiyi 1944 r.) : Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Natsional'na akademiya oborony Ukrainy. – K., 2005. – 20 s.
18. **Sbornik** boyevykh dokumentov Velikoy Otechestvennoy voyny. Vyp. 38 (11–22 iyulya 1941 goda). – M.: Voenizdat, 1958. – 316 s.
19. **Sbornik** dokumentov Verkhovnogo Glavnokomandovaniya za period Velikoy Otechestvennoy voyny. / Pod red. A. N. Gryleva. – Vyp. 1 (iyun'-dekabr' 1943 goda) – M.: Voenizdat, 1968. – 508 s.
20. **Sbornik** dokumentov Verkhovnogo Glavnokomandovaniya za period Velikoy Otechestvennoy voyny. Vyp. 4 (Yanvar' 1944 goda – avgust 1945 goda) / Pod red. A. N. Gryleva. – M.: Voenizdat, 1968. – 568 s.
21. **Spiski**, svedeniya o voynakh Krasnoy Armii zakhoronennykh v selakh Korsun'-Shevchenkivskogo rayona Kiyevskoy oblasti. Prikaz №106 Narkoma oborony SSSR ot 4 aprelya 1942 g. ob uborke trupov vrazheskikh soldat. Otchet o zakhoroneniі nemetskikh soldat. – TSDAGOU. – F. 166. – Op. 3. – Od. zb. 350. – 130 ark.
22. **Strategicheskkiye** resheniya i vooruzhennyye sily: V 2 t. – M.: Arbizo, 1995. – T. 1. – 970 s.
23. **Strategicheskiiy** ocherk Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. – M.: Voenizdat, 1961. – 984 s.
24. **Stroyeva A. T.** Shestaya tankovaya i yeye komandarm. – K.: Molod', 2000. – 203 s.
25. **Tippel'skirikh K.** Istoriya Vtoroy mirovoy voyny: Per. s nem. – M.: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 1956.

26. **Khrulenko I. P.** Zhytomyr's'ko-Berdychiv's'ka nastupal'na operatsiya 1943–1944 rokiv // Ukrayina v polum'yi viyny. 1941–1945. – K.: Ukrayina, 2005. – S. 251–260.
27. **Tsentral'nyy** arkhiv Ministerstva oborony Rosiyskoy Federatsii (dalі TSAMO RF). – F. 228. – Op. 701. – Yed. khr. 4. – L. 111–113.
28. **Operativnyy** otdel shtaba Yugo-Zapadnogo napravleniya. Direktivy SVGK, zapis' peregovorov komandovaniya. – TSAMO RF. – F. 251. – Op. 646. – Yed. khr. 4. – 248 l.
29. **TSAMO RF.** – F. 240. – Op. 2772. – Yed. khr. 26.
30. **TSAMO RF.** – F. 132-a. – Op. 2642. – Yed. khr. 13.
31. **Operations** of Encircled Forces. German Experiences in Russia. — Department of the Army, Washington, DC 1952

ABOUT THE AUTHORS

Lysenko Alexander Yevheniyovych – Head of the Department of History of the Second World War of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kyiv, Ukraine);

Hrytsyuk Valeriy Mykolayovych – Leading Researcher of the Research Center of Military History of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kyiv, Ukraine).

УДК 94(477.65) “1941”

Б. Л. Шевченко

Комунальна установа “Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України”

БОЙОВІ ДІЇ НА КІРОВОГРАДЩИНІ У СЕРПНІ 1941 РОКУ

У статті на основі архівних документів і матеріалів, мемуарної літератури зроблено спробу відтворити перебіг оборонних боїв підрозділів Червоної армії на території Кіровоградської області у серпні 1941 року. У науковий та інформаційний обіг вводиться велика кількість невідомих раніше фактів і даних. Описуються події пов’язані з прибуттям на Кіровоградщину 223-ї стрілецької дивізії РСЧА її зосередження неподалік Новомиргорода і бій з підрозділами 14-ї танкової дивізії Вермахту. Детально розповідається про оборонні бої радянських військ наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. в околицях Новоукраїнки, Помічної та залізничної станції Адабаш. Також йдеться про захоплення німецькими військами адміністративного центру Кіровоградської області – міста Кіровограда. Окремо проаналізовано хід окупації ворогом східних територій області, зокрема, розповідається про створення Резервної армії та бої її частин 11–14 серпня 1941 р. з німцями на теренах нинішніх Петрівського та Онуфріївського районів. У публікації наводяться витяги з багатьох архівних документів, які містять інформацію про дії підрозділів Червоної армії у вказаний час.

Ключові слова: фронт, залізнична станція, оборона, дивізія, населений пункт.

У грудні 1940 р. лідер нацистської Німеччини Адольф Гітлер затвердив таємний план нападу на Радянський Союз, котрий отримав загальну назву “Барбаросса” і передбачав розгром Червоної армії за короткий час та вихід німецьких військ до р. Волга. Для цього на німецько-радянському кордоні було зосереджено три великі групи армій – “Північ”, “Центр” і “Південь”. Остання група армій під керівництвом фельдмаршала Герда фон Рундштедта наступала на українському напрямку.

Зранку 22 червня 1941 року армії і дивізії групи “Південь”, разом з арміями та дивізіями двох інших груп, перетнули радянський кордон. У цей же день на території УРСР було введено військовий стан, а наступного дня відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР, на території його військових округів, у тому числі й на території Одеського військового округу, до якого входила Кіровоградська область, розпочалася мобілізація до лав Червоної армії [3, с. 9–10].

Трохи більше ніж за місяць після початку війни гітлерівці, відтіснивши війська Південно-Західного (командувач – генерал-полковник М. П. Кирпонос) та Південного (командувач – генерал армії І. В. Тюленев) фронтів вступили на територію Кіровоградської області.

На початку серпня 1941 р. у лісовому масиві Зелена Брама, що біля с. Підвисокого (нині Новоархангельського району) у вороже оточення потрапили 6-а та 12-а радянські армії генералів І. М. Музиченка і П. Г. Понеделіна. Доля цих

армій, як, власне, і доля всієї Червоної армії у 1941 році, виявилася трагічною. Після невдалих спроб вирватися з оточення обидві армії загинули.

Ліквідація у Зеленій Брамі двох радянських армій відкривала перед Вермахтом майже безпечний шлях просторами Кіровоградщини. Бо як виявилось, що крім 6-ї та 12-ї армій обороняти Кіровоградську область було практично нікому. Червона армія поспіхом відступала.

На початку серпня 1941 р. на допомогу оточеним радянським арміям у Зеленій Брамі була спрямована наспіх сформована 223-я стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора Федора Григоровича Філіпова. Їй було поставлено завдання зосередитися у районі Новомиргорода (нині районний центр Кіровоградської області) і, наступаючи у напрямку на Шполю (нині Черкаської області), розгромити тамтешнє угруповання противника. Це, за задумом командування Південного фронту, мало б сприяти виходу з оточення підрозділів 6-ї та 12-ї армій.

1 серпня 1941 р. підрозділи 223-ї стрілецької дивізії зосередилися південно-східніше Новомиргорода [6, арк. 1 зв.]. Штаб дивізії розмістився у Великій Висці (нині Маловисківського району). Підрозділи дивізії окопалися і зайняли оборону. Але вранці 2 серпня її бойові порядки з півночі і північного заходу були атаковані 40-м танковим розвідувальним батальйоном (командир – майор Артур Убер), 103-м (командир – полковник барон Ганс фон Фалькенштейн) та 108-м (командир – підполковник Карл Вільгельм фон Шлібен) танково-гренадерськими полками 14-ї танкової дивізії генерал-лейтенанта Фріца Кюна.

Результат бою під Новомиргородом був невтішним для радянської сторони. 223-я стрілецька дивізія, зазнавши серйозних втрат, відступила у напрямку Кіровограда. Ось що з цього приводу можна прочитати в бойовому донесенні командувача Південного фронту, датованому 3 серпня 1941 року: “В районе Нв. Миргорода дивизия (223-я – авт.) организовала оборону. С утра 2 августа противник силой до 2 полков пехоты с танками, при воздействии бомбардировочной авиации, атаковал оборонительный рубеж дивизии. Дивизия не выдержала натиска противника и в беспорядке откатилась к Кировограду. Для приведения в порядок дивизии и для расследования факта панического отхода в дивизию выезжает член Военного совета Бородин, зам. нач. штаба фронта генерал-майор Харитонов с группой командиров штаба фронта” [11, с. 167].

Інша точка опору німецьким військам була південніше Новомиргорода, у районі Новоукраїнки (нині районний центр Кіровоградської області), Помічної (нині Добровеличківського району) і залізничної станції Адабаш (нині Новоукраїнського району). 31 липня 1941 р. командир 237-го конвойного полку 13-ї дивізії конвойних військ Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) майору Антонову було наказано організувати оборону зазначених населених пунктів, створити загін, яким зайняти залізничну станцію Капустине (нині Маловисківського району), організувати розвідку в найближчих околицях. На допомогу майору Антонову з Вознесенська (нині Миколаївської області) до Новоукраїнки був відправлений окремий робочий (інженерний) батальйон кількістю 560 осіб [11, с. 157; 160 – 162]. Також гітлерівцям протистояли бійці з протиповітряної оборони із окремого артилерійського дивізіону, а станцію

Помічна якийсь час прикривала 3-я стрілецька рота 57-го залізничного полку НКВС.

На залізничних станціях Новоукраїнка, Адабаш, Капустине і Помічна розміщувалося багато ешелонів з паливом і боєприпасами. 29 липня 1941 р. німецькі літаки здійснили бомбардування Помічної: 4 вагони з боєприпасами загорілися і почали вибухати. Бійцям 237-го конвойного полку і прикордонникам з 23-го прикордонного загону вдалося від'єднати палаючі вагони і відігнати їх у безпечне місце, що дало можливість врятувати від знищення решту 17 вагонів. Не обійшлося без втрат серед прикордонників: загинув воєнний комісар 23-го прикордонного загону батальйонний комісар Яків Грицай.

Тим часом, 31 липня о 12:00 на станцію Капустине увірвалися німці. Наступного дня вони, заправивши свої автомобілі паливом, відступили у напрямку Хмельового (нині Маловисківського району). Під час цього був поранений черговий по залізничній станції. В документах зазначається, що сил і засобів для її оборони немає. Також відомо, що у другій половині дня 1 серпня німці зруйнували телеграфні стовпи і залізничні перегони Капустине – Виска (нині Маловисківського району) і Новомиргород – Капітанівка (нині – Новомиргородського району), а на перегоні між станціями Новаківка і Плетений Ташлик (нині Маловисківського району) було знищено частину залізничної колії. Із зведеного повідомлення про авіанальоти на 18:00 2 серпня 1941 року: “Група противника прорвавшись 31.07.41 и 01.08.41 на участок Новаковка–Плетеный Ташлик /направление Помошная–Знаменка/ и участок Капустино–Виска /направление Помошная–Шевченко/ 02.08.41 продолжает держать указанные направления под обстрелом, не допуская продвижение поездов в сторону Знаменки. Отправленные утром 02.08.41 из Помошной на Знаменку 2 поезда были обстреляны и первый из них подожжен” [12, арк. 169].

Зранку 1 серпня 1941 р. начальник штабу 237-го конвойного полку капітан Краснов повідомив у Вознесенськ, у штаб Південного фронту, що у Новоукраїнці формуються окремі групи бійців для оборони міста, яких мали підтримувати 9 танків, однак їх не можна було використовувати через відсутність мастила. Також Краснов поставив до відома керівництво Південного фронту, що у Злинці (нині Маловисківського району) і на ст. Капустине перебуває група німецьких військ з 13 танків, 7 бронемашин, 10–15 мотоциклів, 7 вантажних машин з піхотою.

Увечері 1 серпня 1941 р. капітан Краснов повідомив у Вознесенськ, що з Плетеного Ташлика у напрямку ст. Адабаш рухаються 6 ворожих танків, а уповноважений НКВС у Новоукраїнці Миколенко зазначав, що між Хмельовим і Глодосами (нині Новоукраїнського району) сталася перестрілка радянських бійців з німцями. У свою чергу начальник оперативної групи із Малої Виски сповіщав вище керівництво, що о 20:50 з Хмельового на Малу Виску рухається колона німецьких військ, яка веде перестрілку з частинами НКВС.

У той же час німці силою із 15 танків, 1 бронемашини, групи мотоциклетників і мінометників, роти піхоти атакували ст. Адабаш, артилерійським вогнем обстріляли Новоукраїнку, шосейну дорогу Новоукраїнка – Рівне (нині Новоукраїнського району) і залізничну дорогу Адабаш – Шостаківка (нині Кропивницького району). Командир 237-го конвойного полку майор

Антонов доповів у штаб Південного фронту, що немає зв'язку зі ст. Капустине, натомість є зв'язок з 23-м прикордонним загonom, який обороняв Помічну.

Із бойового донесення начальника 23-го прикордонного загону майора Козака начальнику охорони тилу Південного фронту підполковнику Борисову: “На основани личного распоряжения члена Военного совета комиссара госбезопасности 3 ранга тов. Сазыкина подразделениями отряда в составе 11 заставы, резервной заставы совместно с одной комендатурой 24 ПО под непосредственным руководством начальника тыла Южного фронта полковника Волкова была проведена боевая разведка сил противника в направлении Песчаный Брод, Добровеличковка.

В 22:30 01.08.41 на южной опушке леса, что в 2-х км юго-восточнее с. Добровеличковка вступил в бой с противником, который продолжался около 2,5 часов. Наши потери уточняются. Со стороны противника по неполным данным имеются около 20 убитых.

В ходе боя по противнику было установлено следующее:

- 1) Около 2-х батальонов пехоты;
- 2) Три танка, из них два огнеметных;
- 3) Артиллерия и минометы.

Противник продвигался в направлении ст. Помошная. Все подразделения отряда находились в окружении и к 02:30 02.08.41 из окружения вышли за исключением 11 заставы, которая мелкими группами из окружения отходит.

Ст. Помошная прикрывалась с северо-запада, запада и юго-запада заставами №№ 14, 15 и приданной ротой обслуживающего батальона.

На 06:00 02.08.41 противник находится в 4 км северо-западнее села Песчаный Брод.

В 07:30 02.08.41 противник начал обстрел артиллерией и минометами ст. Помошная, в результате чего начались пожары, после чего началось наступление пехоты. Находящийся состав с горючим на ж. д. станции был уничтожен. Отряд начал отходить в направлении Бобринец и к 11:30 достиг леса, что 2 км южнее Бешбайраки, куда продолжают подтягиваться подразделения прикрытия. В районе леса делаю привал. Прошу дать указание о дальнейшем направлении движения.

Потери, понесенные отрядом в боях под Добровеличковкой, Песчаный Брод и ст. Помошная уточняются, так как подразделения 11, 12, 14, 15 застав выходят из окружения и после их присоединения к отряду будет возможно определить наши потери. Связь со штабом 18 армии потеряна, и место пребывания его в настоящее время неизвестно” [2].

Командир 237-го конвойного полку майор Антонов скаржився штабу Південного фронту, що керівники військових частин, які рухалися у тил фронту через Новоукраїнку та її околиці, ігнорують його накази і не хочуть брати участь в обороні Новоукраїнського напрямку. Так, вищезгаданий капітан Краснов у телефонній розмові з начальником штабу охорони тилу Південного фронту підполковником Шаровим говорив, що на східну околицю Новоукраїнки на ранок 1 серпня вийшли тили 92-го та 97-го прикордонних загонів під командуванням старшого політрука Новікова і капітана Бернштейна відповідно. За словами Краснова взяти участь в обороні Новоукраїнки вони відмовилися. З цих

прикордонних загонів можна було зібрати 200–300 осіб без шкоди для охорони обозів. Відмовився взяти участь, а точніше очолити оборону Новоукраїнського напрямку і комбриг Гудков – представник штабу 18-ї армії, заявивши, що це не його справа.

На всі скарги капітана Краснова підполковник Шаров, заявив, що тих, хто відмовляється виконувати накази, заарештовувати, а старшого політрука Новікова та капітана Бернштейна повернути в Новоукраїнку і попередити, що якщо не будуть виконувати накази, підуть під трибунал. Також Краснов отримав наказ сформувати батальйон з 500 осіб з 44-ї танкової дивізії, тили якої зосереджувалися у цей час біля Новоукраїнки, та виділити необхідну кількість сил для того, щоб зайняти ст. Капустине [9, арк. 86–87].

2 серпня 1941 р. бійці 237-го конвойного полку вели бої з німцями на північно-західній околиці Новоукраїнки та у районі ст. Адабаш. Із доповідної записки начальнику політвідділу 13-ї дивізії конвойних військ НКВС, датованої 9 серпня 1941 року: “28 июля 1941 г. штабу полка стало известно, что г. Балта обстреливался немцами, а 30 и 31 июля разведкой установлено, что противник двигается в направлении на Ново-Украинку. Этого же числа /т. е. 30.07./ остановившийся в Ново-Украинке комбриг из армейского тыла дал распоряжение раздавать населению имеющиеся товары и 31 июля в городе поднялась паника. Были приняты меры к наведению порядка в городе, разбитые магазины заколочены. В то же время разведка доносила о приближении групп противника из Песчаного Брода, ст. Ташлык и Помошной...”

31 июля в 20 часов 1-й батальон в районе между ст. Адабаш и Зверевкой вошел в соприкосновение с противником. Бой продолжался всю ночь. Ночью был отдан приказ командиру 1-го батальона о наступлении, а 2-му батальону оставаться на занятом рубеже (ст. Помошная). Наступление запоздало и началось с рассветом, но в силу того, что танки преждевременно повернули назад, а армейская стрелковая рота отошла назад, два взвода 2-й роты, перепутав сигналы, отошли в район 2-го батальона. Наступление не дало положительных результатов и 1-я рота оказалась в окружении. Бой продолжался до 8 часов утра, когда было получено разрешение Совета фронта отойти, после чего подразделения полка с боем отошли к дороге на Кировоград” [4].

Із розмови по телефону начальника штабу 237-го конвойного полку капітана Краснова з начальником охорони тилу Південного фронту підполковником Шаровим, яка відбулася 3 серпня 1941 року:

“КАПИТАН КРАСНОВ: Имею потери до двух взводов. Сейчас нахожусь в Бобринце. Две роты не знаю, где находятся. Получил приказ полковника ВОЛКОВА отправиться из Новой-Украинки, после чего ВОЛКОВ убит, оставив за себя майора ЛОМАКИНА, последний приказал отходить, обороняя направление Новый Буг. До подхода к Бобринцу связь с Украинкой потерял. Частей Красной Армии в Украинке не было, а был рабочий батальон, который отходил на Ровное. Майор ЛОМАКИН отводил его на Ровное, там с ними потеряли связь. Противник был на северо-западной части Н. Украинки и на ст. Адабаш. Боевое распоряжение генерал-майора т. РОМАНОВА № 0043/оп не получено. Майор АНТОНОВ находится в Бобринце. Мы не могли больше держаться в Украинке, так как у нас не было ничего против минометов и танков.

Противника против наших 3 рот было больше полка. Между Н.Украинкой и Ровное силами батальона занята оборона” [10, арк. 110].

Після бою під Новоукраїнкою 237-й конвойний полк почав відступ у напрямку Вознесенська, однак, коли його частини перебували біля Бобринця надійшов наказ рухатися до Кривого Рогу, а згодом до Дніпропетровська, куди конвойний полк прибув 8 серпня 1941 р.

У Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (колишній Центральний архів Міністерства оборони СРСР) зберігається розсекречений іменний список втрат особового складу команди 2038 (в/ч 1008). У списку значаться 86 осіб. Усі вони були уродженцями Новоукраїнського району, усі були мобілізовані райвійськкоматом. Навпроти кожного прізвища стоїть відмітка про причину вибуття з армії – “зник безвісти під час бою за залізничну станцію Адабаш 2 серпня 1941 року” [3, с. 95]. Середній вік загиблих – трохи більше 30 років.

3 серпня 1941 р. у район Новоукраїнки був направлений загін Одеського піхотного училища, якому ставилося завдання на ранок наступного дня зосередитися і зайняти оборону на рубежі ст. Адабаш – Новоукраїнка – ст. Помічна з метою не допустити прориву ворожих частин у південному та південно-східному напрямках. Усі радянські військові частини, які діяли в околицях Новоукраїнки, підпорядковувалися начальнику Одеського піхотного училища полковнику Григорію Івановичу Шерстньову.

У ніч на 6 серпня 1941 р. батальйони Одеського піхотного училища під натиском німців залишили Новоукраїнку та Помічну і відійшли на південь, у район Братського (нині Миколаївської області). Один із батальйонів училища (1-й курсантський) у ніч на 8 серпня біля Бобринця (нині районний центр Кіровоградської області) потрапив у засідку, влаштовану противником. У ході бою його бійцям вдалося підбити 10 ворожих танків, але і сам батальйон поніс серйозні втрати. Потім його включили у зведений загін, якому було поставлено завдання прикривати залізницю Кременчук – Миколаїв та шосейні дороги у напрямку Херсона і Миколаєва.

Із доповідної записки начальника Кіровоградського обласного управління НКВС УРСР капітана держбезпеки Георгія Петровича Неборакова: “Таким образом, продвижение противника по районам области в направлении к г. Кировограду осуществлялось с нескольких сторон, и город оказался почти окруженным со стороны села Грузского, Ровенского и Бобринецкого районов.

3 августа, со второй половины дня, вражеские самолеты дважды усиленно бомбардировали г. Кировоград и с наступлением темноты сбросили большое количество зажигательных и фугасных бомб, вызвавших массовые пожары и разрушения, особенно на объектах: оборонный завод “Красная Звезда”, база госрезервов, железнодорожная станция, центральные улицы города и др.

Следует отметить, что оборона города со стороны воинских частей по вине бывшего начальника гарнизона – полковника Бычкова была организована неудовлетворительно, что дало возможность противнику продвигаться вперед, зачастую без сопротивления со стороны наших частей. За такую плохую организацию обороны города бывший начальник гарнизона – полковник Бычков был подвергнут аресту и предан суду военного трибунала. За

преступную бездеятельность в организации местной противовоздушной обороны города нами арестован и предан суду военного трибунала бывший начальник МПВО майор Бобров...

3 августа в гор. Кировограде совершенно никаких частей не было, оборону города осуществлял 79-й погранотряд под командованием вновь назначенного начальника гарнизона – подполковника Грачева, аппарата УНКВД и милиции. Предназначенная для обороны Кировограда 223-я стрелковая дивизия (командир генерал-майор технических войск Ф. Г. Филиппов), переброшенная из Харьковского военного округа в район Новомиргорода, вследствие постоянных вражеских бомбежек и первого боевого столкновения с немецкими танками просто разбежалась. Для расследования факта ее панического отступления в Кировоград были командированы член Военного совета Южного фронта Задонченко С. Б. и заместитель начальника штаба фронта генерал-майор Харитонов Н. Х. с группой командиров штаба фронта с чрезвычайными полномочиями по наведению порядка в якобы еще тыловом городе...” [2].

Член фронтової комісії, яка прибула до Кіровограда для розслідування відступу 223-ї стрілецької дивізії і для з'ясування ситуації у місті, підполковник Грельов занотував до свого робочого щоденника, що 79-й Ізмаїльський прикордонний загін налічував 700 осіб і мав у своєму розпорядженні 6 танків, 2 бронемашини та 2 гармати. Крім цього, підполковник Грельов констатував: місто горить, грабежі, п'янки, на аеродромі нікого немає.

Із доповідної записки начальника Кіровоградського обласного управління НКВС УРСР капітана держбезпеки Г. П. Неборакова: “4-го августа с утра город (Кировоград – авт.) вторично подвергся бомбардировке, возникли новые пожары, к этому времени фашистские войска приблизились к подступам города. 79-й погранотряд совместно с аппаратом УНКВД и милиции под натиском противника в 22 часа оставил город и отошел на новую оборонительную линию в село Покровка Аджамского района в 7-ми километрах от города Кировоград...”

Следует отметить, что продвижение частей противника от гор. Кировограда через Аджамский, Ново-Пражский и Александрийский районы было эффективное, т. к. в этом направлении частей Красной Армии, могущих принять бой, почти не было. Только в с. Верблюжка, а затем в Петровском районе происходили активные бои между частями РККА и противником” [2].

Територію Кіровоградської області захоплювали частини 3-го моторизованого корпусу під командуванням генерал-лейтенанта Еберхарда фон Макензена. У 1941 р. цей моторизований корпус входив до складу 1-ї танкової групи, яка була головною ударною силою німецької групи армій “Південь”. Від початку війни і до кінця липня 3-й моторизований корпус наступав у напрямку Києва. Але після того, як німцям вдалося оточити у Зеленій Брамі дві радянські армії, йому було віддано наказ розвернути свої частини на південь і через територію сучасних Черкаської і Кіровоградської областей наступати у напрямку Дніпропетровська. Дивізіям моторизованого корпусу ставилося важливе завдання – прикривати тил німецьких частин, які у цей час вели бої по знищенню 6-ї і 12-ї радянських армій у Зеленій Брамі, від можливих ударів червоноармійських частин, які підходили зі сторони Дніпра.

1 серпня 1941 р. 14-а німецька танкова дивізія 3-го моторизованого корпусу біля Новомиргорода увійшла на територію Кіровоградщини. Як вже говорилося, саме її підрозділи завдали поразки 223-й стрілецькій дивізії. У розвідувальному зведенні штабу Південного фронту від 5 серпня 1941 р. відзначається, що у другій половині 4 серпня з Новомиргорода на Велику Виску рухалася танкова колона німців невстановленої кількості, а з Новопавлівки (нині Новоукраїнського району) на Глодоси – автомобільна колона з танками також нез'ясованої кількості.

5 серпня 1941 р. 14-а танкова дивізія оволоділа Кіровоградом. Як засвідчує “Сводка Политуправления войск НКВД СССР о боевой деятельности Измаильского пограничного отряда по обороне г. Кироваграда в августе 1941 года”, у результаті боїв під Кіровоградом німці втратили 500 солдатів і офіцерів, 7 танків, 10 автомашин і 15 мотоциклів [8, с. 329 – 330].

У спогадах командувач 3-м моторизованим корпусом генерал-лейтенант Еберхард фон Макензен відзначав, що “4 августа 14-я танковая дивизия после боев уже стояла перед Кировоградом, в Ново-Украинке и в Ровном, выдвинувшись уступом вперед по отношению к своему правому соседу. 60-я моторизованная дивизия достигла Федвар (Подлесное), 13-я танковая дивизия – Каменки, дивизия СС “Викинг” – Смелы... 5 августа поступил приказ о наступлении на плацдарм у Кременчуга. Каждая из трех дивизий передовой линии теперь наступала туда. Кировоград пал в тот же день...” [7, с. 247 – 248].

Також 5 серпня батальйон німецьких військових за підтримки танків захопив Новоукраїнку, а два батальйони противника наступали з району ст. Помічна у південно-східному напрямку. 5 серпня ворог захопив Рівне і вів бій з радянськими підрозділами південно-східніше цього населеного пункту. У той же час німецькі війська продовжували просування територією Кіровоградщини. 5 серпня моторизований полк і приблизно 100 танків рухалися дорогою від Панчево (нині Новомиргородського району) до Новомиргорода, від Великої Виски до Кіровограда прямувала колона автомашин [5, арк. 69].

5 серпня 1941 р. Ставка Верховного Головнокомандування приймає рішення про відведення військ Південного фронту на новий рубіж оборони. На Кіровоградщині він проходив вздовж лінії Чигирин – Знам'янка – Компаніївка (нині районні центри Кіровоградської області). У цей же день у районі Дніпропетровська була створена Резервна армія під командуванням генерал-лейтенанта Н. С. Чібісова. Підрозділи цієї армії мали зайняти оборонний рубіж Кременчук – Кривий Ріг – Херсон, заповнивши таким чином вільний простір, який утворився між Південно-Західним і Південним фронтами. Так, 273-а стрілецька дивізія (командир – полковник Микола Калінін) направлялася у район Олександрії, а 230-а стрілецька дивізія (командир – полковник Федір Захаров) у район Петрового. Крім того, із складу дивізій Резервної армії були сформовані передові загони для закріплення на оборонних рубежах. Із 26-ї кавалерійської дивізії (командир – полковник Олександр Носков) було створено загін (20 автомобілів та 3 гармати), який планувалося відправити у напрямку Олександрії. Із 273-ї стрілецької дивізії загін на 27 автомобілях мав би бути направлений у район Нового Стародуба (нині Петрівський район), а 36 автомашин попрямувати на Петрове.

Після захоплення Кіровограда 40-й танковий розвідувальний батальйон 14-ї танкової дивізії Вермахту отримав завдання провести розвідку у районі

нинішнього Світловодська (нині районний центр Кіровоградської області). Автор книги з історії 14-ї танкової дивізії, колишній командир 64-го мотоциклетного батальйону майор Рольф Грамс відзначає, що, не зважаючи на постійне повітряне бомбардування радянською авіацією дороги на Олександрію (нині районний центр Кіровоградської області), розвідувальні дозори 40-го батальйону надвечір 6 серпня вийшли до Дніпра.

В одному із численних бойових донесень штабу Південного фронту знаходимо відомості про те, що 6 серпня 1941 р. німецькі передові загони досягли рубежу Нова Прага – Новгородка (нині районний центр Кіровоградської області) і вели бій за Нову Прагу (нині Олександрійський район), Новгородку і Бобринець. Їм протистояли підрозділи 223-ї стрілецької дивізії [6, арк. 18].

6 серпня 1941 року німецькі війська захопили ще одне велике місто Кіровоградської області – Олександрію. У той час, коли одна частина німецького війська оволоділа Кіровоградом і Олександрією, інша рухалася від обласного центру на південь та надвечір 7 серпня вийшла у район Устинівки (нині районний центр Кіровоградської області) і Гурівки (нині село Долинського району). У цей день радянською розвідкою було зафіксовано значне пересування противника. Так, з Новоукраїнки на Рівне і Бобринець рухалася мотоколона з танками, а з Бобринця на Устинівку – мотопіхота з танками. 8 серпня з Глодос і Фурманівки (нині Новоукраїнський район) на ст. Адабаш рухалися дві колони з танками, з Піщаного Броду (нині Добровеличківський район) на Новоукраїнку – автоколону, з Нової Праги на Вершино-Кам'янку (нині Новгородківського району) і від Кіровограда на Нову Прагу – дві автоколони [5, арк. 87].

В архівних документах трапляються повідомлення, що частини 223-ї стрілецької дивізії і 26-ї кавалерійської дивізії планували 11 серпня відновити становище на лінії зіткнення, спрямувавши свій удар у напрямку Олександрії [6, арк. 24]. Однак зранку 12 серпня 223-я стрілецька дивізія була атакована німецьким моторизованим полком за підтримки танків. У цей же час 26-а кавалерійська дивізія оборонялась на західних околицях Куцеволівки (нині Онуфріївського району) і вела бойову розвідку у північно-західному і західному напрямках. Рубіж Попельнасте – Федорівка (нині села Олександрійського району) обороняла 273-я стрілецька дивізія, а її передові загони зосередилися біля Червоної Кам'янки (нині село Олександрійського району) та Зеленого (нині село Петрівського району). Оборону між Петровим та Іскрівкою (нині населені пункти Петрівського району) тримав батальйон 11-ї запасної стрілецької бригади і застави одного із прикордонних загонів [6, арк. 24].

Радянські війська здійснювали спроби атакувати противника. Приміром, 13 серпня 26-а кавалерійська дивізія двічі завдала удару по позиціях німців на фронті Млинок – Шевченка (нині села Онуфріївського району). Але обидві атаки результату не мали. У підсумку дивізія перейшла до оборони і на ранок 14 серпня займала позиції у районі Куцеволівки – Ясинуватки (нині села Онуфріївського району). О 14:00 14 серпня німці 30 танками здійснили спробу прорвати оборону 26-ї дивізії на лінії Успенка – Лозуватка (нині села Онуфріївського району).

Під тиском німецьких військ згадані радянські дивізії поступово відступали і станом на 15 серпня 1941 р. майже залишили територію Кіровоградської області. 26-а кавалерійська дивізія у цей день вела бої у районі Мишуриноного Рогу (нині

село Верхньодніпровського району Дніпровської області), її позиції були атаковані німецьким батальйоном піхоти, ротою мотоциклістів і 20 танками та бронемашинами. 273-я стрілецька дивізія РСЧА перебувала між Лихівкою (нині село П'ятихатського району Дніпровської області) і Андріївкою (нині село Верхньодніпровського району Дніпровської області), а один з її стрілецьких полків вів бій біля Попельнастого [6, арк. 29].

Командуючий 3-м моторизованим корпусом Вермахту генерал-лейтенант Еберхард фон Макензен, підсумовуючи участь своїх підрозділів в окупації Кіровоградщини, зазначив: “Во второй половине дня (5 августа – *авт.*) передовые части 14-й танковой дивизии уже стояли непосредственно перед поселком Крюково – лежащем на правом берегу Днепра пригородом Кременчуга. 60-я моторизованная дивизия к тому времени передовым отрядом достигла Макаровки, 13-я танковая дивизия (командир – генерал-майор Вальтер Дюверт – *авт.*) – Онуфриевки” [7, с. 248].

В окупації Онуфріївського району брала участь також моторизована дивізія СС “Вікінг” (командир – бригаденфюрер СС Фелікс Штайнер). 7 серпня 1941 р. частини цієї дивізії захопили Чигирин, після чого рушили на південь у напрямку Онуфріївки. Орієнтовно 8–9 серпня у районі Деревки і Зибкого (нині села Онуфріївського району) зосередилися три німецькі дивізії – моторизована СС “Вікінг”, 60-а моторизована (командир – генерал-лейтенант Фрідріх-Георг Еберхард) і 57-а піхотна (командир – генерал-майор Оскар Блум). Десь у цьому ж районі перебували підрозділи ще 14-ї танкової дивізії. Згаданий вже Рольф Грамс у своїй книзі у переліку боїв, які враховувались при нагородженні нагрудним знаком за танкову атаку, наводить розвідувальну операцію 1-ї роти (командир – обер-лейтенант Фріц Фессман) 64-го мотоциклетного батальйону (командир – підполковник – Трегер) під Олександрією 8 серпня і розвідку боєм біля села Попельнасте 12 серпня. Під Попельнастим 12 серпня відбувся, за словами Грамса, також рукопашний бій німців з радянськими військовими [1, с. 429 – 431]. 12 серпня 14-а танкова дивізія була тимчасово передана до 14-го моторизованого корпусу (командуючий – генерал піхоти Густав Антон фон Вітерсхейм) для участі в операції по захопленню Кривого Рогу. До речі, дивізії 14-го моторизованого корпусу, зокрема 25-а моторизована (командир – генерал-лейтенант Еріх-Генріх Клесснер), брали під контроль південні райони Кіровоградської області. Після захоплення 14 серпня Кривого Рогу 14-а танкова дивізія знову увійшла до складу 3-го моторизованого корпусу і пізніше, разом з іншими дивізіями, брала участь у боях за Дніпропетровськ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Грамс Р.* 14-я танковая дивизия. 1940 – 1945. – М., 2014. – 446 с.
2. *Даценко В.* В августе 1941-го... // Украина-Центр. – 2016. – 17 августа. – С. 8.
3. *Даценко В. В.* Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград, 2010. – 304 с.
4. *Докладная* записка начальнику политотдела 13 дивизии конвойных войск НКВД от 9 августа 1941 года. – Режим доступу: <https://pamyat-naroda.ru/> (дата звернення: 26. 11. 2018).

5. *Журнал* боевых действий войск Южного фронта. Период с 22.07.1941 по 08.08.1941 г. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). – Ф. 228. – Оп. 701. – Ед. хр. 230. – Л. 1 – 87.
6. *Журнал* боевых действий войск Южного фронта. Период с 29.07.1941 по 06.09.1941 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 228. – Оп. 701. – Ед. хр. 232. – Л. 1 – 113.
7. *Макензен фон Э.* От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941 – 1942 годов. – М., 2004. – 496 с.
8. *Пограничные* войска в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Сборник документов. – М., 1968. – 707 с.
9. *Разговор* по телефону 01.08.41 г. начальника штаба 237-го конвойного полка капитана Краснова с начальником штаба охраны тыла Южного фронта подполковником Шаровым. – ЦАМО РФ. – Ф. 228. – Оп. 701. – Ед. хр. 60. – Л. 86.
10. *Разговор* по телефону 03.08.41 г. начальника штаба 237-го конвойного полка капитана Краснова с начальником штаба охраны тыла Южного фронта подполковником Шаровым. – ЦАМО РФ. – Ф. 229. – Оп. 161. – Ед. хр. 101. – Л. 110.
11. *Сборник* боевых документов Великой Отечественной войны. – М., 1959. – Выпуск 39. – 308 с.
12. *Сводка* о налетах на 18 : 00 2 августа 1941 года. – ЦАМО РФ. – Ф. 228. – Оп. 701. – Ед. хр. 98. – Л. 169.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Борис Леонідович – завідувач науковою редакцією, комунальна установа “Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України” (м. Кропивницький, Україна).

Б. Л. Шевченко

Коммунальное учреждение “Кировоградское областное отделение поисково-издательского агентства “Книга Памяти Украины”

БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ НА КИРОВОГРАДЩИНЕ В АВГУСТЕ 1941 ГОДА

В статье на основе архивных документов и материалов, мемуарной литературы предпринята попытка воссоздать ход оборонительных боев подразделений Красной армии на территории Кировоградской области в августе 1941 года. В научный и информационный оборот вводится большое количество неизвестных ранее фактов и данных. Описываются события, связанные с прибытием в Кировоградскую область 223-й стрелковой дивизии РККА, ее сосредоточение неподалеку Новомиргорода и бой с подразделениями 14-й танковой дивизии Вермахта. Подробно освещаются оборонительные бои советских войск в конце июля – начале августа 1941 г. в окрестностях Новоукраинки, Помошной и железнодорожной станции Адабаи. Также речь идет о захвате немецкими войсками административного центра Кировоградской области – города Кировограда. Отдельно проанализирован ход оккупации врагом восточных территорий области, в частности, рассказывается о создании Резервной армии и бои ее частей 11–14 августа 1941 г. с немцами на территории нынешних Петровского и Онуфриевского районов. В публикации приводятся выдержки из многих архивных документов, содержащих информацию о действиях подразделений Красной армии в указанное время.

Ключевые слова: фронт, железнодорожная станция, оборона, дивизия, населенный пункт.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Шевченко Борис Леонидович – заведующий научной редакцией, коммунальное заведение “Кировоградское областное отделение Поисково-издательского агентства “Книга Памяти Украины” (г. Кропивницкий, Украина).

B. L. Shevchenko

*Municipal Institution “Kirovograd Regional Branch search and publishing agency
“Memorial Book of Ukraine”*

MILITARY ACTIONS IN KIROVOGRAD REGION IN AUGUST 1941

The article is based on archival documents, materials and memoirs. The author made an attempt to recreate the course of the defensive battles of the Red Army units in the territory of the Kirovograd region in August 1941. A large number of previously unknown facts and data are introduced into the scientific and informational circulation. It describes events related to the arrival in Kirovograd region of the 223rd Infantry Division of the Red Army, its concentration near Novomyrhorod and the battle with the units of the 14th Panzer Division of the Wehrmacht. Detailed coverage of the defensive battles of Soviet troops in late July – early August 1941 in the vicinity of Novoukrainka, Pomichna and Adabash railway station. It is also about the capture of the administrative center of Kirovograd region – the city of Kirovograd by German troops. A separate analysis was made of the occupation by the enemy of the eastern territories of the region, in particular, it describes the creation of the Reserve Army and the battles of its units from August 11–14, 1941 with the Germans in the territory of the present Petrivs'kyy and Onufriyivs'kyy districts. The publication contains excerpts from many archival documents containing information about the actions of the units of the Red Army at a specified time.

Keywords: front, railway station, defense, division, locality.

REFERENCES

1. **Hrams R.** 14-ya tankovaia dyvyzia. 1940 – 1945. – M. , 2014. – 446 s.
2. **Datsenko V.** V avhuste 1941-ho... // Ukrayna-Tsentr. – 2016. – 17 avhusta. – S. 8.
3. **Datsenko V. V.** Shchob pamiataly. Kirovohradshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941 – 1945). Istoryko-publitsystychnyi narys. – Kirovohrad, 2010. – 304 s.
4. **Dokladnaia** zapyska nachalnyku polytotdela 13 dyvyzyy konvoinykh voisk NKVD ot 9 avhusta 1941 hoda. – Rezhym dostupu: <https://pamyat-naroda.ru/> (data zvernennia: 26. 11. 2018).
5. **Zhurnal** boevykh deistvyi voisk Yuzhnoho fronta. Peryod s 22. 07. 1941 po 08. 08. 1941 h. – Tsentralnyi arkhiv Mynysterstva oborony Rossyiskoi Federatsyy (TsAMO RF). – F. 228. – Op. 701. – Ed. khr. 230. – L. 1 – 87.
6. **Zhurnal** boevykh deistvyi voisk Yuzhnoho fronta. Peryod s 29. 07. 1941 po 06. 09. 1941 h. – TsAMO RF. – F. 228. – Op. 701. – Ed. khr. 232. – L. 1 – 113.
7. **Makenzen fon E.** Ot Buha do Kavkaza: III tankovy korpus v kampanyi protyv Sovetskoi Rossyy 1941 – 1942 hodov. – M. , 2004. – 496 s.
8. **Pohranychnye** voiska v hody Velykoi Otechestvennoi voyny 1941 – 1945. Sbornyk dokumentov. – M. , 1968. – 707 s.
9. **Razghovor** po telefonu 01. 08. 41 h. nachalnyka shtaba 237-ho konvoinoho polka kapytana Krasnova s nachalnykom shtaba okhrany tylu Yuzhnoho fronta podpolkovnykom Sharovym. – TsAMO RF. – F. 228. – Op. 701. – Ed. khr. 60. – L. 86.

10. *Razghovor* po telefonu 03. 08. 41 h. nachalnyka shtaba 237-ho konvoinoho polka kapytana Krasnova s nachalnykom shtaba okhrany tylu Yuzhnoho fronta podpolkovnykom Sharovym. – TsAMO RF. – F. 229. – Op. 161. – Ed. khr. 101. – L. 110.
11. *Sbornyk* boevykh dokumentov Velykoi Otechestvennoi voiny. – M., 1959. – Vypusk 39. – 308 s.
12. *Svodka* o naletakh na 18 : 00 2 avhusta 1941 hoda. – TsAMO RF. – F. 228. – Op. 701. – Ed. khr. 98. – L. 169.

ABOUT THE AUTHOR

Shevchenko Boris Leonidovich – Head of the scientific editors, Municipal Institution “Kirovograd Regional Branch search and publishing agency “Memorial Book of Ukraine” (Kropyvnytskyi, Ukraine).

УДК 94 (477.46) “1941”

В. Г. Грінченко*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***УМАНЩИНА В ПЕРШІ МІСЯЦІ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ “УМАНСЬКИЙ ГОЛОС”)**

Стаття присвячена висвітленню основних аспектів життя населення Уманщини в умовах нацистської окупації в період переважно осені 1941 року. В основу дослідження покладені матеріали місцевої газети “Уманський голос”.

Розглядаються: система управління на території Уманщини, регламентація життя місцевого населення; економічна ситуація та соціальна політика в регіоні; культурно-духовне життя Уманщини; становище радянських військовополонених, які перебували у збірно-пересильному таборі та міських лазаретах Умані.

З’ясовано, що в газеті була представлена позиція німецької влади, спрямована на зміцнення окупаційного режиму, здобуття підтримки серед місцевого населення та підриє його довіри до радянської системи. Газета “Уманський голос” переважно замовчувала, або намагалася певним чином применшити, обілити, згладити негативні реалії повсякденного підокупаційного життя: терор, репресії, непопулярні заходи влади та ін. Однак, незважаючи на це, газета є одним із важливих джерел інформації, яке дає можливість різнобічно поглянути на тогочасну дійсність. Вона формує більш повне уявлення про життя населення Уманщини в початковий період нацистської окупації та, зокрема, про допомогу яку воно надавало полоненим і пораненим.

Ключові слова: *окупаційний режим, Уманщина, газета “Уманський голос”, соціально-економічна ситуація, культурно-духовне життя, місцеве населення, допомога військовополоненим.*

75 років минуло від часів трагедії на території урочища “Зелена Брама”, відомої як “Уманський котел”. Для бійців і командирів двох радянських армій, які потрапили в оточення, вона продовжилась жахом полону в таборі військовополонених, що дістав назву “Уманської ями”.

Певну інформацію про те, що відбувалося на території окупованої нацистами Уманщини, яка нещодавно була епіцентром кривавої битви, про життя населення, становище радянських військовополонених, які тут перебували, можна отримати, звернувшись до місцевої періодичної преси. На території Уманщини такою була газета “Уманський голос”, яка виходила двічі на тиждень (починаючи з 31 серпня 1941 р.). Вона містила матеріали військово-політичного, ідеологічного, соціально-економічного, культурно-просвітницького характеру.

Окремі аспекти окресленої теми в тій чи іншій мірі вже знайшли своє відображення у ряді публікацій. Серед них можна відзначити дослідження В. В. Даценка [20], Є. А. Долматовського [29], О. М. Заболотного [34], статті І. В. Гончаренко [14], О. М. Гончаренко [15], Ю. Ю. Ілляшенка [36], М. В. Михайлюк [48], Н. В. Нагорної [58], В. В. Шевчука [102] та ін. Вони мають важливе значення для відповідних доповнень, узагальнень, порівнянь того, що

дає безпосереднє звернення до головного джерела, яким для нас є газета “Уманський голос” (далі в тексті – газета).

Ми переважно опиралися на матеріали газети за період осені 1941 р., аналізуючи їх за такими напрямками: 1) Система управління на території Уманщини; регламентація життя місцевого населення в умовах окупації; 2) Економічна ситуація і соціальна політика в регіоні; 3) Культурно-просвітницька сфера і релігійне життя Уманщини; 4) Становище військовополонених в Умані та допомога їм з боку місцевого населення.

Німецькі війська зайняли Умань 1 серпня 1941 р. У цілому окупація Уманщини тривала понад два з половиною роки (місто звільнили 10 березня 1944 р.). До війни Умань була центром району, який входив до складу Київської області. Тепер же вона стала центром Уманського гебіту (Kreisgebiet Uman), який охоплював територію кількох районів колишньої Київської області (нім. Kreisgebiet – дослівно “окружна область”) і став однією з адміністративно-територіальних одиниць у складі генерального комісаріату “Київ” у складі рейхскомісаріату “Україна” (РКУ).

Формування території РКУ відбувалося поступово. Це визначалося швидкістю просування частин вермахту вглиб СРСР та переданням оперативним тилом військової зони “умиротворених” територій під управління цивільній адміністрації рейхскомісаріату. Зокрема, на Уманщині цивільна адміністрація РКУ прийшла на зміну військовому управлінню аж наприкінці періоду, який ми розглядаємо у статті.

15 листопада 1941 р. територія рейхскомісаріату “Україна” суттєво зросла за рахунок передачі великої частини оперативного району групи армій “Південь” [43, с. 75; 78, с. 175]. 20 листопада 1941 р. газета повідомила про утворення цивільного управління на східних територіях [96], а 30 листопада 1941 р. сповістила про прийняття 28 листопада 1941 р. цивільного управління м. Умані міським комісаром області в генеральному комісаріаті “Київ” Меєде [55]. 4 грудня 1941 р. газета публікує відозву до населення Бабанського, Тальнівського, Маньківського, Христинівського, Ладизинського районів про прийняття 2 грудня 1941 р. цивільного управління цих районів обласним комісаром Петерсеном [8]. До цього, як зазначалось, Уманщина перебувала у зоні військової адміністрації (ЗВА).

Нижчу управлінську ланку на території зони військової адміністрації утворювали органи “місцевого самоврядування” з українців – районні, місцеві (та міські) і сільські управи. Керівник районної управи здійснював загальне керівництво районом: упроваджував до виконання накази та розпорядження комендатури, видавав свої директиви на їх основі, слідкував за їх виконанням у межах району, забезпечував порядок тощо. Його управа складалась з кількох відділів. Подібний апарат і обов’язки були й у керівників місцевих та міських управлінь. Найнижчою ланкою адміністрації була сільська управа на чолі із старостою. Він не мав власного управлінського апарату, йому підпорядковувалися поліцаї і писар. Старости впроваджували в життя накази вищестоящих інстанцій, слідкували та звітували про їх виконання. Фактично діяльність старост зводилась до організації сільського життя й обліку виконаних на вимогу окупантів робіт [43, с. 90–91].

На момент початку виходу газети (31 серпня 1941 р.) в Умані діяла німецька військова комендатура (очолював капітан Росс) та тимчасова міська управа (її головою був Амос Марцін). У складі управи, зокрема, існували земельний, промисловий відділи, відділи охорони здоров'я і охорони дітей (газета інформує про їх діяльність) [35]. Незабаром, для поліпшення її роботи було утворено ще тимчасове районне управління, в якому “для обслуговування потреб сіл та селянства” створили ряд відділів: сільськогосподарський, фінансово-податковий, промислово-торговельний, охорони порядку, народної освіти, охорони здоров'я [46].

Станом на 21 вересня 1941 р. Уманська міжрайонна управа охоплювала своєю діяльністю Уманський, Христинівський, Маньківський, Бабанський, Ладиженський та Підвисоцький адміністративні райони. Вони згадуються у повідомленні про нараду в Умані від 24 вересня 1941 р., на яку повинні були прибути голови районних управ, старости сіл та керівники господарств [93].

Уже восени 1941 р. окупанти зіткнулися з нестачею військ та поліції для охоронної служби і підтримання порядку на окупованих територіях. В Україні (як і в інших окупованих регіонах СРСР) німці почали формувати відповідні служби із місцевого населення та військовополонених. Однією з них була так звана служба порядку (в народі їх називали “поліцією”), що підпорядковувалася німецькій поліції порядку і не мала перевищувати 1 % від кількості мешканців у населеному пункті [78, с. 193–194]. Спершу “впорядникам” навіть не видавали зброї (вони мали лише дерев'яні палиці) [78, с. 194]. У статті “Служба порядку в Умані” 7 вересня 1941 р. в її актив зарахували роботу “по очищенню нашого міста від жидо-комуністичних агентів червоної Москви”, роботу “по впорядкуванню місцевого базару та цін на продукти харчування”, організацію пожежної команди та ін. Однак згадано було також про “деякі карні елементи”, які “з метою власної наживи видавали себе за впорядників”, і щодо яких провідник служби порядку за погодженням з німецьким комендантом “вжив суворих заходів” [86].

Однією з місцевих поліцейських команд у зоні військової адміністрації була так звана українська допоміжна поліція, яка виконувала поліцейські, комендантські та охоронні функції за наказом комендатур будь-яких рівнів і підпорядковувалась їм. Вона допомагала районним і міським керівникам та сільським старостам впроваджувати в життя накази і розпорядження німецького командування, допомагала в продовольчій заготівлі, проводила репресії проти мирного цивільного населення, а також могла залучатись до боротьби з партизанами [43, с. 95]. Такі команди формувалися й на Уманщині. 2 листопада 1941 р. в газеті вміщено оголошення про те, що “Уманська Допоміжна Поліція провадить набір поліцаїв” [39].

Нацистський окупаційний режим на Уманщині характеризується особливо жорстокими репресивними і дискримінаційними методами. Цей регіон був територією, де проживала значна кількість єврейського населення. Так, згідно перепису 1939 р., кількість євреїв в Умані становила 13 233 чол. [15, с. 146]. Нацисти вважали євреїв своїми ідеологічними та політичними ворогами і вже в період, який описується, здійснювали на Уманщині акції їх масового знищення. У середині вересня 1941 р. так звана Оперативна команда 5 розстріляла в Умані

1 414 євреїв [15, с. 145]. 16 вересня 1941 р. розстріляли близько 6 тисяч жителів Умані та навколишніх районів. Розстріл був проведений за містом у районі аеродрому, і в ньому брав участь 304 поліцейський батальйон [15, с. 145]. У цілому ж за період окупації нацисти знищили 25 тисяч мирних жителів міста, з них 12 тисяч євреїв. Це становило більше половини довоєнного населення Умані (до війни тут проживало 47 тисяч жителів) [58, с. 128].

Про розстріли окупантами євреїв на Уманщині в газеті немає жодної згадки, але факти їх правової, економічної, моральної дискримінації є тут дуже численними. Так, комендантська година в Умані встановлювалась для євреїв з 19 до 6 години (для інших – від 20 до 5 години) [88]. В наказі від 26 серпня 1941 р. “Відносно торгівлі і промисловості”, виданому міською управою й комендантом Умані, зобов’язано підприємства, які належать євреям, чи керуються ними, мати на вітрині і вхідних дверях ясно написані вивіски “жидівське підприємство” [60]. Торгівля на базарах дозволялася з 7 години, але євреям дозволяли на них купувати з 10 години [60]. У наказі міської управи “Про запровадження державних і місцевих податків” від 17 жовтня 1941 р. наголошувалось: “Жиди, що підлягають оподаткуванню вищезгаданими податками і зборами, сплачують такі в подвійному розмірі” [83]. 9 жовтня 1941 р. в одній із статей говорилося: “В останній час Міська Управа за допомогою Німецької Влади утворила для мешкання жидів окремий район “ГЕТТО” в межах старого базару, а українцям для житла надала кращі райони міста” [85].

Антиєврейська проблематика займала вагоме місце в ідеологічній обробці населення. Провідним мотивом публікацій в окупаційній пресі є тема “жидо-більшовизму”, що мала юдофобне та антибільшовицьке спрямування. Вона була наскрізною у статтях як на першому етапі видання періодики, так і розвивалася протягом усього часу існування РКУ [106, с. 289]. Поняття “жидо-більшовизм” використовували в зв’язку з будь-якими негативними проявами у суспільстві, для пошуку винних на всіх рівнях – від місцевого до міжнародного, в історичному минулому та в сьогоденні.

Майже кожен номер газети (як і всієї окупаційної преси) насичений такими пропагандистськими штампами. Ось лише деякі характерні приклади: “На Уманщині за час жидівсько-більшовицького панування не лишилося ні жодної церкви” [80]; “Більшовицько-жидівська згряя, тікаючи з Умані, по-варварському все знищувала, грабувала, трошила” [28]; “Жидівсько-більшовицька деспотія ніколи не проіснувала б і року, коли б вона з самого початку (з 1917 р.) не держала більшість пригноблених, придушених народностей в кривавій, підлій системі мордування, якого до цього не бачив світ” [21]; “Жидівсько-більшовицькою Москвою на протязі двадцяти з лишком років дітям та молоді прищеплювались антигромадські та антиморальні якості характеру” [7]; “... союз Москва – Лондон щось неприродне, ... це не братання двох заприязнених народів в цілях самооборони, а тільки змова жида-капіталіста з жидом-комуністом з метою поневолити світ” [59].

У наведенні громадського порядку окупаційна влада теж вдавалась до жорстких заходів. Так, газета кілька разів друкувала оголошення міської комендатури Умані від 4 жовтня 1941 р., в якому повідомлялося, що вхід в чужі, порожні та залишені квартири, а також забирання меблів та інших речей з

квартир суворо забороняється всьому населенню, і порушники цього розпорядження каратимуться смертю [54]. Про подібне йшлося 9 жовтня 1941 р. у замітці “Припинимо руйнацію!”: “Багато дорослих людей та діти кожен день руйнують будівлі, зривають з дахів залізо, виймають вікна, двері й скло, рубають або ламають на паливо дошки й слупи. Таке явище зветься мародерством та грабіжництвом... Місцева Поліція повинна негайно поставити на кожній вулиці пости поліцаїв для затримання мародерів, які руйнують будівлі” [84].

Німецька влада у 1941 р. певним чином сприяла розвитку економіки на окупованих територіях. Влітку 1941 р. у директиві уповноваженого з економіки східних областей Герінга, говорилося про те, що використання районів, які підлягають окупації, повинно проводитись насамперед в галузі продовольства і нафтового господарства. Вказувалося на необхідність взяти також інші продукти сировини, наскільки це було можливо та з врахуванням збереження промисловості в цих областях [102, с. 99].

5 серпня 1941 р. міністр східних територій Розенберг підписав наказ про запровадження обов’язкової трудової повинності для усього населення цих територій від 18 до 45 років. Фахових робітників належало використати за спеціальністю, а некваліфікованих – на допоміжних роботах. Пізніше вікові межі трудової повинності в РКУ були збільшені з 15 до 60 років [43, с. 136].

У своїй аграрній політиці окупаційна влада заявляла, що відвертається від колгоспів, однак фактично вдалася до їх збереження, хоча й під іншою назвою – “громадські господарства”. Також було реформовано радгоспи (у “народні господарства”) та збережено МТС. У заклику німецького головного військового командування до селян України, опублікованого в газеті 4 вересня 1941 р., необхідність цього пояснювалася тим, що поділ землі, реманенту та худоби поки що не може бути проведений, оскільки “брак живого і мертвого реманенту довів би до катастрофального спадку прибутків, а через те й до голодової нужди” [90]. Декларувалось, що садиба і земля, що досі перебували у селян в приватному користуванні, нині стають їхньою власністю й на майбутнє будуть вільні від усяких податків і тягарів, стануть їхніми сімейними господарствами. Спроби самовільного захоплення землі загрожували селянам суворим покаранням: все що селянин самовільно забере, в нього буде відібрано, окрім того він також втратить своє сімейне господарство і свою власну худобу [90].

Отже, нацисти прагнули мати тотальний контроль над сільським господарством України, фактично лише змінивши назви і призначаючи нових керівників господарств, що повинні були забезпечувати обов’язкове постачання продукції німецькій армії. За працею селян стежили наглядачі, які жорстко контролювали виробничі процеси і карали їх найменшу провину (особливо за крадіжки сільгосподарської продукції).

Голандський історик Карел Беркгоф зазначає, що нацисти вдосконалили радянські колгоспи, загнавши в них силою більше селян ніж раніше, і систематично контролюючи явку та дисципліну. Низький рівень життя селян дещо поліпшився, бо їм дозволили збільшувати свої городи та вирощувати на них будь-що. Але поліпшення зводила нанівець примусова праця у колгоспах і радгоспах та насильство з боку наглядачів [3, с. 311].

Восени 1941 р. чимало номерів газети містили різнопланову інформацію про стан збирання врожаю на місцях і в цілому про життя на селі. Дописи критичного змісту поєднувалися із вишукуванням якихось здобутків і вихваланням нових порядків, нібито з боку самих селян.

Наприклад, 2 жовтня 1941 р. газета публікує критичну замітку про низькі темпи польових робіт у селі Старі Бабани, на землях колишнього колгоспу імені Петровського. Зокрема, піддається критиці непродуктивна організація праці на скиртуванні, коли возії вдень їдуть з далекого поля в село обідати, витрачаючи на це 2–3 години дорогого часу [62].

А ось протилежна за змістом публікація. 9 жовтня у замітці “Село Пеньожково” якийсь Даниленко перераховує здобутки сільської громади у збиранні врожаю і налагодженні життя на селі (відновлення роботи медичної амбулаторії, відбудова містків, зруйнованих при відступі радянських військ) і завершує свій допис у газеті так: “Ніколи за жидо-більшовиків не було такого піднесення і такої дружньої роботи в колективі як зараз в Громадському тимчасовому Господарстві, коли селяни почули себе вільними господарями своєї землі. Селяни села Пеньожково дякують Німецьким Збройним Силам за своє визволення з-під жидівсько-більшовицького ярма” [19].

Завдяки організованому грабунку села Україна фактично ставала головною продовольчою базою гітлерівської Німеччини. А основним завданням німецьких окупаційних органів у сфері сільського господарства було максимальне вилучення харчових продуктів у місцевого населення а також у сільськогосподарських підприємствах. Зокрема, німці відновили діяльність маслозаводів, оскільки масло було їм необхідне для калорійного харчування своєї армії [103, с. 102]. Селяни, які мали корів, обкладалися податками під загрозою суворого покарання за їх невиконання.

Згідно наказу від 28 жовтня 1941 р. у четвертому кварталі 1941 р. належало від кожної молочної корови здати 100 літрів незбираного молока з середньою жирністю 3,8 %. У випадку ж віддаленості від молочного збірного пункту не менше як на 10 м, дозволялося замість молока здавати масло власного виробництва з розрахунку 1 кг масла за кожні 20 літрів незбираного молока. Невиконання наказу загрожувало конфіскацією корів і передачею їх селянам чи колгоспам, які з цим завданням справились. “Крім цього, – зазначалось у наказі, – винні власники корів будуть суворо покарані на підставі зобов’язуючих законів” [61].

Вже в перші місяці окупації починає налагоджуватись робота окремих промислових підприємств Уманщини. В газеті знаходимо інформацію, що першою серед інших підприємств відновила роботу текстильна фабрика в Умані. З 9 серпня 1941 р. почали працювати ткацький, ткацько-вишивальний, трикотажний, джутовий, плетільний цехи. А в листопаді фабрика планувала відкрити ще шорницький та валяльний цехи [17]. На початок вересня 1941 р. на колишньому заводі “Труд” в Умані було відновлено роботу всіх цехів. Завод випускав різні запасні частини та деталі для сільськогосподарських машин, цукроварень, млинів тощо. Тут працювали 40 робітників [89]. Тоді ж було відновлено роботу міської фабрики “Металотруд”, яка випускала речі широкого вжитку і планувала ремонтувати сільськогосподарські машини [38].

7 вересня 1941 р. газета писала, що миловарний завод та маслозавод “на днях дадуть свою продукцію” [63]. У цей же час в селі Перегонівка Підвисоцького району робітники ремонтують “зруйновану більшовиками цукроварню” і маслозавод [32]. Уманський млин (один з кращих млинів Київщини) залишився неушкодженим та обслуговував військові частини, місто, села, окремих селян. І при цьому він ще й працював з неповним навантаженням через малий підвіз збіжжя із сіл. Про це писала газета 25 вересня 1941 р. [94]. З початку жовтня 1941 р. планувалося поновити роботу гутаперчової (виробництво гуми) фабрики в Умані [101].

Таким чином, протягом осені 1941 р. на Уманщині, як і в цілому в Україні, стають до роботи найменш пошкоджені малі підприємства чи окремі цехи заводів, пов’язані з випуском харчової, текстильної продукції і товарів широкого вжитку. Поступово відновлюються також майстерні, що займались лагодженням різної несправної техніки [43, с. 126–127].

Німецька окупаційна влада в Україні у 1941 р. почала сприяти відновленню дрібного приватного підприємництва, яке задовольняло попит на товари широкого вжитку та побутові послуги. Цими питаннями займались торгівельна, фінансова і промислова секції місцевих управ. Спрощена видача дозволів (патентів) сприяла тому, що вже у вересні – жовтні 1941 р. люди почали займатись різними промислами [102, с. 100].

Постановою 10 вересня 1941 р. міська управа встановила тимчасову арендну плату в Умані за торгово-промислові і складські приміщення [82], а постановою від 16 вересня 1941 р. – плату за дозвіл займатися торгівлею та промислами у вересні – грудні 1941 р. [81]. Станом на 10 жовтня 1941 р. в Умані існували два приватних ресторани, 10 буфетів, 12 крамниць, понад 30 шевських майстерень, 23 інших майстерні і підприємства. В публікації, де наводили ці факти, констатувалося, що в Умані зроблено перший крок до утворення дрібної української буржуазії, якої до цього тут не було [40].

1 листопада 1941 р. в Умані було розпочато роботу філії державного сільськогосподарського банку, який обслуговував насамперед організації та осіб, діяльність яких була пов’язана з сільським господарством, а також інші підприємства, організації та осіб [70].

На окупованій території України гітлерівці поклали вирішення усіх соціальних питань працюючого населення на плечі місцевої української адміністрації та керівників підприємств, повноваження та ресурси яких були дуже обмеженими. Найбільшою проблемою було функціонування системи соціального забезпечення в містах, а у селах її практично не існувало й раніше. З перших же днів окупації в містах постало питання продовольчого постачання населення, яке загострилося напередодні зими.

Тогочасна місячна зарплата робітників становила в межах 150 – 300 карбованців. Це дозволяло робітникам прохарчувати себе і свої сім’ї за умови встановлення владою регульованих цін. Однак реальні базарні ціни суттєво перевищували регульовані, тому німці змушені були запровадити продуктові картки для робітників і службовців міст [102, с. 105].

З 1 по 9 жовтня 1941 р. в Умані проводився перепис населення. Було заявлено, що на підставі його наслідків “буде встановлено розмір постачання

харчами” [26]. З 1 листопада 1941 р. в Умані запровадили карткову систему на відпуск продуктів харчування для міського населення. Попередній спосіб відпуску хліба (в якій саме формі він здійснювався – інформації немає) скасовувався. Всі громадяни міста мали отримати картки у міському споживчому товаристві. Керівників підприємств і установ зобов’язували скласти списки своїх працівників з їх утриманнями [97]. 15 листопада 1941 р. була проведена перереєстрація продуктових карток. Всім громадянам “при заборі хліба в прикріплених крамницях” слід було пред’являти паспорти чи інші документи, які б відповідали даним у продуктових картках [98].

Наповнення бюджетів усіх рівнів у роки окупації здійснювалося за рахунок різних податків, якими влада обкладала населення. На Уманщині згідно постанови міської управи від 17 жовтня 1941 р. “Про запровадження державних і місцевих податків” власники торговельних закладів, кустарних промислів, особи вільних професій і т. ін. сплачували прибутковий податок з 1 до 25 % і культзбір з 0,5 до 10 % з чистого прибутку. Прибутковий податок із зарплатні робітників і службовців складав від 0,5 до 10 % і культзбір – від 0,4 до 8 % [83]. При сплаті цих податків особам, які мали чотирьох і більше утриманців, надавали знижку в розмірі 30 % [71]. Окрім того, запровадили ще дев’ять різновидів місцевих податків. Наприклад, разовий збір з торгівлі на базарі: з підводи – 5 крб., з рук – 1 крб. Податок з транспортних засобів: з одного коня – 50 крб. Податок з худоби: з однієї голови великої рогатої худоби – 20 крб. [83].

Безробітних брало на облік уманське бюро праці, посилаючи на різні громадські роботи: будівництво шляхів, упорядкування міста, військово-будівництво тощо [41]. Вибору у них не було, їх примусово направляли на роботи, що були в наявності. В листопаді 1941 р. у кількох номерах газети населення Умані попереджали: “... кожна безробітня особа мусить стати на роботу, якого б фаху ця робота не була. Відмовлення від роботи є саботаж у відбудові Українського Господарства, і саботажники каратимуться з нещадною суворістю, навіть карою смерті” [6].

Восени 1941 р. поступово відновлюється система охорони здоров’я для цивільного населення Умані. Станом на кінець серпня було взято на облік всіх медичних працівників, почали роботу поліклініка, амбулаторія, міжрайонна санітарна станція, малярійна станція й амбулаторія, кістково-туберкульозний санаторій та інфекційна лікарня, гінекологічно-пологовий будинок, водолікарня, відкрито три аптеки. Ще відчувалась гостра потреба у відкритті хірургічного відділу при лікарні, а також у туберкульозному і венеричному диспансерах, які потрібно було негайно організувати [35].

2 жовтня 1941 р. в газеті відзначалася якісна робота хірургічного, пологового, гінекологічного відділень міської лікарні Умані, а також міської інфекційної лікарні та поліклініки. Багато уваги приділялося боротьбі з інфекційними захворюваннями (цим в межах міста і району опікувався епідемічний відділ) [4]. 30 жовтня 1941 р., у зв’язку з початком навчального року, звертається увага на обов’язки шкільних санітарних інспекторів, особливо щодо запобігання інфекційним хворобам [10].

Болючим питанням соціальної сфери в Умані залишалися деякі дитячі будинки, особливо напередодні зими. 30 листопада 1941 р. в публікації, де

йшлося про стан справ у кількох із них, щодо виявлених негативних фактів у дитбудинку № 2, в якому перебували діти шкільного віку, зазначалося: “Не всі діти ще як слід одягнені й взуті, приміщення не цілком підготовлено до зимового періоду. Санітарний стан цього дитбудинку незадовільний: діти сплять на брудних матрацах, незважаючи на те, що чистих простирал є досить. Це все призвело до того, що з’явилися серед дітей випадки захворювання сипним тифом” [18].

Досить детальні відомості подає газета щодо культурно-духовної сфери Уманщини, зокрема, щодо функціонування тут у перші місяці окупації освітніх закладів та культурно-мистецьких установ.

Восени 1941 р., в окупованих районах України відбувається процес відновлення мережі освітніх закладів, а в деяких містах навіть певне вдосконалення їх роботи. Зокрема, на базі колишніх радянських педагогічних вузів і технікумів почали створюватись нові заклади освіти – вчительські інститути та семінарії. Вони з’явилися у Києві, Полтаві, Умані та Черкасах. При цьому у Києві й Полтаві вони фактично так і не встигли розпочати роботу, а в Умані та Черкасах пропрацювали близько двох місяців. Тут змогли своєчасно організувати набір студентів і приступити до навчального процесу [14, с. 35].

В Умані планували відкрити кілька початкових та народних шкіл (з семирічним навчанням), дві гімназії (чоловічу і жіночу – на базі колишньої 1-ї та 2-ї міських шкіл), учительську семінарію (колишня педшкола), учительський інститут й учительські курси при ньому для викладачів історії, німецької та української мови, сільськогосподарський інститут, фельдшерсько-акушерську і фармацевтичну школи, механіко-будівельний технікум [92; 104]. Восени 1941 р. в газеті також публікували оголошення про набір учнів Тальянський зоотехнічний технікум [74], Тальнівська сільськогосподарська школа [73] та ін.

Напередодні початку навчання наголошувалося, що “школи зараз не мусять зазнати великої ломки”, оскільки сподівалися, що скоро німецьким командуванням буде додатково повідомлено про нову структуру школи. Підручники поки що дозволяли використовувати старі, але зобов’язували викреслити з них “все непотрібне для сучасної школи”. Наприклад, слово “колгосп” в задачниках замінити словом “селяни” і т. д. [27]. Для шкіл були укладені нові програми: з історії України, географії, Закону Божого, німецької мови, української мови та літератури. Дітям приписувалося мати молитовники українською мовою (друкувалися в Умані). Закон Божий мали право читати вчителі з відповідною освітою [27].

15 жовтня 1941 р. за даними з газети “розпочалося навчання в більшості шкіл Умані” [57]. Тут було відкрито п’ять народних шкіл та одну початкову школу [5]. На початку листопада 1941 р. розпочався навчальний процес у чоловічій та жіночій гімназіях Умані [95]. 20 жовтня 1941 р., згідно газетної інформації, розпочали навчання “майже всі школи Уманського району” [56], а ще раніше – 13 жовтня 1941 р. – всі школи Христинівського району (за винятком чотирьох шкіл) [101].

10 жовтня 1941 р. розпочала роботу Уманська учительська семінарія (колишня педшкола), яка готувала вчителів початкової школи. На семи курсах тут навчалось 245 учнів. Окремі педагоги мали ще дорадянський стаж роботи.

Директор семінарії П. Левицький зазначав, що “до зустрічі наших семінаристів ми підготувались недостатньо (бо частина приміщень ще не відремонтована)” [42]. Та в цілому був налаштований оптимістично: “Сподіваємось, що цей новий навчальний заклад даватиме справжніх українських педагогів, які виховуватимуть наших українських дітей на зразках героїчного минулого нашого народу, його боротьби за волю й незалежність, виховуватимуть в національному дусі” [42].

16 жовтня 1941 р. почав роботу Уманський учительський інститут, де на трьох факультетах було 345 студентів: на фізико-математичному – 107, на природничо-географічному – 168, на мовно-літературному – 70. Директор М. Руткевич заявляв, що його навчальний заклад забезпечений кваліфікованими викладачами. Працювала бібліотека, були обладнані майже всі кабінети, студенти поки що навчалися у дві зміни [88].

На кінець листопада 1941 р. навчанням у початкових і народних школах Умані було охоплено 1 635 дітей. У двох гімназіях (чоловічій та жіночій) навчалися 407 учнів. Газета наводить кількість студентів і в інших навчальних закладах Умані: фельдшерська школа – 325, фармацевтична школа – 148, учительська семінарія – 298, будівельний технікум – 133, учительський інститут – 280 [104].

Дещо виходячи за хронологічні рамки статті зазначимо, що період відносного лібералізму в культурно-освітній сфері життя українців часів окупації був порівняно коротким і завершився на межі 1941–1942 рр. Швидко піднесення національної свідомості українського населення занепокоїло нацистів, реальні наміри яких щодо нього були зовсім не гуманними. Відповідно до наказу рейхсміністра Розенберга від 12 грудня 1941 р. класи вище четвертого було скасовано [3, с. 199]. Розуміючи, що тільки неосвічений народ, без власної інтелігенції, може стати достатньо керованим, нацисти практично ліквідували систему середньої освіти в рейхскомісаріаті “Україна”, замінивши її чотирикласними народними школами, де вчили лише читати, писати, рахувати і фізично працювати [78, с. 201]. Українська вища освіта в РКУ фактично була ліквідована, що відповідно відобразилося й на Уманщині. На початку грудня 1941 року навчально-виховний процес у закладах педагогічної освіти в Умані був припинений [14, с. 36].

21 січня 1942 р. Розенбергом було видане “Розпорядження про політику вищої школи в Рейхскомісаріаті “Україна”, за яким закривалися всі вузи. Виняток становили лише факультети, що готували спеціалістів в галузі медицини, ветеринарії, сільського господарства, природознавства. Окремі факультети перетворювались на інститути [43, с. 153–154]. В Умані весь період окупації діяв сільськогосподарський інститут (пізніше – вища агрономічна школа) у складі плодоовочевого та агрономічного факультету [16, с. 155, 156].

Восени 1941 р. поступово налагоджувалася робота ряду культурно-мистецьких установ Уманщини. 25 вересня 1941 р. у газетній замітці “Перші паростки” сказано: “Без великої підготовки, не професіоналами, а лише аматорами в міському театрі та кіно відбулося кілька концертів українських пісень та музики...” [79]. Тут же йшлося про актуальне завдання культурно-громадської роботи – утворення драмгуртка, “який міг би щотижня дати виставу,

нести нові слова, нові ідеї населенню” [79]. Дирекція міського театру звернулася до аматорів театрального мистецтва з проханням зареєструватися в конторі театру для участі у виставах [22].

До кінця осені 1941 р. в газеті згадано про три вистави, які були поставлені силами місцевих аматорів в міському театрі Умані. 19 і 22 жовтня – комедія Квітки-Основ'яненка “Сватання на Гончарівці” [64; 50]; 25 і 26 жовтня – український водевіль Велісовського “Бувальщина” [49]; 8 і 9 листопада – драма І. Карпенка-Карого “Безталанна” [52]. Постановки самодіяльного театру під керівництвом А. І. Бабіної отримали переважно схвальні відгуки.

Газета пише про організацію та виступи в Умані українського хору під керівництвом Петра Оршаниці [76; 99]. У пов'язаній з виступом цього хору замітці читаємо також: “Ми знов, вдруге почули голос бандури... Бандуристів ще мало, а тому в дальнішому потрібно організувати більшу кількість” [99]. Свого часу, у 1920-х рр., в Умані з учасників церковних хорових гуртків було створено капелу бандуристів, яка припинила своє існування у 1930-х рр., а більшість її учасників репресовано. 25 вересня 1941 р. у статті “Кобзарська справа” М. Глух, що, як він пише, “на власному досвіді зазнав, що значить бути кобзарем”, пише: “Кобза чи бандура – старовинний національний музичний інструмент на Україні” і пропагує “поширення серед нашої людности свого рідного музичного інструменту” [11]. Він закликає вцілілих учасників уманської й інших капел та окремих кобзарів “відновити свою діяльність, виховуючи нові кобзарські одиниці й групи”, налагодити в Умані виробництво “недорогих і простіших (на 25–30 струн інструментів)” [11].

Уманський музей після кількох місяців ремонтних робіт поновив роботу відділу мистецтва (з суттєво оновленою експозицією) а також історичного відділу (перебудованого “згідно сучасних вимог”) [105]. 30 листопада 1941 р. музей було відкрито для відвідувачів [24].

Восени 1941 р., в умовах порівняно ліберальнішого ставлення військової адміністрації до посилення національної свідомості українського населення та з метою протиставлення національних ідей комуністичним, німецька влада дозволяла публікувати в окупаційній пресі матеріали про боротьбу українців в історичному минулому за свою незалежність. У липні – грудні 1941 р. пріоритет надавався питанням української державності, трагічному досвіду перебування українських територій у складі СРСР [106, с. 289].

Окупаційна влада заохочувала вживання української мови, вважаючи використання російської мови неможливим з політичних міркувань. Історик Карл Беркгоф висловлює думку, що населення Наддніпрянщини ще ніколи на бачило такої ґрунтовної та успішної українізації, як в часи німецької окупації, коли воно отримувало друковані новини і письмово спілкувалося з владою українською мовою [3, с. 198]. Показово, що газета з метою допомоги школам, установам і організаціям подавала на своїх сторінках поради, як правильно писати українською найбільш вживані слова та синтаксичні звороти [77].

Газета також долучається до пропаганди українських ідей та культурних цінностей. Протягом осені 1941 р. в ній з'являються ряд статей на відповідні теми: “20 років української літератури на еміграції” [1], “Україна під червоною Москвою” [45], “Письменник-борець (До річниці з дня народження Григорія

Чупринки)» [53], “Колись і тепер” [9], “За українську школу” [33] та ін. Дотичними до цього були і газетні публікації з вираженою антирадянською проблематикою: “Нищення українців” [12], “В підземеллях Уманської тюрми” [65], “Кривава дата” [51], “У велику годину” [2], “Українська молодь” [13] та ін.

Закликаючи “творити справжню українську націоналістичну літературу, вільну від усього чужого, наносного” [47], газета започатковує рубрику “Літературна сторінка” [44], де друкує різножанрові літературні твори (в тому числі і місцевих початківців): поезію, оповідання, частівки, казки та ін. Редакція виступила з пропозицією щодо створення збірника, який би включав народну творчість Уманщини за останні 25 років [23].

З початком окупації суттєво активізується релігійне життя. Гітлерівці намагалися не обмежувати вплив церкви на населення, але контролювали, аби православна церква не втручалася в політику. Дозволивши вільне церковно-релігійне життя вони сподівалися здобути прихильність українців, отримати важливий елемент для пропаганди, і, контролюючи церковні структури, через них впливати на настрої населення [78, с. 206].

Станом на 4 вересня 1941 р. в Умані діяли три церкви. В газетній замітці з цього приводу, зокрема, говорилося: “Не дивлячись на більшовицьку руїну Божих храмів, не дивлячись на знищення церковної утварі, дзвонів та хрестів, парафіяни за короткий час відновили і зовні привели в порядок Храми Божі. Великий хрест, що встановлено на церкві Звенигородського передмістя, був закопаний в землі, і майже через 20 років його відкопали... В душах віруючих не погас релігійний вогонь, і з великою радістю вони відвідують Церкву Божу... Звичайно, ще в церквах велика бідність. Немає іконостасів, риз, церковної утварі тощо. Потрібні великі кошти, щоб відновити як слід наші храми...” [66].

З газетної публікації 2 жовтня 1941 р. “Відродження церковного життя” дізнаємося, що для “керування церковними справами на Уманщині утворено Парафіяльну Раду, яка в найближчому часі має провести обслідування всіх церков Уманщини, виявити і взяти на облік духовників й дияконів, очолити релігійні громади Парафіяльними Радами, які повинні приступити до упорядкування церков, заснувати в Релігійних Громадах церковні хори, зібрати церковну утвар, книжки, образи, ризи тощо...” [91].

Німецька політика щодо релігійно-церковного життя на окупованій території України виходила з позиції Гітлера, що єдина сильна церква, яка притісняє решту конфесій, не в інтересах Німеччини [43, с. 176]. Окупантів не цікавили суперечки щодо релігійних питань, для них головною була лояльність до німецької адміністрації.

У період, що розглядається, на окупованих територіях України саме відбувалося формування нових церковних структур, яке вже пізніше завершилось створенням двох окремих українських православних церков – автономної та автокефальної. Певним відображенням тогочасних релігійних суперечностей є стаття в газеті від 23 жовтня 1941 р., в якій наголошувалося, що “у релігійні справи втручається всякий, кому лише не лінощі. Не хотять спокійно дождити Всеукраїнського собору, що буде скликаний у Києві й вирішить долю церкви... Майбутній Всеукраїнський Собор з’ясує й розв’яже нам усі церковні справи. Тоді в них буде запроваджена певна дисципліна” [69].

Особливу цікавість становить інформація, яку дає газета про становище радянських військовополонених, які на той час перебували в Умані, та про допомогу їм від місцевого населення. Десятки тисяч чоловік були бранцями німецького армійського збірно-пересильного пункту 17-ї польової армії (з січня 1942 р. до жовтня 1943 р. це був шталаг 349 – стаціонарний табір для радянських військовополонених рядового і сержантського складу) – відомий ще як Уманська яма [37, с. 10]. З другої половини серпня 1941 р., на прохання радянських військових лікарів та з дозволу німецького коменданта, кілька тисяч поранених полонених були переведені у лазарети розміщені за територією збірно-пересильного пункту, в місті Умань [37, с. 11].

Вже у першому номері газети (31 серпня 1941 р.) міститься звернення міського управління “До населення м. Умані та Уманщини”. Наводимо його текст повністю: “В таборі військовополонених в м. Умані знаходиться велика кількість полонених. Всі вони дуже кепсько одягнені і терплять від холоду та вогкості. Наближається зима. Військовополоненим потрібен одяг і взуття. Міське Управління звертається з закликом до населення – збирати одяг і взуття і передавати його полоненим. Для збору одягу і взуття організовано пункти при таборі (кол. Кооптах) та в Міському Управлінні, куди зібраний одяг належить здавати. Міське Управління закликає старост сіл організовувати збір одягу та взуття по селах і приставку його до Умані” [25].

7 вересня 1941 р. у замітці “Сталінська “турбота” про живу людину”, йшлося про знищені при відступі радянських військ продовольчі запаси, зруйновану інфраструктуру міста тощо, і, зокрема, зазначалось: “Тисячі полонених переходять через наше місто Умань. Величезна кількість поранених заповонила приміщення Умані. Всі вони потребують харчових продуктів та ліків. Ні того, ні другого більшовики не залишили. Не вистачає хліба, продуктів, перев’язочних засобів, ліків... Лише дякуючи населенню сіл, що відгукнулося на заклик Міської Управи, полонені та поранені одержали допомогу продуктами та хлібом. Велику допомогу лазаретам дає учбове господарство Сільськогосподарського Інституту... Помідори, огірки, картоплю та інші овочі одержує лазарет № 3, де більше двох тисяч поранених, і за цю допомогу учбового господарства – йому подяка” [68].

9 жовтня 1941 р. в одній з газетних заміток серед іншого говорилося: “В шпиталі військовополонених ч. 2 є понад 208 поранених. Міське Управління докладає всіх зусиль, щоб забезпечити нормальну роботу шпиталю, зокрема постачити продуктами харчування, медикаментами, одягом тощо. Так, наприклад, на заклик Міського Управління селяни з околиць сіл за 40–50 кілометрів привозять різні продукти...” [75].

26 жовтня 1941 р. в замітці “Допоможемо шпиталю” читаємо: “У чотирьох шпиталюх нашого міста перебуває велика кількість полонених-поранених. Щодня до Міської Управи приходять господарники цих шпиталів з проханням допомогти їм паливом, харчами тощо. Звичайно, що ніяких запасів у міських склепах немає, тому доводиться звертатися за допомогою до населення околиць сіл. Найближчі села від Умані вже подали допомогу, але її не досить, вона потрібна щоденно. Ми звертаємось з проханням до населення віддалених районів від Умані допомогти нам продуктами харчування (хліб, крупи, картопля, капуста,

жири тощо). Доставку цих продуктів можна надсилати на адресу першого ліпшого шпиталю” [31]. Далі наводилися адреси госпіталів: “Перший шпиталь – залізничний клуб (біля вокзала). Другий шпиталь – перша школа (В. Фонтанна Ч. – 41). Третій шпиталь – колишній воєнбуд (біля аеродрому). Четвертий шпиталь – біля переїзду (б. гуртожиток цегельні)” [31].

Для більш повного охоплення газетної інформації, пов’язаної з допомогою місцевого населення Уманщини полоненим і пораненим, дещо вийдемо за хронологічні рамки статті і, крім осені 1941 р., згадаємо ще й зиму 1941–1942 рр.

4 грудня 1941 р. з публікації “Дякуємо за допомогу” дізнаємося, що з метою організації допомоги продуктами для поранених полонених міське управління Умані послало своїх представників в села найближчих районів від Умані. Дописувач зазначає: “Багато всі обіцяли, але мало дали деякі старости сіл. Найбільш уважно відгукнулись на допомогу пораненим-полоненим с. Маньківка й взагалі села Маньківського району. Поранені шпиталю ч. 3 сердечно дякують старості цього села п. Дерев’янкові Нестору і в його особі всьому населенню Маньківщини. Біля двох тисяч поранених полонених цього шпиталю ніколи не забудуть батьківського піклування про них манківчан. Ми закликаємо всіх старост найближчих сіл до Умані наслідувати цей приклад Маньківщини” [67].

У цьому ж номері газети було опубліковано оголошення міського комісара Умані Майєра “Про взаємовідносини цивільних з полоненими”. В ньому суворо заборонялись розмови, передачі подарунків і т. ін. цивільних з військовополоненими. Розмови цивільних осіб, які керували роботами, з полоненими, дозволялися лише в тій мірі, в якій цього вимагала організація праці. Населення суворо попереджалось: “Місцеві мешканці, які будуть давати будь-яку допомогу тікаючим полоненим, будуть покарані смертю” [72].

22 січня 1942 р. в публікації “Допоможемо полоненим” (за підписом “Комітет Допомоги Полоненим”) висловлювалася щира подяка медичного персоналу Уманського табору й шпиталів військовополонених “тим старостам і громадам, які зібрали й надіслали до шпиталів харчові продукти в дні Різдва Свят” [30]. Проте зазначалося також, що не всі ще старости й громади виконали почесний християнський обов’язок і висловлювалося сподівання, що найближчим часом полонені й полонені-поранені одержать від цих громад допомогу-пожертву [30]. Крім продуктів харчування йшлося про потребу в соломі для шпиталів. Встановлювалося таке закріплення районів за госпіталями: Маньківський, Чабанський і Тальнівський – мали доставляти продукти і солому до шпиталю № 3 (біля аеродрому); Ладженський і Христинівський – до шпиталів № 1 і 4 (біля залізничної станції); Уманський – до шпиталів 1, 2, 3 і 4 [30].

Від початку 1942 р. допомога полоненим і пораненим здійснювалася в тому числі під егідою Комітету Взаємодопомоги (колишній Український Червоний Хрест). Він охоплював своє діяльністю всі райони Уманщини і 1 лютого 1942 р. звернувся через газету до населення із закликом до щоденної допомоги полоненим “що перебувають в шпиталях та в таборі нашого міста” [85]. Наголошувалося, що в кожному селі є актив з інтелігенції та селян, який мусить проявити себе на цій важливій роботі. Йшлося про необхідність “проявити максимальну енергію для добровільного збору пожертв харчовими продуктами, грішми та одягом для полонених та поранених нашого міста” [85]. Зазначалося,

що “сувора зима зменшила довіз харчових продуктів до шпиталів та табору, погіршилась справа з харчуванням, про це слід знати кожному з нас і чим хто зможе, допомогти в цій справі” [85].

Газетні матеріали, попри їх фрагментарність та цензурованість, ще раз підтверджують вже відомі з інших джерел факти, що найперша й основна продовольча, матеріальна, медична допомога голодним і пораненим радянським військовополоненим у збірно-пересильному таборі та міських лазаретах Умані надавалася саме з боку місцевого населення. Вони також свідчать про героїчні намагання окремих уманчан надавати допомогу полоненим, які вдавалися до спроб врятуватися втечею.

За рядками скупих газетних повідомлень окупаційної преси залишилось багато чого неказаного, зокрема, масові прояви мужності уманчан, які ризикували своїм життям передаючи продукти та інші потрібні речі в'язням табору під загрозою отримати удар прикладом або навіть кулю від охоронців. Пізніше це добре описав у своїй книзі “Зелена Брама” Є. А. Долматовський, який вбачав справжній подвиг місцевих жителів у спробі надати першу допомогу полоненим та назвавши маленьку Умань містечком-героєм [29, с. 186–188]. Не знайдемо ми в газеті й інформації про нелюдські умови утримання військовополонених і поранених та про масову смертність серед них.

Таким чином, як бачимо, у своїх публікаціях газета “Уманський голос” переважно замовчувала, або ж намагалася применшити, обілити, згладити негативні реалії повсякденного підокупаційного життя: терор, репресії, непопулярні заходи влади та ін. Однак, поряд з цим, газета подає чимало різних фактів з усіх сфер суспільного життя і є одним із важливих джерел інформації. В рамках обраного для дослідження періоду та регіону вона дає можливість різнобічно поглянути на тогочасну дійсність, скласти більш повне уявлення про життя населення Уманщини в початковий період нацистської окупації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Асканич*. 20 років української літератури на еміграції // Уманський голос. – 1941. – 28 вересня, 2 жовтня, 9 жовтня.
2. *Бабій О.* У велику годину // Уманський голос. – 1941. – 30 жовтня.
3. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 456 с.
4. *Бондаренко М.* Відділ охорони здоров'я // Уманський голос. – 1941. – 2 жовтня.
5. *Босенко І.* Перший день навчання в школах Умані // Уманський голос. – 1941. – 19 жовтня.
6. *Бюро* праці. Об'ява до населення Умані // Уманський голос. – 1941. – 9 листопада, 13 листопада, 16 листопада.
7. *Виховання* молоді // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.
8. *Відозва* до українців районів: Бабанки, Тального, Маньківки, Христинівки, Ладизінки // Уманський голос. – 1941. – 4 грудня.
9. *Волинський К.* Колись і тепер // Уманський голос. – 1941. – 16 жовтня, 19 жовтня.
10. *Врублевська П.* Обов'язок шкільного інспектора // Уманський голос. – 1941. – 30 жовтня.
11. *Глух М.* Кобзарська справа // Уманський голос. – 1941. – 25 вересня.
12. *Глух М.* Нищення українців // Уманський голос. – 1941. – 21 вересня.

13. *Глух М.* Українська молодь // Уманський голос. – 1941. – 6 листопада, 9 листопада, 13 листопада.
14. *Гончаренко І.* Педагогічна освіта на теренах генерального округу “Київ” райхскомісаріату “Україна” (1941 – 1944 рр.) / І. Гончаренко // Мандрівець. – 2011. – № 2. – С. 34 – 38.
15. *Гончаренко О. М.* Нацистська політика щодо євреїв Черкащини / О. М. Гончаренко // Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941 – 1944). Збірн. наук. статей, документів, матеріалів та спогадів / керів. проекту О. А. Воронкіна, упоряд.: В. М. Мельниченко та ін. – Черкаси: Вертикаль, 2013. – С. 141 – 153.
16. *Гончаренко О. М.* Сільськогосподарська освіта в Райхскомісаріаті “Україна”: до питання про відновлення діяльності навчальних закладів та спроби підготовки кваліфікованих фахівців (1941 – 1944 рр.) / О. М. Гончаренко // Український селянин. – 2008. – Випуск 11. – С. 154 – 157.
17. *Гончарук М.* Текстильна фабрика // Уманський голос. – 1941. – 2 листопада.
18. *Дальній.* Дитбудинки // Уманський голос. – 1941. – 30 листопада.
19. *Даниленко.* Село Пеньожково // Уманський голос. – 1941. – 9 жовтня.
20. *Даценко В.* Зеленая брама: возвращение к легенде / В. Даценко. – Кіровоград: Имэкс-ЛТД, 2013. – 460 с.
21. *Династія* більшовицьких катів // Уманський голос. – 1941. – 25 вересня.
22. *Дирекція* театру. Оголошення // Уманський голос. – 1941. – 25 вересня.
23. *До* видання збірника “Народня творчість Уманщини” // Уманський голос. – 1941. – 28 вересня.
24. *До* відкриття Уманського Музею // Уманський голос. – 1941. – 16 жовтня.
25. *До* населення м. Умані та Уманщини // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.
26. *До* перепису населення в Умані // Уманський голос. – 1941. – 2 жовтня.
27. *До* початку навчання в школах Умані // Уманський голос. – 1941. – 12 жовтня.
28. *До* роботи // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.
29. *Долматовский Е. А.* Зеленая брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – 3-е изд. / Е. А. Долматовский. – М. : Политиздат, 1989. – 319 с.
30. *Допоможемо* полоненим // Уманський голос. – 1942. – 22 січня.
31. *Допоможемо* шпиталям // Уманський голос. – 1941. – 26 жовтня.
32. *Драч.* Підвисоцький район // Уманський голос. – 1941. – 7 вересня.
33. *За* українську школу // Уманський голос. – 1941. – 23 жовтня.
34. *Заболотний О. М.* Становище радянських військовополонених на території України 1941 – 1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / О. М. Заболотний; ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 24 с.
35. *Завдання* Уманського міського тимчасового управління // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.
36. *Ілляшенко Ю. Ю.* Уманський край у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / Ю. Ю. Ілляшенко // Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки. – 2014. – Число 20, Вип. 4 (1). – С. 29 – 36.
37. *Книга* пам’яті шталагу 349 (Умань). – Умань : ВПЦ “Візаві”, 2013. – 313 с.
38. *Колісниченко.* “Металотруд” працює // Уманський голос. – 1941. – 7 вересня.
39. *Комендант* поліції. Оголошення // Уманський голос. – 1941. – 2 листопада.
40. *Кравченко Г.* Треба підтримувати приватну ініціативу в господарському житті // Уманський голос. – 1941. – 19 жовтня.
41. *Крижанівський І.* Уманське бюро праці // Уманський голос. – 1941. – 9 листопада.

42. *Левицький П.* Учительська семінарія // Уманський голос. – 1941. – 19 жовтня.
43. *Левченко Ю. І.* Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941 – 1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Ю. І. Левченко; Київ, 2015. – 319 с.
44. *Літературна* сторінка // Уманський голос. – 1941. – 28 вересня, 12 жовтня, 26 жовтня, 23 листопада.
45. *Мазена І.* Україна під червоною Москвою // Уманський голос. – 1941. – 23 жовтня, 19 жовтня, 26 жовтня, 2 листопада, 9 листопада.
46. *Майський П.* Утворення Уманського тимчасового районного управління // Уманський голос. – 1941. – 7 вересня.
47. *Мельниченко І.* Створимо нашу українську літературу // Уманський голос. – 1941. – 28 вересня.
48. *Михайлюк М.* Видавництво “Уманський голос” в умовах нацистської окупації / М. Михайлюк // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукр. наук. конференції, м. Київ, 30 – 31 жовтня 2006 р. – К. : Зовнішторгвидав, 2007. – С. 199 – 210.
49. *Мілько Й.* В театрі // Уманський голос. – 1941. – 2 листопада.
50. *Мілько Й.* В театрі // Уманський голос. – 1941. – 6 листопада.
51. *Мілько Й.* Кривава дата // Уманський голос. – 1941. – 30 листопада.
52. *Мілько Й.* На піднесенні. “Безталанна” в постанові Уманського самодіяльного театру // Уманський голос. – 1941. – 16 листопада.
53. *Мілько Й.* Письменник-борець (До річниці з дня народження Григорія Чупринки) // Уманський голос. – 1941. – 27 листопада.
54. *Міська* комендатура. Умань, 4 жовтня 1941 р. Оголошення // Уманський голос. – 1941. – 5 жовтня, 16 жовтня.
55. *Міський* комісар м. Умані // Уманський голос. – 1941. – 30 листопада.
56. *На* селах Уманщини почався навчальний рік // Уманський голос. – 1941. – 30 жовтня.
57. *Навчання* в школах // Уманський голос. – 1941. – 16 жовтня.
58. *Нагорна Н. В.* Умань в умовах окупаційного режиму / Н. В. Нагорна // Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині... – С. 128 – 133.
59. *Надія* потопаючих // Уманський голос. – 1941. – 21 вересня.
60. *Наказ* 26 серпня 1941 р. Відносно торгівлі і промисловості // Уманський голос. – 1941. – 4 вересня.
61. *Наказ* про поставку молока на збірні молочні пункти та до молочарень // Уманський голос. – 1941. – 30 листопада.
62. *Не* вичікувати, а працювати // Уманський голос. – 1941. – 2 жовтня.
63. *Не* гайте часу! // Уманський голос. – 1941. – 7 вересня.
64. *Недзельський Ю.* В міському театрі // Уманський голос. – 1941. – 26 жовтня.
65. *Недзельський Ю.* В підземеллях Уманської тюрми // Уманський голос. – 1941. – 5 жовтня.
66. *Недзельський Ю.* Відродження церковів // Уманський голос. – 1941. – 4 вересня.
67. *Недзельський Ю.* Дякуємо за допомогу // Уманський голос. – 1941. – 4 грудня.
68. *Недзельський Ю.* Сталінська «турбота» про живу людину // Уманський голос. – 1941. – 7 вересня.
69. *Недзельський Ю.* Стережімося баламутів // Уманський голос. – 1941. – 23 жовтня.
70. *Об’ява* [Про організацію в Умані філії Сільськогосподарського державного банку] // Уманський голос. – 1941. – 6 листопада.
71. *Об’ява* фінансового відділу Уманського міського управління про порядок оподаткування робітників і службовців // Уманський голос. – 1941. – 30 жовтня.

72. **Оголошення.** Про взаємовідносини цивільних з полоненими // Уманський голос. – 1941. – 4 грудня.
73. **Оголошення.** Тальнівська сільськогосподарська школа ... // Уманський голос. – 1941. – 30 жовтня.
74. **Оголошення.** Тальянський зоотехнічний технікум... // Уманський голос. – 1941. – 26 жовтня.
75. **Омельченко П.** До уваги відділу охорони здоров'я // Уманський голос. – 1941. – 9 вересня.
76. **Організація** хору // Уманський голос. – 1941. – 7 вересня.
77. **Очистимо** нашу мову від русизмів // Уманський голос. – 1941. – 20 листопада, 23 листопада, 27 листопада.
78. **Патриляк І. К., Боровик М. А.** Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
79. **Перші** паростки // Уманський голос. – 1941. – 25 вересня.
80. **Повернення** до церкви // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.
81. **Постанова** міської управи про платню за дозвіл займатися торгівлею та промислами в вересні – грудні 1941 р. 10 вересня 1941 р. // Уманський голос. – 1941. – 25 вересня.
82. **Постанова** міської управи про тимчасову арендну плату по м. Умані за торгово-промислові і складські приміщення. 10 вересня 1941 р. // Уманський голос. – 1941. – 25 вересня.
83. **Постанова** Уманського міського управління від 17 жовтня 1941 р. про запровадження державних і місцевих податків // Уманський голос. – 1941. – 26 жовтня.
84. **Припинимо** руйнацію // Уманський голос. – 1941. – 9 жовтня.
85. **Про** роботу Комітету Взаємодопомоги // Уманський голос. – 1942. – 1 лютого.
86. **Ракулєнко В.** Служба порядку в Умані // Уманський голос. – 1941. – 7 вересня.
87. **Розпорядження** міського управління м. Умані // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.
88. **Руткевич М.** Учительський інститут // Уманський голос. – 1941. – 19 жовтня.
89. **Савчук П.** На бувшому заводі “Труд” // Уманський голос. – 1941. – 7 вересня.
90. **Селяни** України! // Уманський голос. – 1941. – 4 вересня.
91. **Тірон Ф.** Відродження церковного життя // Уманський голос. – 1941. – 2 жовтня.
92. **У** міському відділі освіти // Уманський голос. – 1941. – 11 вересня.
93. **Уманська** міжрайонна управа. Повідомлення // Уманський голос. – 1941. – 21 вересня.
94. **Уманський** млин // Уманський голос. – 1941. – 25 вересня.
95. **Уманські** гімназії розпочали навчальний рік // Уманський голос. – 1941. – 6 листопада.
96. **Утворення** цивільного управління на східних територіях // Уманський голос. – 1941. – 20 листопада.
97. **Харчовий** відділ міськуправи. Об'ява // Уманський голос. – 1941. – 26 жовтня.
98. **Харчовий** відділ міськуправи. Оголошення // Уманський голос. – 1941. – 13 листопада.
99. **Хор** в Умані // Уманський голос. – 1941. – 25 вересня.
100. **Хуторянський І.** Школи Христинівського району // Уманський голос. – 1941. – 2 листопада.
101. **Черняхівський М.** Гутаперчова фабрика // Уманський голос. – 1941. – 21 вересня.

102. **Шевчук В. В.** Особливості господарства Черкащини в часи німецько-фашистської окупації / В. В. Шевчук // Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині... – С. 99 – 112.
103. **Школи** // Уманський голос. – 1941. – 30 листопада.
104. **Школи** в Умані // Уманський голос. – 1941. – 12 жовтня.
105. **Якимович М.** Уманський музей напередодні відкриття // Уманський голос. – 1941. – 16 жовтня.
106. **Яременко В. М.** Періодика Рейхскомісаріату “Україна” як засіб впливу на свідомість населення окупованих територій / В. М. Яременко // Національна та історична пам’ять. Збірник наукових праць – Вип. 2. – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2012. – С. 276 – 294.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

В. Г. Грінченко

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

УМАНЩИНА В ПЕРВЫЕ МЕСЯЦЫ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ “УМАНСКИЙ ГОЛОС”)

Статья посвящена освещению основных аспектов жизни населения Уманщины в условиях нацистской оккупации в период преимущественно осени 1941 года. В основу исследования положены материалы местной газеты “Уманский голос”.

Рассматриваются: система управления на территории Уманщины, регламентация жизни местного населения; экономическая ситуация и социальная политика в регионе; культурно-духовная жизнь Уманщины; положение советских военнопленных, находившихся в сборно-пересыльном лагере и городских лазаретах Умани.

Установлено, что в газете была представлена позиция немецких властей, направленная на укрепление оккупационного режима, получения поддержки среди местного населения и подрыв его доверия к советской системе. Газета “Уманский голос” преимущественно замалчивала или пыталась определенным образом уменьшить, обелить, сгладить негативные реалии повседневной жизни: террор, репрессии, непопулярные меры власти и др. Однако, несмотря на это, газета является одним из важных источников информации, дающим возможность разносторонне взглянуть на тогдашнюю действительность. Она формирует более полное представление о жизни населения Уманщины в начальный период нацистской оккупации и, в частности, о помощи которую оно оказывало пленным и раненым.

Ключевые слова: оккупационный режим, Уманщина, газета “Уманский голос”, социально-экономическая ситуация, культурно-духовная жизнь, местное население, помощь военнопленным.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Грінченко Віктор Григорович – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Центральноукраинского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченка (г. Кропивницький, Украина).

V. H. Grinchenko

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

UMANSCHYNA IN THE FIRST MONTHS OF THE GERMAN OCCUPATION (ACCORDING TO THE NEWSPAPER “UMANSKY HOLOS”)

The article is devoted to the coverage of the main aspects of the Umanschyna population life in the conditions of the Nazi occupation during the period in the autumn of 1941 mainly. The research is based on the materials of the local newspaper “Umansky Holos”.

Considered: the administrative system on the territory of the Uman region, the regulation of the local population life; economic situation and social policy in the region; the cultural and spiritual life of the Umanschyna; the state of Soviet servicemen in prisoners-of-war camps and in Uman's city hospitals.

It was found out that the paper presented the position of the German authorities, aimed at strengthening the occupation regime, gaining support among the local population and undermining its confidence in the Soviet system. The newspaper “Umansky Holos” was mainly suppressing, or trying to somehow diminish, purify, and mitigate the negative realities of everyday life: terror, repressions, unpopular measures of the authorities, etc. Despite this, the newspaper is one of the important sources of information that gives us an opportunity to look at those days reality in a versatile way. It forms a more complete picture of the Umanschyna population life during the early period of the Nazi occupation, and particularly of the assistance people provided to the captives and the wounded ..

Key words: *occupation regime, Umanschyna, “Umansky Holos” newspaper, socio-economic situation, cultural and spiritual life, local population, assistance to prisoners of war.*

REFERENCES

1. **Askanych.** 20 rokiv ukrainskoi literatury na emihratsii // Umanskyi holos. – 1941. – 28 veresnia, 2 zhovtnia, 9 zhovtnia.
2. **Babii O.** U velyku hodynu // Umanskyi holos. – 1941. – 30 zhovtnia.
3. **Berkhof K.** Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsytskoiu vladoiu / Karel Berkhof. – K. : Krytyka, 2011. – 456 s.
4. **Bondarenko M.** Viddil okhorony zdorovia // Umanskyi holos. – 1941. – 2 zhovtnia.
5. **Bosenko I.** Pershyi den navchannia v shkolakh Umani // Umanskyi holos. – 1941. – 19 zhovtnia.
6. **Biuro** pratsi. Obiava do naselennia Umani // Umanskyi holos. – 1941. – 9 lystopada, 13 lystopada, 16 lystopada.
7. **Vykhovannia** molodi // Umanskyi holos. – 1941. – 31 serpnia.
8. **Vidozva** do ukraintsiv raioniv: Babanky, Talnoho, Mankivky, Khrystynivky, Ladyzhinky // Umanskyi holos. – 1941. – 4 hrudnia.
9. **Volynskyi K.** Kolys i teper // Umanskyi holos. – 1941. – 16 zhovtnia, 19 zhovtnia.
10. **Vrublevska P.** Oboviazok shkilnoho inspektora // Umanskyi holos. – 1941. – 30 zhovtnia.
11. **Hlukh M.** Kobzarska sprava // Umanskyi holos. – 1941. – 25 veresnia.
12. **Hlukh M.** Nyshchennia ukraintsiv // Umanskyi holos. – 1941. – 21 veresnia.
13. **Hlukh M.** Ukrainska molod // Umanskyi holos. – 1941. – 6 lystopada, 9 lystopada, 13 lystopada.
14. **Honcharenko I.** Pedahohichna osvita na terenakh heneralnoho okruhu «Kyiv» raikhskomisariatu “Ukraina” (1941 – 1944 rr.) / I. Honcharenko // Mandrivets. – 2011. – № 2. – S. 34 – 38.
15. **Honcharenko O. M.** Natsytska polityka shchodo yevreiv Cherkashchyny / O. M. Honcharenko // Ne pidliahaie zabuttii: natsytskyi okupatsiyni rezhym na

- Cherkashchyni (1941 – 1944). Zbirn. nauk. statei, dokumentiv, materialiv ta spohadiv / keriv. proektu O. A. Voronkina, uporiad.: V. M. Melnychenko ta in. – Cherkasy: Vertykal, 2013. – S. 141 – 153.
16. **Honcharenko O. M.** Silskohospodarska osvita v Raikhskomisariati “Ukraina”: do pytannia pro vidnovlennia diialnosti navchalnykh zakladiv ta sproby pidhotovky kvalifikovanykh fakhivtsiv (1941 – 1944 rr.) / O. M. Honcharenko // *Ukrainskyi selianyn*. – 2008. – Vypusk 11. – S. 154 – 157.
  17. **Honcharuk M.** Tekstylna fabryka // *Umanskyi holos*. – 1941. – 2 lystopada.
  18. **Dalnii.** Dytbudynky // *Umanskyi holos*. – 1941. – 30 lystopada.
  19. **Danylenko.** Selo Penozhkovo // *Umanskyi holos*. – 1941. – 9 zhovtnia.
  20. **Datsenko V.** Zelenaia brama: vozvrashchenye k lehende / V. Datsenko. – Kirovohrad: Ymeks-LTD, 2013. – 460 s.
  21. **Dynastiia** bilshovytskykh kativ // *Umanskyi holos*. – 1941. – 25 veresnia.
  22. **Dyreksiia** teatru. Oholoshennia // *Umanskyi holos*. – 1941. – 25 veresnia.
  23. **Do** vydannia zbirnyka “Narodnia tvorchist Umanshchyny” // *Umanskyi holos*. – 1941. – 28 veresnia.
  24. **Do** vidkryttia Umanskoho Muzeiu // *Umanskyi holos*. – 1941. – 16 zhovtnia.
  25. **Do** naseleattia m. Umani ta Umanshchyny // *Umanskyi holos*. – 1941. – 31 serpnia.
  26. **Do** perepysu naseleattia v Umani // *Umanskyi holos*. – 1941. – 2 zhovtnia.
  27. **Do** pochatku navchannia v shkolakh Umani // *Umanskyi holos*. – 1941. – 12 zhovtnia.
  28. **Do** roboty // *Umanskyi holos*. – 1941. – 31 serpnia.
  29. **Dolmatovskiy E. A.** Zelenaia brama: Dokumentalnaia lehenda ob odnom yz pervykh srazheniy Velykoi Otechestvennoi voiny. – 3-e yzd. / E. A. Dolmatovskiy. – M.: Polytyzdat, 1989. – 319 s.
  30. **Dopomozhemo** polonenym // *Umanskyi holos*. – 1942. – 22 sichnia.
  31. **Dopomozhemo** shpytaliu // *Umanskyi holos*. – 1941. – 26 zhovtnia.
  32. **Drach.** Pidvysotskyi raion // *Umanskyi holos*. – 1941. – 7 veresnia.
  33. **Za** ukrainsku shkolu // *Umanskyi holos*. – 1941. – 23 zhovtnia.
  34. **Zabolotnyi O. M.** Stanovyshche radianskykh viiskovopolonenykh na terytorii Ukrainy 1941 – 1944 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. / O. M. Zabolotnyi; DVNZ “Pereiaslav-Khmelnyskyi derzh. ped. un-t im. H. Skovorody”. – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2012. – 24 c.
  35. **Zavdannia** Umanskoho miskoho tymchasovoho upravlinnia // *Umanskyi holos*. – 1941. – 31 serpnia.
  36. **Illiashenko Yu. Yu.** Umanskyi krai u roky Velykoi Vitchyznianoi viiny (1941 – 1945 rr.) / Yu. Yu. Illiashenko // *Humanitarnyi visnyk. Seriya: Istorychni nauky*. – 2014. – Chyslo 20, Vyp. 4 (1). – S. 29 – 36.
  37. **Knyha** pamiati shtalahu 349 (Uman). – Uman: VPTs “Vizavi”, 2013. – 313 s.
  38. **Kolisnychenko.** “Metalotrud” pratsiuie // *Umanskyi holos*. – 1941. – 7 veresnia.
  39. **Komendant** politsii. Oholoshennia // *Umanskyi holos*. – 1941. – 2 lystopada.
  40. **Kravchenko H.** Treba pidtrymuvaty pryvatnu initsiatyvu v hospodarskomu zhytti // *Umanskyi holos*. – 1941. – 19 zhovtnia.
  41. **Kryzhanivskiy I.** Umanske biuro pratsi // *Umanskyi holos*. – 1941. – 9 lystopada.
  42. **Levytskyi P.** Uchytelska seminariia // *Umanskyi holos*. – 1941. – 19 zhovtnia.
  43. **Levchenko Yu. I.** Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odyntsiakh Ukrainy 1941–1944 rr.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. / Yu. I. Levchenko; Kyiv, 2015. – 319 c.
  44. **Literaturna** storinka // *Umanskyi holos*. – 1941. – 28 veresnia, 12 zhovtnia, 26 zhovtnia, 23 lystopada.

45. **Mazepa I.** Ukraina pid chervonoiu Moskvouiu // Umanskyi holos. – 1941. – 23 zhovtnia, 19 zhovtnia, 26 zhovtnia, 2 lystopada, 9 lystopada.
46. **Maiskyi P.** Utvorennia Umanskoho tymchasovoho raionovoho upravlinnia // Umanskyi holos. – 1941. – 7 veresnia.
47. **Melnychenko I.** Stvorymo nashu ukrainsku literaturu // Umanskyi holos. – 1941. – 28 veresnia.
48. **Mykhailiuk M.** Vydavnytstvo “Umanskyi holos” v umovakh natsyystskoi okupatsii / M. Mykhailiuk // Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Materialy 2-yi Vseukr. nauk. konferentsii, m. Kyiv, 30 – 31 zhovtnia 2006 r. – K. : Zovnishtorhvydav, 2007. – S. 199 – 210.
49. **Milko Y.** V teatri // Umanskyi holos. – 1941. – 2 lystopada.
50. **Milko Y.** V teatri // Umanskyi holos. – 1941. – 6 lystopada.
51. **Milko Y.** Kryvava data // Umanskyi holos. – 1941. – 30 lystopada.
52. **Milko Y.** Na pidnesenni. “Bezstalanna” v postavi Umanskoho samodiialnoho teatru // Umanskyi holos. – 1941. – 16 lystopada.
53. **Milko Y.** Pysmennyk-borets (Do richnytsi z dnia narodzhennia Hryhoriia Chupryny) // Umanskyi holos. – 1941. – 27 lystopada.
54. **Miska** komendatura. Uman, 4 zhovtnia 1941 r. Oholoshennia // Umanskyi holos. – 1941. – 5 zhovtnia, 16 zhovtnia.
55. **Miskyi** komisar m. Umani // Umanskyi holos. – 1941. – 30 lystopada.
56. **Na** selakh Umanshchyny pochavsia navchalnyi rik // Umanskyi holos. – 1941. – 30 zhovtnia.
57. **Navchannia** v shkolakh // Umanskyi holos. – 1941. – 16 zhovtnia.
58. **Nahorna N. V.** Uman v umovakh okupatsiinoho rezhymu / N. V. Nahorna // Ne pidliahaie zabuttiiu: natsyystskiy okupatsiinyi rezhym na Cherkashchyni... – S. 128 – 133.
59. **Nadiia** potopaiuchykh // Umanskyi holos. – 1941. – 21 veresnia.
60. **Nakaz** 26 serpnia 1941 r. Vidnosno torhivli i promyslovosti // Umanskyi holos. – 1941. – 4 veresnia.
61. **Nakaz** pro postavku moloka na zbirni molochni punkty ta do molocharen // Umanskyi holos. – 1941. – 30 lystopada.
62. **Ne** vychikuvaty a pratsiuvaty // Umanskyi holos. – 1941. – 2 zhovtnia.
63. **Ne** haite chasu! // Umanskyi holos. – 1941. – 7 veresnia.
64. **Nedzelskyi Yu.** V miskomu teatri // Umanskyi holos. – 1941. – 26 zhovtnia.
65. **Nedzelskyi Yu.** V pidzemelliakh Umanskoi tiurmy // Umanskyi holos. – 1941. – 5 zhovtnia.
66. **Nedzelskyi Yu.** Vidrodzhennia tserkviv // Umanskyi holos. – 1941. – 4 veresnia.
67. **Nedzelskyi Yu.** Diakuiemo za dopomohu // Umanskyi holos. – 1941. – 4 hrudnia.
68. **Nedzelskyi Yu.** Stalinska «turbota» pro zhyvu liudynu // Umanskyi holos. – 1941. – 7 veresnia.
69. **Nedzelskyi Yu.** Sterezhimosia balamutiv // Umanskyi holos. – 1941. – 23 zhovtnia.
70. **Obiava** [Pro orhanizatsiiu v Umani filii Silskohospodarskoho derzhavnoho banku] // Umanskyi holos. – 1941. – 6 lystopada.
71. **Obiava** finansovoho viddilu Umanskoho miskoho upravlinnia pro poriadok opodatkovannia robitnykiv i sluzhbovtziv // Umanskyi holos. – 1941. – 30 zhovtnia.
72. **Oholoshennia.** Pro vzaiemovidnosyny tsyvilnykh z polonenymy // Umanskyi holos. – 1941. – 4 hrudnia.
73. **Oholoshennia.** Talnivska silskohospodarska shkola ... // Umanskyi holos. – 1941. – 30 zhovtnia.
74. **Oholoshennia.** Talianskyi zootekhnichnyi tekhnikum... // Umanskyi holos. – 1941. – 26 zhovtnia.
75. **Omelchenko P.** Do uvahy viddilu okhorony zdorovia // Umanskyi holos. – 1941. – 9 veresnia.
76. **Orhanizatsiia** khoru // Umanskyi holos. – 1941. – 7 veresnia.

77. *Ochystymo* nashu movu vid rusyzmiv // Umanskyi holos. – 1941. – 20 lystopada, 23 lystopada, 27 lystopada.
78. *Patryliak I. K., Borovyk M. A.* Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny: sprobа novoho kontseptualnoho pohliadu / I. K. Patryliak, M. A. Borovyk. – Nizhyn: PP Lysenko M. M., 2010. – 590 s.
79. *Pershi* parostky // Umanskyi holos. – 1941. – 25 veresnia.
80. *Povernennia* do tserkvy // Umanskyi holos. – 1941. – 31 serpnia.
81. *Postanova* miskoi upravly pro platniu za dozvil zaimatysia torhivleiu ta promyslamy v veresni – hrudni 1941 r. 10 veresnia 1941 r. // Umanskyi holos. – 1941. – 25 veresnia.
82. *Postanova* miskoi upravly pro tymchasovu arendnu platu po m. Umani za torhovo-promyslovi i skladski prymishchennia. 10 veresnia 1941 r. // Umanskyi holos. – 1941. – 25 veresnia.
83. *Postanova* Umanskooho miskoho upravlinnia vid 17 zhovtnia 1941 r. pro zaprovadzhennia derzhavnykh i mistsevykh podatktiv // Umanskyi holos. – 1941. – 26 zhovtnia.
84. *Prypynymo* ruinatysiu // Umanskyi holos. – 1941. – 9 zhovtnia.
85. *Pro* robotu Komitetu Vzaiemodopomohy // Umanskyi holos. – 1942. – 1 liutoho.
86. *Rakulenko V.* Sluzhba poriadku v Umani // Umanskyi holos. – 1941. – 7 veresnia.
87. *Rozporiadzhennia* miskoho upravlinnia m. Umani // Umanskyi holos. – 1941. – 31 serpnia.
88. *Rutkevych M.* Uchytelskyi instytut // Umanskyi holos. – 1941. – 19 zhovtnia.
89. *Savchuk P.* Na buvshomu zavodi “Trud” // Umanskyi holos. – 1941. – 7 veresnia.
90. *Seliany* Ukrainy! // Umanskyi holos. – 1941. – 4 veresnia.
91. *Tiron F.* Vidrozhennia tserkovnoho zhyttia // Umanskyi holos. – 1941. – 2 zhovtnia.
92. *U* miskomu viddili osvity // Umanskyi holos. – 1941. – 11 veresnia.
93. *Umanska* mizhraionna uprava. Povidomlennia // Umanskyi holos. – 1941. – 21 veresnia.
94. *Umanskyi* mlyn // Umanskyi holos. – 1941. – 25 veresnia.
95. *Umanski* himnazii rozpochaly navchalnyi rik // Umanskyi holos. – 1941. – 6 lystopada.
96. *Utvorennia* tsyvilnoho upravlinnia na skhidnykh terytoriiakh // Umanskyi holos. – 1941. – 20 lystopada.
97. *Kharchovyi* viddil miskupravly. Obiava // Umanskyi holos. – 1941. – 26 zhovtnia.
98. *Kharchovyi* viddil miskupravly. Oholoshennia // Umanskyi holos. – 1941. – 13 lystopada.
99. *Khor* v Umani // Umanskyi holos. – 1941. – 25 veresnia.
100. *Khutorianskyi I.* Shkoly Khrystynivskoho raionu // Umanskyi holos. – 1941. – 2 lystopada.
101. *Cherniakhivskyi M.* Hutaperchova fabryka // Umanskyi holos. – 1941. – 21 veresnia.
102. *Shevchuk V. V.* Osoblyvosti hospodarstva Cherkashchyny v chasy nimetsko-fashystskoi okupatsii / V. V. Shevchuk // Ne pidliahaie zabuttii: natsystyskyi okupatsiinyi rezhym na Cherkashchyni... – S. 99 – 112.
103. *Shkoly* // Umanskyi holos. – 1941. – 30 lystopada.
104. *Shkoly* v Umani // Umanskyi holos. – 1941. – 12 zhovtnia.
105. *Yakymovych M.* Umanskyi muzei naperedodni vidkryttia // Umanskyi holos. – 1941. – 16 zhovtnia.
106. *Yaremenko V. M.* Periodyka Reikhskomisariatu “Ukraina” yak zasib vplyvu na svidomist naselennia okupovanykh terytorii / V. M. Yaremenko // Natsionalna ta istorychna pamiat. Zbirnyk naukovykh prats – Vyp. 2. – K. : DP “NVTs “Priorityety”, 2012. – S. 276 – 294.

ABOUT THE AUTHOR

Grinchenko Viktor Hryhorovych – Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

БІБЛІОГРАФІЯ

УДК 016:94 (477. 65) “1941”

О. В. Чорний

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

І. І. Романько

Льотна академія Національного авіаційного університету

ГЕРОЇЗМ І ТРАГЕДІЯ 6-ї ТА 12-ї АРМІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ В ОБОРОННИХ БОЯХ ЛІТА 1941 РОКУ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Історія оборонних боїв 6-ї й 12-ї армій Південно-Західного фронту літа 1941 року ще чекає своїх дослідників з огляду на фрагментарність у вивченні проблеми. Науці й досі невідомі усі причини трагедії в урочищі Зелена Брама, детальний хід бойових дій, кількість загиблих і полонених, місця масових поховань полеглих. Невідомі широкому загалу й імена героїв оборонних боїв літа 1941 року. Пропонована публікація є першою спробою узагальнення наявних джерел на досліджень з окресленої проблеми. У межах розвідки автори представили найбільш знакові джерелознавчі, краєзнавчі та наукові праці з історії оборонних боїв 6-ї й 12-ї армій літа 1941 року. Хронологічно бібліографічний покажчик охоплює джерела, історико-краєзнавчі та наукові дослідження опубліковані у 1954–2017 роках. Покажчик побудований за хронологічним принципом. Бібліографічному списку передують аналітична довідка, що ілюструє інтерес дослідників до окресленої теми у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.

Ключові слова: 1941 рік, фронт, армія, героїзм, трагедія, пам'ять.

Бібліографія – це основа будь-якого наукового дослідження. Бібліографічні покажчики до тієї чи іншої теми можуть бути як предметом окремого наукового дослідження, так і презентацією досвіду збору бібліографічних матеріалів. Бібліографічні покажчики (довідники), починаючи ще з ХІХ століття, є досить популярним серед дослідників науковим продуктом, який покликаний полегшити роботу людей науки у межах тем, котрі визначають коло наукових інтересів того чи іншого науковця, дослідника, студентів.

Укладення бібліографічних списків, покажчиків, довідників є нині невід'ємною складовою просування теми чи окремих її аспектів у науковому полі. В історії, як і в інших науках, є теми, котрі досліджені глибоко, нараховують сотні публікацій, що розкривають усю їхню багатогранність. Є теми, які менше досліджені, але вже мають свою доволі представницьку бібліографію, яка нараховує якщо не сотні, то десятки наукових досліджень. Але й досі є теми, які залишаються не просто малодослідженими, а такими, що їхнє осягнення на науковій основі лише започатковане. Саме до таких належить проблема участі 6-ї

й 12-ї армій Південно-Західного фронту в боях початкового періоду німецько-радянської війни 1941–1945 років.

У представленій публікації ми подаємо бібліографічний список, який нараховує 186 позицій, опублікованих у 1954–2017 роках. Варто наголосити, що у пропонований список ми включили видання, які стосуються історії початкового періоду німецько-радянської війни 1941–1945 років, в яких трапляється інформація про трагічну загибель 6-ї й 12-ї армій влітку 1941 року в урочищі Зелена Брама; мемуари учасників подій або тих авторів, які повідомляють у своїх спогадах хоча б щось про загибель вище згаданих армій в т. зв. Уманському котлі; дослідження про окремих бійців і командирів, що загинули в Зеленій Брамі або ж пройшли через її пекло у липні–серпні 1941 року; дослідження, які дозволяють уявити величину трagedії; різноманітні збірники документів, які торкаються окресленої проблеми.

Пропонований покажчик своїми кількісними та якісними показниками засвідчує, що тема загибелі 6-ї й 12-ї армій влітку 1941 року в котлі під Уманню пройшла шлях від приховування і заборони в радянській історіографії до оформлення в окрему науково важливу тему, яка з середини 80-х років минулого століття поступово пройшла шлях від окремих згадок у наукових виданнях до вивчення на документальній основі.

Формуючи покажчик, ми свідомо не включили до нього газетні публікації. Це може бути зроблено в рамках окремого бібліографічного дослідження.

Зібраний матеріал ми подаємо у хронологічному порядку. Мета такого підходу – показати яким чином в історичній науці формувалася та розвивається інтерес до проблеми загибелі 6-ї й 12-ї армій в оточенні в Зеленій Брамі влітку 1941 року.

1954 рік

Tippelskirch K. Geschichte des Zweiten Weltkrieges. – Bonn: Athenäum-Verlag, 1954. – 730 s.

1956 рік

Steets H. Gebirgsjäger bei Uman. Die Korpschlacht des XXXIX. Gebirgs – Armeekorps bei Podwyssokeje 1941. Die Wehrmacht im Kampf. Band 4. Kurt Vovinkel Verlag. Heidelberg, 1956. – 125 s.

Типпельскірх К. фон. История Второй мировой войны 1939 – 1945 / К. фон Типпельскірх; пер. с нем. М.А. Захарченко, Л.К. Камоловой. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 606 с.

1958 рік

Операции советских Вооруженных сил в период отражения нападения фашистской Германии на СССР (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – М.: Воениздат, 1958. – Т. I. – 735 с.

Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1958. – Выпуск 37. – 364 с.

1959 рік

Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1959. – Выпуск 38. – 316 с.

Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1959. – Выпуск 39. – 308 с.

1960 рік

Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1960. – Выпуск 40. – 472 с.

Бондарец В. И. Военнопленные. Записки капитана / В. И. Бондарец. – М.: Молодая гвардия, 1960. – 287 с.

Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1960. – 800 с.

Тюленев И. В. Через три войны / И.В. Тюленев. – М.: Воениздат МО СССР, 1960. – 256 с.

1961 рік

Федотов Н. Н. Никогда не померкнет. О чем рассказали фронтовые тетради политработника / Н. Н. Федотов. – М.: Красная звезда, 1961. – 32 с.

Федюнинский И. И. Поднятые по тревоге / И.И. Федюнинский. – М.: Воениздат, 1961. – 268 с.

1962 рік

Тюленев И. В. На южном фронте / И.В. Тюленев // Военно-исторический журнал. – 1962. – № 7. – С. 58–65.

1963 рік

Хизенко И. А. Ожившие страницы / И.А. Хизенко. – М.: Воениздат, 1963. – 345 с.

1964 рік

Лукин М. Ф. “Мы не сдаемся, товариш генерал!” // Огонёк. – 1964. – № 47 (ноябрь). – С. 26–29.

Лукин М. Ф. “Мы не сдаемся, товариш генерал!” // Огонёк. – 1964. – № 52 (декабрь). – С. 16.

1965 рік

Грецов М. Д. На Юго-Западном направлении (июнь–ноябрь 1941 года) / М.Д. Грецов. – М.: Воениздат, 1965. – 365 с.

1966 рік

Иовлев С. И. Бои 6 и 12 Армий в окружении в районе Умань. Июль–август 1941 г. (Рукопись). – Фонды Народного музея села Підвисоке.

1971 рік

Баграмян И. Х. Фронтовими дорогами. – К.: В-во ЦК ЛКСМУ “Молодь”, 1971. – 196 с.

Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939–1942 гг. Том 3, в двух книгах. Книга первая (22.06.1941–30.09.1941) / Ф. Гальдер; перевод с немецкого И. Глаголева. – М.: Воениздат, 1971. – 408 с.

Гальдер Ф. Военный дневник. Том 3. В двух книгах. Книга первая (22.06.1941–30.09.1941) / Перевод с немецкого И.Глаголева. Предисловие генерал-лейтенанта П.Жилина. Комментарии к.и.н. полковника К.Черемухина. – М.: Воениздат, 1971. – 408 с.

1973 рік

Арушанян Б. И. Боевые действия 12-й армии в начальный период войны / Б.И. Арушанян // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 6. – С. 60–65.

1974 рік

Киевский Краснознаменный. История Краснознаменного Киевского военного округа. 1919–1972. – М.: Воениздат, 1974. – 399 с.

1975 рік

Год 1941. Юго-западный фронт. Воспоминания, очерки, документы / сост. М.Б. Вербинский [и др.]. – Львов: Каменяр, 1975. – 352 с.

1977 рік

Ласкин И. А. На пути к перелому / И.А. Ласкин. – М.: Воениздат, 1977. – 344 с.

1979 рік

Джанджгава В. Я. Немеренные версты. Записки комдива / В.Я. Джанджгава – М.: ДОСААФ, 1979. – 271 с.

Дозорные западных рубежей : [о боях под Уманью в конце июля – начале августа 1941 года подразделений Черновицкого и Перемышльского пограничных отрядов] / П. Козлов [и др.] // Радуга. – 1979. – № 4. – С. 145.

Чернявский К. И. Всегда с бойцами: о 99-й стрелковой дивизии / К.И. Чернявский. – М.: Воениздат, 1979. – 152 с.

1981 рік

Завьялов Н. И. Версты мужества / Н.И. Завьялов – Киев: Политиздат Украины, 1981. – 312 с.

1982 рік

Анфилов В. А. Незабываемый сорок первый / В. А. Анфилов. – М.: Советская Россия, 1982. – 368 с.

Долматовский Е. А. Было. Записки поэта / Е. А. Долматовский – М.: Советский писатель, 1982. – 800 с.

Чайковський А. Про організацію та бойову діяльність винищувальних батальйонів в оборонних боях на Україні (червень 1941 – липень 1942 рр.) / А. Чайковський // Український історичний журнал. – 1982. – № 6. – С. 103–107.

1983 рік

Долматовский Е. А. Зелёная брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М., 1983. – 320 с.

1984 рік

Баграмян И. Х. Так начиналась война. / И. Х. Баграмян – К.: Политиздат Украины, 1984. – 493 с.

Москаленко К. С. На південно-західному напрямі: 1941–1943. Спогади командарма. Кн. 1. / К. С. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1984. – 492 с.

1985 рік

Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Редколлегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин (зам. гл. ред.), В. И. Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 832 с.

1986 рік

Zentner Christian. Der Zweite Weltkrieg. – Stuttgart: Unipart-Verlag, 1986. – 415 s.

1988 рік

Кузнецов И. Горькая правда войны // Наука и жизнь. – 1988. – № 11. – С. 78–82.

Приказ Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии № 270 16 августа 1941 г. // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 9. – С. 26–28.

Самсонов А. М. Знать и помнить. Диалог историка с читателем. – М.: Политиздат, 1988. – 36 с.

Симонов К. Уроки правды [О судьбе генералов П. Г. Понеделина и Н. К. Кириллова] // Наука и жизнь. – 1988. – № 4. – С. 16–25.

Так ли это было? Документы по делу генералов В. Я. Качалова, П. Г. Понеделина, Н. К. Кириллова // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 11. – С. 62–70.

1989 рік

Parrish M. Soviet Generals in German captivity // Survey. – 1989. – June. – P. 66–86.

Ануфриев А. С. Гитлеровская Германия во Второй мировой войне (по трофейным фотодокументам): 1941 год / А.С. Ануфриев // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С. 16–23.

Ануфриев А. С. Гитлеровская Германия во Второй мировой войне (по трофейным фотодокументам): 1941 год // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 3. – С. 70–77.

Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия. Политический портрет И В. Сталина. – В 2-х книгах. – Кн. II. – Ч.1. – М.: Изд-во АПН, 1989. – 43 с.

Долматовский Е. А. Зеленая брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны / Е.А. Долматовский. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 315 с.

Кисилев В. Н. Последствия оценок действия Южного фронта в начальном периоде Великой Отечественной войны) / В. Н. Кисилев, Н. М. Романичев // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 7. – С. 14–21.

1990 рік

Викторов Б. А. Без грифа “Секретно”: Записки военного прокурора. – М.: Юрид. лит., 1990. – 336 с.

Жуков Г. К. Спогади і роздуми: У 2 т. Т. 1. – 2-е вид., доп. – К.: Політвидав України, 1990. – 508 с.

Коваль М. В. Червона Армія в оцінці абверу (липень 1941 р.) / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 114–120.

Муратов В. В., Городецкая (Лукина) Ю. М. Командарм Лукин. – К.: Воениздат, 1990. – 351 с.

1991 рік

Канун и начало войны: документы и материалы / сост. Л. А. Киршнер. – Л.: Лениздат, 1991. – 431 с.

Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий / сост. В. О. Замлинский. – К.: Изд-во Украина, 1991. – 509 с.

1992 рік

Стецкевич В. В. Україна в початковий період війни: (історіографія проблеми в контексті сучасного розвитку історичної науки) / В. В. Стецкевич. – Дніпропетровськ: Дніп-й держ. ун-т, 1992. – 111 с.

Судьбы генеральские ... // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С. 25–32.

1993 рік

Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: статистическое исследование / под ред. Г. Ф. Кривошеева – М.: Воениздат, 1993. – 371 с.

Маслов О. О. Втрати радянського генералітету в боях 1941–1944 рр. в Україні / О. О. Маслов // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 57–71.

1994 рік

Клюєнко Д. М. Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень–серпень 1941 р.) / Д. М. Клюєнко // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 40–48.

Петров Б. Що робили Гітлер і Мусоліні в Умані у серпні 1941 р.? / Б. Петров // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 82–87.

Справочник о местах хранения документов о немецко-фашистских лагерях, гетто, других местах принудительного содержания и насильственном вывозе граждан на работы в Германию и другие страны Европы в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / сост. Т. И. Аниканова, А. Л. Райхцаум [и др.]; Госуд-ая архивная служба России. – М.: Росархив, 1994. – 175 с.

1995 рік

Анфилов В. А. Грозное лето 41-го года / В. А. Анфилов. – М.: Изд. центр “Анкил-воин”, 1995. – 191 с.

Серебряков Е. В. Боевые действия в районе междуречья Синюхи и Ятрани в период 1–8 августа 1941 г. / Е. В. Серебряков. – Арзамас, 1995. – (Рукопись).

1997 рік

Анфилов В. А. Дорога к трагедии сорок первого / В. А. Анфилов. – М.: Акопов, 1997. – 304 с.

Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К.: Пошуково-вид. агентство “Книга пам’яті України”, 1997. – 567 с.

Руденко Н. М. Армія фашистського агресора: від перемог до поразок. 1941–1945 рр.: морально-психологічний аспект / Н. М. Руденко, А. В. Русак. – К.: Ін.-т історії України НАН України, 1997. – 345 с.

Хрущев Н. С. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.

1998 рік

Маслов О. Полеглі радянські генерали: радянські вищі офіцери, вбиті у боях 1941–1945 рр. / О. Маслов. – Лондон. Portland. OR / frank Cass, 1998. – 304 с.

1999 рік

Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореферат дис... к.і.н.: 07.00.01 / Ю. О. Ніколаєць; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 19 с.

2000 рік

Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упор. М. Г. Дубик. – К.: Український національний фонд “Взаєморозуміння і примирення”, 2000. – 304 с.

2001 рік

de Lannoy F. Panzers en Ukraine : juin-d'Écembre 1941. – Bayeux: Heimdal, 2001. – 168 p.

Коваль М. В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 69–91.

Лискин А. А. Расстрелянные генералы. Приказ № 270. К 60-летию начала Великой Отечественной // Совершенно секретно. – 2001. – № 3. – С. 28–29.

Лискін О. Розстріляні генерали: довге відлуння трагедії Зеленої Брами / О. Лискін // Кіровоградська правда. – 2001. – 30 жовтня. – С. 4.

Петров Б. Що робили Гітлер і Мусоліні в Умані у серпні 1941 року? / Б. Петров // Хроніка 2000. – К., 2001. – Вип. 45–46. – С. 544–553.

2002 рік

Дайнес В. О. “Приговор отменит за отсутствием состава преступления...” Генерал-лейтенант Понеделин П. Г. // Ориентир. – 2002. – № 6. – С. 64–65.

2003 рік

Абашидзе Т., Мощанский И. Трагедия под Уманью. Киевская стратегическая оборонительная операция 7 июля–26 сентября 1941 г. Часть 1 / Военная летопись. Фотоиллюстрированное периодическое издание 2-2003. – М.: ООО “БТВ-МН”, 2003. – 72 с.

Бабанський В. П. Будні села Копенкувате: історико-краєзнавчий нарис / В. П. Бабанський – У.: [Б.в.], 2003. – 144 с.

Король В. Ю. Трагізм 1941-го року (До 60-річчя початку Великої Вітчизняної війни) / В. Ю. Король // Сторінки військової історії України: збірник наукових статей. – 2003. – Випуск 7, ч. 1. – С. 180–183.

Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии: 1933–1945 гг. / Б. Мюллер-Гиллебранд; пер. с нем. А. Высоковского, И. Глаголева, В. Дубовика. – М.: Эксмо; Изографус, 2003. – 799 с.

Нуждин О. И. Оборонительная операция 6-й и 12-й армий Южного фронта в районе г. Умань (25 июля–15 августа 1941 г.) / Урал в военной истории России: традиции и современность. Материалы Международной научной конференции, посвященной 60-летию Уральского добровольческого танкового корпуса. — Екатеринбург: ИИиА УрО РАН, 2003. – С. 227–231.

2004 рік

Гейер Г. От Буга до Кавказа / Г. Гейер, Э. фон Макензен; пер. с нем. К. Степанчикова, Е. Первушиной. – М.: АСТ-Транзиткнига, 2004. – 495 с.

Исаев А. В. От Дубно до Ростова / А. В. Исаев. – М.: ООО “Издательство АСТ” : ООО “Транзиткнига”, 2004. – 710 с.

Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Ю. Король. – К.: Академія, 2004. – 125 с.

Лиддел-Гарт Б. Битвы Третьего Рейха: воспоминания высших чинов генералитета нацистской Германии / Б. Лиддел-Гарт; пер. с англ. С. В. Лисогорского. – М.: Центрполиграф, 2004. – 367 с.

2005 рік

Анфилов В. А. Загадка 1941 года. О войне под разными ракурсами / В. А. Анфилов. – М.: Вече, 2005. – 512 с.

Блюментрит Г. Фельдмаршал фон Рундштедт: войсковые операции групп армий “Юг” и “Запад”, 1939–1945 / пер. с англ. И. А. Игоревского. – М.: Центрполиграф, 2005. – 287 с.

Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь / под общей ред. М. Г. Вожакина. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2005. – 408 с.

Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою: История автобронетанковых войск Красной Армии в 1940–1941 гг. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2005. – 830 с.

Залесский К. А. Вермахт. Сухопутные войска и Верховное командование / К. А. Залесский. – М.: Эксмо; Яуза, 2005. – 654 с.

Иноземцев Н. Н. Фронтовой дневник. – М.: Наука, 2005. – 518 с.

Мощанский И., Хохлов И. Южное направление. Оборонительные операции Южного фронта и Отдельной Приморской армии 22 июня–16 октября 1941 года / Военная летопись. Фотоиллюстрированное периодическое издание 3-2005. – М.: ООО “БТВ-МН”, 2005. – 80 с.

Шерстнев В. Д. Трагедия сорок первого. Документы и размышления. – Смоленск : Русич, 2005. – 528 с.

Шнеер А. Плен: советские военнопленные в Германии, 1941–1945 / А. Шнеер. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2005. – 623 с.

Штрайт К. Советские военнопленные в Германии / К. Штрайт // Вторая мировая война: взгляд из Германии. – М.: Эксмо; Яуза, 2005. – С. 233–258.

Шурапов В. Земний уклін тобі, солдате: монографія / В. Шурапов, Р. Федосеева. – Кіровоград: КОД, 2005. – 337 с.

2006 рік

Батлер Р. История первой дивизии СС “Лейбштандарт”. 1933–1945 / Р. Батлер. – М.: АСТ Москва: Транзиткнига, 2006. – 190 с.

Звягинцев В. Е. Война на весах фемиды. Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел / В. Е. Звягинцев – М.: Терра – Книжный клуб, 2006. – 768 с.

Ковальчук М. Оточення вогневе: подвиг і трагедія героїв Зеленої Брами: художньо-документальна розповідь про маловідому сторінку початкового періоду Великої Вітчизняної війни / М. Ковальчук. – Тернопіль: Астон, 2006. – 208 с.

Ковальчук М. С. Оточення вогневе. Подвиг і трагедія героїв Зеленої брами. – Тернопіль: Вид-во Астон, 2006. – 208 с.

Ланнуа Ф. де. Немецкие танки на Украине, 1941 год /Франсуа де Ланнуа; [пер. с фр. О. Вайнер]. – М. : Эксмо, 2006. – 175 с.

Нуждин О. И. Действия 6-й и 12-й армий в сражении под г. Умань 1–13 августа 1941 г. / О. И. Нуждин // Уральский вестник международных исследований. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2006. – Вып. 6. – С. 74–106.

2007 рік

Война на Востоке: июнь 1941 – май 1942 гг. / пер. с англ. М. Р. Телеснина, В. Д. Тарасова. – М.: Мир книги, 2007. – 128 с.

Даценко В. Сталінський наказ № 270, або про лиху долю захисників Зеленої Брами / В. Даценко // Народне слово. – 2007. – 16 серпня. – С. 3; 21 серпня – С. 3; 28 серпня. – С. 3; 30 серпня. – С. 3; 4 вересня. – С. 3; 4 вересня. – С. 3; 6 вересня – С. 3.

2008 рік

Крикніцький О. П. Утворення та діяльність Київського Особливого військового округу в травні 1935 – червні 1941 рр.: автореферат дис... к.і.н.: 07.00.01 / О. П. Крикніцький; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 14 с.

Майер К. Танки СС в бою. Танковая гвардия Гитлера / К. Майер. – М.: Яуза-пресс, 2008. – 448 с.

Мартиросян А. Б. Трагедия 1941 года / А. Б. Мартиросян. – М.: Вече, 2008. – 512 с.

Мощанский И. 1941. Битва за Киев. 7 июля – 26 сентября. – М.: Яуза; БТВ-Книга; Эксмо, 2008. – 208 с.

Мюллер К.-Д. Советские военнопленные и интернированные / К.-Д. Мюллер // Військовий полон і інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років: матеріали міжнар. наук. конф. 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 336 с.

Погорелов А. А. Південь України у початковий період Великої Вітчизняної війни. Червень 1941 – листопад 1942 рр.: дис... канд. іст. н. за спеціальністю 07.00.01 – історія України / А. А. Погорелов; Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 230 с.

2009 рік

Вишневецький В. Є. Бойове застосування засобів зв'язку в оборонних і наступальних операціях першого періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.): автореферат дис... к.і.н.: 20.02.22 / В. Є. Вишневецький; Національний ун-т “Львівська політехніка”. – Львів, 2009. – 18 с.

Грицюк В. Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теренах України часів Другої світової війни / В. Грицюк // Сторінки воєнної історії України: зб.наук.статей. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Вип. 12. – С. 25–30.

Даценко В. В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Історико-публіцистичний нарис / В. В. Даценко. – Кіровоград: Тов. “Імекс-ЛТД”, 2009. – 304 с.

Новобранець В. А. Я предупредил о войне Сталина. Записки военного разведчика / В. А. Новобранец. – М.: Эксмо, 2009. – 480 с.

Фасольняк Ю. Ю. Зміна у стратегічних пріоритетах Вермахту в липні 1941 р. / Ю. Ю. Фасольняк // Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25–26 листопада 2009 р. в м. Кам'янець-Подільський: науковий збірник / ред. Л. Баженов [та інш.]; М-во оборони України, Центральний музей Збройних Сил України, Нац. акад. наук України, Інститут історії України. – Кам'янець-Подільський: [б. в.], 2009. – С. 288–291.

Штрайт К. “Они нам не товарищи”. Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / К. Штрайт; пер. с нем. И. Дьяконова. – М.: Русское ист. общество, 2009. – 480 с.

2010 рік

Бешанов В. В. Шапками закидаем! От Красного блицкрига до Танкового погрома 1941 года. / В. В. Бешанов – М.: Яуза; Эксмо, 2010. – 800 с.

Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – Київ-Ніжин, 2010. – 247 с. + 22 с. іл.

Елецкий В. И. Зеленая Брама: героизм и боль / В. И. Елецкий // Материалы конференции “Поисковое движение в странах-участницах Второй мировой войны”. – Подольск, 2010. – С. 83–87.

Ковальчук М. С. Розбурхана Ятрань / М. С. Ковальчук. – Тернопіль: Астон, 2010. – 256 с.

Лискин Ю. А. Тайники Великой Отечественной. Командарм Понеделин и другие / Ю. А. Лискин. – М.: Изд-во Спутник, 2010. – 511 с.

Лобанов А. В. Танковые войска Гитлера. Первая энциклопедия Панцерваффе / А. В. Лобанов. – М. Яуза; Эксмо, 2010. – 560 с.

Маслов О. О. Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941–1943 рр.) / О. О. Маслов // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 30–45.

Рунов В. А. 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище / В. А. Рунов. – М.: Яуза; Эксмо, 2010. – 416 с.

2011 рік

Афанасенко В. И. Герой в плену. Генерал-лейтенант Иван Николаевич Музыченко // Донской временник. – 2011. – № 1.

Гайда Л. Дмитро Іванович Фартушняк: дослідник, краєзнавець, учитель / Л. Гайда / Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Випуск VI – Спеціальний випуск з нагоди відзначення 70-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама: “Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам'ять”. Матеріали науково-практичної конференції, яка відбулася 5 серпня 2011 р. у с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області / за заг. ред. О. Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. – С. 104–111.

Даценко В. Подвиг військових лікарів у “Зеленій Брамі” – маловивчений епізод Підвисоцької трагедії / В. Даценко / Там само. – С. 67–82.

Елецкий В. Зеленая Брама: героизм и боль / В. Елецкий / Там само. – С. 9–19.

Кротов А. Зеленая Брама – в некоторых литературно-художественных произведениях / А. Кротов / Там само. – С. 112–117.

Кучер В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В. Кучер, О. Потильчак. – К.: Біла Церква, 2011. – 368 с.

Кучер В. І. Дезертири: військові злочинці чи заручники трагічних обставин / В. І. Кучер // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Історичні науки. – Вип. 202. Частина III. – 2011. – С. 99–107.

Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У двох книгах. Книга друга / НАН України, Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 340–385.

Легасова Л. В. Рік 1941-й: трагічні і героїчні події (за матеріалами Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”) / Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко // Архіви України. – 2011. – Випуск 2 – 3. – С. 5–13.

Нуждин О. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.): [монография]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 328 с.

Нуждин О. Бои за село Подвысокое 5–7 августа 1941 г. (взгляд с немецкой стороны) / О. Нуждин / Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Випуск VI – Спеціальний випуск з нагоди відзначення 70-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама: “Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам’ять”. Матеріали науково-практичної конференції, яка відбулася 5 серпня 2011 р. у с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області / за заг. ред. О. Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. – С. 20–26.

Пастушенко Т. “В’їзд репатріантів до Києва заборонений...”. Повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / наук. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. – 164 с.

Пастушенко Т. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / відп. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. – Вип. 14. – С. 37–45.

Пастушенко Т. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні: (червень–грудень 1941 р.) / Т. Пастушенко // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 116–125.

Рунов В. А. Удар по Украине. Вермахт против Красной Армии. – М.: Вече, 2011. – 384 с.

Священко З. Уманська оборонна операція в історії Другої світової війни / З. Священко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції. Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – К., 2011. – С. 119–125.

Сурков Д. Об отдельных персоналиях командного состава 6 и 12 армий / Д. Сурков // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Випуск VI – Спеціальний випуск з нагоди відзначення 70-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама: “Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам’ять”. Матеріали науково-практичної конференції, яка відбулася 5 серпня 2011 р. у с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області / за заг. ред. О. Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. – С. 35–53.

Тодоров В. Ради памяти героев Зеленой Браны / В. Тодоров / Там само. – С. 92–98.

Фасольняк Ю. Ю. Аналіз дій командного складу 6-ї і 12-ї армій в умовах оточення (серпень 1941 р.): оточення під Уманню / Ю. Ю. Фасольняк // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 2. – С. 8–12.

Фасольняк Ю. Ю. Оточення 6-ї і 12-ї армій у серпні 1941 р.: деякі аспекти проблеми / Ю. Ю. Фасольняк // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнарод. наук. конферен. / ред. рада: В. М. Литвин [та ін.]. – Ін-т історії України НАНУ. – К.: Вид-во Аеростат, 2011. – С. 245–248.

Фещенко П. Пошукова діяльність на місцях боїв в оточенні 6-ї і 12-ї армій / П. Фещенко / Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Випуск VI – Спеціальний

випуск з нагоди відзначення 70-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама: “Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам’ять”. Матеріали науково-практичної конференції, яка відбулася 5 серпня 2011 р. у с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області / за заг. ред. О. Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. – С. 99–103.

Филь О. Страшна та штука – війна... (Останнє інтерв’ю ветерана) / О. Филь / Там само. – С. 83–91.

Чорний О. Командарм П. Г. Понеделін у спогадах учасників трагічних подій літа 1941 року / О. Чорний / Там само. – С. 54–66.

Шевченко С. Історіографія оборонних боїв на Кіровоградщині влітку 1941-го (у краєзнавчих дослідженнях радянських часів та доби незалежності України) / С. Шевченко / Там само. – С. 27–34.

1941 год: Страна в огне. Историко-документальное издание: в 2-х кн. / редкол. А. А. Коваленя, В. А. Смолий. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – Кн. 1. Очерки. – 720 с.

1941 год: Страна в огне. Историко-документальное издание: в 2-х кн. / редкол. А. А. Коваленя, В. А. Смолий. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – Кн. 2. Документы и материалы. – 720 с.

2012 рік

Елецкий В. И. Зеленая Брама: героизм – трагедия – память. К 71-й годовщине сражения под Уманью / В. И. Елецкий // Военная археология. – 2012. – № 5. – С. 47–52.

Заболотний О. М. Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр.: дисертація на здобуття наук. ступ. к.і.н.: 07.00.01. – Київський Національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2012. – 207 с.

Иринархов Р. С. Непростительный 1941. “Чистое поражение” Красной Армии / Р. Иринархов. – М.: Яуза, Эксмо, 2012. – 544 с.

Нуждин О. И. Боевые действия 6-й и 12 армий в районе Подвысокого: действия 6-й и 12-й армий в сражении под г. Умань / О. И. Нуждин // Военно-исторический архив. – 2012. – № 8. – С. 55–62.

Петров Б. Н. 1941: работа над ошибками. От летней катастрофы до “чуда под Москвой”. – М.: Яуза; Эксмо, 2012. – 640 с.

Солонец А. В. Маршрутами Київського відступу 1941 р. / А. В. Солонец // Архіви України. – 2012. – Випуск 5. – С. 92–102.

Фасольняк Ю. Ю. Деякі аспекти Уманської оборонної операції у світлі нових документів / Ю. Ю. Фасольняк // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Випуск 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 240–244.

Фасольняк Ю. Ю. Липнева криза Південно-Західного фронту 1941 р.: зародження нових операцій / Ю. Ю. Фасольняк // Воєнно-історичний вісник. – 2012. – № 2. – С. 75–80.

Чорний О. В. Генерал-майор Я. В. Якшин і Кіровоградщина / Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 15. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 315–325.

Чорний О. В. Командарм-12: життя між вироками / Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 17. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 177–186.

Чорний О. В. Факт захоплення в полон командарма П. Г. Понеділіна в радянській та сучасній історіографії / Південь України у вітчизняній історії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22–22 листопада 2012 р.): Збірник наукових праць / ред. кол.: В. С. Дорофєєв (голова), Є. В. Клименко, А. В. Гришин та ін. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 154–159.

2013 рік

Вронська Т. В. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України / Т. В. Вронська, О. В. Лисенко // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 92–105.

Даценко В. Зелена брама: возвращение к легенде / В. Даценко. – Кіровоград: Имекс-ЛТД, 2013. – 460 с.

Книга пам'яті шталагу 349 (Умань) / редкол. Ю. В. Торгалю, Д. В. Абрамець [та ін.]. – Умань: ВПЦ Візаві, 2013. – 313 с.

Марінченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О. О. Марінченко // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 151–171.

Фасольняк Ю. Ю. Уманская оборонная операция (июль–август 1941 года) / Ю. Ю. Фасольняк / “Военно-образовательные учреждения: история, современность, вклад в науку и культуру”: материалы международной научной конференции, посвященной 200-летию Омского кадетского корпуса (Омск, 16 мая 2013 г.) : [в 2 томах / отв. ред. Д. А. Алисов и др.]. – Омск : Издатель-Полиграфист, 2013. – Т. 2. – С. 223–227.

2014 рік

Горбунов Е. Г. Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: документы и материалы свидетельствуют / Е. Г. Горбунов. – Николаев: П.Н. Шамрай, 2014. – 348 с.

Грамс Р. 14-я танковая дивизия. 1940–1945 / Рольф Грамс; пер. с нем. А.Г. Николаева. – М.: Центрполиграф, 2014. – 445 с.

Долматовский Е. Очевидец. Книга документальных рассказов о жизни автора и его современников в XX веке, в советское время. – Нижний Новгород : ДЕКОМ (“Имена”), 2014. – 360 с.

Игнатов В. Д. Палачи и казни в истории России и СССР / В. Д. Игнатов. – М.: Вече, 2014. – 416 с.

Ковальский М. И. По следам погибших армий / М. И. Ковальский. – Кіровоград : Центрально-Украинское издательство, 2014. – 346 с.

Коркішко А. С. Деякий аналіз оперативного розгортання військ (сил) західних фронтів Червоної армії Радянського Союзу та ведення оборонних дій у початковому періоді війни (червень–липень 1941 р.) / А. С. Коркішко // Воєнно-історичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 86–93; № 2. – С. 66–72.

Нікітенко К. 1941: злочин і покарання. Причини поразок Червоної армії: історичне розслідування / К. Нікітенко. – Л.: Тріада Плюс, 2014. – 249 с.

Панасенко О. В. Сторінки історії німецької окупації Кіровоградщини 1941–1944 рр. Концтабір на станції Адабаш / О. В. Панасенко // Між Бугом і

Дніпром. Науково-красназавчий вісник Центральної України / Випуск II. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – С. 264 – 271.

Смыслов О. С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / О. С. Смыслов. – М. : Вече, 2014. – 448 с.

Смыслов О. С. Сталинские генералы в плену. – М. : Вече, 2014. – 384 с.

Фасольняк Ю. Ю. Уманська оборонна операція : фрагмент оточення 6-ї та 12-ї армій / Матеріали міжнародної науково-технічної конференції “Сталий розвиток промисловості та суспільства”. – Кривий Ріг, 2014. – Т. 2. – С. 182–183.

2015 рік

Вронська Т. В. Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців / Т. В. Вронська, Т. В. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 22–41.

Вронська Т. В. Оточенці перших “котлів” 1941 р.: право та безправ'я / Т. В. Вронська // Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. 29 квітня 2015 р. / уклад. О. Є. Лисенко, В. П. Шевчук, О. Л. Скрябін [та ін.]. – К.: НУОУ, 2015. – С. 73–78.

Дайнес В. О. Сотрудничать с фашистами отказался категорически. Генерал-лейтенант Музыченко И. Н. // Ориентир. – 2015. – № 8. – С. 62–64.

Мягкий І. М. Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України) / І. М. Мягкий // Архіви України. – 2015. – Випуск 3. – С. 101 – 114.

Пастушенко Т. Вихід частин Червоної армії з київського оточення 1941 р.: причини поразок і втрат / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей / відп. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Вип. 17. – С. 61 – 76.

Полуда В. А. Статус військовополонених в нацистських таборах на території рейхскомісаріату “Україна” та в зоні військової окупації / В. А. Полуда // Збірник наукових праць “Гілея: науковий вісник”. Серія: Історичні науки. – 2015. – Вип. 98. – С. 67–71.

2016 рік

Нуждин О. Уманський “котел”: трагедія 6-й и 12-й армій / О. Нуждин. – М.: Яуза-каталог, 2016. – 384 с.

2017 рік

Дайнес В. О. Командармы 1941 года. Доблесть и трагедия / В. О. Дайнес. – М. : Вече, 2017. – 432 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Чорний Олександр Васильович – доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

Романько Ірина Іванівна – доцент кафедри професійної педагогіки та соціально-гуманітарних наук Льотної академії Національного авіаційного університету, кандидат історичних наук, доцент (м. Кропивницький, Україна).

А. В. Чёрный

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

И. И. Романько

Летняя академия Национального авиационного университета

**ГЕРОИЗМ И ТРАГЕДИЯ 6-й И 12-й АРМИЙ ЮГО-ЗАПАДНОГО ФРОНТА
В ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ БОЯХ ЛЕТА 1941 ГОДА :
БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ**

История оборонительных боев 6-й и 12-й армий Юго-Западного фронта лета 1941 года еще ждет своих исследователей ввиду фрагментарности в изучении проблемы. Науке до сих пор неизвестны все причины трагедии в урочище Зеленая Брама, подробный ход боевых действий, количество погибших и пленных, места массовых захоронений павших. Неизвестные широкой общественности и имена героев оборонительных боев лета 1941 года. Предлагаемая публикация – первая попытка обобщения имеющихся источников и исследований по обозначенной проблеме. В представленном указателе авторы представили наиболее знаковые источниковедческие, краеведческие и научные труды по истории оборонительных боев 6-й и 12-й армий летом 1941 года. Хронологически библиографический указатель охватывает источники, историко-краеведческие и научные исследования опубликованы в 1954–2017 годах. Библиографический материал построен по хронологическому принципу. Обобщенному списку источников и исследовательской литературы предшествует аналитическая справка, которая иллюстрирует интерес исследователей к обозначенной теме во второй половине XX – начале XXI века.

Ключевые слова: 1941 год, фронт, армия, героизм, трагедия, память.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Чёрный Александр Васильевич – доцент кафедры истории Украины Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

Романько Ирина Ивановна – доцент кафедри професійної педагогіки і соціально-гуманітарних наук Лётной академии Национального авиационного університету, кандидат історических наук, доцент (г. Кропивницький, Україна).

O. V. Chorny

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian Pedagogical University

I. I. Romanko

Flight Academy of National Aviation University

**HEROISM AND TRAGEDY OF THE 6TH AND 12TH ARMIES
OF THE SOUTHWESTERN FRONT IN DEFENSIVE ACTIONS
IN THE SUMMER OF 1941: BIBLIOGRAPHICAL INDEX**

The history of defensive actions of the 6th and 12th Armies of the Southwestern front in the summer of 1941 is still waiting for its researchers taking into account the fragmentariness

in the study of the problem. The science still does not know all the reasons for Zelena Brama woodland tragedy, the detailed battle course, the death toll and the number of the captives, mass burial places of the fallen. The names of the defensive action heroes in the summer of 1941 are also unknown to the public. This published work is the first attempt of summing up of available sources and studies of the issue. The authors introduced the most indicative source studies, local history studies and scientific studies in the history of defensive actions of the 6th and 12th Armies of the Southwestern front in the summer of 1941. Chronologically the bibliographical index covers sources, local history studies and scientific studies published in 1954 – 2017. The index is based on the chronological principle. The bibliographical list is preceded by an analytic reference that illustrates the scientists' interest in the issue in the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century.

Key words: 1941, front, army, heroism, tragedy, memory.

ABOUT THE AUTHOR

Chornyi Oleksandr Vasylovych – Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Candidate of Sciences (History), Associate Professor (Kropyvnytskyi, Ukraine).

Romanko Iryna Ivanivna – Associate Professor of the Department of Professional Pedagogics and Social and Human Sciences Flight Academy of the National Aviation University, PhD, associate professor, (Kropyvnytskyi, Ukraine).

РЕЦЕНЗІЇ

К. С. Мельничук

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ГРУНТОВНА РОЗВІДКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

**(Вівсяна І. А. Соборницька місія Українських Січових Стрільців у
Наддніпрянщині. Науково-популярне видання. – Харків, 2018. – 372 с.)**

Рецензоване видання побачило світ з нагоди відзначення сторіччя перебування Українських Січових Стрільців на Єлисаветградщині. Поява публікації свідчить про багатогранну невичерпність теми історії УСС, її значущість для багатьох регіонів сучасної України. Стрижнем, довкола якого автор побудувала виклад матеріалу, є синтез декількох процесів: формування та еволюція патріотичної стрілецької ідеології, з акцентуванням на ідеї соборності українських земель та практична культурно-просвітницька діяльність усусів щодо поширення ідеї, яка б об'єднувала галичан та наддніпрянців – через соборність до самостійної держави. Такий підхід не викликає жодних заперечень.

Джерельною базою авторської концепції послугувала чисельна дослідницька, мемуарна та епістолярна спадщина, яка є цінним носієм ідеології Українського Січового Стрілецтва. Зміст публікацій, на які опирається автор, є своєрідним виразом суспільних настроїв, що панували серед стрільців, демонструє їхню активну увагу не лише до власних, але й до загальнонаціональних справ, інтегративну діяльну позицію по втіленню ідеї соборності. Історико-антропологічний підхід дозволив автору розкрити комунікативні проблеми, що існували в парадигмі Галичина – Наддніпрянщина та шляхи, які проходили українці у їх вирішенні. Людське бачення та творення ними історії – базовий принцип побудови праці І. А. Вівсяної.

Слід зазначити вдале намагання автора критично ставитись до джерел. Співставлення свідчень, часом полярних, залучення офіційних документів дало можливість максимально об'єктивно реалізувати поставлені завдання “зібрати до купи шматочки мозаїки” діяльності січового стрілецтва на теренах Великої України.

Виклад історії появи та структуризації Українських Січових Стрільців, як організаційної так і ідейної, автор здійснює у традиційному контексті еволюції національно-політичної думки Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Спираючись на значні здобутки історіографічної думки з даної проблеми, акцентовано увагу на процесі кристалізації та трансформації ідеї соборності в етнополітичній думці в зазначений період. Можна погодитись з аргументованим висновком автора про те, що “станом на 1915 рік у середовищі січового стрілецтва в основному сформувались соборницькі настрої”.

Цікавою складовою розвідки є розділ, де в ракурсі теми дослідження проаналізована стрілецька символіка – вексилологія, фалеристика, елементи однострою. Автор детально розглядає витoki, процес еволюції та трансформації використання значущих графічних символів для галичан – золотого лева, його поєднання з геральдичною традицією Наддніпрянщини – зображенням св. Михайла Архистратига зі щитом. Певною мірою можна погодитись з думкою, що усуси, відмовляючись вживати німецькі мілітарні означення, заклали основи української військової термінології.

У роботі на тлі воєнної історії проаналізовані відносини усусів з підросійською Україною. Перший досвід щодо цього був здобутий на Волині. На процес формування добрих стосунків накладалися важкі прифронтові умови, вороже ставлення місцевої адміністрації, яка переважно складалася з поляків. Все це вимагало великої роботи з боку стрільців. У розділі “Пробудження Волині” автор простежила динаміку зміни форм роботи серед місцевого населення. Саме на Волині були напрацьовані, перевірені в роботі та скореговані освітньо-культурні програми. Перебування стрільців у волинських селах у 1915–1917 рр. стало, на думку автора, важливим етапом розвитку соборницької ідеології не лише стрілецтва, а й всієї майбутньої національної армії та місцевого населення.

З початку 1917 р., з моменту становлення Центральної Ради автор логічно змінює ракурс – через призму політичної історії аналізуються зміни у настроях стрільців “війна на боці Австрії втратила для усусів увесь сенс... духом вони вже були по ту сторону фронту де творилася своя держава”. Цікавими та емоційно насиченими яскравими почуттями є сторінки, де І. А. Вівсяна ілюструє факти братання українців військових по різні боки фронту навесні 1917 р. Особливо плідними ці стосунки були з українізованими військовими частинами. До того ж у Києві, при підтримці Центральної Ради розгорнув культурницьку діяльність курінь січових стрільців, що був сформований з полонених галичан. Результатом згаданих процесів стала проблема визначення подальшого політичного вектору Українських Січових Стрільців. Наведені автором свідчення аргументовано доводять тезу про завершення в цей час еволюції усусів від австрофільства до самостійництва.

Найбільшу увагу істориків та краєзнавців Наддніпрянщини повинна привернути частина дослідження, що присвячена місії за Збручем – у Великій Україні. Автором укладено докладний літопис історії культурно-просвітницької, суспільно-політичної, та соціальної місії стрілецьких утворень. Надзвичайна насиченість фактичним матеріалом демонструє зміст, шляхи, організаційне підґрунтя взаємовпливів галичан і наддніпрянців, – це діяльність “пресових квартир”, бібліотек, культурно-мистецьких гуртків. Особливу увагу привертають сторінки, в яких йдеться про зміни у настроях жителів міст де українська етнічна складова була у меншості, їх пробудження та самоорганізацію з приходом усусів. Важливим, а іноді і визначальним фактором, який виокремлює автор, відіграла народна пісня, особливо під час перших знайомств, налагоджені дружніх відносин.

Складовою частиною перебування Українських Січових Стрільців у Наддніпрянщині були економічні відносини з місцевим населенням. Ця проблема аналізується у розділі “У захисті прав селянина”. Ґрунтовний аналіз

багатофакторності цих процесів дозволив автору аргументовано зробити висновок, що намагання захистити права українських трудівників від утисків гетьмансько-поміщицької та окупаційної влади стала основною причиною відкликання Легіону УСС із Наддніпрянщини. Увагу дослідників української етнопсихології привернуть сторінки саме цієї частини розвідки, оскільки в ній докладно відтворено міжособистісні стосунки, враження галичан від побаченого, почутого та й загалом набутого досвіду у Великій Україні. Автор через призму ідеї соборності, досить детально ілюструє трансформації регіональних стереотипів галичан, що відбувались під впливом цих факторів, зміни у сприйнятті та розумінні наддніпрянців. Не менш змістовний є виклад зворотного процесу. Особливу зацікавленість викликають сторінки присвячені контактам з Вільним козацтвом, яке було основою збройного опору німецькій владі у 1918 році. Все це значно підвищувало ефективність співпраці щодо національної розбудови розрізнених частин України.

Вагому роль у ефективній діяльності Легіону Українських Січових Стрільців відіграв особистісний фактор командуючого (з 1 квітня 1918 р. групу австро-угорських військ, до якої входили формування УСС, очолив Вільгельм Габсбург – троюрідний племінник цесаря Австро-Угорщини), який мав давні контакти з українським рухом, особливо з Євгеном Петрушевичем, майбутнім президентом ЗУНР, митрополитом Андрієм Шептицьким. Прихильність В. Габсбурга до розуміння необхідності державного оформлення українських етнічних земель у складі імперії, де вони б мали самоврядування одного разу врятувала від розбросення та ліквідації Легіон, авторитет його був настільки високий серед військовиків, що в їх середовищі обговорювалась ідея передання йому гетьманської булави з рук П. П. Скоропадського.

На завершальному етапі національно-визвольних змагань, з другої половини 1919 р. значно звужуються можливості Українських Січових Стрільців, погіршується воєнна ситуація, зростає зневіра у власні сили та визвольну ідею. Окрім військово-політичного фактору, автор зазначає, що усуси не завжди були готові до тієї місії, що випала на їх долю, не могли повністю осягнути масштаб праці з освідомлення народу. Проте, це не стало їм на заваді виступити першою унікальною організацією українства – військово-патріотичною, ідеологічною установою.

Вагомою складовою видання є ілюстративний супровід – величезний масив світлин органічно доповнює виклад матеріалу. Ознайомлення з додатками дає можливість відчутти настрої та прагнення учасників та творців вітчизняної історії.

Видання “Соборницька місія Українських Січових Стрільців у Наддніпрянщині” може бути рекомендоване дослідникам етнополітичної та воєнної історії, краєзнавцям.

ЗМІСТ

ЗВЕРНЕННЯ

голови Ради старійшин Кіровоградської області до учасників Всеукраїнської наукової конференції “ЗЕЛЕНА БРАМА. ЛІТО 1941-ГО: ГЕРОЇЗМ І ТРАГЕДІЯ 6-Ї ТА 12-Ї АРМІЙ”

М. О. Сухомлин

У Підвисокому, у Зеленій Брамі... ..5

СЛОВО ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

І. А. Козир

Зелена Брама – пам’ять мужності та героїзму... ..8

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРИОГРАФІЯ

О. В. Чорний

Доповідь генерал-майора С. І. Іовлева у військово-науковому товаристві київського військового округу (м. Київ, 1966 р.)... ..11

О. В. Чорний

Невідомі спогади генерала Баграда Ісааковича Арушаняна про бої 12-ї армії в червні–серпні 1941 року (з фондів Народного музею села Підвисокого)... ..38

К. В. Москальчук

Франц Гальдер про Уманський котел літа 1941 року... ..65

В. І. Єлецький

Уманський котел у спогадах командира 88-го артилерійського полку 80-ї ордену Леніна стрілецької дивізії капітана М. І. Танченка... ..73

О. В. Чорний, Л. М. Філоретова

Костянтин Симонов та Євген Долматовський про Зелену Браму: два погляди на одну проблему... ..93

В. В. Даценко

Євген Аронович Долматовський як перший офіційний дослідник трагедії 6-ї та 12-ї радянських армій у Зеленій Брамі... ..102

С. В. Проскурова

Уманський котел 1941 року в історичній пам’яті... ..116

Ю. П. Присяжнюк

Війна 1941 – 1945 рр. в поглядах її учасників: правда офіцера-фронтовика... ..125

І. І. Романько

Радянська історіографія про початковий період німецько-радянської війни на території України: сучасний аналіз та інтерпретації... ..135

ПЕРСОНАЛІСТИКА

- О. В. Чорний**
Генерал-майор Павло Григорович Понеделін: історико-хронологічне досьє...157
- О. В. Чорний, В. В. Даценко**
Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами 185
- В. Г. Прохоров**
Генерал Прохоров Васильй Іванович: военная служба и гибель комдива 80-й стрелковой дивизии 231
- В. В. Ленченков**
Жизнь и военная служба генерал-майора С. А. Ткаченко 239
- Є. В. Забіянов, В. Л. Тимошенко**
Адам Ансельмович Чвалинський – лікар, який не зрадив клятву Гіппократа..266

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

- О. І. Нуждин**
Попытка прорыва танковой колонны генерала и. Н. Музыченко к г. Первомайск 6 августа 1941 года 274
- О. Є. Лисенко, В. М. Грицюк**
Уманська оборонна операція 1941 року та Корсунь-Шевченківська наступальна операція 1944 року: плани, хід бойових дій, наслідки 284
- Б. Л. Шевченко**
Бойові дії на Кіровоградщині у серпні 1941 року 298
- В. Г. Грінченко**
Уманщина в перші місяці німецької окупації (за матеріалами газети “Уманський голос”).....311

БІБЛІОГРАФІЯ

- О. В. Чорний, І. І. Романько**
Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій Південно-Західного фронту в оборонних боях літа 1941 року: бібліографічний покажчик.....334

РЕЦЕНЗІЇ

- К. С. Мельничук**
Ґрунтовна розвідка з історії українських січових стрільців (Вівсяна І. А. Соборницька місія Українських Січових Стрільців у Наддніпрянщині. Науково-популярне видання. – Харків, 2018. – 372 с.) 350

CONTENTS

THE APPEAL

the council of elders of Kirovohrad Region to participants of All-Ukrainian Scientific Conference “ZELENA BRAMA. SUMMER 1941: HEROISM AND TRAGEDY OF 6-th AND 12-th ARMY”

M. O. Sukhomlyn

In Pidvisoke, in Zelena Brama 5

COMMENTS ON BEHALF OF EDITORIAL BOARD

I. A. Kozyr

Zelena Brama – the memory of courage and heroism.....8

SOURCE STUDIES. HISTORIOGRAPHY

O. V Chorny

Unknown memories of general Bagrad Isaakovich Arushanyan about the 12th army
in june-august of 1941 (from the funds of the Public museum of Podvysoke) 11

O. V. Chorny

The report of major-general S. I. Iovlev in the Military scientific company of the
Kyiv military district (Kyiv, 1966) 38

K. V. Moskalchuk

Franz Galder about the Uman’s encirclement in the summer 1941 65

V. I. Eletsky

The Uman kettle in the memoirs of commander of 88th artillery regiment of 80th
order of Lenin's rifle division capitan M. I. Tanchenko 73

O. V. Chorny, L. M. Filoretova

Kostyantyn Symonov and Evgen Dolmatovskiy about Zelena Brama: two views on
one problem.....93

V. V. Datsenko

Yevhen Aronovich Dolmatovskiy as the first official researcher of tragedy of 6th and
12th soviet army in Zelena Brama.....102

S. V. Proskurova

The Uman pocket of 1941 in the historical memory 116

Yu. P. Prysyzhnyuk

The war of 1941 – 1945 in the views of its veteran: the truth of the front-line officer .125

I. I. Romanko

Soviet historiography about the initial period of the german and soviet war on the
territory of Ukraine 135

PERSONALISTICS

- O. V. Chorny***
Major-general Pavlo Grigorovich Poniedelin: historical-chronological dossier 157
- O. V. Chorny, V. V. Datsenko***
Army commanders, commanders and division commanders of Zelena Brama 185
- V. G. Prohorov***
General Prohorov Vasyliv Ivanovych: fate and death of the commander of the 80th rifle division.....231
- V. V. Lenchenko***
Life and military service of major general S. Ya. Tkachenko 239
- Ye. V. Zabanov, V. L. Timoshenko***
Adam Anselmovich Chvalinskiy – the doctor who did not brake the Hippocratic oath.....266

WORLD WAR II: REGIONAL HISTORY

- O. I. Nuzhdyn***
Attempt to break out of the tank column of General I. N. Muzychenko to Pervomaysk on 6 august 1941 274
- O. Ye. Lysenko, V. M. Hrytsyuk***
Uman defensive operation of 1941 and Korsun-Shevchenkivsk offensive operation of 1944: plans, the course of fighting, consequences 284
- B. L. Shevchenko***
Military actions in Kirovograd region in august 1941 298
- V. H. Grinchenko***
Umanshchyna in the first months of the german occupation (according to the newspaper “Umansky holos”).....311

BIBLIOGRAPHY

- O. V. Chorny, I. I. Romanko***
Heroism and tragedy of the 6th and 12th armies of the Southwestern front in defensive actions in the summer of 1941: bibliographical index 334

REVIEWS

- K. S. Melnichuk***
A thorough investigation from the history of the Ukrainian Sich Riflemen (Vivsyana I. A. Sobornitskaya mission of the Ukrainian Sich Riflemen on the Naddnippianshchyna. A popular science publication. – Kharkiv, 2018. – 372 pp.) 350

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ
до публікацій у фаховому збірнику
“Наукові записки. Серія: Історичні науки”

До друку приймаються наукові статті, які містять результати самостійних досліджень авторів, мають наукову новизну та сприяють розв'язанню актуальних проблем вітчизняної та світової історії.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ РУКОПИСІВ

Загальні вимоги:

Наукові статті мають містити наступні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які опирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
- формулювання мети дослідження (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги:

1. Статті приймаються в електронному варіанті українською, англійською та іншими мовами (за необхідності), обсягом 0,5 – 1 д. а. (12 – 24 сторінки); рецензії обсягом 0,2 – 0,25 д. а. (до 5 сторінок). Вартість однієї повної / неповної сторінки складає **40 грн**. Збір покриває витрати, пов'язані з редагуванням статей, макетуванням та друком збірника.

2. Формат аркуша А 4, шрифт Times New Roman 14, інтервал 1,5, абзац 1,25, текстовий редактор Microsoft Word, поля: ліве 30 мм, праве, верхнє та нижнє 20 мм.

3. Текст статті складається з таких структурних елементів і в такій послідовності:

- УДК (зверху зліва, жирно);
- ініціали та прізвище автора (по центру, жирно);
- установа, яку представляє автор (по центру, курсивом, нежирно);
- назва статті (по центру, великими літерами, жирно);
- анотація українською мовою (обсяг 900 – 1000 друкованих знаків) за всією шириною, курсивом, нежирно, 12-м шрифтом;
- ключові слова українською мовою (5 – 6 слів, нежирно, “**Ключові слова:**” курсивом жирно, 12-й шрифт);
- текст статті (за всією шириною);
- посилання внутрішньотекстові, у квадратних дужках: [7, с. 11], де 7 – номер джерела за списком, 11 – сторінка; посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 9; 21] або [2, с. 36; 9, с. 43; 15, с.371]; посилання на архівні джерела – [4, арк. 39] або [5, арк. 53 зв.].
- список використаних джерел та літератури подається наприкінці статті (**ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА** – по центру, жирно, 12-м шрифтом; бібліографічні позиції – за всією шириною, 12-м шрифтом, інтервал 1, за алфавітом, при формуванні списку не застосовувати функцію автоматичного нумерованого списку);

Список використаних джерел та літератури оформлюється відповідно до вимог “ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та

правила складання”, що вступив у дію 01.07.2016 р. Не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури. Розміщення використаних джерел у списку оформлюється за абеткою.

- відомості про автора, що включають прізвище, ім'я та по батькові автора, посаду, науковий ступінь, учене звання, контактний телефон, e-mail. Контактний телефон та e-mail потрібні для спілкування редколегії з автором рукопису.
- Анотація російською мовою включає ініціали та прізвище автора, назву установи, назву статті, текст анотації, ключові слова, відомості про автора. Російськомовна анотація за обсягом має бути такою ж, як і анотація українською мовою (за всією шириною, нежирно, курсивом, 12-м шрифтом);
- Розширена анотація англійською мовою включає ініціали та прізвище автора, назву, установи, назву статті, текст анотації загальним обсягом 900 – 1500 друкованих знаків, ключові слова, відомості про автора (за всією шириною, нежирно, курсивом, 12-м шрифтом);
- Транслітерація списку використаних джерел та літератури (**REFERENCES** – по центру, жирно, 12-м шрифтом; транслітеровані бібліографічні позиції зі збереженням нумерації (при формуванні списку не застосовувати функцію автоматичного нумерованого списку) – за всією шириною, 12-м шрифтом, інтервал 1);

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

Оплата здійснюється лише після підтвердження редколегією прийняття статті до друку.

Аспіранти, магістри та студенти надають роздрукований варіант статті з візою наукового керівника.

Автори поданих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат та ін. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають вимогам.

Адреса редколегії: м. Кропивницький, вул. Шевченка, 1, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кафедра всесвітньої історії (ауд. 31).

*Контактні телефони редколегії: 0975528084
Електронна адреса: kiucuspu@gmail.com*

ДЛЯ НОТАТОК

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

**Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**Випуск 24
(2019)**

**“ЗЕЛЕНА БРАМА. ЛІТО 1941-го:
ГЕРОЇЗМ І ТРАГЕДІЯ 6-ї ТА 12-ї АРМІЙ”**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099-970Р від 14.12.2006 р.
“Наукові записки. Серія: Історичні науки”

ВІДДРУКОВАНО: ФОП Озеров Г. В.
м. Харків, вул. Університетська, 3, кв. 9
СВІДОЦТВО ПРО ДЕРЖАВНУ РЕЄСТРАЦІЮ
№ 818604 від 02. 03. 2000

Підп. до друку 16. 05. 2019 р. Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсет. Цифровий друк
Ум. др. арк. 25,75. Тираж 300